

1999

3/4 (106/107)

KLEIO

AIN MÄESALU: Haruldane haakpüss Tartust • **MATI LAUR:** Abja fenomen • **MART LAAR:** Koidula salong • **HEINRICH ERITS, ENDEL KUUSIK:** Aleksander Kesküla • **KALLE LÕUNA:** Petseri *kloostrisõda* • **RIHO VÄSTRIK:** Tartu koonduslaager • **MARTEN SEPPEL:** Pärisorjuse mõisted • **REIN HELME:** Kas eestlased tunnevad Napoléoni? • **INDREK JÄÄTS:** Georgi Lötkin Komimaast • **ANN MARKSOO:** Nõukogude luureorganid ja Harri Moora • **ALAR LÄÄNELAID:** Dendrokronoloogia Eestis • **KURMO KÕRVI:** Kõrvi mõis • **RUTH TIIDOR:** Säilitamine arhiivis • **RIHO ALTNURME:** Eesti Kirjanduse

Ajalooline Ajakiri 1999. 3/4 (106/107)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1999

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Aigi Rahi, Anu Lepp ja Tanel Mazur

Resümeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri
Ajaloos osakond
Tartu Ülikool
Ülikooli 18
Tartu 50090
Eesti

Tel (7) 375 658

Faks (7) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1999

Rein Helme foto: © Ove Maidla. 1999

Kaardialused: © Regio, Riia 24 Tartu, www.regio.ee.

Sisukord

Artiklid ja ülevaated

<i>AIN MÄESALU</i> : Haruldane haakpüss Tartust	5–18
<i>MATI LAUR</i> : Abja fenomen. Talude päriksostmise algusest Eestis	19–32
<i>MART LAAR</i> : Koidula salong	33–44
<i>HEINRICH ERITS, ENDEL KUUSIK</i> : Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes	45–56
<i>KALLE LÕUNA</i> : Usuküsimus Petserimaal	
1920.–30. aastatel ja <i>kloostriõda</i>	57–70
<i>RIHO VÄSTRIK</i> : Tartu koonduslaager	71–80
<i>MARTEN SEPPEL</i> : Mõiste <i>pärisorjus</i> ja selle käsitlemisest ajalookirjanduses	81–90
<i>REIN HELME</i> : Kui palju eestlased tunnevad Napoléoni?	91–100
<i>INDREK JÄÄTS</i> : Georgi Lõtkin ja tema raamat	
<i>Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel</i>	101–120
<i>ANN MARKSOO</i> : Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika	121–140
<i>ALAR LÄÄNELAID</i> : Dendrokronoloogia uurimisseis Eestis	141–152
<i>KURMO KONSA, RUTH TIIDOR</i> : Säilitamine arhiivis – süsteemianalüütiline ülevaade	153–168
<i>RIHO ALTNURME</i> : Eesti Kirikuloo Seltsi esimesed aastad	169–172

Dissertatsioonid

<i>HEINO ARUMÄE</i> : Soliidne uurimus Eesti Vabariigi riigikaitsepoliitikast	173–176
<i>IVAR LEIMUS</i> : Franz Nyenstede – humanist ja <i>Kulturträger</i>	177–180
<i>OTT KURS</i> : Väitekirj ajaloolisest geograafiast	180–182
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Cambridge'i idee ajaloo koolkond ja Eesti	183–188

Retsensioonid ja tutvustused

<i>ANTI SELART</i> : Kuidas mängida jäälahingut?	189–190
<i>ANTI SELART</i> : Uurimus Liivimaa linnade kaubanduspoliitikast 14. sajandil	191–192
<i>INNA PÕLTSAM</i> : Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest	193–196
<i>ANDRES ANDRESEN</i> : Teatmeteos Eesti kirikuajaloost	196–197
<i>TOOMAS HIIO</i> : VITA ACADEMICA, VITA FEMINEA. Mõtteid ja arvustus	198–209
<i>TIIT ROSENBERG</i> : Justiitsministeeriumil esimene oma ajalugu	209–211
<i>ANDRES KASEKAMP</i> : Läti ajaloo leksikon	212–213
<i>TERJE ANEPAIO</i> : <i>Reaalne sotsialism</i> Poolas etnoloogi pilgu läbi	214–218
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Avaliku õiguse ajaloo uurimisest Saksamaal 20. sajandi lõpul	218–221
<i>ANU KANNIKE</i> : Kas etnoloogid mõistavad kultuuri?	222–225

Kroonika

<i>LEA LEPPIK</i> : Eesti moodsa ajaloo VI konverents	226–233
<i>TIIT ROSENBERG</i> : III Soome–Eesti ajaloolaste päevad Helsingis	233–241

<i>Lisa</i> : Eesti enamiidatavate arhiivide ja muuseumite kogude soovitatavad lühendid	242–243
---	---------

<i>Summaries</i>	244–256
------------------	---------

ESIKAANEL: Saksa rüütlid 13. sajandi alguse raudrüüdes. Illustratsioon raamatust: *David Nicolle. Lake Peipus 1242: Battle of the Ice. [London etc.]: Osprey, 1996. P. 61.* Vaata lähemalt lk 189–190.

Kasutatud lühendid:

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

EAÕK – Eesti Apostlik Õigeusu Kirik

EFA – Eesti Filmarhiiv

EELK – Eesti Evangeelne Luteriusu Kirik

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseum, Kultuurilooline Arhiiv

ERA – Eesti Riigiarhiiv

ERAF – Eesti Riigiarhiivi filiaal (end Parteiarhiiv)

ERM – Eesti Rahva Muuseum

ПСЗ – Полное Собрание Законов

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

TMM – Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum

s. a. – *sine anno* (aastaarvuta), väljaande publitseerimise aeg on teadmata

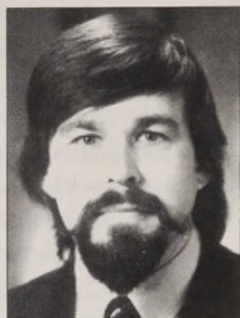
s. l. – *sine loco* (kohata), väljaande publitseerimise koht on teadmata

EAA. 995–1–235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondide numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R–490) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Haruldane haakpüss Tartust

Täiendusi ühe
relvaliigi üldisele
arenguloole

Ain Mäesalu

Eestist on leitud küllalt vanu ja haruldasi tulirelvi. Nii pärineb Otepää linnuselt pronkspüss, mida võime lugeda maailma vanimaks tänaseni säilinud käsitulirelvaks,¹ Tallinnast leitud kambersuurtükk kuulub kõige esimeste tagantlaetavate suurtükkide hulka,² Narva püss-kirves on kogu Läänemere ruumi ainus Indias valmistatud kombinatsioonrelv³ ning Haapsalust avastatud suurtükid ja püssid esindavad samuti suhteliselt haruldasi laskeriistu,⁴ aga ... tegelikult peeti keskajal ju kõige sagedamini lahinguid hoopis Tartu pärast ja samas on see linn ka arheoloogiliselt kõige ulatuslikumalt uuritud muistis Eestis!

Tõepoolest, juba 1988. aastal leiti Tartust üks suhteliselt haruldane keskaegne *tuletoru* (joonis 1), mis on aga laiemale üldsusele seni veel tundmatu. Relv avastati Tartu vanalinna VII kvartali (Ülikooli, Küütri ja Rüütli tänavate ning Raekoja platsiäärsete majade vaheline ala) keskosa arheoloogilistel päästekaevamistel.⁵ Kaevamiste juhataja Rünno Vissaku sõnul tuli vaadeldav püss välja küllalt segatud kihist, mis leiu päritolu ega vanuse määramiseks kahjuks mingeid pidepunkte ei andnud.

Vastav sõjariist on käesolevate ridade autorile juba üle kümne aasta tõsist peavalu valmistanud, sest varasemat relvaajalugu puudutavas kirjanduses ning meie ja naabermaade erinevates muuseumites nähtud ligi sajakonna 14.–16. sajandist pärineva püssi seas ei õnnestunud kuidagi leida talle ühtegi täpset analoogiat. Mõningaid suhteliselt lähedasi pika raua ja putkega haakpüsse on säilinud küll mujalgi Euroopas – Poolas,⁶

¹ **Ain Mäesalu.** Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsitulirelvi? // Kleio. 1988. 1. Tln, 1989. Lk 26–30; **Ain Mäesalu.** Otepää püss ongi maailma vanimaid käsitulirelvi. // Kleio. 1996. 4 (18). Lk 3–11.

² **Ain Mäesalu.** Esimesed tagantlaetavad tulirelvad. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2. Lk 9–18.

³ **Ain Mäesalu.** Narva püss ja teised kombinatsioonrelvad. // Kleio. 1997. 3 (21). Lk 3–7.

⁴ **Ain Mäesalu.** Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. // Läänemaa Muuseumi Toimetised. I. Haapsalu, 1997. Lk 60–73.

⁵ Arheoloogilistest kaevamistest, neil avastatud ehitusjäänustest ja teistest leidudest lähemalt vt: **Rünno Vissak.** Der Fundstoff aus den Holzkästen des VII. Quartals in Tartu. // Eesti Vabariigi Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1994. 1. S. 71–77.

⁶ **Stanisław Kobielski.** Polska broń. Broń palna. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. Ryc. 3.

Saksamaal,⁷ Austrias⁸ ja kõige arvukamalt Tšehhis,⁹ aga detailides erinevad nad Tartu relvast üsnagi olulisel määral. Ka ilmunud publikatsioonis kajastatakse võrreldavaid laskeriistu küllalt erineval tasemel. Sageli võib leida vaid mõne taolise haakpüssi pildi ja selle allkirjas ka dateeringu, üksikasjalikum analüüs aga enamasti puudub. Publikatsioone omavahel võrreldes selgus, et põhiplaanilt Tartu relvale lähedased haakpüssid on dateeritud küllalt erinevalt. Saksa sõjaajaloolase Heinrich Mülleri raamatus kohtame fotosid kahest suhteliselt lähedasest relvast, millest ühe dateerib ta 15. sajandi esimesse poolde ja teise sama aastasaja lõppu.¹⁰ Rootsi tuntuim relvauurija Josef Alm tõi ära ilmselt sama, eelmärgitud teise Saksamaal paikneva püssi foto ja dateeris selle 15. sajandi teise poolde.¹¹

Kõige rohkem on Tartu relvale lähedaste mõõtmete ja putkega haakpüsse säilinud Tšehhimaal. Plzeňi linna kunagisest arsenalist pärinevad koguni 13 võrreldavat eksemplari, mis neid publitseerinud František Frýda arvates kuuluvad 15. sajandi esimesse veerandisse.¹² Poola tuntuim ajalooliste tulirelvade spetsialist Stanislaw Kobielski on aga seda tüüpi haakpüssi dateerinud 16. sajandi algusesse.¹³ Seega kõigub põhiplaanilt küllalt lähedaste püsside ajaline määrang erinevate relvaajaloolaste töödes isegi kuni sadakond aastat! Sarnaste püsside nii pikka kasutusaega on aga raske uskuda, sest 15. sajandil leidis aset küllalt kiire tulirelvade areng. Eks seda tunnistab ka siin-seal maailma erinevates muuseumites asuvate selle ajajärgu püssivormide üllatavalt suur mitmekesisus. Neid omavahel põhjalikult võrreldes märkame selgeid muutusi üksikdetailides. Kahtlemata peegeldub muutustes ka täiustumine ehk relvade järkjärguline areng. Seega usun üsna kindlalt, et just nende detailide üksikasjalikul võrdlemisel saab relvi tunduvalt täpsemalt dateerida. Kahjuks on aga 14.–15. sajandi püsside üksikasjalik arengulugu seni veel koostamata. Seetõttu murdis ka autor pikemat aega pead vanemate käsitulirelvade võimaliku arenguloo üle ja Tartu püssi sai kord siia, kord sinna paigutatud. Mitmelt poolt raashaaval ko-

⁷ Heinrich Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Hand- und Faustfeuerwaffen vom 14. bis 19. Jahrhundert. Edition. Leipzig, 1985. Abb. auf der S. 40:16.

⁸ Volker Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. Bernhard Rathgen und das mittelalterliche Geschützwesen. // B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. Berlin, 1928. Reprint, VDI Verlag. Düsseldorf, 1987. Abb. auf dem S. XXII.

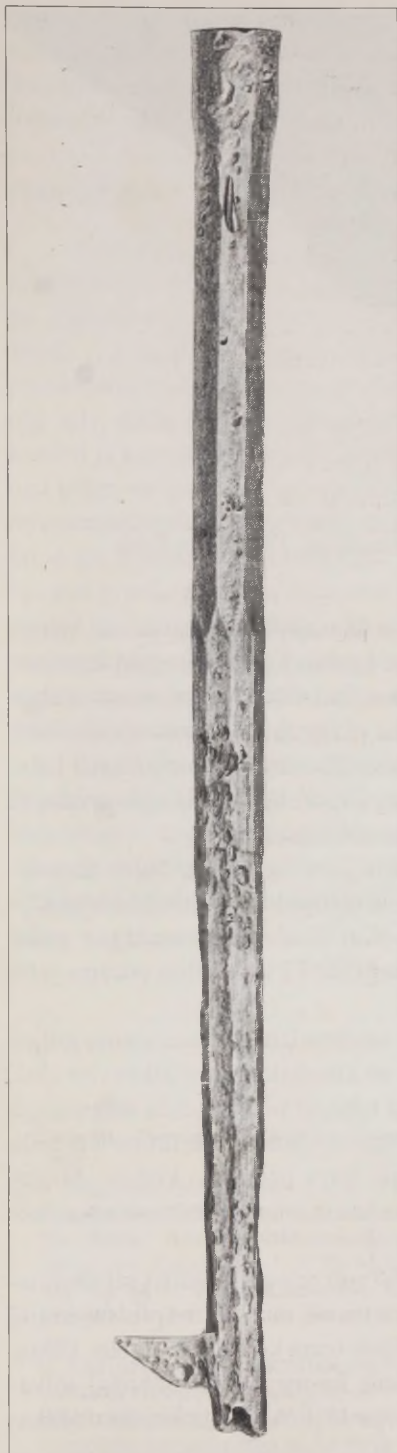
⁹ Jan Durdík, Miroslav Mudra, Miroslav Šáda. Alte Handfeuerwaffen. Praha: Artia Verlag, 1980. Abb. 7–8; František Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Plzeň, 1988. Katalog nr. 5–17.

¹⁰ H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. auf der S. 37:9; 40:16.

¹¹ Josef Alm. Eldhandvapen. I. Från deras tidigaste förekomst till slaglåssets allmänna införande. Militärlitteratur förenings förlang Nr 166. Stockholm, 1933. Fig. 14.

¹² F. Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Nr. 5–17. Str. 14.

¹³ S. Kobielski. Polska broń. Ryc. 3. Str. 39.

Joonis 1. Tartu haakpüss. Joonistus: Jana Ratas.

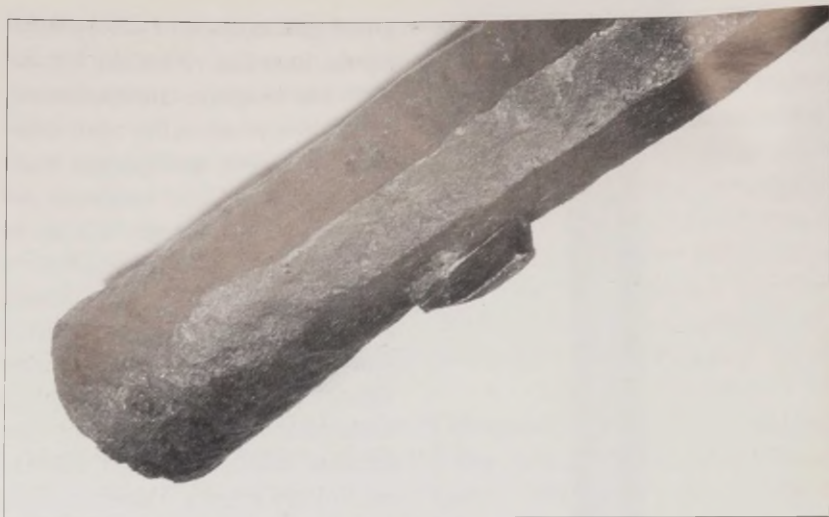
gutud tähelepanekud võimaldasid lõpuks luua ühe võimaliku käsitu-lirelvade loogilise arenguskeemi. Tartu püss omab selles igati esinduslikku kohta, esmajoones muidugi Eestis säilinud vanemate *tuletukkide* seas. Seega väärrib ta kahtlemata ka omaette artiklit.

Tartu püssi analüüsimisel pole võimalik piirduda üksnes tema endaga. Paratamatult tuleb täpsustada haakpüsside arenguga seotud üldisemaid probleeme ning kahelda mõneski senises käsitluses või arvamuses. Vanemate tulirelvade küsimustes arvan ise omavat küll juba piisavalt *kindlat kätt*, aga esialgu siin veel *päris pauke* tegema ei hakka, sest Tartu püss on lihtsalt vana ja väsinud...

Püssi välisilme

Tartu haakpüssi kogupikkus on 104 cm, millest rauaosa moodustab 95 cm. Püssiraud on terves ulatuses enam-vähem ühtlase jämedusega, aga relva tagaosa moodustab mõnevõrra paksenev ümara ristlõikega putk, mille sisse kinnitatakse puust kaba ehk pära. Püssiraua suudme väline läbimõõt on 4,2 cm ja sisemine ehk kaliiber umbes 2,4 cm. Tagaosa putke maksimaalne läbimõõt ulatub 6,8 sentimeet-rini.

Tartu püssi raud on väljast kaheksatahuline. Huvitava omapärana näeme, et raua tagaosa välis-tahud paiknevad esiosa kantide suhtes veidi teise nurga all. Tšehhi relvauurijate arvates võis vastav tagaosa moodustada laenguga täidetud nn püssirohukambri ja

Joonis 2. Vaade Tartu haakpüssi süütepannile ja tagaosale. Foto: Peeter Kraas.

tahkude pööre selles kohas olevat relva lihtsalt vastupidavamaks muutnud.¹⁴ Tartu püssi juures tekitab selline seletus küll mõningaid kahtlusi. Nimelt paikneb pööre tahkude asetuses rauaõõnde tagaseinast umbes 35 cm kaugusel. Kogu selle osa täitmine püssirohuga annaks tõenäoliselt küll liiga tugeva laengu. Kuna raua suudmepoolses lõigus jookseb kahe tahu vaheline terav rant piki püssi pealispinna keskosa, siis võib arvata, et seda sai muuseas üsna edukalt kasutada sihtimisekski.

Pärast konserveerimist kaalub Tartu püss ligi 10 kg. Tuleb arvestada seda, et rooste on relva kallal aja jooksul tõsist laastamistööd teinud ja suudmepoolsest osast paljugi puudub. Kui lisada veel omaaegne puust pära, siis võis relva kogukaal ulatuda isegi üle 12 kg. Sellise püssiga juba metsa jahile ei mindud...

Püssi kasutusviisile viitab selgelt suudme lähedal raua alaosa küljes nähtav tugev raudkonks ehk haak, mis on kinnitatud nn sepakeevise abil. Tulistamisel sätiti see müüri välisserva taha, et pehmenada laskmisega kaasnenud tagasilööki. Tartu püssi süüteavaks pole enam lihtne auk raua pealispinnal, vaid see on viidud hoopis relva paremale küljele. Süüteaugu all näeme ebakorrapärasest raudpladikist, mis kujutab endast suhteliselt algelist süütepanni (joonis 2).

Nendeks tunnusteks, mis aitaksid Tartu relva tõenäolist sepistamisega kindlaks teha, on eelkõige haak esiosa all, raua üldine pikkus, küljel asuv süütepann ja tagaosa putk, mis näitab tema kinnitusviisi pära külge. Vastavate elementide dateerimisel saame kasutada seni ilmunud relvaajaloolaste uurimusi, mõningaid keskaegseid jooniseid ja kirjalike allika-

¹⁴ J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 28.

te teateid. Osa ainult relvadele pühendunud uurijatest on kahjuks omal ajal kirjapandule suhteliselt vähe tähelepanu pööranud, ometi annab mõnes dokumendis esinev relva keskaegne nimetus või paarisõnaline iseloomustus sageli küllalt olulist informatsiooni.

Haakidega püsside kujunemisloost

Tartu püssi suudme lähedale raua alaosa külge sepakeevise abil kinnitatud tugev haak näitab, et tegemist on juba väljakujunenud haakpüssiga. Üldiselt arvatakse, et seda elementi omavad käsitulirelvad võeti kasutusele 15. sajandi alguses.¹⁵ Hiljemalt 1396. aastast pärinev Otepää pronkpüss dateerib vastava uuenduse küll mõnevõrra varasemaks. Otepää relv, mille rauast konks ehk haak on valamisel pistetud püssirohukambri ja kinnitusputke vahele tühjaksjätud avausse, esindab tõepoolest just kõige varasemaid otsinguid ja katsetusi haakpüsside loomisel.¹⁶ Veidi noorematel seda tüüpi relvadel on vastav konks lihtsalt ümber raua kinnitatud või püssilaest läbi torgatud.¹⁷ Peagi ilmusid ka juba koos konksuga valatud pronksist relvad ning otse raua külge keevitatud haakidega raudpüssid.¹⁸ Valitsevaks saigi viimane vorm, kusjuures haak nihkus üha enam püssiraua esiotsa poole. Vaadeldav Tartu relv kuulub seega juba arenenumate haakpüsside hulka ega saa pärineda varasemast ajast kui 1430.–40. aastad.

Kirjalikes allikates märgitakse haakpüsse esmakordselt Saksamaal Frankfurtis 1418. aastal ja Braunschweigis ajavahemikus 1415–19.¹⁹ Järk-järgult muutusid haakpüssid üha populaarsemaks. Tundub, et 15. sajandi teisel poolel ja järgneva aastasaja esimestel aastakümnetel olid kogu Euroopas just haakpüssid kõige enamlevinuks käsitulirelvaliigiks.

¹⁵ **H. Müller.** Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 16; **Vladimir Dolínek, Jan Durdík.** Historische Waffen. Hanau: Verlag Werner Dausien, 1995. S. 178–180.

¹⁶ **A. Mäesalu.** Otepää püss. Lk 6–7, 9.

¹⁷ **V. Dolínek, J. Durdík.** Historische Waffen. Abb. 270; **J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda.** Alte Handfeuerwaffen. Abb. 5; **F. Frýda.** Plzeňská městská zbrojnice. Katalog nr. 1, 3; **H. Müller.** Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. auf der S. 36:8; **Sean Connolly.** Encyclopedia of Rifles & Handguns. A comprehensive guide to firearms. Garange Books. London, 1997. P. 12–13 jne.

¹⁸ **V. Dolínek, J. Durdík.** Historische Waffen. Abb. 209; **F. Frýda.** Plzeňská městská zbrojnice. Katalog nr. 4–24; **H. Müller.** Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. auf der S. 36:4–6, 37:9, 40:16; **Leonid Tarassuk, Claude Blair.** The complete encyclopedia of Arms & Weapons. New York, 1982. P. 217.

¹⁹ **Bernhard Rathgen.** Das Geschütz im Mittelalter. Berlin: VDI-Verlag GmbH, 1928. S. 62.

Vana-Liivimaa keskaegsetes dokumentides ja kroonikates kohtame samuti püsse nimetustega *haken* või *hakenbussen*.²⁰ Seni on vastavaid relvi eesti keelde tõlgituna nimetatud harkpüssideks²¹ või arkebuusideks.²² Kahjuks pole kumbagi tõlgendusega võimalik nõustuda. Tõenäoliselt andis vaadeldavale püssiliigile nimetuse ikkagi tema raua esiosa all paiknev haak, aga mitte hargilaadne tugi.

Haakpüssidel ja arkebuusidel kui erinevatel relvatüüpidel tehti selget vahet juba keskajal. Näiteks märgitakse ühes Prantsusmaa 1527. aastast pärinevas dokumendis kõrvuti nii haakpüssimehi (*hacbuttiers*) kui ka arkebuusidega sõdalasi (*arquebusiers*), kusjuures esimestele maksti tunduvalt rohkem palka, mis võivat viidata, et haakpüssid olid sel ajal lihtsalt efektiivsemad relvad.²³ Haakpüssideks nimetavad neid tänapäeval ka teiste maade uurijad. Saksa keeles tähistatakse vastavaid relvi terminiga *Hakenbüchse*, Rootsis *hakebössa* ja Soomes *hakapyssy*.²⁴ Inglismaa keskaegsetes kirjalikes allikates esinevaid mõisteid *hagbut* ja *hackbut* tõlgendatakse kaasajal kui *hook gun* või *guns with hooks*.²⁵ Just sõnaga haak seostub nende nimetus ka tšehhi ja poola keeles – vastavalt *hákovnice* ja *hakownica*.²⁶

Eelnevat arvestades ja meie kohalikes keskaegsetes kirjalikes allikates esinevaid termineid (*haken*, *hakenbussen*) silmas pidades võiksime vastavaid relvi ka tänapäevases eesti keeles kutsuda samuti lihtsalt haakpüssideks.

²⁰ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (=LUB). Zweite Abteilung. Bd. 3 (1506–1510). Hrsg. Leonid Arbusow. Riga-Moskau, 1914. Nr. 101; **Johannes Renner**. Livländische Historien 1556–1561. Hrsg. Peter Karstedt. Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, Bd. 2. Lübeck: Verlag Max Schmidt-Römhild, 1953. S. 37r, 46r, 58v usw.; **Balthasar Russow**. Chronica der Prouintz Lyfflandt. // Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. II, erste Lieferung. Riga und Leipzig, 1846. S. 99, 114, 141 usw.

²¹ **Balthasar Russow**. Liivimaa kroonika. Alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tln, 1993. Lk 218, 256, 320 jne.

²² **Leida Anting**. Tallinna tulirelvameistrid ja relvad XIV–XVI sajandil. Tln: Eesti Raamat, 1967. Lk 39, 43–45, 47; **Johannes Renner**. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskajamsaksa keelest tõlkinud Ivar Leimus. Värsid ladina keelest tõlkinud Enn Tarvel. Tln: Olion, 1995. Lk 35, 41, 50 jne.

²³ **S. Connolly**. Encyclopedia of Rifles & Handguns. P. 14.

²⁴ **H. Müller**. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 16; **Josef Alm**. Eldvåpen. / Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelålder fra vikingetid til reformationstid. 2 oplag. II. Rosenkilde og Bagger, 1980. S. 575; **Jussi-Pekka Taaivitsainen**. Keskiajan aseistus. / Suomen historia. 2. Keskiaika. Espoo, 1985. S. 102; **Kauko Rekola**. Vanhinta suomalaista tuliaseistusta ja asetuotantoa. // Sotamuseo 1948. Sanoma OY. Helsinki, 1948. S. 97

²⁵ **S. Connolly**. Encyclopedia of Rifles & Handguns. P. 14; **L. Tarassuk, C. Blair**. The complete encyclopedia. P. 219

²⁶ **F. Frýda**. Plzeňská městská zbrojnice. Str 1–39; **S. Kobielski**. Polska broń. Str. 39.

Millal tulid pikad püssid

Kuigi Tartu püss on välisilmelt küllalt algeline, välistab tema suhteliselt suur pikkus kuulumise kõige varasemate käsituli relvade hulka. Näiteks olid 14. sajandi lõpul – 15. sajandi esimesel veerandil levinud keskmiselt vaid 17–30 cm pikkuse rauaga püssid. Üldiselt arvatakse, et kusa-gil 15. sajandi 20.–30. aastatel hakkasid relvameistrid taipama, et pikema rauaga suureneb nii laskekaugus kui täpsus.²⁷

Millal tulid kasutusele aga esimesed Tartu relvale sarnanevad ligi meetripikkuste raudadega haakpüssid? Kindlalt vastust on sellele raske leida, sest paljud uurijad väldivad selle küsimuse arutelu. Mõnes seni kättesaadud relvaraamatus võib leida siiski ka konkreetseid andmeid, aga kahjuks on tegemist ilmselt vaid arvamustega, sest pakutud dateeringud erinevad üksteisest küllalt oluliselt.

Saksa tuntum keskkaegsete relvade spetsialist Heinrich Müller väidab, et umbes meetripikkuste raudadega püssid tulid kasutusele juba 15. sajandi esimestel aastakümnetel,²⁸ ilma seda lähemalt põhjendamata ning konkreetseid näiteid toomata. Tšehhi uurija František Frýda dateerib Tartu relvale lähedaste mõõtmetega Plzeňi linna kunagisest arsenalist pärinevad 13 haakpüssi samuti 15. sajandi esimesesse veerandisse.²⁹ Veelgi kummalisem on see, et kõneldes järgnevalt mõningatel püssidel olevatest märkidest ja sealjuures ka sellesse rühma kuuluvast relvast (nr 14), millel esineb kaameli kujutis, selgitab ta veenvalt, et vastava jäljendiga templeid kasutati nii Plzeňi vapol kui ka linna käsitöölise poolt üksnes ajavahemikul 1434–66.³⁰

Pikemate püssiraudade ilmunisaja küsimuses pakub üsna huvitavat mõtteainet Saksamaal Frankfurti linnas säilinud relvavarude iseloomustus aastast 1450. Selles on 16 hea haakpüssi kõrval ära nimetatud ka *die alten hakenbossen, der sind 15 und han keyn formen und sind licht*

²⁷ J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 27–28; H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 15.

²⁸ H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 15.

²⁹ F. Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Nr. 5–17. Str. 14. Plzeňi linna kunagisest arsenalist pärinevat 24 kõige vanemat püssi on Frýda jaganud nii nende välisilme kui konstruktsiooniliste eripärade alusel nelja rühma, dateerides esimesed 14. sajandi teise poolde ja viimased 15. sajandi keskpaika. Meid huvitavad Tartu püssile suhteliselt lähedased 13 relva (nr 5–17) kuuluvad tema määrangute järgi teise rühma ja pärinevad 15. sajandi esimesest veerandist. Kahjuks pole Frýda oma dateeringuid lähemalt põhjendanud. Allakirjutanule tundub, et selliste dateeringute suunas kallutas teda asjaolu, et ühelgi püssil pole mingit märki süütemehhanismi ehk luku olemasolust. Samas olid 15. sajandi teisel poolel algelised tahtlukud juba üsnagi laialt levinud. Isiklikult arvan küll, et Plzeňi arsenalis teise rühma relvad sobivad oma konstruktsiooniliste elementide poolest siiski paremini 15. sajandi keskpaika ning kolmas ja neljas rühm selle aastasaja teise poolde. Miks aga neil sel juhul lukud puuduvad, on juba omaette küsimus.

³⁰ F. Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Str. 14–15.

*und von 10 klotzen und ist eyen je kum eyner spannen lang.*³¹ Siit loeme selgelt välja, et 15 vana haakpüssi raua pikkus ulatus vaid ühe vaksa või 10 kaliibrini (umbes 20–22 cm) ja välisilmelt sarnanesid need nuiadele. Üks selline esitatud mõõtmetele vastav (raua pikkusega 21 cm) ja väliselt pika ning peene raudpära tõttu tõepoolest nuiale sarnanev haakpüss leiti näiteks Taanist Vedelspangi linnuselt ja on leiukoha järgi kindlalt dateeritav ajavahemikku 1416–26.³²

Seega oli 1450. aastal veel käibel vägagi lühikese rauaga püsse, kuigi neid peeti juba vanadeks. Kahjuks pole Frankfurtis aga *haid haakpüsse* lähemalt iseloomustatud ega nende mõõtmeid antud. Allakirjutatule tundub küllalt ebaloogilisena, et vaid 20 cm rauaga relvadelt hüpatakse kohe üle meetripikkuste püssidele. Pealegi on siit-sealt juhuleidudena saadud mõned 40–60 cm pikkused püssid, aga kahjuks ilma täpsemat dateerimist võimaldavate andmeteta.³³ Rootsi vanade relvade spetsialist J. Alm ongi arvanud, et 1430.–40. aastatel olid levinud peamiselt 50–60 cm rauaga püssid.³⁴

Eelneva arutluse põhjal võib siiski järeldada, et umbes 1 m pikkuste püsside laiem levik (või koguni kasutuselevõtt) võis aset leida siiski mitte enne 15. sajandi keskpaika ja seega ei saa ka Tartu püss olla varasem.

Süütepann ja püssilukk

Teatud dateerimisvõimalusi pakub ka Tartu püssi raua paremal küljel nähtav süütepann (vt joonis 2). Selleks on lihtne, vaid veidi koolutatud raudplaadike, mis viitab tema suhteliselt varasele päritolule. Hilisematele süütepannidele on alati iseloomulik teatud lohu olemasolu, sest muidu võib juhulik tuulehoog püssirohu lihtsalt ära puhuda. Süüteava raua pealt küljele viimise aeg pole täpselt teada. Sagedamini arvatakse, et laiemalt hakkas see uuendus levima umbes 15. sajandi keskel.³⁵

Tõenäoliselt ilmusid esimesed süütepannid siiski juba tunduvalt varem. Näiteks asub Tšehhimaal Znojmo linnas üks putke ja kaheksatahulise rauaga püss, mille paremal küljel näeme juba süüteava ja -panni.³⁶ Kuna tegemist on suhteliselt lühikese ja lihtsa relvaga, mille rauaosa pikkus ulatub vaid 21,6 cm-ni, siis tundub usutavana ka selle dateerimine

³¹ B. Rathgen. *Das Geschütz im Mittelalter*. S. 65.

³² Torsten Lenk. *Medeltidens skjutvapen. // Vaaben. Nordisk kultur XII: B. Stockholm, Oslo, København, 1943. S. 150–151; joonis on esitatud ka: A. Mäesalu. Kas Otepää püss. Lk 27.*

³³ J. Alm. *Eldhandvapen. Fig. 12; Eduard Wagner, Zoroslava Drobná, Jan Durdik. Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350–1450). Prag, 1957. Teil VII, Taf. 3:2–3.*

³⁴ J. Alm. *Eldhandvapen. S. 575.*

³⁵ V. Schmidtchen. *Büchsen, Bliden und Ballisten. S. XXIV; J. Durdik, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 149; H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 22.*

³⁶ J. Durdik, M. Mudra, M. Šáda. *Alte Handfeuerwaffen. Abb. 4.*

Joonis 3. Tõenäoliselt vanim kujutis püssilukust. (J. Alm. Eldhandvapen. I. Fig. 10).

15. sajandi esimesse veerandisse.³⁷ Vastava relva süütepann pole väljanägemiselt küll sama, mis Tartu püssil, aga ometi on see seninähtutest kõige lähedasem. Võrdlusena võime märkida, et osal Plzeňi vanemate püsside paremal küljel näeme samuti süütepanne, aga need on kas ristkülikukujulise või ümara õõnsusena pooleldi püssiraua sisse uuristatud ning alt ja külgedelt väljaecenduva randiga ümbritsetud.³⁸ Siin vaadeldava Tartu relva vastava elemendiga võrreldes on sellised süütepannid juba tunduvalt arenenuma ilmega.

Süüteava viimisel raua pealispinnalt küljele võis olla kaks põhjust. Esiteks ei häirinud nüüd laskmine ehk laengu süütamine enam sihtimist. Teiseks võis seda tingida ka primitiivse tahtluku ehk nn süütenöörliku

³⁷ J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 27.

³⁸ F. Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Katalog nr. 10–14, 18, 22–24.

kasutuselevõtt. Luku ilmumise ajaks pakutakse välja nii 15. sajandi keskpaika,³⁹ aga ka 1430.–40. aastaid⁴⁰ ja ühe Viinis oleva joonise järgi isegi aastat 1411.⁴¹

Üsna sageli on arvatud, et esimesed tahtlukud meenutasid väliselt S-tähte ja olid monteeritud püssi päraosa sisse või kinnitatud lae paremale küljele.⁴² Tegelikult võib selline vorm pärineda hoopis hilisemast ajast. Näiteks näeme ühel J. Almi poolt äratoodud ja isegi 1410. aastasse dateeritud joonisel, et varasel tahtlukul võisid nii päästiku saba kui ka süütenööri hoidev esiosa olla küllalt pikad (joonis 3).⁴³ Põhikujult meenutab see ammu päästekangi. Tundub üsna loogilisena, et päästiku selline väline vorm laenatigi vibupüssilt kui tolle aja peamiselt laskeriistalt.

Tartu püssi putkel pole küll needijälge, aga juhul, kui ta omas eelkirjeldatule sarnast pikka päästikut, võis see vabalt kinnituda hoopis puupärale. Kuna aga pära pole säilinud, siis jäävad oletused võimaliku luku üle kahjuks õhku rippuma.

Putk ja püssipära

Vaadeldava Tartu relva eelpool kirjeldatud omadused näitasid, et tegemist on juba küllalt arenenud haakpüssiga. Tema kõige arhailisemaks elemendiks võime pidada aga relva tagaosas nähtavat putke. Selline pära külge kinnitamise viis sai Otepää püssi näitel alguse juba 14. sajandil.⁴⁴

Putkega tulirelvi kohtame veel 15. sajandilgi, mil nende arv aga kiiresti kahanes. Tõenäoliselt just tahtluku järgnev areng tingis ka rauaaluse lae olemasolu vajaduse. Putkedega püsside kadumise lõppdaatumile pole ma relvaajalugu käsitlevates uurimustes veel mingit viidet leidnud.

Kuigi vaadeldava Tartu relva putk on nii seest kui väljast ümara ristlõikega, ei pruukinud püssipära tervikuna välja näha lihtsa tavalise puuvarva või varrena. Pikema rauaosaga putkedega haakpüsside kabad võivad olla juba tahapoole laienevad ja korralikult väljalõigatud kantidega.⁴⁵

Kõige huvitavamaid näiteid üleminekuvormist putkega püssidelt

³⁹ H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 22.

⁴⁰ Jaroslav Lugs. Handfeuerwaffen. Bd. 1. Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1986. S. 16; J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 31–32.

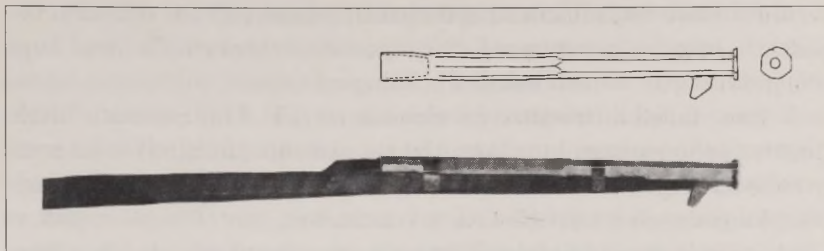
⁴¹ L. Tarassuk, C. Blair. The complete encyclopedia. P. 219; William Reid. Buch der Waffen Von der Steinzeit bis zur Gegenwart. Düsseldorf-Wien, 1976. S. 58.

⁴² H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. S. 21; varem olen ka ise vastava arvamuse küttes olles sama väitnud; vt A. Mäesalu. Narva püss. Lk 6.

⁴³ J. Alm. Eldhandvapen. Fig. 10. Üsna lähedast püssilukku kohtame näiteks veel 1468. aastasse dateeritud käsikirja illustatsioonil (S. Connolly. Encyclopedia of Rifles & Handguns. P. 13).

⁴⁴ A. Mäesalu. Kas Otepää püss. Lk. 28–29.

⁴⁵ F. Frýda. Plzeňská městská zbrojnice. Katalog nr. 6, 7, 9–14, 17; H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. auf der S. 16; J. Alm. Eldhandvapen. Fig. 14.

Joonis 4. Haakpüss nr 8 Plzeňi linna kunagisest arsenalist. (F. Fryda. Plzeňská městská zbrojnice. Str. 9, 24).

keerulisemat pära ja laadi omavatele relvadele leiame Plzeňi linna kunagisest arsenalist. Neljal sealsel püssil on küll putk, aga nad omavad ka puust laadi ja püssiraud kinnitati selle külge täiendavalt veel ühe-kahe raudvitsa abil (joonis 4).⁴⁶

Putkedega püsside kasutusaja lõppu aitavad täpsustada Saksamaal Nürnbergis 1462. aastal üleskirjutatud andmed tulirelvavarudest, kus muuhulgas märgitakse ka haakpüsse. Nende seas oli nii lühikesi kui pikki, vanu ja uusi, kusjuures just vanemad olid *in Stile gemacht* ja teised *in Holz gefasst*. Bernhard Rathgen oletas, et vanemate all peeti silmas putkega haakpüsse, aga uuematel võis olla ambudele sarnane laad, mille peale kinnitati metallvitste abil raud.⁴⁷ See on kindlaks märgiks, et kusagil 15. sajandi keskel hakkasid korralikumat pära ja laadi omavad püssid putkega tulirelvi välja tõrjuma.

Tartu relva erinevate üksikdetailide (esiotsa all paiknev haak, suhteliselt suur pikkus, küljel asuv algeline süütepann, lihtne putk pära külge kinnitamiseks) võimalikke dateeringuid arvestades võime ta kõige tõepärasemaks valmistusajaks pidada umbes 15. sajandi keskpaika või aastaaja kolmandat veerandit.

Kes oli see meister...?

Tartu haakpüssi võimalikku valmistupaika on üsnagi raske kindlaks teha, sest taolisi sõjariistu meisterdati kindlasti väga paljude maade relvatöökodades. Eestile lähima paikkonnana esineb nende tootmisest konkreetseid kirjalike allikate andmeid näiteks Preisimaal.⁴⁸

Samas ei pea Tartu püss olema sugugi võõramaises töökojas valmistatud. Seniste tähelepanekute järgi jõudsid relvastusalased uuendused keskajal väga kiiresti Eestisse. Esimest korda mainitakse kirjalikes allikates ilmselt väiksemat sorti suurtükki Tallinnas juba 1346. aastal.⁴⁹

⁴⁶ F. Fryda. Plzeňská městská zbrojnice. Katalog nr. 5, 8, 15, 16.

⁴⁷ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 63–64.

⁴⁸ Andrzej Nowakowski. Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia. Studies on the History of Ancient and Medieval Art of Warfare. Volume II. Oficyna Naukowa MS. Łódź, 1994. P. 103.

⁴⁹ LUB. Bd. II, Reval, 1855. Nr. DCCCLVII; vt vastava teate lähemat analüüsi: Ain Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. // Steinbrücke 1998. Estnische historische Zeitschrift. Trt, 1998. S. 21.

Seni publitseeritud allikate ning uurimuste põhjal võib see olla isegi üks esimesi tulirelvi puudutavaid dokumentaalselt tõestatud teateid kogu Põhja-Euroopas. Samuti hakati siin kohapeal tulirelvi valmistama üllatavalt vara. Tallinnas toodeti neid tõenäoliselt juba 1380. aastatel.⁵⁰ Kahjuks on selle ajajärgu kirjalikke allikaid säilinud suhteliselt vähe ja nii puuduvad selged teated teistest Eesti linnadest. Tartu kohta leiame mõningaid andmeid hoopis Riia rae arveraamatust, mis näitavad selgelt, et Tartu tulirelvameistrid olid selleks ajaks saavutanud juba nii kõrge taseme, et isegi Riia linnas osati nende toodangut hinnata.⁵¹

Kuigi järgnevast ajast on Tartus kohapeal tulirelvade tootmist kajastavaid kirjalike allikate teateid vägagi kasinalt, võib siiski arvata, et nende valmistamine siin jätkus. Eks anna sellest selget tunnistust 14. augustil 1445 Tallinna rae arveraamatusse tehtud sissekanne, mille järgi Tartu meister Tile(n) sai 50 marka kahe rauast suurtüki eest (*Item vor 2 iserne bussen mester Tilen van Darbte 50 mr. gegeben*).⁵² Tol ajal polnud tulirelvade valmistamine veel nii spetsialiseerunud, et osa meistrid oleks üksnes suurtükide ja teised püsside tootmisega tegelenud. Nii sai Tallinna rae arveraamatu ühe 5. novembril 1496 tehtud sissekande järgi meister Tile(n) kahe suure madu-suurtüki eest 260 marka ja ühe haakpüssi tasuks 3 marka (*Item Tilen deme bussengeter vor 2 grote slange to getende 250 unde 10 mr. Item noch em betalt vor 1 hakelbussen 3 mr*).⁵³ See on ühtlasi ka vanim kindel kirjalik teade haakpüssi valmistamisest Eestis. Samas ei pruugi ta dateerida aga vastava relvaliigi tootmise algust meie linnades. Kindlasti sepistati siin haakpüsse varemgi. Arvestades kohalikke pikaajalisi tulirelvade valmistamise traditsioone ja seda, et Tartu püssile pole seni kusagilt mujalt täpset analoogiat õnnestunud leida, võib püstitada hüpoteesi, et vastav relv võidi valmistada Eestis või isegi Tartus.

Haakpüssid võtavad võimu

Haakpüss, mille raud oli juba umbes meetri pikkuseks kasvanud, muutus piisavalt raskeks. Seetõttu kasutati vastavaid relvi peamiselt linnade ja linnuste kaitsel. Neis paikades sai püssi hästi müürile toetada, haagi mugavasti kiviseina välisserva taha kinnitada ja piiravaid vaenlasi sihtida.

⁵⁰ A. Mäesalu. Otepää püss. Lk 8; A. Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. S. 21–22.

⁵¹ Esimeste Eestist pärit relvameistrite kohta vaata ka: A. Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. S. 22–23.

⁵² Kämmererbuch der Stadt Reval 1432–1463. Bearbeitet von Reinhard Vogelsang. Erster Halbband. Nr. 1–769. // Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Hrsg. vom Hansischen Geschichtsverein. Neue Folge. Bd XXII/1. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1976. Nr. 627.

⁵³ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearbeitet von Reinhard Vogelsang. Zweiter Halbband. Nr. 1991–2754. // Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Hrsg. vom Hansischen Geschichtsverein. Neue Folge. Bd XXVII/2. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1983. Nr. 2359.

Tundub, et järk-järgult muutusid haakpüssid üha populaarsemaks ja 15. sajandi viimasel veerandil ning 16. aastasaja esimesel poolel oli neist saanud juba üks levinumaid püssiliike. Tallinna arveraamatu sissekanne- te järgi ostis linn 1480.–81. aastal kokku 15 haakpüssi.⁵⁴ Ent tolleaegsetes arveraamatutes ei kajastu sugugi kõik linnale muretsesetud käsitulirelvad. Nii maksti 1495. a 20. juunil klaasija(?) Diderick'ile juba 40 olemasole- va haakpüssi värvimise eest (*Item betalt Diderick glaszewerter vor 40 haken busszen to malende 6 1/2 mr. 6s*).⁵⁵ Tõenäoliselt värviti relvi kait- seks roostetamise vastu. Sama aasta juulikuu 24. päeval on aga linn ost- nud juurde veel 42 haakpüssi, mis maksid kokku 210 marka (*Item noch em betalt vor 42 haken busszen dat stücke 5 mr., is 210 mr*).⁵⁶

Haakpüsside arvukam kasutamine tõi kaasa ka relvaliigi mitmeke- sistumise. Hakati valmistama erineva suuruse ja raskusega relvi. 16. sa- jandil ilmusid kirjalike allikate lehekülgedele tavalise haakpüssi kõrvale pool- ja topelthaakpüssid (*halbehaken, doppelhaken*). Viimaseid on meil tõlgitud ka kahejõulisteks,⁵⁷ mis jätab mulje, et võrreldes tavalistega olid topelthaakpüssid kaks korda võimsamad. Tegelikult võis selline haak- püsside eristamine omada seost umbkaudu samal ajal asetleidnud suur- tükkide valmistamise reformimisega. Nimelt olid järk-järgult üha suure- mat populaarsust võitnud valatud malmkuulid, aga nende seeriaviisilist tootmist takistas asjaolu, et seni tegi iga relvameister erineva kaliibriga suurtükke. Seetõttu üritasid mitmedki valitsejad kehtestada kindlalt ette- määratud kaliibrid ja arvestust hakati üsna sageli pidama vastavatele relvadele sobilike malmkuulide kaalu järgi. Siit tulenesidki sellised suur- tükkiliikide nimetused nagu pool-, täis- ja topeltkartaunid.⁵⁸ Tõenäoliselt leidis sama protsess aset ka haakpüsside juures ja topelthaakpüssist võis lasta lihtsalt kaks korda raskemate tinakuulidega.

16. sajandil nimetatakse haakpüsse Eestis juba tunduvalt sagedami- ni. Näiteks esineb küllalt huvitavaid fakte Uus-Pärnu rae arveraamatus. Aastal 1530 ostis linn 185 marga eest 40 haakpüssi (*haekenn*) ja 1531. aastal veel Hinrich Hylwechilt Tallinnast 72 marga eest 22 pool-

⁵⁴ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearbeitet von Reinhard Vogelsang. Erster Halbband. Nr. 1191–1990. // Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Hrsg. vom Hansischen Geschichtsverein. Neue Folge. Bd XXVII/1. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1983. Nr. 1734, 1743, 1766.

⁵⁵ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507, II. Nr. 2293.

⁵⁶ Samas. Nr. 2298.

⁵⁷ L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 39, 44.

⁵⁸ Nendest ja teistest suurtükiliikidest vt lähemalt: **Wendelin Boeheim**. Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Leipzig, 1890. Leipzig: Reprint. Prisma Verlag GmbH, 1983. S. 439–441; **Volker Schmidtchen**. Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Mittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik. Düsseldorf: Droste Verlag, 1977. S. 83–102.

haakpüssi (*halbe haekenn*).⁵⁹ Selline küllalt suure koguse haakpüsside hankimine võib viidata võimalusele, et Pärnus leidis aset ümberrelvastamine ehk täielik ja lõplik üleminek ambudelt käsituli relvadele. Vastav protsess on täheldatav 1520.–30. aastatel ka Lääne- ja Kesk-Euroopa paljudes linnades.⁶⁰ Taas võime tõdeda, et keskajal käis Eesti sõjanduslike uuenduste vallas ühte sammu tolle ala juhtmaadega. Olgu siin veel lisatud, et näiteks Pärnu ordulinnuses oli 1562. a inventuuri järgi 32 mitmesuguse suurtüki kõrval käsituli relvadena ära mainitud juba 105 erinevat haakpüssi ja kümme *vana prantsuse toru* (ilmselt samuti püssi).⁶¹

Eelnevalt toodud üksikute kirjalike allikate näidete põhjal võib arvata, et Eestimaal kasutati haakpüsse küllalt arvukalt. Kahjuks on aeg teinud halastamatut hävitustööd. Täna võime umbes kahe ja poole saja aasta jooksul meie linnades ja linnustes kasutatud haakpüssidest imetleda lisaks Tartu relvale veel vaid kahte Eesti Ajaloomuuseumis Tallinnas säilitatavat eksemplari. Neist esimesel, 152 cm pikkusel (raud 102 cm) haakpüssil, näeme juba korralikku rauaalust laadi ja pikka, ristlõikes kolmetahulist puupära. Relva põgusalt tutvustanud Leida Anting dateeris selle ettevaatlikult 16. sajandisse,⁶² autori esialgse arvamuse järgi võib ta kuuluda sama aastasaja esimesse kolmandikku. Teine on aga 253 cm pikkune (raud 201 cm) nn topelthaakpüss ja pärineb veelgi hilisemast ajast.⁶³

Tartu haakpüssi väärtusest

Tartu haakpüss esindab üht kindlat arenguetappi käsituli relvade, esmajoones muidugi haakpüsside ajaloos. Praegusel momendil kujutab ta endast üsna suurt haruldust, sest seni teadaolevail andmeil pole mujal Eestis ega lähematel naabermaadel – Venes, Lätis, Leedus, Soomes ja Rootsis säilinud ühtki seda tüüpi putkega haakpüssi.

Tartu relv viitab ühtlasi võimalusele, et linnuste ja linnade kaitsel kasutatavad korralikud haakpüssid said siin tuntuks enam-vähem samal ajal kui need hakkasid laiemalt levima Kesk- ja Lääne-Euroopas. Tartu haakpüssile põhiplaanilt lähedasi leidub küll Austria, Saksamaa, Poola ja Tšehhi muuseumites, aga üksikelementides erinevad need siin vaadeldust siiski olulisel määral. Seega tuleb lõpetuseks korrata oletust, et vastav relv võidi üsna suure tõenäosusega valmistada Eestis või isegi ehk Tartus.

⁵⁹ Inna Põltsam. Uus-Pärnu ehitusloost bürgermeister Johann van Lynthem (ameti) ajal. J. v. Lyntheni mälestuste ja rae arveraamatu põhjal. // Pärnumaa ajalugu. Vihik 2. Artiklite kogumik. Pärnu, 2000 (ilmumisel).

⁶⁰ Egon Harmuth. Die Armbrust. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1975. S. 39–40, 61.

⁶¹ Inventarium auf Pernau Schloss nach dem alten Comthur Rötger Wulf 1562 Juni 12. // Sitzungs-Berichte der Pernauer Alterthumforschenden Gesellschaft 1897 und 1898. Pernau, 1899. S. CLXIII–CLXIV.

⁶² L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 47, foto lk 45.

⁶³ Samas. Lk 39, foto lk 44.

Abja fenomen

Talude päriseksostmise algusest Eestis

Mati Laur

Nojaa – Abja paar vakamaad pikas Kuustle ja iseäranis Abja mõisa kõrtsis, seal joodi häid välismaa veinisid, rootsi ja rooma punši, suitsetati kalleid sigareid ja söödi “särstiini” kalu. Nii kirjeldab August Kitzberg oma mälestustes elu Abjas 19. sajandi 70.–80. aastatel. Abja oli kuulus, Abja oli “Kaanan, mis jookseb piima ja mett.” Abja oli rikas ja tark, sest millal rikas tark ei ole.¹

Praeguseks peaaegu unustusse jäänud maanurgakest Läti piiri ääres võib liialdamata lugeda eesti kapitalismi sünnipaigaks. Siit alguse saanud talude päriseksostmine pani aluse pärustaluperemeeste kihile. Majanduslik sõltumatus mõisast kasvas uhkust ja iseteadvust, mis ei jäänud märkamata kaugemalgi. Suhtumises Abja peremeestesse kohtab nii lugupidamist, kadedust, põlgust kui viha. Mulgi üle võis nalja visata – ja enamik tartu-, võru- ja virumaalasi tegid seda esimesel võimalusel – kuid temaga tuli arvestada.

Abja tõus oli fenomen, mille lahtiseletamiseks tekkisid legendid. Matthias Johann Eiseni trükkis avaldatud muistendikogus leidub kaks üleskirjutust – *Abja valla rikkus* ja *Kuidas Abja vald rikkaks sai* – mis otisid omal moel selgitust Abja kandi silmatorkavale jõukusele.² Eriline oreool jäi sellele piirkonnale püsima läbi kogu eelmise Eesti Vabariigi aja, siis aga ei põhjendatud Abja erilaadsust enam leitud rahapadade, vaid teistest Eesti piirkondadest märksa varem pihta hakanud talude päriseksostmisest saadud kasuga.³

Kuidas jõuti talude päriseksostamiseni ning miks sai see alguse just Abjas, nendele küsimustele otsibki käesolev artikkel vastust.

I

Pärnumaal Halliste kihelkonnas paiknev 135 taluga Abja rüütlimõis (*Abbia*) oli kihelkonna suurim ning kuulus ka Eesti mastaabis

¹ August Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mälestused. // *Loomingu raamatukogu*. 41–44. Tln, 1973. Lk 112–113.

² Matthias Johann Eisen. Esivanemate varandus. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. Lk 125–127.

³ Kaja. 1921. 8. oktoober; Päevaleht. 1927. 17. märts.

keskmisest suuremate hulka. 1790. aastatel läks valdus Stackelbergide kätte, kes jäid Abja mõisnikeks maareformini välja. Liiga vähe oleks öelda, et Abjat vallanud Stackelbergid olid mõneti omapärased. Juba esimese abjakast Stackelberg, *kuratliku iseloomuga* Friedrich Adolph, oli mõisa oma naisevendadelt mingi riukaga enda nimele saanud, selle eest kohutu alla läinud ning Abja ainult tänu talle varem kuulunud Krootuse mõisa mahamüümisest saadud rahadele alles hoidnud.⁴ Tema pojapoeg parun Reinhold von Stackelberg (1819–78), kes sai Abja omanikuks 1844. a, oli veelgi värvikam tegelane. *Parun oli Euroopas reisinud kui “Duc de Abia” – ta võis oma Abjat julgesti hertsogiriigiks pidada, neid on vähe- maid. Ta oli välismaal säravaid pidusid andnud, oli lõunamaalastele näidanud, kuidas Venemaal saaniga sõidetakse, oli uulitsa soolaga katta lasknud; ta oli hotellides suuremat komforti nõudes uusi uksi ja aknaid juurde lasknud teha*, kirjutab Kitzberg paruni ümber hõljunud kuulujuttudest.⁵ 1856. a lõpuks ulatusid paruni võlad juba 60 tuhande hõberubla- ni.⁶ Pole kahtlust, et Reinhold von Stackelbergi elulaad ületas tublisti Abja mõisa tulusid ning mistahes võimalused sissetulekute suurendamiseks olid parunile alati teretulnud.

Võimalik, et Stackelbergile talude müümise mõtte andjaks oli 1849. a Liivimaa talurahvaseaduse peaideoloog Hamilkar von Fölkersahm ise. Fölkersahmile kuulunud Ruhja (*Rūjiēna*) mõis jäi Abjast vaid mõnekümne kilomeetri kaugusele. Fölkersahm ise alustas Ruhjas talude müümisega 1852. a. 1853. a järgnes Abja. Kui baltisaksa agraarstatistika 1862. a talude päriksmüümisest esimesi kokkuvõtteid tegi, oli Riia-Volmari kreisis pärieks müüdud 6395 taalri ja 22 krossi⁷ väärtuses maid, sealhulgas Ruhja kihelkonnas 4075 taalri 76 krossi väärtuses, mis moodustas 63,7% kogu kaksikmaakonna päriksmüüdud maast. Pärnu-Viljandi kreisis oli müüdud 4511 taalrit 59 krossi, sealhulgas Halliste kihelkonnas 2636 taalrit 31 krossi, ehk 58,4% kahe maakonna päriksmüüdud talumaast. Tartu-Võru kreisis oli samaks ajaks talumaid müüdud kokku 237 taalri ning Valga-Võnnu (*Cēsis*) maakonnas vaid 37 taalri väärtuses.⁸ Ruhja ja Halliste olid juba stardis saavutanud teiste kihelkondade jaoks püüdmatu edumaa.

⁴ Ants Hein. Viljandimaa mõisad. Viljandi: Hattorpe, 1999. Lk 30.

⁵ A. Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 106.

⁶ Sirje Kodar. Sotsiaalsed vahekorrad Abja vallas 1860.–1880. aastateni. Diplomitöö. Juhendaja dots. Tiit Rosenberg. Trt, 1988. Lk 14. (Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus).

⁷ Maa taalriväärtus arvestati vastavalt 1804. a Liivimaa talurahvaseadusele selle aia-, põllu-, võsa- ja heinamaa pindala järgi vastavalt neljale kvaliteedikraadile kehtestatud taksidele.

⁸ Leonhard von Stryk. Der Verkauf bäuerlichen Grundstücke in Livland. Dorpat: Karow, 1863. S. 9–12.

II

Talude päriksostmise juriidilise võimaluse sätestas Liivimaal juba 1804. a talurahvaseadus (§ 17, 31).⁹ Nagu väidab Alexander von Tobien, leidis veel enne pärisorjuse kaotamist üksikuid talupoegi, kes oma talud päriks ostsid, kuid kohtulikku kinnitust need aktid ei saanud.¹⁰ Esimene kindlalt teadaolev talude päriksmüümine nii Liivimaal kui kogu Eesti alal toimus juba pärast pärisorjuse kaotamist 1823. a Tartumaal Luunjas, initsiaatoriks parun Georg von Nolcken.¹¹ Peale nimetatud fakti konstateerimise ei ole siinkirjutaja leidnud ei ajalookirjandusest ega allikatest vähi- maidki viiteid, mis seletaksid Nolckeni konkreetseid motiive või annaksid toimunu kohta lähemat selgitust. Arvestades Nolckeni alalhoidlikke vaateid, võib vaid oletada, et talude päriksmüümise mõte võis paruni jaoks seisneda eelkõige talupoegade maale kinnistamises.

Talude päriksostmine laiemas agraararengu perspektiivis tuli Liivimaal esmakordselt kõne alla alles 1840. aastate alguses. Ka selle idee väljakäimine ei sündinud Abjast kaugel. Keerulise ja rahutu 1841. a 15. novembril kogunes kreisikohtunik Friedrich von Sieversi Õisu mõisa eraviisiliselt 18 aadlikku valdavalt lähemast ümbruskonnast, et tekkinud probleemidele lahendust otsida. Kohal olid ka maamarssal Alexander von Oettingen ning *Eestimaa agraarreformide isa* Otto von Grünewaldt Järvamaalt Koigi mõisast.¹² Grünewaldt jagas talupojad kaheks: ühelt poolt vana pärisorjuse ajal üleskasvanud ja sellega rahulolev generatsioon, kelle õlul veel heaolu püsib ning teiselt poolt noor generatsioon, kes oskab ainult hulkuda ja loodud väärtusi raisata. Erinevalt Grünewaldt'ist, kes kutsus üles *vastu astuma lähenevale katastroofile* ja keelama talupoegi kodukohast lahkuda, taastades pärusrendisüsteemi,¹³ jäadi Õisus seisukohale, et pärusrendi asemel tuleb talupoegadele anda maaomand. Selle idee väljapakujaks oli 30-aastane Ruhja mõisnik Hamilkar von Fölkersahm.

Oma olemuselt olid Õisus vastuvõetud otsused suunatud pigem alalhoidlikkusele. Eesmärk, mille poole püüeldi, oli talupoegade kinnistamine maale ning senisest liigliberaalsest majanduskeskkonnast tingitud talurahva laostumise peatamine. Fölkersahm pakkus Õisus välja koguni

⁹ Keigele maa-rahvale, mis Liiwlandi Gubermenti sees ellawad, on se õigus, [...] et nemmad woiwad omma pärris maad endale osta, ja et nemmad ka ni kui keik muu suggu innimesed sedda omma pärris maad woiwat tallitada, müa, ja omma laste peäle ärrapäritada.

¹⁰ Александр Тобин. Аграрный строй материковой части Лифляндской губерний. Рига, 1906. С. 9.

¹¹ А. Тобин. Аграрный строй. С. 9; Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koost. Sulev Vahre. Tln: Olion, 1994. Lk 93; Tiit Rosenberg. Talude päriksostmisest Sangaste kihelkonnas. / 150 aastat krahv Friedrich Bergi sünnist. Trt, 1995. Lk 71.

¹² Alexander Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands in 19. Jahrhundert. Bd. II. Riga, 1911. S. 54.

¹³ Juhan Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tln: Eesti Raamat, 1978. Lk 72.

50 aastale kavandatud maa sundväljaostu (*Ablösung*) talurahvale, millest ta aga õige pea loobus.¹⁴ – 1842. a veebruaris kokku tulnud Liivimaa maapäeval talude päriksmüümise vajadusest kõneldes toetas Fölkersahm juba talumaade vabatahtlikku müüki. Kuna enamusel Liivimaa mõisnikest olid kaelas hüpoteegivõlad, pidas Fölkersahm esmatahtsaks Liivimaa maakrediidiseltsi (*Güterkreditsozietät*) toetust ning võimaluse andmist kanda mõisatel lasuvad pandikirjad üle müüdavatele taludele.¹⁵ Seni oli krediitühing arvustanud juba ainuüksi talude pärusrendile andmist talle panditud mõisates kui mõisavaldaja omandiõiguse kitsendamist. Talumaade müük oli sellisel juhul ammugi välistatud.¹⁶

Ka olukord Venemaal oli muutunud talude päriksmüümise idee teostamiseks ebasoodsamaks. 2. aprillil 1842 kehtestatud seadus keelas sealsetele talupoegadele edaspidi maaomandi andmise, lubades neile maad vaid kasutusõigusega.¹⁷ Seaduse kehtestamise eel pidas keiser Nikolai I riiginõukogu ees kõne, kus ta rõhutas aadli kõigutamatut maaomandiõigust ning pidas oma pühaks kohuseks seda järgida.¹⁸

Järgnenud agraarvaidlustes esitatud seisukohti võib laias laastus jagada kaheks: ühed pooldasid 1819. a seaduse säilitamist selle endisel kujul, teised nõudsid selle revideerimist. Viimaseid seisukohti võib jagada omakorda kaheks: ühed, mis soosisid 1804. a seadusega antud talurahva- kaitse taastamist (äärmuslikuna kuulub siia ka nõue pärisorjuse või vähemalt sunnismaisuse taaskehtestamiseks) ning teised, mis taotlesid seda- sama kaitset 1819. a seadusest lähtudes.

Senises ajalookirjanduses on viimaseid nimetatud liberaalideks – vastandina 1819. a seaduse revideerimise vastastele, keda on nimetatud konservatiivideks. Lähtudes üldtunnustatud määratlusest mõistetele *liberaalne* ja *konservatiivne*, on taoline rühmitamine ebatäpne või koguni ekslik. Oleme Priit Pirska pidanud 1819. a reformi just ülemäära liberaalseks, liiga äkiliseks talupoegade vabastamiseks eestkoste alt, kus majanduslikel taotlustel puudus igasugune sotsiaalne mõõde.¹⁹ Fölkersahmi agraarpoliitika tähtsus seisnebki just nimetatud mõõtme sissetoomises 1819. a liberaalsesse seadusandlusesse. Seega ei saanud Fölkersahm kuidagi olla liberaalsem kui tema 1819. a seaduse säilitamist toetavad opo- nendid. Reinhard Wittram on koguni väitnud, et *Fölkersahmi agraarpo- liitilised seadused olid oma sisemistelt lähtepunktidelt pigem sotsialistli- kud kui liberaalsed*.²⁰

¹⁴ A. Tobien. Agrargesetzgebung. II. S. 57.

¹⁵ Samas. Lk 71.

¹⁶ Samas. Lk 63.

¹⁷ Samas. Lk 19–20.

¹⁸ Samas. Lk 379.

¹⁹ Mati Laur, Priit Pirska. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. // Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 1998. 3 (10). Lk 176, 184–185.

²⁰ Reinhard Wittram. Meinungskämpfe im baltischen Deutschtums. Riga, 1934. S. 14.

Tüüpiliseks näiteks 1819. a seaduse hindamisel valitsevast segadusest on lõik Ojamaa-Varmase Eesti ajaloo: *Talupoeg oli küll saanud pii-ratud priiuse, oli aga endiselt jäetud mõisa eestkoste alla, majandusli-kult ilmsesti nõrgemana pidi ta end tugevama mõisa vastu "vabas võitlu-ses" maksma panema; ta uued omavalitsusasutused nõudsid talt uusi ku-lusid; kuna varem oli mõis hoolitsenud talupoja eest ikalduste puhul, pidi seda nüüd tegema "vabade" talupoegade kogukond; sama kogu-kond pidi siitpeale kandma ka varemini mõisale langenud kulud talurah-va koolide ülalpidamiseks jne. [...] Alles lõplik üleminek teorendilt raha-rendile vabastas talud mõisa eestkoste alt.*²¹ Nimetatud lõigust ilmneb selgesti vaid tõsiasi, et kõne all olev seadus oli talupoegadele üdini halb kahel põhjusel: a) kuna talupojad vabastati eestkoste alt ja b) kuna talu-poegi eestkoste alt ei vabastatud.

Vaadeldes talude pärieksostmise küsimust toimunud agraardebatil, oleks taas ekslik eraldada talude pärieksostmise pooldajaid ja vastaseid. Viimaseid õigupoolest peaaegu ei olnudki, see-eest aga nägemused talu-de pärieksostmisest olid kardinaalselt erinevad. Ülalnimetatud parun Nolcken toetas talude pärieksmüümist kui võimalust talupoegi jäädavalt maale kinnistada. Teisisõnu pidi Nolckeni jaoks talude pärieksmüümine heastama selle kurja, mida oli põhjustanud pärisorjuse kaotamine. Gus-tav Johann von Buddenbrock taotles talude pärieksmüümist, nägi aga väljaostu põhilise vahendina jätkuvalt teoorjust.²² Buddenbrocki jaoks tähendas talude pärieksmüümine võimalust pikendada teoorjust veel aastakümneteks. Mõlemad seisukohad lähtusid arusaamast, et talupoeg ei ole veel ei aineliselt ega mentaliteedilt võimeline end iseseisvalt ilma mõisa eeskosteta majandama.

Tekkinud patiseisust väljumiseks nägi Fölkersahm kahte tingimust: esiteks tuli jätkata 1819. a seadusega alanud talupoegade vabastamist eest-kostest, milles nüüd oli kõhklema hakanud ka seaduse peaideoloog Reinhold von Samson-Himmelstjerna. *Kas raharendile või [...] vakuraa-matute ja regulatiividega sätestatud teorendile seatud talupoeg poleks [ik-kagi] parem ikka ja jälle võlgades maaomanikust talupojast*, küsib Samson.²³ Teiseks tuli luua talurahvale kui seisusele mingidki sotsiaalsed tagatised. Siit pärinebki Fölkersahmi kuulus *roter Strich* – punane joon – millega mõisakaartidel eraldati mõisa- ja talumaad. Kuigi talumaad olid edasi mõisniku omandiks, jäi nende kasutusõigus vaid talurahvale. Mõis-nik võis talumaid kas rentida või pärieks müüa, ta ei tohtinud aga neid talupoegade käsutusest välja viia ehk mõisastada. Fölkersahmi ettepanekud

²¹ M. Ojamaa, T. Varmas. Eesti ajalugu. Stockholm: Eesti Raamat, 1946. Lk 199, 221.

²² J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Lk 162, 199.

²³ Gert von Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifi-zierung und Revolution. (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 48). Göttingen: Musterschmidt, 1978. S. 106.

olid suurepäraseks kompromissiks, arvestades nii 1819. a seaduse kaitsjate kui ka 1804. a seaduse juurde tagasipöörduda soovijate huve. Fölkersahmi lahenduskäik oli vastuvõetav ka riigivõimule, kes ühelt poolt soovis 1819. aasta seaduse kinnistamist, et Liivimaa talupoeg omandaks usu seaduste püsivusse,²⁴ teiselt poolt aga peatada 1840. aastatel alanud talurahva käärimine. Just erinevate huvide arvestamine tagas Fölkersahmi ideede kinnistamise 1849. a Liivimaa talurahvaseaduses.

Veel enne 1849. a seaduse avaldamist kirjutas keiser Nikolai I 23. jaanuaril 1845 alla valitsuse poolt 1842. a Liivimaa rüütelkonna maapäevaretsessist välja valitud 77 punktile, mida hakati nimetama 1819. a talurahvaseaduse täiendusparagrahvideks.²⁵ Oluline on sealjuures, et 11 paragrahvi nendest käsitles talude päriksmüümist. Kuigi nimetatud punktides oli peatähelepanu pööratud maakasutusõiguse piirangutele, näitas see siiski juriidilist valmisolekut ulatuslikumaks talude päriksmüümiseks. Aadli krediidiühingut (Liivimaa Maakrediidiselts) kohustati kiiresti välja töötama põhimõtted, kuidas talupoeg, kes soovib krediidiasutuste võlgadega koormatud mõisate maad osta, sellest krediidiasutusest laenu võiks saada (§ 51). Vähetähtis polnud ka asjaolu, et täiendusparagrahvid käsitlesid talude päriksostmist talurahva maaomandi loomisena ega esindanud Nolkeni või Buddenbrocki nägemusi talude päriksmüümisest. Seda arvestades tundub Alexander von Tobieni käsitus *murrangulistest neljakümnnendatest* üleliia dramatiseerituna ning vastuolusid rõhutavana. Talurahva käärimine, veel enam aga sellest tingitud valitsuse surve sundis Liivimaa rüütelkonda suuremale koostööle, millele on viidanud ka Gert von Pistohlkors.²⁶

Uus talurahvaseadus²⁷ kinnitati keiser Nikolai I poolt 9. juulil 1849 ning see jõustus 20. novembrist 1850. Seadusele määrati katseajaks kuus aastat, mille käigus võidi teha rüütelkonna poolt koos kindralkuberneriga parandusi ja täiendusi, lubamata sealjuures talupoegade huvide kahjustamist.

Liivimaa 1849. a talurahvaseadus lubas mõisnikul talu müüa nii endisele rentnikule kui ka sama valla teisele talupojale, samuti aga teistest seisustest ja paikkondadest pärit inimestele, kes astusid talu ostmisel kogukonna liikmeks (§ 251). Mõisnik võis müüa nii mõisa-, kvoodi- kui vakumaatalusid. Keelatud oli vaid mõisate eneste müümine talurahva omandiks (§ 252). Kehtestatud oli ka müüdava maa ülem- ja alammäär. Nii ei tohtinud talupoeg omada ühe valla piires rohkem kui ühte adramaad (80 taalrit) maad (§ 256), seadus aga ei keelanud samal talupojal osta maad juurde mõnes teises vallas (§ 257). Ülempiiri kehtestamine pidi

²⁴ A. Tobien. Agrargesetzgebung II. S. 98.

²⁵ Samas. Lk 110.

²⁶ G. Pistohlkors. Reformpolitik. S. 83.

²⁷ ПЦЗ. Т XXIV. № 23385. С. 380–537.

vältima talumaade ulatuslikku üleminekut linnakodanluse kätte.²⁸ Müüdava talu alampiiriks kehtestati 1/12 adramaad, mida peeti ühe talupere normaalseks majandamiseks hädavajalikuks (§ 139, 255).

Talurahvale müüdnud maatükkidele rüütlimõisa õigused ei laiinenud (§ 253). Viimastest on seaduses eraldi väljatoomist leidnud jahipidamis- ja pruulimisõigus, samuti õigus rajada veskeid ja laiendada olemasolevaid. Mõisate ainuõiguste hulka ei loetud kalapüügiõigust ning õigust omada hobu- ja käsiveskeid (§ 254). Talupoeg võis omandatud maad vabalt võõrandada nii tervikuna kui ka osaliselt, nõudmisel, et eraldatud osad ületaksid kehtestatud alammäära piiri (§ 258). Ostukontrahtid tuli kinnistada kreisikohtutes (§ 264), kes pidasid kinnistatus- (kreposti)raamatuid ning teostasid ingrossatsioonide²⁹ sissekanded (§ 793). Maaomanikud vabastati kodukarist (§ 700). Magasilaenu maaomanikele ei antud, v.a vaid erakorralistel juhtumitel (õnnetused) (§ 526).

Mingit ühtset seaduslikult fikseeritud maahinda kogu talude päriksostmise vältel ei kehtestatud. Iga mõisnik otsustas ise, millise hinnaga ta oma talud pärieks müüb. Mingit riiklikku sundi talude müümiseks mõisnikul ei olnud. Kogu initsiatiiv, alates sellest, kas üldse talusid müüa, kellele müüa, samuti müügihinna määramine sõltus ainuüksi mõisniku suvast. Teiselt poolt ei omandanud ka konkreetse talupoja staatus talurahvaseaduse väljakuulutamise hetkel mingit tähendust. Kui eespool nimetatud Buddenbrocki projekt oleks andnud talud neid parasjagu rentivatele talupoegadele, jättes teised igasugusest võimalusest talusid osta ilma, siis 1849. a talurahvaseadus säilitas sotsiaalse mobiilsuse. *Ja sula-sest sai peremees* oli vähemalt teoreetilise võimalusena seadusesse sisse kirjutatud.

III

Kuni 1849. a talurahvaseaduse kehtestamiseni jäi talude päriksostmine üksikjuhtumeiks. 1851. aastaks oli kogu Liivimaa kubermangus pärieks ostetud vaid 42 talu 2631 tiinu maaga.³⁰ Nimetatud 42 hulgas oli ka *Losso Eppo* talu Abja-Perakülas, mille vennad Enn ja Juhan (*Johan*) Kase (*Kasse*) ostsid pärieks 1843. a.³¹

²⁸ A. Tobien. Agrargesetzgebung II. S. 110.

²⁹ Kinnisvara kohta sõlmitud juriidilise tehingu kohtulik kinnistamine seisnes esiteks vastava dokumendi sissekandmises (ingrosseerimises) avalikesse kinnistusraamatutesse ja asjaosalistele vastava tunnistuse väljaandmises teostatud ingrossatsiooni kohta.

³⁰ A. Тоби́н. Аграрный строй. С. 11.

³¹ Mati Laur. Talude päriksostmine Halliste kihelkonnas. Diplomitöö. Juhandaja prof Sulev Vahtre. Trt, 1978. Lk 40. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus. Ostuleping on publitseeritud kogumikus *Archiv der Familie von Stackelberg*. II. St. Petersburg, 1900. S. 143–144.

Anname taas sõna August Kitzbergile: *Jakobipäeval 1853 anti Abja Pära- ja Pesaste küla peremeestele teada, et nende talud pärikses müüakse; kui peremehed ise osta ei taha, müüakse kohad teistele. [...] Esimene ostusumma tuli 25. novembril sisse maksta, viimane osa tervest ostusummast pidi jüripäevaks 1855 tasa olema. Et ostuhind nii lühikese aja sees maksta tuli, tegi ostmise väga raskeks. Aga siiski täitsid kõik ostjad oma kohuse, kellelgi ei läinud maksujõuetuse pärast koht käest.*³²

Kokku läks 1853. a Abjas müüki 24 talu, millele järgmisel aastal lisandus veel neli. Esimene sissemaks, millest Kitzberg kõneleb ja mis tuli tasuda nelja kuu jooksul pärast talude müümise teatavaks tegemist, moodustas tervelt poole mõisniku määratud hinnast. Konkreetsed summad ulatusid 1850 rublani. Üks ostjatest – Ruukle Enn Mõrd – maksis kogu nõutud talu hinna 3700 rubla kohe tervikuna välja.³³ Ülejäänud pool ostusummast tuli tasuda poolteise aasta jooksul. Tähtaegselt suutsid seda teha vaid 12 peremeest, ülejäänud tasusid oma võla mõned aastad hiljem, kolm talupoega aga alles 1860. aastate lõpuks.³⁴

Mõisniku seisukohalt vaadatuna oli talude müümine igati tulus ettevõte. 1853.–54. a müüdud talude eest sai Reinhold von Stackelberg 68 464 rubla, millest 34 682 rubla laekus juba ostulepingute sõlmimise ajal 1853. a sügisel. Võrdluseks: 44 taluga Vanamõisa müügist koos mõisamaa ja Kamara karjamõisaga sai parun 1856. a 85 300 rubla.³⁵ Seega oli talude müük eraldi kahtlemata tulusam mõisa tervikuna müümisest.

Kui kasulik talude müümine parun Stackelbergile ka polnud, ainuüksi temast talude müümise idee realiseerimine ei sõltunud. Kuigi 1849. a talurahvaseadus andis kogu initsiatiivi talude päriksmüümisel mõisnikule, eeldas müügiga alustamine ostujõulist talurahvast või siis talupoegadele soodsa krediitdivõimaluse pakkumist.

1850. aastatel talude päriksostmise krediteerimist praktiliselt ei toimunud. 1849. a talurahvaseaduse alusel spetsiaalselt talude päriksostmise krediteerimiseks loodud Talurahva Rendipank (*Bauernrentenbank*) elujõudu ei saavutanud. Kuni 1864. a müüdi rendipanga vahendusel kogu Liivimaal vaid 192 talu.³⁶ Alles Liivimaa maakrediidiseltsi kaastulek 1864. a muutis kogu talude päriksostmise protsessi – õigupoolest sai alles nüüd alguse talude massiline päriksostmine kogu Liivimaal. Teisalt tõstis krediitdivõimaluste avarumine koheselt ka mõisnike küsitud talude hinda.³⁷

³² A. Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 14.

³³ M. Laur. Talude päriksostmine. Lk 41.

³⁴ Samas. Lk 43.

³⁵ Archiv der Familie von Stackelberg. II. S. 131.

³⁶ Hermann Engelhardt. Zur Geschichte der livländischen adeligen Güterkreditsozietät. Riga, 1902. S. 217.

³⁷ Eesti majandusajalugu I. Toim. Hendrik Sepp, Otto Liiv, Juhan Vasar. Trt, 1937. Lk 457.

Tulles tagasi 1850. aastate juurde, on hilisem ajaloopärimus märkinud talude ostuhinna Abjas eriti odavaks. Levinud arvamuse kohaselt müüdi talud poolmuidu, mis seletavatki nii varast talude päriseksostmist.³⁸ Tegelikult nõudis Reinhold von Stackelberg keskmiselt 112 rubla taalrilt, mis oli isegi kõrgem vastava aja kubermangu keskmisest talude müügihinnast (108 rubla taalrilt).³⁹ Võrreldes järgmise aastakümnega oli maa hind tõepoolest enam kui kaks korda odavam, kuid kogu nõutud ostusumma tuli tasuda esiteks märksa lühema tähtajaga ning teiseks ilma krediitdasiutuse toeta.

Kust see raha saadi? Tuleb arvestada, et valdavas enamuses ei olnud Eesti talupojad 1850. aastateks suuremate rahasummadega kokku puutunud. Teorendi ajastul oli raha talupoja jaoks eelkõige kui väärismetall või aare. Alles üleminek raharendile muutis kogu senise majanduselu rahaga seotumaks: raha tuli maksta rendiks, raha eest tuli palgata sulased, raha eest kaubeldi laadal ja linnaturul. Abja mõisas mindi raharendile üle juba 1850. aastate alguses, mis andis siinsetele taluperemeestele olulise eelise.⁴⁰

Peamiseks rahaallikaks sai linakasvatus. Juba enne 1840. aastaid osteti Viljandimaa ja Kagu-Pärnumaa taludes vilja mõisast juurde, kuna põllud külvati lina alla.⁴¹ Ajalooline pärimus Abja mõisast kõneleb talurentnike harrastatud tõelisest röövmajandusest. Rendile võetud talu põllumaale külvati maksimaalselt lina, kuna aga see kiiresti maa välja kurnas, tuli rentida uus talu, kus samamoodi jätkati. Mõis kehtestas seepeale korra, mis keelas kasvatada renditaludes lina suuremal pinnal kui rukist. Sellestki ei peetud kinni ning mõis oli sunnitud juba külvatud linaorase hävitama.⁴² Mõnel pool raiuti isegi viljapuuaiad maha, et linakasvatuseks ruumi teha.⁴³ Lina tähtsusest kõneleb seegi tõsisasi, et ostes talusid teistes piirkondades, olnud abjakate esimeseks tegevuseks just lina külvipinna tunduv suurendamine.⁴⁴

1853.–54. aastal müüdud Abja talude ostu-müügi lepingutest ega ka kinnistumaterjalidest ei nähtu, kui palju talusid jäid endistele rentnikele. Kitzberg väidab oma mälestusteraamatus, et seitse talurentnikku loobusid ostmisest ja kaotasid kohad.⁴⁵ Kui see nii oli, läks veerand taludest uutele peremeestele. Kas talu ostmata jätmise põhjuseks oli vajaliku raha puudumine või siis umbusk talude ostu-müügi suhtes, ka sellele ei

³⁸ Pärnumaa. Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus IV. Trt, 1930. Lk 219.

³⁹ **Friedrich von Jung-Stilling**. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Peterburg, 1868. S. 22.

⁴⁰ **S. Kodar**. Sotsiaalsed vahekorrad. Lk 20.

⁴¹ Eesti majandusajalugu. I. Lk 399.

⁴² EKM. EKLA. 199:12. Lk 51.

⁴³ **A. Kitzberg**. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 112.

⁴⁴ **Jaan Jung**. Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu. Trt, 1893. Lk 60.

⁴⁵ **A. Kitzberg**. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 14.

anna olemasolevad allikad vastust. Talupoeglikku konservatiivsust ja sellest tulenevat ettevaatust ei maksa kindlasti alahinnata. Nagu märkis Kitzberg: *Talude müümine [...] tuli kui tuultepööris, mis rahva meeled segamini ajas. Paljud ei suutnud ära seedida, kuidas võimalik on midagi müüa või osta, mida mitte taskusse pista või aisa külge siduda ja koju viia ei saa – asja arvati selgeks petmiseks, millega saksad rahva seest viimast rasva välja pigistada tahavad. Küsiti õpetaja ja tuttavate linna-kaupmeeste käest nõu, mis nemad arvavad. Kes iseennast targaks pidasid, jäid vaatama ja ootama, mis asjast välja tuleb, – need kaotasid kohad ja jäid kesa peale.*⁴⁶

Täiesti riskivaba ei olnud talude päriseksostmine ka Abja talupoegadele. Sellele järgnema pidanud kinnistamist ei toimunud, sest parun Stackelberg oli müüki pannud 37 000 rubla suuruse hüpoteegivõlga maa. Peremehed käisid nii mõisas kui kreisikohtus õigust otsimas, kuid vastus oli üks: asi on *Riga Kohtute juures kinni [...] ja selle juures mitte mihistage ei või teha.*⁴⁷

Kinnistusraamatusse kanti 1853.–54. a ostetud talud alles 1863. a, pärast abjakate korduvaid Riias käike.⁴⁸ Kuni selle ajani ei ostetud Abjas ainsatki talu. Taas võib vaid oletada, kas see oli tingitud parun Stackelbergi soovimatusest rohkem talusid müüa või hoopiski talupere-meeste hulgas valitsevast ebakindlusest talusid osta.

Millist osa etendas varane raharendile üleminek talude päriseksostmise eeldusena, näitab võrdlus Abjast lõuna poole jääva, samuti Halliste kihelkonda kuuluva Penuja (*Penneküll*) mõisaga. Kõik Penuja 44 talu müüs parun Karl von Bruiningk 1856. a. Selleks ajaks oli Penujas puhtale raharendile viidud vaid üks talu.⁴⁹ Mõisniku poolt küsitud talude hind oli madalam kui Abjas, piirdudes keskmiselt 98 rublaga taalrilt. Kui Abjas küsiti käsirahaks 50%, siis parun Bruiningk leppis oma valla talupoegadelt vaid 15% sissemaksega. Ometi suudeti Penuja enda talupoegade poolt osta vaid 14 talu, ehk 32%. Sealjuures müüdi nimetatud 14-st talust üheksa mitme peremehe peale kahasse. Kõik ülejäänud talud müüs Bruiningk pool aastat hiljem sama taalrihinnaga võõrastele ostjatele, nõudes neilt aga käsirahana juba 50% ostuhinna tasumist. 12 talu ostsid Penujas Pärnu linnakodanikud, kes need hiljem vaheltkasuga maha müüsid.⁵⁰

⁴⁶ A. Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 13.

⁴⁷ Priit Pirsko. Talud päriseks. Protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. / Selt-sid ja ühiskonna muutumine. Trt-Tln, 1995. Lk 110.

⁴⁸ Samas. Lk 110.

⁴⁹ M. Laur. Talude päriseksostmine. Lk 43.

⁵⁰ Samas. Lk 43–45.

IV

1849. a talurahvaseaduse katseajaks kehtestatud kuus aastat sai 1850. aastate keskpaigaks täis ning päevakorda tõusis seaduse põhjalik revideerimine. 1854. a Liivimaa maapäeval moodustatud revisjonikomisjon eesotsas maamarssal Christian von Steiniga tegi ekstravagantse ettepaneku kehtestada rüütlimõisatele lisaks kohustuslikule mõisamaa alammäärale – 900 vakamaad – ka talumaade alammäär – 10 adramaad. Liivimaal oli tollal 460 mõisat, kus talumaad oli niigi alla 10 adramaa. Veel kavatseti keelata mõisamaal asuvate talude müümine ning piirata talusid osta võivate isikute ringi üksnes talurahvaga, välistades talude ostmise võimaluse linnakodanikele, aga ka mitmesugustele seltsidele ja ühistutele.⁵¹

Enamus revisjonikomisjoni ettepanekutest võeti 1856. a maapäeval ka vastu. Nende seadustamine tähendanuks tublit sammu tagasi 1849. a seaduse põhimõtetest. Liivimaal valitsevatele meeleoludele vastavalt avaldas parun Ernst Nolcken 1857. a Berliinis raamatukese, *Russland hat allein noch die Wahl!*, milles ta manitses venelasi mitte kiirustama pärisorjuse kaotamisega.⁵² Fölkersahm uutel agraardispuutidel enam ei osalenud. Ühiskondlikust elust tagasitõmbununa suri ta 45-aastasena 1856. a kevadel.

Ühes oli Nolckenil õigus: Baltimaadel enam valikut ei olnud. Uue seaduse projekt läbis veel seitse lugemist riiginõukogus, mille käigus kõik rüütelkonna esitatud piirangud tühistati. Viimasena tõmbas keiser maha mõisatele esitatud kohustusliku talumaade alammäära nõude, mis esialgselt 10 adramaalt oli vähenenud viiele.⁵³ 13. novembril 1860 kirjutab Aleksander II seadusele alla ning see jõustus 24. juunil 1863. Ainsaks oluliseks talude päriseksostmist puudutavaks muudatuseks oli ostetava talu alampiiri suurendamine 1/12 adramaalt 1/8 adramaale (10 taalrile) (§ 223). Seegi piirang puudutas vaid vakumaa, mitte aga mõisa- ja kvoodimaa talusid.

Ajalookirjanduses ei pöörata 1860. a Liivimaa talurahvaseadusele kuigi suurt tähelepanu, kuna selle erinevused pöördelisest 1849. a seadusest olid väga väikesed. Just see, et võimalikud muudatused ära jäid, tegi 1860. a seaduse talude päriseksostmise seisukohalt siiski väga oluliseks. Küsimus polnud ainult Fölkersahmi poolt õhutatud põhimõtete säilitamises. 1860. a seadus oli ka kinnituseks, et Baltimaadele ei laiene Venemaa sisekubermangude agraarreform ning mingeid lootusi *hingemaa* jagamisele ei maksagi hellitada. See tegi ka lõpu kuulujuttudele nagu läheksid jagamisele ka juba päriseks ostetud talud, mis sundis Johann Voldemar

⁵¹ A. Tobien. Agrargesetzgebung. II. S. 218–220.

⁵² Ernst von Nolcken. *Russland hat allein noch die Wahl*. Berlin: Heinicke, 1857.

⁵³ A. Tobien. Agrargesetzgebung. II. S. 236–237.

Jannsenit *Eesti Postimehes* põrutama: *Uimane vend, mida sa oma raha eest enesele oled ostnud, see on su oma, aga mitte, mida sa "hinge- maaks" nimetad. [...] Ja ometigi on säherdusi tõlparulasi, kes ütlevad: "ei maksa osta, võetakse jälle käest ära ja jagatakse välja."* [...] *Päris- maad on talurahva ainus tõsine põhi ja alus, kus see puudub, on kõige jõukam ikka nagu lind oksa peal, kes oma pesa iga kevade ise kohta peab tegema. Maa priius teeb ka rahva täiesti priiks.*⁵⁴

Mentaliteedi muudatustele lisandus aineliste võimaluste paranemi- ne pärast 1864. a, mil krediitühing otsustas talude päriksostmist toeta- ma asuda. Abja mõisas, kus enne 1866. a pangalaenu ei võetudki, tasuti 1860. aastate esimesel poolel käsirahana keskmiselt 62% talu hinnast. Kümnendi teisel poolel langes käsiraha suurus tänu pangalaenule 36%-le talu ostuhinnast.⁵⁵

1860. aastatel toimus talude päriksostmine kõigis Halliste kihel- konna mõisates. 1870. aastaks oli Hallistes päriks müüdud 94,6% vakutalude üldarvust, samal ajal kui Liivimaa kubermangus tervikuna oli vastav näitaja 26% ning Eestimaa kubermangus 5,5%.⁵⁶

Selgelt eristuvad piirkondlikud erinevused talude päriksostmise tempos avasid tee ajaloopärimusest tuttavale mulkide taluostule teistes maakondades: *Palupera valda tuli mulke talude ostuajal peaaegu terve Atsamõisa küla [...] Kohalikud elanikud olid sunnitud taludest lahkuma ja nad olid Petseri poole põgenenud.*⁵⁷ – *Kui Uderna vald müüdi, siis pooled peremehed läksid välja ja nende asemele tulid mulgid, sest nad olid kavalamad ja olid raha kogunud.*⁵⁸ – *Mulke oli teoorjuse kaotamise järele asunud Sännale väga palju, nii et neid olnud peaaegu pooleks en- diste peremeestega. Kuid et endised neisse väga vaenulikult suhtunud, siis on paljud uuesti ära läinud.*⁵⁹ – *Altkülas Laiuse vallas (endine Kivi- järve vald) [...] ostnud peaaegu terve küla talud mulgid ära ja omad me- hed rännanud Gatšinasse, kus heale järjele kõik saanud.*⁶⁰

Kui Helme Taageperast pärit Hans Erdell sai 1868. a Roobe mõisa ostmisega esimeseks eesti soost mõisnikuks,⁶¹ järgnesid talle Abja talu- pojad Peeter Vidriks ja Andreas Palenberg, kellest esimene omandas

⁵⁴ Eesti Postimees. 1867. 26. aprill; 1864. 18. november.

⁵⁵ M. Laur. Talude päriksostmine. Lk 52.

⁵⁶ Gaston Campenhausen. Der Bauerlandverkauf auf den Privatgütern Kurlands in den Jahren 1864–1872. Eine statistische Studie. Mitau, 1873, S. 7; M. Laur. Talude päriksostmine. Lk 57. Tegelikult olid vastavad näitajad ka Liivimaa ning Eestimaa ulatuses pisut kõrgemad, kuna baltisaksa agraarsta- tistika lähtus mitte ostulepingute sõlmimisest, vaid nende korroboratsioonist. Viimastest lähtuvalt oli ka Halliste näitaja (ainult) 81,7%.

⁵⁷ EKM. EKLA. 200-12:1. Lk 52.

⁵⁸ Samas. Lk 51.

⁵⁹ EKM. EKLA. 199–25:164.

⁶⁰ EKM. EKLA. 200–14:2. Lk 34.

⁶¹ Tiit Rosenberg. Mats Erdell. / Eesti ajalugu elulugudes. Koost. Sulev Vahre. Tln: Olion, 1997. Lk 51.

1870. a Penuja ja teine 1872. a Abja-Vanamõisa (*Friedrichsheim*).⁶² Pee-ter Vidriks – Kitzbergi sõnul *juba vanaldane mees, sõi võid ainult meega pooleks segatult*⁶³ – sai suurema osa mõisa osturahast (20 800 rubla) talude edasimüügi teel. Ostnud aastatel 1853–56 kokku 6662 rubla eest kolm talu, müüs ta need aastatel 1867–70 edasi juba 19 200 rubla eest.⁶⁴ Andreas Palenberg lõi oma kapitali kokku kõrtsmikuna.⁶⁵

Jaan Jung loetleb seitse Abja valla talupoega, kes 1870.–80. aastatel rüütlimõisa omandasid.⁶⁶ Veel 1990. aastate alguses võis praegu Venemaa alale jääval Lõuna-Setumaal Laura läti luteri koguduse surnuaial tavapärasel aadlike matuseplatsil näha sealse talupoegadest pärit Sarride mõisnikesuguvõsa marmorist hauasambaid, märkusega *geb. in Abia*.

Rahvuslikust liikumisest jäi Abja peaaegu täiesti eemale. Isegi majandusühistud ei leidnud siin kuigivõrd kõlapinda. Kui loodi Halliste Põllumeeste Selts, hoidusid Abja peremehed sellestki kõrvale.⁶⁷ 1886. aastal kirjutas Sakala, et *Abjas ei peeta ajalehtedest sugugi lugu, harva on mõnel talul leht ja loetakse siis ka sõja sõnumeid*.⁶⁸ Varakapitalismile iseloomulikuna kehtis Abjas vaid üks väärtushinnangute mõõdupuu – raha. Kui rikast ja iseteadlikku Abja peremeest vaatasid: *tublisti toidetud keha sirgeks liikatud, habemest puhtaks aetud nägu külm ja rahulik, pöidlal taskutes – siis teadsid juba, mis ta mõtles: mina, mina ja jälle mina olen Abjast, mujal kui Abjas ei olegi eestlasi, mis on, on kes teab mõned orjaaegsed segaverd jätised – Abjas üksi on tarkust, raha, vara, hobuseid – mehi*.⁶⁹

Võib arvata, et mitte kusagil mujal Eestis ei realiseerinud Fõlkersahmi agrarideoloogia nii täiuslikult kui Abjas: *luua järk-järgulise talumaade müümisega konservatiivne taluperemeeste seisus, kes "talupoegliku aristokraatiana" "sulasrahva" vastas seistes oleks tagatiseks stabiilsele korrale*.⁷⁰ Ajaloo irooniana lõpetas selle mustermajandi alusepanija parun Reinhold von Stackelberg võlgades ja kuraatorite hoolekan-
de all, olles andnud Eestile esimesed mõisa eestkostest vabad taluperemehed.

⁶² Pärnumaa. Lk 309.

⁶³ A. Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 63.

⁶⁴ M. Laur. Talude päriseksoostmine. Lk 59.

⁶⁵ S. Kodar. Sotsiaalsed vahekorrad. Lk 24.

⁶⁶ J. Jung. Halliste ja Karksi. Lk 58–60.

⁶⁷ M. Laur. Talude päriseksoostmine. Lk 61.

⁶⁸ S. Kodar. Sotsiaalsed vahekorrad. Lk 35.

⁶⁹ A. Kitzberg. Ühe vana tuuletallaja noorepõlvemälestused. Lk 112.

⁷⁰ G. Pistohlkors. Reformpolitik. S. 29.

Koidula salong

Salongid ja sõpruskonnad poliitilises elus

Mart Laar

19. sajandi Euroopas olid poliitilised salongid tunnustatud poliitika mõjutamise ja tegemise areeniks. Tihtipeale pidasis sedalaadi salonge just naisterahvad.

Iseenesest pole sõpruskondade mõju uurimises ajaloo kujunemisse midagi uut või revolutsioonilist. 20. sajandi teise poole ajalooteadus on olnud sellisest lähenemisest pidevalt huvitatud. Antud kontekstis võib eeskujuks tuua Karl W. Deutsch'i klassikalises uurimuses *Rahvuslus ja sotsiaalne kommunikatsioon*¹ esitatud ülevaate Ameerika Ühendriikide rahvusliku eliidi kujunemisest 18. sajandi teisel poolel, mis omakorda tugineb Robert Keen Lambi tööle. Selles tõdetakse, et rahvuslik eliit ei tekkinud tühjale kohale, vaid tugines aastate või õigemini aastakümnete pikkusele perekondlikule, ärilisele ja seltskondlikule läbikäimisele. Keskset rolli etendasid seejuures mitte sedavõrd avalikkusele laialt tuntuks saanud tegelased kui rohkem varjus püsinud mehed, nagu Philipp Schuyler, Alexander Hamilton ja Willam Duer. Ameerika Ühendriikide eliidi kujunemisel mängisid tähtsat osa nii perekondlikud suhted, äriorganisatsioonid kui poliitilised klubid, kus sõlmitud sõprussidemed jäid püsima kogu eluks.²

Salongi mõiste oli tunnustatud ja levinud ka 19. sajandi Eestis. Murrangulistel neljakümnnendatel etendas Tartus olulist osa näiteks parun Karl Bruiningki juures koos käinud seltskond, mille keskpunktiks oli radikaalsete vaadetega paruness Marie Bruiningk. Nimetatud seltskonda kuulus ka Bruiningkide majaarst Friedrich Robert Faehlmann.³

Uurides Eesti ärkamisaja ajalugu, on meil pea võimatu seda mõista, jättes käsitlemata senisest põhjalikumalt rahvusliku liikumise inimlikku ehk subjektiivset poolt, see tähendab isiklike suhete ja sümpaatiate-anti-paatiate mõju toimunule. Kujutas ju rahvuslik liikumine endast paljuskki just suhtlemist, kus algul sõlmisid vähesed rahvuslikult ärganud tegelased

¹ **Karl Deutsch.** Nationalism and communication. The M.I.T. Press Cambridge, Massachusetts, 1972.

² Samas. Lk 32–37.

³ Vt: **Ea Jansen.** C. R. Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tln: Eesti Raamat, 1987. Lk 15–16.

omavahel sõpruslidemed ja moodustasid väiksemad sõpruskonnad, mis omakorda üksteisega kontakti leidmise järel panid aluse juba suuremale liikumisele. Rahvuslaseks kasvamine tähendas omas ajas järjest selgemat eristumist tollal valitsevast saksa keskkonnast, mis muutis möödapääsmatuks eesti seltskonna tekke. Selle kujunemise ühele osale ongi pühendatud järgnev artikkel.

Eesti läbikäimiskeskuse tekkes Tartusse pole midagi üllatavat. Loomulikult ei saanud see sündida tühjale kohale. Seltskondlikuks läbikäimiseks on esiteks vaja seltskonda ennast, vastavat ühiskondlik-poliitilist konteksti ning kindlasti ka sobilikku kohta. 1860. aastate kesksaigas oli rahvuslik liikumine Eestis tõusuteel. Nii Viljandimaal, Pärnus, Tartus, Võrus kui väljaspool Eestit (Peterburis) olid tekkinud väiksemad rahvuslikud keskused, mis olid sõlminud omavahel esimesed sidemed ning asunud koostööle.⁴ Rahvusliku liikumise keskuseks oli aga vaadeldaval perioodil järjest selgemalt kujunemas Tartu. Selleks olid Tartul olemas ka mitmed objektiivsed eeldused. Soodne asukoht tõi 1860. aastatel kaasa linna kiire kasvu ning majanduselu arengu. Ülikoolilinnana oli Tartu näol tegemist Liivimaa vaimse keskusega, kuhu hakkas järjest rohkem koonsuma ka eestlasi. Juba alates 1867. a olid eestlased Tartu elanikkonnas ülekaalus, suurendades oma osakaalu järgneva kümnendi jooksul veelgi.⁵

Johann Voldemar Jannsen ja tema kodu

Olulisemat osa Tartu tõusus rahvusliku elu keskpunktiks etendas Johann Voldemar Jannseni asumine Pärnust Tartusse 1863. a lõpul ning *Eesti Postimehe* väljaandmine siin. *Eesti Postimees* muutus kiirelt rahvusliku suhtlemise oluliseks vahendajaks, organiseerides ja ühendades väiksemaid rahvuslikke rühmi ja rühmakesi ühiselt mõtlevaks ja toimivaks tervikuks. Vähem oluline polnud ka *Vanemuise* seltsi asutamine Jannseni algatusel 1865. a.

Joviaalse ning sõbraliku inimesena sai Jannsen rahvamehena kiirelt tuntuks ja populaarseks. Samas polnud tingimused salongilaadse kooskäimisevormi arendamiseks Jannsenite poolt vaadates esialgu eriti soodsad. Perekonna esimeseks eluasemeks Tartus oli kullassepp Hermannile kuuluv puumaja Uueturu tänava nurgal. 1865. a koliti Aleksander Krüdeneri majja tollases Andrease (praegu Ülikooli) tänavas. Kumbki nimetatud eluasemetest polnud piisavalt ruumikas, et pakkuda võimalust aktiivsemaks seltskondlikuks läbikäimiseks. Olukord muutus järsult 1868. a, mil varanduslikult kosunud J. V. Jannsen leidis võimaluse oma perele püüda oma kodu luua. 9. aprillil 1868 kirjutas ta Jaan Adamsonile, et on

⁴ Vt: Hans Kruus. Eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemine 1860ndail aastail. / Eesti ajaloost XIX sajandi II poolel. 60.–80. aastad. Lühiaurimusi. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957. Lk 116–138.

⁵ Koguteos Tartu. Tartu linna-uurimiste toimikond, 1927. Lk 130–146.

Joonis 1. Eugen Jannseni perekond J. V. Jannseni maja aias Tartus Tiigi tänaval. (EKM. EKLA. D-37:70).

igale eesti vennale soovitanud oma pesas elada, teatades ühtlasi, et kellegi Saksamaale sõitnud saksa arsti maja Tiigi tänavas olevat müügis. Saanud J. Adamsoni vahendusel Hendrik Ainsonilt 1200 rubla laenu, sai Jannsen 25. mail majaomanikuks. Väärtuslikuks lisandiks majale oli selle juures paiknev küllaltki suur ja kaunis aed, mis kujunes populaarseks koosistumiskohaks. Eriti armastatud paigaks olnud Koidulale aia keskel pärna all asuv pink.⁶

Kas Jannseni või Koidula salong?

Uude majja kolimine tõi kaasa seltskondliku suhtlemise tihenemise. Kuigi mitmete mälestuste kohaselt olid Jannsenid koduhoidvad inimesed, kellel suur töökoormus seltskonnaeluks suuremat aega ei jättnud, kujunes nende kodu ometi rahvuslike tegelaste läbikäimiskohaks. Paraku ei sobinud juba kuuekümnendatesse aastastesse jõudnud Jannsen ise seltskondliku elu keskpunktiks. Oma osa etendas siin nii vanus kui ka avaliku tegevuse jooksul paratamatult tekkinud vastuolud ja konfliktid teiste rahvuslike tegelastega. Jannsen ei saanud eriti hästi läbi ei Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ega Johann Köleriga, mitmed radikaalsemad rahvuslikud tegelased pidasid teda saksameelseks. Ajalehe toimetamine ning erinevate rahvuslike organisatsioonide vedamine ei jättnud Jannsenile just palju aega seltskondlikuks tegevuseks.

Nii jõuamegi loogiliselt J. V. Jannseni vanema tütre ja lähema abilis Lydia Jannsenini. Astunud varakult oma isale appi nii ajakirjanduslikus

⁶ Vt: **Karl Mihkla**. Lydia Koidula elu ja looming. Tln: Eesti Raamat, 1965. Lk 127.

kui rahvuslikus tegevuses, oli Lydia Jannsen 1860. aastate teiseks pooleks tõusnud *Eesti Postimehe* üheks peamiseks vedajaks. Tema osalemine lehe väljaandmises ei piirdunud selle tehnilise toimetamisega – küllalt oluliseks tõusis Lydia roll ka *Eesti Postimehe* poliitilise suuna määratlemisel. Ajalehetöö kõrvalt hankis Lydia endale kuulsust luuletajana, saades rahvuslike, kiirelt tuntuks saanud värsside eest Carl Robert Jakobsonilt nimeks *Koidula*.

Koidula iseloom ja huvid muutsid ta igati sobivaks seltskondliku elu keskpunktina. Kui tavaliselt on uurijad vaadelnud Koidulat romantilise luuletaja või tõrjutud naisõiguslasena, siis tema poliitiline tegevus rahvuslikus liikumises on tihtipeale tahaplaanile jäänud. Käesoleva artikli ülesandeks pole anda ülevaadet Koidulast kui rahvusliku liikumise tegelasest, kuid lühidalt kokku võttes olid tema seisukohad küllalt lähedased Jakob Hurda omadele. Koidula ja Hurt olid kaasaegsed, oma osa samalaadsete hoiakute väljakujunemisele etendas ilmselt ka mõlema tihe läbikäimine Kreutzwaldiga. Nii oli loomulik, et Koidula kuulus Hurda vaimustatud toetajate hulka ning paljudes, ka vaidlusalustes küsimustes tegutsesid mõlemad käsikäes. Koidula tutvus ka Hurda tollase kihlatu, hilisema abikaasa Eugenie Oetteliga, kes oma armastatu võitlustele täie hingega kaasa elas.

Samas polnud Koidula mitte ainult poliitik, vaid ka noor naine. Erinevad uurijad on andnud temast pildi kui veidi ekstsentrilisest, boheemlikust ja romantilisest naisest, kes unistas mitte ainult oma rahvuse, vaid ka enda kui naise õitsele puhkemisest. Samas tuleb tunnistada, et endale võrdväärseid partnereid või kavalere polnud Koidulal tärkavas Eesti seltskonnas kerge leida. Teda peeti kaugeks ja kauniks *kirjaneitsiks*, kellele liginemist võidi võtta pühadusteotusena. Koidula oli vaimukas ja organiseerimisvõimeline naine. Sel taustal pole midagi kummalist, et Jannsenite kodu kujunes juba tema Tartusse asumisest saadik tiheda läbikäimise keskuseks – 1865. a peeti just seal koosolekuid *Vanemuise* seltsi asutamiseks, 1867. a etendas sama maja salakorteri rolli, kus kohtusid noor Jakob Hurt ning teda endale pastoriks soovivad Äksi talupojad.

Nii pole selles midagi ootamatut, et maja *heaks vaimuks* polnud mitte papa Jannsen, vaid Koidula, kellel Pal Hunvalfy kirjelduse kohaselt oli *mingisugune vaimne ülemvõim majas*.⁷ Olulist osa selles mängis ilmselt nii Koidula vanus kui tema hea läbisaamine pea kõigi rahvusliku liikumise tegelastega. Lugeses rahvusliku liikumise tegelaste kirjavahetust võib sellest korduvalt leida – eriti Köleri, Kreutzwaldi, Jakobsoni kirjadest – vihapurskeid Jannseni, kuid mitte kunagi tema tütre vastu. Koidula etendas selles olukorras selgelt eri leere ja tegelasi ühendavat rolli, kellega võisid rahulikult suhelda ka muidu vaenujalal seisvad jõud. Samal ajal jäi Koidula avalikult ja selgelt oma isa tütreks ja toetajaks, suutes tema

⁷ K. Mihkla. Lydia Koidula elu ja looming. Lk 153.

tegevuse tagamaid ka selle vastastele selgitada. Koidula hoiakute radikaalsus ilmneb aga kasvõi selles, et ta läkitas 1868. a Siberisse palvekirjade aktsioonide ühele juhile Peeter Petersonile kaks temale pühendatud isamaalist luuletust.

Eriti oluline oli see, et Koidulal õnnestus oma isa, vähemalt ajutiselt, lepitada ka Kreutzwaldiga. Jannseni ja Kreutzwaldi vastasseis tulenes nii nende erinevast taustast, haridusest ja maailmavaatest kui mitmetest psühholoogilistest probleemidest. Kuigi Jannsen üritas Kreutzwaldisse alati suure aupaklikkusega suhtuda, oli viimane tema suhtes tihti pilkavalt kriitiline. 1867. a alanud kirjavahetus Koidula ja Kreutzwaldi vahel tõi siin kaasa olulise muutuse: juba järgmisel aastal külastas Kreutzwald Jannsenite kodu Tartus, andes sellega märku sõjakirve mahamatmiseks. Kreutzwaldi hoiakute muutumisest andis tunnistust ka tema kaitse *Vanemuise* seltsile, kui see liig rahvusliku joone pärast sakslaste rünnaku alla sattus.⁸

Kui Kreutzwaldi külaskäik Tartusse jäi siiski üksiku juhtumiks, siis mitmed teised rahvuslikud tegelased muutusid Jannsenite kodus sagedasteks külalisteks. Eriti tasub siinkohal mainida 1868. a Tartusse asunud ning siin abiellunud Jakob Hurta, kes lõi kaasa kõigis Jannsenite algatuses ning suhtles nendega ka perekondlikult. Kirjavahetustest ning mälestustest on aimata, et Tartus viibides külastas Jannsenit küllalt tihti ka C. R. Jakobson ning ilmselt mitmed teised *Eesti Postimehe* kirjasatjad, nagu Jaan Adamson, Hans Wühner, Joosep Kapp ja teised. Tänu Jannsenite pere nooremale põlvkonnale tõmbas nende kodu aga eriliselt ligi eestlastest gümnasiste ning üliõpilasi.

Koidula salong Eesti rahvuslikus liikumises

Wilhelm Eisenschmidti seadmine Tartu Peetri koguduse pastoriiks. Oma osa oli Jannsenitel esimese end avalikult rahvuslike püüdluste toetajaks nimetava kirikuõpetaja, Wilhelm Eisenschmidt*i* ametisse seadmisel 1870. a. Selle saavutamiseks tuli Tartu-Maarja kogudusest eraldada peaaesjalikult eestlastest koosnev Peetri kogudus ning valida sellele pastoriiks noor, äsja ülikooli lõpetanud Eisenschmidt, kes oli selleks ajaks tegev juba nii mõneski rahvuslikus ettevõtmises. Nii nagu mõned aastad varem Hurda kandideerimisel Äksi kirikuõpetaja kohale, sai Jannsenite kodust nüüd samalaadne mootor Eisenschmidt*i* kampaanias. Kui Maarja koguduse pastor A. H. Willigerode üritas uue pastori kinnitamist vormilistel põhjustel takistada, sõitis Jannsen Peterburi luteriusu ülemkonsistoriumisse, surudes oma tahtmise lõpuks läbi. Eisenschmidt*i* juhtimisel etendas Peetri kogudus järgnevatel aastatel rahvusliku meelsuse arengus Tartus olulist rolli.

⁸ Vt: **Rudolf Põldmäe**. *Vanemuise selts ja teater 1865–1880*. Tln: ENSV Teatriühing, Eesti Raamat, 1978. Lk 186–187.

Esimene üldlaulupidu. Keskne osa oli Jannsenite juures toimunud koosviibimistel I üldlaulupeo ettevalmistamisel. Lisaks *Vanemuise* seltsi juhtkonnale osalesid neis mitmed Jannseni lähemad kaastöölised, aga ka nooremad *Vanemuise* tegevuses kaasa lööma hakanud üliõpilased nagu Heinrich Rosenthal, Johann Mielberg, Carl Hohlfeldt jt. Loomulikult rakendus ettevalmistustöösse kogu Jannseni perekond, eriti aga Koidula. Viimane on sel puhul koguni Kreutzwaldile kaevanud: *Nüüd veel nooditriiki ja parandamise ja saatmisega nädalate kaupa jännata ja kõik need ettevalmistamised peo vastu, mis aja ja jõu viimse piisani ära kurnavad. Ja siis veel, kui asi õige hulluks läheb, sõnu siit- ja sealtpoolt, ei mitte õige küllalt ega – andke andeks.* Selle all pidas Koidula silmas ilmselt Jakobsoni ja Köleri vastuseisu laulupeole.

Tänu heale ettevalmistusele ning sobivalt valitud hetkele õnnestus I üldlaulupidu teatavasti täielikult. Jannsenite kodust Tiigi tänaval käisid läbi ka laulupeol osalenud väliskülalised, kellele külaskäik sügava mulje jättis. Nii peatusid seal külalised Soomest, kellest Pal Hunfalvy kirjeldas külaskäiku järgmiselt: *Jannsen elab kiriku lähedal ühes peatänavas omaenda ühekordses majas. Ukselt võib lugeda: Eesti posti mees, see on kõige levinuma eesti ajalehe nimi, mida Jannsen toimetab ja välja annab. Astusime sisse ja just koju jõudnud majaisand võttis meid vastu ja esitles oma perekonnale, see tähendab naisele ja kahele tütrele; kuivõrd minu kaaslased, kaks noort soomlast, olid siin juba nagu omad inimesed, olin mina ainuke võõras. Lühikese vestluse järel kadusid toast proua Jannsen ja üks tütardest, kes emaga sarnaneb ja ka majapidamismuredest osa võtab, nagu mulle paistis, ning juttu jätkasid majaisand ja kohale jäänud tütar, kellest, seda oli selgesti tunda, otse õhkus vaimsust. See oli Lydia, "Ojamöldri" autor ja üldse esimene eesti naine, kes eesti keeles kirjutab. Oma luuletustele kirjutab ta alla "Emajõe Ööpik": nii et ta on esimene eesti õitsilind. [...] Küllap ma ei suuda edasi anda seda tunnet, mis valdas mu hinge Jannseni kodus. Seal oli rohkesti noori mehi, üliõpilasi või juba ülikooli lõpetanuid; leidsin end noorte eestlaste ringist, kui nii võib öelda, ja majaisand oli siin, minu külaskäigu ajal, nagu vaimne juht, preili Lydia aga väljapaistvalt kaunis seltskonna liige.⁹*

Esimesel üldlaulupeol oli tähtis roll mitte ainult eesti rahvuse tekkes, vaid ka rahvusliku eliidi kujunemisel. Siin sõlmitud sidemed jäid püsima pikemaks ajaks, luues suhtlusringi, mille kaudu rahvuslikud aated ja ettevõtmised said senisest kiiremini levida.

Kalevipoja õhtud ja Koidula trupp. Olulist osa eesti seltskonna kujunemises etendas noorte omavaheline läbikäimine, mis leidis väljenduse nii Eesti esimese üliõpilasorganisatsiooni *Kalevipoja* õhtute tegevuses kui ühises teatritegemises, mis paljuski tugines samale seltskonnale.

⁹ Pal Hunfalvy. Reise in den Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig, 1874. S. 118–121.

Eesti üliõpilaste koondumise alguseks võib pidada aastat 1870, mil neli Tartu Ülikoolis õppivat eesti soost üliõpilast – Andreas Kurrikoff, Hugo Treffner, Heinrich Rosenthal, Martin Wühner – üksteisega kontakti astusid ning otsustasid luua eesti üliõpilaste ühingu.

Oleks eksitav arvata, et alles sellest hetkest algas nimetatud meeste osalemine rahvuslikus liikumises. Otse vastupidi – enamus neist olid sellega juba varem liitunud ning selle kaudu ka üksteisega tutvunud. M. Wühner (1845–1923) oli tuntud rahvusliku tegelase Hans Wühneri vend ning viimase kaudu osaline nii palvekirjaaktsioonides kui Aleksandrikooli asutamises. M. Wühner oli aktiivselt tegev ka *Vanemuise* seltsis, pidades siin kõnesid meditsiinist.¹⁰ Veelgi varem oli *Vanemuise* seltsiga liitunud H. Rosenthal (1846–1916), kes pidas siin esimese kõne juba 1867. a, astudes seejärel ka *Eesti Postimehe* kaastööliseks ning muutudes *Vanemuise* seltsi üheks aktiivseimaks kõnepidajaks.¹¹ *Vanemuise* seltsiga olid seotud ka A. Kurrikoff ja H. Treffner, kes seal samuti kõnepidajatena üles astusid.¹²

Eialgu omavahel kokku saanud algatajad otsustasid oma kogunemistele kutsuda ka Hugo Treffneri venna Gustavi ning Tartu gümnaasiumi kooliõpetajat Hurta, Peetri koguduse õpetajat Eisenschmidt ja Jannseni kui kõige tähtsamaid *Eesti* sugust sündinud mehi Tartus, kes avalikult oma rahva poole hoidsid, ilma kartuseta ja kavaluseta rahva õnne püüdsivad.¹³ Sellises koosseisus kogunetigi 26. märtsil 1870. a Kurrikoffi korterisse Jakobi tänaval esimesele koosolekule. Koosolekul võeti vastu vastu otsus edaspidistel kokkutulemistel ühiselt *Kalevipoega* lugeda, mille seletamise võttis enda peale J. Hurt. Teadusliku osa järel istuti õhtulauas sõbralikult koos, kus jätkati läbirääkimisi ning arutati päevasündmusi. Eriti agaralt vaieldi eesti rahva tulevikku puudutavate küsimuste ning selle

Joonis 2. Koidula koos õe Eugenia Jannseniga. (EKM. EKLA. A-83:5).

¹⁰ R. Põldmäe. *Vanemuise* selts. Lk 68.

¹¹ Samas. Lk 78–80.

¹² Samas. Lk 87.

¹³ Arno Raag. *Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1970*. Toronto: EÜS Vanematekogu, 1971. Lk 13.

edendamise teede üle.¹⁴ Koosolekuid korraldati kordamööda iga üliõpilase pool, kaks viimast aga Hurda ning Jannseni kodus. Neis osalesid koos J. V. Jannseniga ka tema mõlemad tütre.

Koidula kirjavahetusest on võimalik näha, millist vaimustust ta tekinud eesti üliõpilaste koonduse ja selles osalemise võimaluse üle tundis.¹⁵ Sel taustal oli loomulik, et otsides tegelasi oma näidenditele, pöördus Koidula just sama seltskonna poole. Küsimus oli seda pakilisem, et tollaste tavade kohaselt tuli ka naiste rolle mängida meesterahvastel. Nii pandigi alus nn *Koidula trupile*, millele langes osaks tuua lavale esimene eesti näitemäng *Saarema onupoeg* 24. juunil 1870. a ning sellele järgnenud etendused. Suurem osa teatritükkide proovidest toimus Jannsenite kodus, siin valmistati teatritrupi poolt ühiselt ka dekoratsioonid etendustele ning kostüümid. Pole raske mõistatada, et noorte läbikäimine ei piirunud seejuures üksnes teatriharjutustega, koos musitseeriti ning arutati ka päevakajalisi küsimusi. Kuigi nii nagu esimeses üliõpilasorganisatsioonis, oli siingi läbikäimiskeeleks ilmselt saksa keel, pole mõtet kahelda, et omavaheline läbikäimine eestluse märgi all toimus.¹⁶

Koidula trupi tegutsemisajal 1870–72 mängiti kokku kolme etendust kaheksal korral.¹⁷ Seejuures oli trupp küllaltki püsiv ning paljudest selle liikmetest said sõbrad kogu eluks. Kõigis kolmes etenduses mängisid kaasa Koidula vend Harry Jannsen, Heinrich Rosenthal ja Tõnis Pekk, kahes Carl Kroon, Johannes Kerg ja Koidula teine vend Eugen Jannsen, ühes Andreas Kurrikoff ning Emil Lane. Nimetatutest polnud Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeks saanud vaid gümnaasiumiõpilane E. Lane, teistest kõigist kujunesid nii üliõpilasliikumises kui avalikus elus olulised ning tuntud tegelased.¹⁸

Juba trupi tegevuse ajal olid Eesti tudengiorganisatsiooni liikmeks tegelikult ainult kaks Koidula näitetrupi näitlejat – H. Rosenthal ning A. Kurrikoff (1848–1904), kes mõlemad kuulusid aga ka EÜS asutajate hulka 1870. a ning etendasid rahvuslikus liikumises olulist rolli, osaledes mitmete selle juhtorganite juhatustes. 1870. aastate teisel poolel vedas H. Rosenthal rahvuslikku liikumist Eestimaa kubermangus, organiseerides nii Aleksandrikooli abikomiteesid kui korraldades Tallinnas III üldlaulu pidu. H. Rosenthali sage viibimine Jannsenite külalislahkes kodus viis välja tema abiellumiseni Koidula õe Eugenie Jannseniga 21. jaanuaril 1871. a. A. Kurrikoff jäi surmani vallaliseks. Harry Jannsen (1851–1913), Eugen Jannsen (1853–1930), Carl Kroon (1850–1924) ja Johannes Kerg (1848–1926) olid etenduste ajal vaatamata mõnel pool avaldatud

¹⁴ Juhan Köpp. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu. I. Uppsala: EÜS Kirjastus, 1953. Lk 15.

¹⁵ L. Koidula Fr. R. Kreutzwaldile 9. V 1870. / Kreutzwaldi kirjavahetus. V. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk 383.

¹⁶ Vt: Rudolf Põldmäe. Koidula teater. Tln: ENSV Teatriühing, 1963.

¹⁷ R. Põldmäe. Vanemuise selts. Lk 140–142.

¹⁸ Vt: Eesti Üliõpilaste Selts. Biograafilisi andmeid. Alunda, 1965.

eksitavatele arvamustele¹⁹ gümnaasiumiõpilased, astudes ülikooli ja saades EÜS-i liikmeks enamuses alles 1872. ja 1874. aastal. Rahvusliku liikumisega jäid nad seotuks aga kõik. Pole sugugi välistatud, et samast salongist sai alguse teinegi abielu, nimelt Johannes Kergi ja J. Hurda naiseõde Mathilde Oetteli vahel, mis tõsi küll sõlmiti alles 1878. a. Tartu magistraadi ametnik ning *Vanemuise* seltsi üks juhtivaid kujusid Tõnis Pekk astus EÜS-i 1875. a, kuigi olemasolevatel andmetel pole ta kunagi ülikoolis õppinud.

Eesti Üliõpilaste Seltsiga oli seotud ka veel üks L. Koidula salongis liikunud noor mees, nimelt Carl Peter Julius Johannson, kes sündis 1851. a Nõo kihelkonnas Luke mõisa valitseja pojana, õppis aastatel 1864–70 Tartu gümnaasiumis, astudes seejärel 1871. a õppima Tartu Ülikoolis teoloogiat. Gümnaasiumis õppimise ajal oli C. Johannson võetud elama Jannsenite perekonda, kus ta puutus kokku ka Koidulaga. 1870. a teisel poolel liitus C. Johannson EÜS-iga, pidades 1870–71 mitmeid kõnesid *Vanemuise* seltsis, nagu näiteks Fr. R. Faehlmannist ja Otto Wilhelm Masingust.²⁰ Paraku pärineb sellest tutvusest ka kurb armulugu. Nimelt armusid Koidula ja temast tunduvalt noorem C. Johansson üksteisesse. See armulugu ei saanud aga edasi arendada, kuna juhtunud Koidulale kompromiteerivaks pidav Jannsenite perekond tegi sellele otsustavalt lõpu. Armunud lahutati, C. Johansson saadeti ülikooli lõpetamata kooliõpetajaks esiteks Narva Jaani kirikukooli, seejärel Moskvasse ja Pihkvasse. Tema täpse saatuse kohta andmed puuduvad.

Loomulikult polnud L. Koidula oma salongis ainus naisterahvas. Kindlasti lõi selles kaasa õde Eugenie (1845–97), kes osales ka rahvusliku liikumise tegelaste väljasõidul Helmesse 1870. a suvel. J. V. Jannseni perekonnaga käisid vaadeldaval perioodil tihedalt läbi ka Hurt koos abikaasa Eugeniaga (1847–1918), kes võis kaasa võtta ka õe Mathilde (1849–1924). Läbikäimine Koidula ning J. Hurda perekonna vahel püsis elavana ka mõlemate Eestist lahkumise järel.

Eelpooltoodud andmetest on hästi näha, millist rolli Jannsenite kodu rahvusliku liikumise arengus etendas. On lausa hämmastav jägida, millise osavusega seotakse kõik vähegi huvitatud isikud rahvusliku liikumise külge, organiseeritakse nad ning pannakse tööle. Suur osa hiljem rahvuslikus liikumises ilma teinud meestest alustas läbikäimist juba õpilastena Tartu gümnaasiumis, kus nende õpetajaks oli teiste kõrval ka J. Hurt. Koolivendade õhutusel järgnes *Koidula salong* ja EÜS, seejärel rakendati noored tööle *Vanemuise* seltsis, esialgu lihtliikmete, seejärel kõnepidajatena. Sama seltskonna seast hankis *Eesti Postimees* kas J. V. Jannseni või L. Koidula isikus endale ka kirjasaatjaid. 1872. a näeme pea kõiki eelpoolmainitud tegelasi Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise juures, seejärel Eesti Aleksandrikooli liikumises.

¹⁹ Vt: **Heinrich Rosenthal**. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes: während eines Menschenalters (1869–1900). Reval: Cordes & Schenk, 1912. S. 100.

²⁰ **R. Põldmäe**. *Vanemuise selts*. Lk 85.

Püüdes skemaatiliselt kujutada Eesti tärkava seltskonna läbikäimist ja suhteid aastatel 1865–71 on selleks koostatud tabel (vt tagakaane siseküljel). Rahvuslike tegelaste suhtlemisel on seejuures arvesse võetud kaht poolt: esiteks ühist tegevust erinevates organisatsioonides ning kirjavahetust, teiseks isiklikku sõprust ning perekondlikku läbikäimist. Viimase määratlemine on kindlasti teataval määral subjektiivne, mistõttu siin on arvesse võetud esiteks perekondlikke sidemeid abielu või lähedase suguluse kaudu ning teiseks tavalisest suuremat läbikäimist ja tihedamat kirjavahetust. Nii võib Koidulat kindlasti pidada sõbraks Kreutzwaldiga, Jakobsoniga on tema suhted aga liig vastuolulised, et seda sõpruseks saaks pidada.

Loomulikult ei anna vaadeldav skeem pilti kõigi tollal rahvuslikku liikumisse haaratud inimeste läbikäimisest, kuid vähemalt Tartu ümber koondunud tegelaste suhetest peaks ta andma küllaltki hea ülevaate. Eesti Kirjameeste Seltsi esimesest juhtkonnast katab esitatud skeem näiteks 60% (seejuures kõik olulisemate ametite pidajad) ja Aleksandrikooli peakomiteest 58%.

Peamised jõujooned on tabelist aga igal juhul näha. Nagu näha, on kõige aktiivsemalt toodud suhtlusringi olnud haaratud Koidula ise, kelle kontaktide arv ulatub 26-ni, neist isiklike sidemeid on seitse. Erilist tähelepanu äratav ka Koidula isiklike sidemete osa üldiste kontaktide arvust, mis on selgelt suurem kui kellelgi teisel tabelisse kantud tegelasel. Nii järgneb Koidulale kontaktide arvu poolest J. V. Jannsen (22/5), J. Hurt (20/3) ja H. Rosenthal (19/2), teistel on kontaktide hulk juba selgelt väiksem.

Esitatud tabeli kohaselt võib Koidulat pidada küllaltki selget rahvusliku liikumise üheks olulisemaks sidustajaks 1860.–70. aastate vahetusel. Seda pilti ei muudaks ka mitmete rohkem Tartust väljapool tegutsenud meeste – näiteks Mart Mitti ja Jaan Tammanni – kaasahaaramine tabelisse. Koidula ülimat olulist rolli ei suudaks ka see kõigutada. See muudab vajalikuks L. Koidula põhjalikuma uurimise mitte ainult luuletajana, vaid ka avaliku elu tegelasena, pöörates varasemast rohkem tähelepanu ka tema poliitilistele vaadetele.

Koidula salongi lõpp

Ükski asi maailmas pole paraku igavene. Nii ka *Koidula salong*, mille lõpp on seotud *Kirjaneitsi* abiellumise ja lahkumisega Ecstist. Samas aitasid sellele kaasa kasvavad vastuolud rahvuslikus liikumises ning ka Koidula vastuolud mõnes küsimuses oma isa J. V. Jannseniga. Nii ei toetanud Koidula isa otsust eemaldada J. Hurt *Eesti Postimehe Lisalehe* toimetaja kohalt, kuna tema eesti ajalugu puudutavad artiklid olid äratanud pahameelt baltisakslaste hulgas.

19. veebruaril 1873 Koidula abiellus ning lahkus seejärel Eestist.

Tema senine roll seltskondliku läbikäimise keskusena ilmnes eriti selgelt pärast seda, mil J. V. Jannseni kodu kaotas kiirelt oma varasema tähenduse kujuneva Eesti seltskonna jaoks. Levivad kuuldused J. V. Jannseni müüdavusest viisid vananeva mehe praktiliselt ühiskondlikku isolatsiooni. *Koidula salongi* seltskonna võttis üle Jakob Hurda kodu Otepää pastoraadis, mis kujunes järgmisel viiel-kuuel aastal seltskondliku suhtlemise keskuseks Eestis. Kuid see ei kuulu enam käesoleva artikli teemavaldkonda.

Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes

Heinrich Erits, Endel Kuusik

Selle sajandi esimesel aastakümnel teravnesid tsaari-Venemaal majanduslikud, sotsiaalsed ja rahvuslikud vastuolud. Neid süvendas veelgi Vene-Jaapani sõda. Tsaarivägede kaotused sõjas kulmineerusid 1905.–07. a revolutsiooniga, revolutsioonisündmused aga andsid ainet jälitustegevuseks ja kohtuprotsessideks veel järgnevatelgi aastatel. Üheks säravamaks ühiskonnategelaseks sajandi esimese kümnendi Eesti jaoks oli Aleksander Kesküla.

A. Keskülal oli iseloomujooni, mida vajasisid tolleaegne revolutsioon ja ühiskond ning mis muutsid ta isiksuse ajalooliseks erinevalt teistest tuhandetest revolutsioonis osalenutest, kes kadusid ajalooareenilt jälge jätmata.

Kesküla elu ja tegevuse uurijate hulgas on olnud nii välismaalasi kui eestlasi. Piiritaguste käsitluste hulgas on seni kõige tõsisemalt võetavaks Michael Futrelli 1963. aastal ilmunud monograafia.¹ Praeguseks on Futrelli raamatut tõlgitud saksa, taani, rootsi ja soome, kuid kahjuks mitte eesti keelde. Eesti autoritest äratub tähelepanu Ferdinand Kull, kes oli Kesküla sõber ja temaga tihedalt seotud kahel perioodil – aastatel 1905–07 ning hiljem Eesti Büroos Stockholmis.² Keskülaga seonduvaid sündmusi on käsitlenud veel Max Päss³ ja Jüri G. Poska. Viimasele oli 1969. a sügisel määratud uurimisstipendium tutvumiseks Aleksander Kesküla arhiiviga USA-s Yale'i ülikooli juures.⁴ Kaasaegsetest ajaloolastest tuleb

¹ **Michael Futrell.** Northern Underground. London, 1963. Futrell pöördus oma uurimuse kirjutamise käigus A. Kesküla õe Elvi poole, et viimane aitaks kaasa kontakti loomisele Keskülaga.

² Elvi märgib oma mälestustes: Vend lahkus maikuul Emajõe kaudu paadiga. Ärasõidu organiseerijaks oli F. Kull, üliõpilane, kes hiljem tegutses *Noor-Eestis*. Vt: **Elviine Erits.** Aleksander Kesküla 1905.–1907. a revolutsioonis. Mälestuskilde tema õelt. Lk 9. Käsikiri EAA raamatukogus.

³ Max Päss (1896–1977) võttis osa Eesti Vabadussõjast, mille eest autasustati teda maatükiga Haaslava mõisa südames. 1947. a kaitses M. Päss õigusteaduste doktori kraadi Heidelbergi Ülikooli juures.

⁴ Jüri G. Poska kiri Elvile 22. augustist 1971 (asub H. Eritsa perekonnaarhiivis).

ära nimetada eelkõige prof Kaido Jaansonit,⁵ kes on avaldanud perspektiivid ja kavatsused käsitleda Kesküla elu ja tegevusega seotud probleeme nii selleteemalises dokumentaalfilmis kui monograafias. Pealiskaudsemalt on Keskülast kirjutanud veel teisedki. Sulev Vahtre toimetatud *Eesti ajalugu elulugudes* on Aleksander Kesküla paigutatud 101 tähtsaima eestlase hulka.⁶ Väliseestlastest on Keskülagaga seonduvat põhjalikumalt käsitlenud Olavi Arens.⁷

Käesoleva artikli põhieesmärgiks pole niivõrd ammendava ülevaate andmine Keskülast poliitikuna, kui just tähelepanuväärse iseloomu ja maailmavaatega isiksusest. Aluseks on võetud nii Kesküla kohta ilmunud kirjandus kui Eesti Ajalooarhiivis, Eesti Riigiarhiivi filiaalis (end Parteiarhiiv) ja Eesti Kirjandusmuuseumis olevad arhiividokumendid. Põhirõhk on aga seatud Heinrich Eritsa perekonnaarhiivis leiduvatele materjalidele ja isiklikele mälestustele.⁸

Meile teadaolevate materjalide alusel võib Kesküla elu ja tegevuse periodiseerida põhiliselt nelja järku:

- 1) tema kui isiksuse kujunemise ja tegevuse periood Eestis ja Venemaal kuni 1910. a;
- 2) õppimine Saksamaa ja Šveitsi ülikoolides kuni 1914. a;
- 3) aastad 1914–20 – Aleksander Kesküla astub *maailma poliitilisele areenile*;
- 4) pagulasaastad Šveitsis ja Hispaanias – 1920. aastad kuni surmani 17. juulil 1963.

Käesolevas artiklis tuleb vaatluse alla Kesküla elu ja tegevus kuni Venemaalt lahkumiseni 1910. a.⁹

Välimus ja iseloom

Aleksander Kesküla oli kahtlemata vastuoluline isiksus, mistõttu temast kirjutada pole kerge. Esimesed ebakõlad ilmnevad juba tema välimuse kirjeldustes. Karl Asti mälestustes oli Kesküla keskmist kasvu,¹⁰ Stefan T. Possony järgi üsna pikk. Stefan T. Possony kirjeldas tema silmi sinistena, Saksa välisministeeriumi poolt väljaantud passis nimetatakse neid hallikassinisteks. Juukseid on nimetatud punakaks (Karl Ast) või

⁵ Kaido Jaanson. See kummaline eestlane. Aleksander Kesküla. // Looming. 1990. 7. Lk 956–973.

⁶ Eesti ajalugu elulugudes. Koost. Sulev Vahtre. Tln: Olion, 1997. Lk 116–117.

⁷ Olavi Arens. Aleksander Kesküla. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 1991. 1 (40). Lk 28–37.

⁸ Ajendi artikli kirjutamiseks andsid Parteiarhiivi (praegune Eesti Riigiarhiivi filiaal) H. Eritsa poolt deponeeritud Elviine (Elvi) Anna Maria Eritsa (s Kesküla 1891–1976) mälestused ja Šveitsis elavalt Kesküla tütrelt Ingeborg Veidmannilt saadud Eestit puudutavad materjalid.

⁹ Autorid ei leia seekord vajadust puudutada veelkordselt eluloolisi andmeid, neid on põhjalikult esitanud nii K. Jaanson kui O. Arens oma uurimistöödes.

¹⁰ K. Jaanson. See kummaline eestlane. Lk 971.

Joonis 1. Keskülate pere 1890. aastatel. Vasakult: isa Märt Kesküla, ema Leena Kesküla (s Niggul), Aleksander Kesküla ja Aleksander Põrk. EAA 457-9865-123.

heleblondideks (Stefan T. Possony).¹¹ Aga ilmselt sõltus see kirjeldaja pikkusest ning võimest värve eristada. Moskvast õppides kandis Kesküla ajastu vaimule vastavalt ja selleks, et end seadusesilma eest paremini varjata, vuntsikesi ja kikkhabet. Alma Ostra-Oinas meenutab: *Väliselt taotles peent olekut: imiteerides nagu mingit parunit, kandis koerapiitsa, suurt tähelepanu pööras küünitele. Talle meeldis olla valitseja, teisi pidada pleebiks, siit olid pärit ka tema kalduvused enamlaseks.*¹² Kõhn, aristokraatlik välimus, piinlik puhtus, suure tahtejõu avaldus silmis ja näojoontes, siis lai must mantel ja kõva "oktoober" – kõik need asjaolud andsid talle teatud salapärasuse ilme, mida suurendas veel ta esinemise viis, nii iseloomustab teda F. Kull.¹³ Riituse kohta märgib Nikolai Kõstner, et see oli alati *moodsalt tip-top*.¹⁴ Marta Lepp, kellega Kesküla mõnda aega koos elas, leiab, et oma eluliste huvidega kalduvuste ja instinktidega oli ta ikkagi korporant, maniküüritud elumees, härra

¹¹ **Kaido Jaanson.** Aleksander Kesküla ja teised. // Maaleht. 1998. 8. oktoober.

¹² **Alma Ostra-Oinas.** Jooni revolutsioonilise tegevusest. // Punased aastad I. Trt: Eesti Kirjanduse Selts, 1932. Lk 68.

¹³ **Ferdinand Kull.** Mäsumehi ja boheemlasi. Mälestusi 1905. a revolutsionääridest, vanglatest ja Pariisi Eesti kunstiboheemkonnast. Tln, 1933. Lk 9.

¹⁴ EKM. EKLA. 172-2:19. L 8. Nikolai Kõstner (1889–1959) oli eesti majandus-teadlane, aastatel 1918–19 kaubandusminister. Vt tema kohta ka: **Kalev Vilgats.** Nikolai Kõstner – 100 aastat sünnist. // Kleio. 3. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Trt, 1991. Lk 94.

Joonis 2. Aleksander Kesküla 1908. a. EAA 234-123-6778.

vastas ta: *Mina olen nietzsheaanlane, mina valitsen ja juhin neid kõiki.*¹⁸ M. Lepa meenutustest võib lugeda, et Aleksander Keskülas kujunes ta türranniline iseloom sel ajajärgul juba selgemate joontena. Ta oli terav, haavav, soetas omale leppimata vihamehi oma väljakutsuva käitlusega. Ka eraldusid selgemalt ta enamlised ja terroristlikud kalduvused. Hulljulgeiks romantilisiks kavatsusiks oli tal lai ohjeldamatu fantaasia.¹⁹

Terroristlikust käitumisest kirjutab ka Johan Jans, ajalehe *Hommik* vastutav toimetaja, keda Kesküla oli lubanud artiklite mitteavaldamise ja parandamise eest revolvriga maha lasta ning talle pommi visata.²⁰ Püstoliiga ähvardamisi on kirja pandud ka teiste revolutsioonis osalenute poolt. Õe Elvi mälestuste järgi ei kandnud Aleksander aga kunagi relva kaasas.

Jaan Pehap heidab Keskülale ette hooletust parteiasjade ajamises: *Mulle jäi temast halb mulje sel puhul, kui ta töolistelt korjatud raha, mis pidi minema revolutsiooniliseks otstarbeks hooletult vedas lahtiselt hobusekoormas.*²¹ Friedebert Tuglas leidis Kesküla olevat demagoogi.²²

¹⁵ Marta Lepp. 1905. aasta järellained. Mälestused II. Tln: Varrak, 1923. Lk 83.

¹⁶ A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest. Lk 68.

¹⁷ EKM. EKLA. 172-9:1. L 10.

¹⁸ EKM. EKLA. 172-2:19. L 7.

¹⁹ Marta Lepp. 1905. a. romantika. Mälestused I. Trt, 1922. Lk 75.

²⁰ Johan Jans. Veerand aastasaja eest. // 1905. a. revolutsiooni päivilt. Tln: K/ü Rahva Sõna, 1931. Lk 125.

²¹ Jaan Pehap. Sajandi vahetusel Tarvastus ja 1905. a. Tallinnas. // Punased aastad. Trt, 1932. Lk 30.

²² Friedebert Tuglas. Toompea vanglas. Mälestisi 1905. ja 1906. aastast. Trt: Noor Eesti, 1930. Lk 29.

tsilindris.¹⁵ Punase värviga korporandiks on teda pidanud ka Alma Ostra-Oinas.¹⁶ Kesküla iseloomus oli mitmeid jooni, mis polnud teistele revolutsionääridele omased. Dessler-Ruttik märgib, et Kesküla kui isik talle ei meeldinud juba alates keskkoolist, ta oli kahemõtteline ja nägi naistes kõigepealt ainult naist.¹⁷ N. Köstner kirjutab: *Meie hulgas esines ta ainsa enamlasena. Enamlus näis sobivat tema iseloomule, ta taotles sõimata, käskida ja terroriseerida, ta ütlused olid teravmürgised ja ta armastas seltsimehi pilgata. Sellepärast kaaslaste teda ei sallinud. Kui ma kord ütlesin talle, et parem lahkugu meie hulgast, kuna teda ei sallita,*

A. Kesküla omas head organiseerimisvõimet. Ta oli hea propagandist ja kuigi esines vähe avalike ettekannetega, oli ta seda agaram propagandiste kodus käsile võtma. F. Kull meenutab: *Kogu kaks tundi kõneles ta minu toas edasi-tagasi käies pea üksi, arendades mõtteid vaikselt ja kindla häälega, nagu rohkem endale, kuid siiski hästi läbimõeldud kujul ja suure loogilise järjekindlusega, millele palju vasturääkimist ei võinud olla.*²³ Marta Lepp on kirjutanud, et Aleksander oli aktiivne ja tuline ning töötas palju. *Vähemalt kõik pidid uskuma, et ta andus fanaatilisel tööl. Niisugune närviliselt "tegev" ilme püsis alati tema näol ja liigutustes. Tal oli ikka väga palju tähtsat teha ja tema juures muutus ka iga tühisem asi ja toimetus tähtsaks.*²⁴

Kujunemine sotsiaaldemokraadiks

Aleksander Kesküla haridustee algas koduõpetaja Aleksander Põrki käe all.²⁵ Otsese tõuke revolutsioonilisele tegevusele pühendumisele andis Kesküla ütluse põhjal talle õppimine Pihkva gümnaasiumis (1900–01), kus ta oli kostil ühe Siberis poliitvangina surnud kooliõpetaja lese juures.²⁶ Seega oli Kesküla sotsiaaldemokraat juba enne *Postimehe* juurde tulekut. Pihkva gümnaasiumis viidi ta üle 7. klassi. Õpingud jätkusid Tartu gümnaasiumis.²⁷

Kesküla revolutsioonilisele tegevusele pühendumist seostatakse ka tema ja Jaan Tõnissoni vahelise tüliga. Pärast ülikooli astumist kuulusid nii Kesküla kui Tõnisson Eesti Üliõpilaste Seltsi. Tõnisson võttis Kesküla *Postimehe* juurde tööle. Tema ülesandeks oli sõjatelegrammide redigeerimine kolmes kohalikus keeles.²⁸ Peatselt aga algasid pahandused. Väidetakse, et Kesküla poolt organiseeriti *Postimehe* trükikoja töolistest-õpilastest 1904. a sügisel poliitiline ring,²⁹ kus jagasid poliitilist haridust nii Kesküla kui juura- ja matemaatika üliõpilane Karl Luik. Samal ajal organiseerisid Kesküla ja Luik selle juurde muusikaringi, millest võtsid osa Rudolf Nieländer,³⁰ Karl Tärna, vennad Tasad jt. Muusikalise

²³ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi. Lk 9.

²⁴ M. Lepp. Mälestused II. Lk 56.

²⁵ Aleksander Põrk oli sündinud 15. aprillil 1873 talupoja perekonnas Viljandi maakonnas Võisiku vallas. Õppis Narva Gümnaasiumis. Hiljem Peterburi Ülikoolis matemaatikat 1895–96, Tartu Ülikoolis klassikalise keeli 1897–1900, ajalugu 1901–03; 1903–13 oli Moskva Ülikooli assistent ja Rumjantsevi muuseumi ametnik, ka abidirektor. 1920. aastast töötas Eestis kooliõpetajana. Eesti vanavarakoguja (umbes 2700 soome-ugri jt rahvaste etnograafilist eset, peamiselt tekstiili, säilitatakse Tartus Eesti Rahva Muuseumis). Suri 1933. a.

²⁶ Aleksander Kesküla 1905.–1907. a. revolutsioonis. Lk 2.

²⁷ EAA. 405-1-3034. L 2–3. Kesküla sai Tartu kubermangu gümnaasiumi lõputunnistuse ja dokumendid kätte 4. juunil 1903.

²⁸ Aleksander Kesküla 1905.–1907. a. revolutsioonis. Lk 2.

²⁹ ERAF. 27-1-97. L 1.

³⁰ Rudolf Nieländer oli hiljem kaardiväepolgus kapellmeister. Ohranka oli ette kandnud, et tema vend on revolutsionäär. Tänu kõrgemale eestkostele jäi Rudolf Nieländerile tema kapellmeistri koht siiski alles.

tegevuse sildi all korraldas Kesküla siin poliitiliste küsimuste arutamist. Anti välja sõjavastaseid lendlehti, tutvuti ka sotsiaaldemokraatliku programmiga. Väideti, et Kesküla juhtimise all oli tegustunud veel teinegi ring, kuhu kuulunud Karl Väljaots, Johannes Palm jt.³¹ Tartu organisatsiooni üle peetavate kohtumaterjalide hulgas on Kesküla juurdlusaktis märgitud, et ta oli kaks aastat revolutsioonilise süüteo eest *vahi all* (arvatavasti küll jälgimise all. Autorite märkus).³² Teise allika kohaselt hakkas Kesküla *Postimehe* trükikoja tööliste hulgas looma ametiühingut ja streiki organiseerima. Selgus, et ta oli oma sotsiaaldemokraatlikke veendumisi koolikaaslaste ja eelkõige Tõnissoni eest varjanud ja Tõnisson kihutas ta ajalehe juurest minema. Samaselt kirjeldab seda Hella Wuolijoki oma mälestusteraamatus,³³ väites et *konflikt Tõnissoniga 1904. a kevadel ja väljaheitmine Eesti Üliõpilaste Seltsist olevat viinud ta (kättemaksuks) sotsiaaldemokraatide leeri*.³⁴ Veel on märgitud, et tülile andis alust üks daam ja selleks olnud Hella Wuolijoki õde Salme. J. Tõnisson oli EÜS-i mõjukamaid vilistlasi. Kesküla osales seltsi tegevuses 1903. a II semestrist noorliikmena ja alates 19. veebruarist 1904 tegevliikmena.³⁵ 24. aprillil 1904 heideti Kesküla EÜS-ist määramata ajaks välja.³⁶ 25. aprillil saatis Kesküla Tõnissonile väljakutse duellile. J. Tõnisson keeldus, tuues põhjenduseks selle, et Kesküla ei ole temaealine ega oma ka vastavat ühiskondlikku positsiooni.

Arusaadavalt pidi Kesküla pärast tüli J. Tõnissoniga kasutama oma vaadete propageerimiseks teisi väljaandeid (*Uudised, Hommik*). Kesküla majandusliku olukorra kohta leidub vastuolulisi andmeid. 1904. a oli ta õppemaksu tasumata jätmise pärast ülikoolist välja heidetud, kuid ennistati üliõpilaseks 13. augustil 1904.³⁷

Kesküla siirdus vabatahtlikult Tallinna. Väidetavalt oli seda otsust mõjutanud sotsiaaldemokraatide Tartu organisatsioon, mis Tallinna ja Riia organisatsioonide nõudel eestlastest aktiviste vajalikesse linnadesse saatis. Alma Ostra saadeti Riiga ja Amalie Unt Tallinna. Kesküla nime leiame aga endiselt 9. jaanuaril 1906. a polkovnik Volkovi koostatud Liivimaa salajases järelvalvenimekirjas.³⁸

³¹ ERAF. 27-1-97. L 1. Karl Tärna arvates tegutses ringis *Postimehe* trükikoja töölisi. Organisatsioon kandis nime *Ühendus*. 1905. a algul olevat liitunud ka Kesküla. Vt: Karl Tärna. Tartus 1905. a. Tallinnas reaktsioonijastul. / Puna-sed aastad. Trt, 1932. Lk 69.

³² Proletaarne revolutsioon Eestis. Nr 2 (3). St. Peterburg, 1927. Lk 34.

³³ Hella Wuolijoki. Ülikooliaastad Helsingis. Tln: Eesti Raamat, 1996. Lk 168.

³⁴ Samas. Lk 236.

³⁵ EAA. 1767-1-30. L 134.

³⁶ EAA. 1767-1-717. L 2.

³⁷ K. Jaanson. See kummaline eestlane. Lk 972.

³⁸ Proletaarne revolutsioon Eestis. Nr 2. (3). St. Peterburg, 1927. Lk. 29–30.

Tegevus revolutsiooni päevil

K. Jaanson on esitanud terve rea episoode Kesküla elust 1905. a revolutsiooni päevil: ilmunine Tallinna 1905. a kevadel, esinemine Valdeku metsas 22. mai tööliskoosolekul ning *Estonias* 15. oktoobri õhtul, sõnavõtt 16. oktoobri hommikul Tallinna komitee istungil ja Lausmanni heinamaal, kõnelemine Uuel turul langenute matustel ja *Dvigateli* tehase vabrikukomitee koosolekul, esinemine 21. oktoobril Tallinna komitee laiendatud koosolekul, 16. novembril Tallinna Töölisvanemate Nõukogu koosolekul, ilmunine novembri teisel poolel *Teataja* toimetusse, esinemine Rahvameelse Eduerakonna algatusel Tartus üle-eestimaalisel rahvaasemike kongressil, sõnavõtt *Volta* keldris toimunud töölisvanemate ja maasaadikute koosolekul.³⁹ J. Jans, kes elas üliõpilasena Kesküla vanemate juures Tartus, kirjutab veel ühest sündmusest: *Oktoobri suurstreigi ajal 1905. a 16/29. okt. tulid Tartu mässumehed selleaegse "Oleviku" väljaandja Koppeli korterisse. Koos olid Peeter Speek, O. Sternbeck, Gottlieb Ast, Kesküla jt. Arutati mida ette võtta, sest suurstreik oli loonud rohkem võimalusi võimu võtmiseks kui oodatud oli. Otsust vastu ei võetud.*⁴⁰ Kesküla esines samuti Tallinnas vabrikutöölise vanemate koosolekul karskuskuratuuriumis 7. detsembril 1905. Päevakorras oli korstnapühkija Seibothi boikoti küsimus ja aruanne vabrikutest.⁴¹ Kesküla nimi on 37 maasaadiku hulgas, kes on alla kirjutanud kirjale *Maaomavalitsuse asjus üleüldiseks tähelepanemiseks*.⁴² See oli vastus Eestimaa rüütelkonnale peamehe üleskutsele, mis polnud kavandatud mitte maaelanike olukorra parandamiseks, vaid kõlas talupoegadele pigem kui pilge.⁴³

A. Kesküla 1906. a tegemistest rääkides tuleb eldkõige mainida Põhja-Liivimaa organisatsiooni moodustamist 1906. a oktoobris Tartus toimunud konverentsil. Konverentsist võtsid osa saadikud VSDTP Tartu, Valga, Võru, Pärnu, Tallinna ja VSDTP Läti Kesk-Liivimaa ringkonnaorganisatsiooni poolt ning bolševistliku hääle kandja *Proletari* esindaja. Konverentsil moodustati VSDTP Põhja-Liivimaa ringkonnaorganisatsioon ning valiti selle täitevkomitee, kuhu kuulus ka Hans Pöögelmann. Juhtivat osa hakkas aga etendama Kesküla, kes sel ajal toetas enamlaste võitlustaktikat.⁴⁴ Võitlusorganisatsiooni eluiga polnud aga pikk. Saatuslikuks sai 1907. a kevad, mil pidi toimuma Tartu, Riia ja Leedu võitlussalvade konverents. Politsei tabas peaaegu kogu organisatsiooni. Palju liikmeid vangistati.

1906. a rääkides meenutab Elise Kevend, et Kvissentali heinamaal toimus koosolek, millest peale alaliste tegelaste (Köstner, Oinas jne) ka

³⁹ K. Jaanson. See kummaline eestlane. Lk 969–970.

⁴⁰ J. Jans. Veerand aastasaja eest. Lk 124.

⁴¹ ERAF. 27-1-88. L 82.

⁴² EAA. 3654-1-19. L 55.

⁴³ ERAF. 27-1-96. L 4.

⁴⁴ Erich Kaup. Leninlikul võitlusteel. Tln: Eesti Raamat, 1967. Lk 97.

Alfons ja Kesküla osa võtsid. Sellel koosolekul olnud arutusel tegevuse lõpetamise küsimus, kuna Tartus oli vähe töölisi ja needki olid väga passiivsed.⁴⁵ Partei Keskkomitee oli andnud ülesande korraldada sõjariistade muretsemist ja tööliste sõjariistu panemist. Hakati plaane pidama, kuidas raha saada. Kavatseti eksproprieerida ülikooli kassat, aga politsei sattus peale.⁴⁶

Oma ettevõtmistega jõudis Kesküla ka väljapoole Eestit. Joakim Puhk kirjutab mälestustes, et 1905. a kevadel hakkas Riiga iluma esimesi revolutsionääre, nende hulgas Kesküla. Korduvalt käis ta ka Peterburis.⁴⁷ Lahtiseks jääb aga Terijoega seotu. Kas Kesküla sõitis Haaslavalt kohe maapakku Lõuna-Soome rannikule Terijoele või jõudis ta sinna hiljem?⁴⁸

Kesküla jutustas vabaduspäevil sõjariistus mässust, millesse vähemlased suhtusid tagasihoidlikumalt. Sõjariistade muretsemiseks korraldas ta vabrikutes, asutustes ja ka linnas majast majasse rahakorjanduse ja asutas lõomasalku,⁴⁹ ässitades rahvast lõhkumisele, sest rahulikul teel ei võivat midagi kätte saada. Ta pani ette asutada maale revolutsioonilisi rühmitusi, kes astuksid ühendusse linnades asuvate revolutsiooniliste osakondadega. Kõik abinõud pidi tarvitusele võetama, ka sõjariistad ja pommid.⁵⁰ *Postimehe* jutu kohaselt oli Kesküla ainuke, kes kõneles ülestõusust ja vabariigist.⁵¹ Ta väitis, et tööline ei karda midagi⁵² ning varanduseta inimesele on vabariik kõige parem riigikord.⁵³

27.–29. novembril toimunud Aulakoosolekul esinedes ütles Kesküla, et ülekohus oleks kirjaoskamataid hääleõigusega jätta, mitte oma süü pärast ei ole nad ilma hariduseta jäänud, vaid nende vaesus ei ole neid lubanud haridust saada.⁵⁴ Võitlusmeetodina soovitas ta kutsealuste ärapeitmist, terve rahva sõjariistadesse panemist, vallamiilitsa asutamist, püssidega vastuhakkamist jms. Kesküla valiti samas loodud 5-liikmelise revolutsioonilise keskbüroo koosseisu. Mälestuste kohaselt käinud Kesküla esinemas ka Läänemaal.⁵⁵

⁴⁵ EAA. 3654-1-8. L 57.

⁴⁶ ERAF. 27-1-23. L 32.

⁴⁷ Alma Ast-Ani. Sotsialistliku noorsoo keskel enne revolutsiooni Tartus ja Viljandimaal 1905–1906. / Punased aastad. Trt, 1932. Lk 48.

⁴⁸ K. Jaanson. See kummaline eestlane. Lk 971.

⁴⁹ EAA. 3654-1-12. L 92.

⁵⁰ EAA. 3654-1-19. L 175.

⁵¹ *Postimees*. 1905. 8. detsember.

⁵² EAA. 3654-1-8. L 2.

⁵³ *Postimees*. 1905. 9. detsember.

⁵⁴ ERAF. 27-1-96. L 10.

⁵⁵ Aleksander Looring. Noor Tuglas punaseil aastail. // *Looming*. 1936. 3. Lk 293.

⁵⁶ EKM. EKLA. 172-2:19. L 7.

Kas Kesküla oli provokaator?

Kaasaegsed on mitmel juhul näinud A. Keskülas provokaatorit. N. Kõstner kirjutab: *Olles veendunud enamlane, leidis ta võimalikuna olla provokaator, milles ma palju ei kahtle.*⁵⁷ Volta keldris 30. novembril 1905 toimunud töölisvanemate koosolekul oli arutlusel kaks küsimust: mis teha üldstreigi läbiviimiseks Tallinnas ja kuidas toimida maal?⁵⁷ Teise küsimuse arutamine jäi sõjaväe tulekul pooleli. Kõstner meenutab, et *Volta* koosolekul, kus Kesküla tähtsat osa etendas, olevat ta sel ajal, kui osavõtjad rüsinjal põgenenud sõdurite eest, seisnud laual ja rahulikult suitsetanud.⁵⁸ Hoopis teisiti on seda sündmust valgustanud Kesküla parteikaaslane Tallinna organisatsioonist H. Vürst: *Sõjaväe saabudes väike küünlajupp kustus ja algas põrgulärm ning põgenemine. Tõmmati tikust tuld, leiti küünlajupp üles ja pandi põlema. Kesküla viskas palitu seljast maha ja katsus kappi pugeda, aga see kapp oli liiga väike ja ta ei mahtunud sisse. Vürst ütles, et ära tee narrust, siit võetakse sind välja kui tul-lakse kinni võtma. Kinni võtma ei tulnud, jäid kohale, kui kõik oli vaikne, siis läksid koos Kesküla üle plangu.*⁵⁹ F. Kullgi märgib, et sel ajal kahtlustasid nii mõnedki, peaaesjalikult lätlased – Alfonsiga⁶⁰ eesotsas – A. Keskülat provokatsioon. Peamiseks kahtlustuste põhjenduseks oli asjaolu, et teiste sissekukkumiste korral õnnestus Keskülal alati põgeneda. Autorite arvates tuleb Kesküla korduvaid pääsemisi seletada pigem tema kavaluse ja leidlikkusega.

A. Kesküla järgis hästi konspiratsiooni reegleid. A. Ostra-Oinas mälestuste kohaselt armastanud ta *revolutsioonilises tegevuses vandeseltslikku asjaajamist ja konspireerimist, mis iseenesest ka üks enamlane joon.*⁶¹ Elise (Lydia) Kevend, kelle erialaks oli korterite muretsemine edasi-tagasi liiklevatele tegelastele, meenutab: *Tulikaks oli eriti ka Kesküla, kes küll harvem ilmus, selle poolest, et ta nõudis enese ümbritsemist suure konspiratiivsusega ja vastavalt oli valiv ka korterite suhtes.*⁶² Tartus on teada vähemalt kolm Kesküla kasutatud konspiratiivkorterit: enamkasutatav oli prof. Rostovtsevi juures, kus tal oli omaette kahepoolse väljapääsuga tuba. Korter asetses endises Karlova tänavas

⁵⁷ ERAF. 27-1-94. L 6.

⁵⁸ EKM. EKLA. 172-2:19. L 7.

⁵⁹ ERAF. 3654-1-8. L 76.

⁶⁰ Salapärase Alfonsi oli Riia kaubanduskooli õpilane Konetski-Latski, kes oli tüüpiline tolle aja läti radikaal. Tema salk kasutas terroristlike võitlusvahendeid. (EKM. EKLA. 172-11:24. L 6). Adele Ruttik räägib juhtumist, kui Kesküla tagandati parteisekretäri kohalt Zürichis süüdistatuna provokatsioon. Sellele kohale valiti Dessler. (EKM. EKLA. 172-9:1. L 13). Dessler ja Ruttik pidid Kesküla olema kokku puutunud ka Tartus 1905.–1907. a revolutsiooni ajal – nad mõlemad jäid vahele 1. augustil 1906 lendlehtede levitamisel, Kesküla majas aadressil Aida 12 asus aga üks Tartu põrandaalustest trükikodadest (maja hävis II maailmasõjas).

⁶¹ A. Ostra-Oinas. Lk 68.

⁶² EAA. 3654-1-8. L 54.

(nüüd Kalevi tn) Teine koht oli kunstnik Gamaleja juures (end. Botaanika tänav 21, praegune Lai tn) ning kolmas kõige kindlam ja harvemini kasutatav Tartu Tähetornis, ühe venelasest teadusliku töötaja juures.⁶³ Halva konspiratsiooni üle nuriseb aga J. Jans: *Ühel õhtul kogunes "Hommiku" toimetusse terve rida tegelasi. Nende hulgas Otto Sternbeck,⁶⁴ A. Kesküla jt. J. Jans protestis selle vastu, et abinõusid sissekukkumise vastu tarvitusele ei võetud. Kesküla kutsunud ta kõrvale, võtnud revolvrri taskust ja ütelnud, et kui suud ei pea, õiendab ta arveid selle riistapuuga.⁶⁵*

Kesküla tegevusele hinnangu andmisega polnud hädas mitte ainult tema võitluskaaslased. Kubermangu sandarmivalitsuse ülem polkovnik Volkov ei osanud veel 9. jaanuaril 1906. a sellele täpset iseloomustust anda, pidades Keskülat *anarhistliku* voolu esindajaks. *Proletaarne revolutsioon Eestis* märgib, et Kesküla kuulus VSDTP Tartu grupi revolutsiooniliste eestlaste gruppi.⁶⁶ Välismaalased on Keskülat pidanud eesti rahvuslaseks. H. Wuolijoki räägib oma raamatus Hugo Treffneri vennale Corneliusele antud kõrvakiilust gümnaasiumi lõpetamisel. Seda selle eest, et *vana lurjus* oli salajas töötanud eesti keeles õpetamise, isegi eestikeelse usuõpetuse vastu.⁶⁷ Võib öelda, et nii Tõnisson kui ka Kesküla olid mõlemad rahvuslased, kuid teostasid oma eesmärgi erineval viisil. Lihtrahva seisukohta väljendab H. Martinson oma mälestustes: *Kui suurt osa sotsiaaldemokraadid etendasid - ei tea, sest käidi kõigiga läbi, oli see Kesküla, Pöögelmann, Speek, Oll või Martna või isegi kodanlikud radikaalid nagu: Päts, Pung, Teemant. Meie maamehed ei teinud nende vahel vahet, kõiki neid otse jumaldasime.⁶⁸*

Kuid olgu lisatud, et tegelikult polnud Keskülagi tabamatu. 9. juulil 1905 tabati ta M. Martna suvilas ja ta istus kuni 15. oktoobrini Tallinna vanglas. Vangistamisele eelnes kohtuprotsess Tartu organisatsiooni üle 1905. a aprillis. See algas pärast Oskar Elefandi ja Amalie Undi juurest organisatsiooni paljastavate dokumentide leidmist. Organisatsiooni süüdistati keelatud kirjanduse lugemises ja levitamises, kihutustöö tegemises Tartu tööliste ja Tartu maakonna talurahva hulgas rahutuste tekitamiseks. Organisatsiooni kuulusid TÜ üliõpilased Gottlieb Ast, tema vend Karl Ast, Kesküla, rahvakoolide inspektori kirjatöötaja Oskar Elefant.⁶⁹

⁶³ Aleksander Kesküla 1905.–1907. a revolutsioonis. Lk 9.

⁶⁴ Otto Sternbeck (1884–1941) oli 1933–37 Eesti Vabariigi teedeminister.

⁶⁵ J. Jans. Lk 126. Ajaleht *Hommik* ilmus 28. november 1906 – 6. märts 1907, kokku 27 numbrit.

⁶⁶ *Proletaarne revolutsioon Eestis* Nr. 2. (3). Lk 29.

⁶⁷ H. Wuolijoki. Ülikooliaastad Helsingis. Lk 168.

⁶⁸ EAA. 3654-1-8. L 18.

⁶⁹ *Proletaarne revolutsioon. Eestis* Nr. 2. (3). Lk 34. Elefant puutus Keskülagi uuesti kokku Rootsis, kui ta oli Eesti Büroo sekretär. Oskar-Eduard Elefant (Elefant) oli sünd. 3. oktoobril 1884 Raadi mõisas. Õppis Jansoni raamatupidamise kursustel Peterburis. Oli Tartu gümnaasiumi ja II rajooni rahvakoolide inspektori kirjatöötaja, elas Pariisis 1906.–07. a ja oli Pariisi Eesti seltsi

Revolutsioonisündmused andsid pidevat materjali jälitustegevuseks. Esimese vangistuse lõpetasid 1905. a oktoobrisündmused. Kesküla vabanes koos teistega, Tartu organisatsioon tegutses edasi ning ajutisele tsaarivõimu nõrgenemisele järgnes reaktsioon. Vastutusele otsustati võtta 18 inimest. Juurdluse lõppedes oli seitse neist vanglas, üheksa olid aga põgenenud. Tagaotsitavate hulgas olid ka A. Kesküla, Eduard Vilde, Fr. Tuglas jt.⁷⁰ Kesküla tabamise eest oli ette nähtud tasu.

Pärast revolutsiooni

8. augustil 1907. a kirjutatud avalduse alusel palub A. Kesküla ülikooli rektoril anda korraldus tal- le dokumentide väljastamiseks. Avalduses märgib ta, et soovib jätkata haridust, mis 1905. a suvel jäi pooleli *ebasoodsate poliitiliste tingimuste tõttu*. Dokumendil on sinise värvipliiatsiga tehtud venekeelne märge *Dokumendid on juba välja antud*.⁷¹

Edaspidise saatuse kohta on teada, et 1907–10 õppis Kesküla Moskva ülikoolis.⁷² Kuna autoritel on plaanis edaspidigi A. Kesküla teemat uurida, siis ei peatu me pikemalt tema Moskva perioodi käsitlevatel dokumentidel. Märgime vaid, et ta elas Moskvas Georg Lellepi⁷³ ja Aleksander Põrki juures.

30. novembrist 3. detsembrini 1909 pidas sõjakohus Tallinnas Belomorski polgu ohvitseride klubis kinniseid istungeid arutamaks Jüri

Joonis 3. Elvi Kesküla (Nieländer)
Tsarskoje Selos. Umbes 1913–14 a.
EAA 345-97864-2134

asutaja 1908.–09. a, töötas Soome Kirjanduse Seltsis Helsingis, 1910.–36. a Rootsis, kus oli ka sealse Eesti Seltsi asutaja ning esimees 1915.–18. a. Nõukogude ajal töötas O. Elefant Edu kolhoosis Türi rajoonis ning suri 23. augustil 1951 Tartus. H. Erit, kes Oskar Elefantiga nõukogude okupatsiooni esimestel aastatel Tartus kokku puutus, mäletab, et ta oli suur mees aeglase kõne ja jämedate näojoontega. H. Eritsa küsimusele, mis te Aleksandriga tegite, vastanud ta: *Me tegime Aleksandriga eesti rahva osas mehiseid tegusid*.

⁷⁰ Sergei Issakov. Arhiivide peidikuist. Tln: Eesti raamat, 1983. Lk 200–201.

⁷¹ EAA. 402-1-12084. L 11.

⁷² Moskva Ajalooarhiivi kiri 05. 11. 1998 Nr. I-1546/187 (asub Eesti Ajalooarhiivi raamatukogus).

⁷³ Georg Lellep (1867–1941) oli Aleksandri isa poolvend, kelle juures 1907–10. a Moskvas Aleksander elas. Oli abielus rikka õmblusmasinate vabrikandi tütreaga. Eestisse asus 1917. a. 1941. a juulipäevadel, kui käisid lahingud, Lellep suri. Algul maeti ta koduaeda, hiljem aga Raadi kalmistule.

Joonis 4. Aleksander Kesküla 1960. aastate algul. EAA 3245-865-1234.

Teemanti jt süütegusid. Peasüüdlane oli J. Teemant, süüdistusaktis oli veel 8 isikut, nende hulgas ka A. Kesküla. Süüdistus oli tõstetud nuhtlusseaduse § 102 punkt 2 järele, mis nägi ette 4–8 aastat sunnitööd.⁷⁴

Selline otsus sundis Keskülat Venemaalt lahkuma. 1910. a jõudis Kesküla Zürichisse. Revolutsioonäride lahkumine maalt toimus tollal peamiselt läbi Soome, Rootsi, Taani, sealt edasi Saksamaale ja siis Šveitsi. See kanal tegutses juba 1905. a lõpust alates.⁷⁵ Seda mööda liikusid üle piiri nii Ruttik kui Dessler ja suure tõenäosusega ka A. Kesküla. Ruttik ütleb, et põgenike saatmine oli organiseeritud nii hästi, et võimud olid võimetud selle vastu midagi ette võtma.⁷⁶ Arva-

takse, et Kesküla oli esimest korda Rootsis 1914. a, tõenäoliselt tekkisid tal suhted selle riigiga juba varem ja sellepärast vajaks Rootsiga seonduv suuremat tähelepanu. Kesküla edasist elukäiku jälginud Erich Kaup leiab, et Kesküla hakkas elu teatud etapil lähenema esseeridele ja anarhistidele ning eemaldus üldse töölisliikumisest.⁷⁷ Ent see on juba järgmiste uurimuste teema.

⁷⁴ Aleksander Looring. Noor Tuglas punaseil aastail. // Looming 1936. 3. Lk 296.

⁷⁵ Kesküla oli Šveitsis laialdane tutvusringkond, tema kaudu sai töökoha ka Dessler. Vene revolutsiooni ajal tulid Dessler ja Ruttik Venemaale. Kui Eesti iseseisvus, jäi Dessler kui ideeline kommunist Venemaale, Ruttik aga naases Eestisse (EKM. EKLA. 172-9:1 L 12).

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel. Lk 97.

Usuküsimus Petserimaal 1920.–30. aastatel ja kloostrisõda

Kalle Lõuna

Petserimaa liideti lõplikult Eesti Vabariigiga 1920. a Tartu rahulepingu alusel. Tegemist oli piirkonnaga, mis oma ajaloolise arengu tõttu erines ülejäänud Eestist nii poliitiliselt, kultuuriliselt kui ka majanduslikult. Suurimaks iseärasuseks oli see, et loodud Petseri maakonna elanikest moodustasid enamuse venelased ja setud.¹ Viimased identifitseerisid end 20. sajandi algul pigem usu kui keele kaudu. Tegemist oli valdavalt õigeuskliku piirkonnaga (umbes 90% õigeusklikke), luterlased olid sisserännanud eestlased ja lätlased.²

Petseri klooster ja venelastest õigeusklike autonoomiapüüdlused Eesti iseseisvumise järel

16. sajandist alates oli piirkonna usukeskuseks Petseri klooster. Üheltpoolt oli tegemist kunagise sõjalise tugipunktiga, teisalt aga üliolulise vaimse elu keskusega.³ Petseri klooster oli tuntud üle kogu Venemaa, igal aastal külastas seda arvukalt palverändajaid. 1. juulist 1919. a läks klooster Tallinna vikaarpiiskopkonna alluvusse. Sattumine Eesti Vabariigi koosseisu oli sealsetele vaimulikele rängaks vapustuseks. Olulisel määral muutus kloostri staatus – olles luterliku väikeriigi õigeusklik provintsiklooster, millesse riigivõim suhtus kui omapärasesse turismiobjektiks, ei saanud enam nautida seniseid privileege. Ränga majandusliku löögi andis kloostrile Eesti Vabariigi maareform.

Kloostri ajutiseks eestseisjaks oli auväärne, ent väga vana isa Arkadi. 1918. a oli aga Petseri kloostri mungaks pühitsetud 21-aastane isa Joann.⁴ Noor ja aktiivne vaimulik erines tunduvalt teistest munkadest ja tõusis kiiresti kloostri tegelikuks juhiks. Ta valdas vabalt eesti kõne- ja

¹ 1922. a rahvaloenduse alusel elas Petserimaal 60 848 elanikku. Neist 63,8% olid venelased, 32% eestlased (neist omakorda 77,6% setud) ja ülejäänud põhiliselt lätlased. 1934. a rahvaloenduse ajaks oli elanikkond kasvanud 64 712 isikuni. Venelasi oli neist 63,3%, eestlasi 33,8% (sh 68,7% setusid), lisaks lätlasi.

² 1922. a oli õigeusklikke Petserimaal 90,9%; 1934. a 90,1%, luterlasi oli vastavalt 8,9% ja 9,3%.

³ Selle kohta vt nt: **Anti Selart**. Petseri klooster ja Liivi sõda. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 19–28.

Joonis 1. Petseri klooster: EKM. EKLA.
A-37:6836.

kirjakeelt, samuti setu keelt ja see asjaolu tõstis tema mainet setude hulgas. 1920. a sügisel sai isa Joannist kloostriülem, Arkadile määrati kloostri auülema tiitel. Joanni valitsuse ajal suurenes taas kloostri külastajate arv, jumalateenistused muutusid pidulikumaks ja kord karmimaks.⁵

Riia piiskopkonna koosseisus moodustatud Tallinna vikaarpiiskopkond kuulus Moskva patriarhaadi alluvusse. Iseseisvunud Eesti õigeusklikele oli allumine Nõukogude Venemaal baseerunud kirikuvalitsusele mõeldamatu. 1920. a saavutas Eesti õigeusu kirik autonoomia ning 1923. a sai Eesti Apostliku Õigeusu Kirik (EAÕK) Konstantinoopoli patriarhilt ka kanoonilise iseseisvuse. Petseri maakonna apostliku õigeusu

kogudused ja Petseri klooster moodustasid Petseri praostkonna.

Venelastest õigeusklikke tabas EAÕK loomine küllaltki valusalt. Sooviti luua oma vene kirik. Töötati välja isegi kava kõigi Eestimaa vene õigeusu koguduste ühendamisest Vene emigrantliku kirikuga. Loodava piiskopkonna juhina nähti Petseri kloostriülemat Joanni.⁶ See kava siiski ei realiseerunud.

1924. a loodi EAÕK Narva piiskopkond, mille alluvusse läksid kõik Petserimaa viis puhtalt vene kogudust (Lisja, Irboska Jumalaema, Senno, Petški ja Ššemeritsa), seega oli venelaste enamus koondatud ühte kiriklik-territoriaal-sesse üksusesse. Narva ja Irboska ülempiiskopiks oli aastatel 1925–29 Eusebius (Jevsevi). 1926. a sai Joann Petseri piiskopiks, talle allusid lisaks kloostri-le ka Petserimaa praostkonna segakogudused, samuti 1928. a setude poolt loodud Luhamaa ning 1931. aastast ka Petseri Neitsi Maarja eesti kogudus. Piiskop Joann allus Tallinna ja Kogu Eesti Metropoliit Aleksandrile.⁷

⁴ Sündinud oli isa Joann (ka Johannes, kodanikunimi Nikolai Bulin, eluaastad 1893–1940?) Võõpsus, õppinud Riia Vaimulikus Koolis ja Seminaris (1905–15) ning Peterburi Vaimulikus Akadeemias (1915–16). Sõja ajal õppis ta ka Peterhofi lipnike koolis (1916). Vt ka: **Anu Raudsepp**. Riia Vaimulik seminar 1846–1918. Trt: Eesti kirjandusmuuseum, 1999.

⁵ EAA. 1655-3-360. L 10; **Daniel Palgi**. Murduvas maailmas. Mälestusi. // Loomingu Raamatukogu. 1994. 1–4; Псково–Печерский монастырь. Общий культурно–исторический очерк. Рига. С. 17–24.

⁶ ERA. 947-1-98. L 27; Vaba Maa. 1923. 29. juuli, 3. august, 10. august.

⁷ **Nikolai Raag**. Petserimaa kogudused. // Usuteadusline Ajakiri. 1938. 1. Lk 25–26, 32; Положение Нарвской (русской) Епархии Эстонской Православной церкви. Ревель, 1925. С. 3.

Riigivõimu suhted Petserimaa õigeusklikega 1920. aastatel

Alates Petserimaa liitmisest Eesti Vabariigiga võis täheldada riigivõimude stiihilist püüdu mõjutada kirikut ja selle kaudu kogu maakonna elanikke. Esimeste suuremate vastuolude ajendiks sai Eesti Vabariigis 1918. a kehtestatud gregooriuse kalender. Enamus õigeusklikest petserimaalastest ei leppinud uue kalendriga, ei aidanud siin metropoliit Aleksandri ega ka Konstantinoopoli patriarhi käsud. Tuli ette juhuseid, kus vaimulikud püüdsid tähistada pühi uue kalendri järgi, aga rahvas ei leppinud sellega ja nõudis jumalateenistuse läbiviimist vana kalendri alusel ning kui sellest keelduti, alustas rahvas ise *õiget* jumalateenistust.⁸ 1920. aastatel suudeti uus kalender vaid osaliselt kasutusele võtta. Riigikalendri järgi töötasid ametiasutused ja koolid. Petserimaa õpetajate palve haridusministeeriumile ülestõusmispühade pidamiseks vana kalendri järgi jäeti tähelepanuta.⁹ Õpilaste puudumine koolist vana kalendri pühade ajal oli esialgu massiline ning selle vähendamiseks määrati lastevanematele rahatravh. Aja möödudes vana pühade ajal koolis käijate arv taas suurenes. Radikaalsemate vahendite rakendamisest riigivõim esialgu hoidus.

1921. a kavandas siseminister Kaarel Eenpalu (1935. aastani Einbund) usuvalu riiklikku mõjutamist Petserimaal. Selleks tuli teha tihead koostööd nii õigeusu kui ka luteri kirikuga ning eraldada siseministeeriumi vastuagitatsiooniressurssidest vajalikke summasid.¹⁰ 1927. a tegi poliitiline politsei ettepaneku usku riikliku propaganda mõttes rohkem ära kasutada. Selleks soovitati määrata Petserimaale sirgjoonelist eestimeelset poliitikat ajavaid õigeusu vaimulikke, samuti nähti ette abinõusid setude lähendamiseks luterlusele. Kalendriküsimuse lahendamine pidi toimuma kindlakäelisemalt, senine riiklik propaganda tunnistati liialt nõrgaks.¹¹

Joonis 2. Isa Joann (Nikolai Bulin). EKM. EKLA. A-153:16.

⁸ Päevaleht. 1924. 26. jaanuar.

⁹ Postimees. 1923. 28. (15.) märts.

¹⁰ ERA. 1108-1-150. L 1-4.

¹¹ ERA. 947-1-54. L 15.

Joonis 3. Petseri kloostris 450. juubeli pidustused. Ristikäik 28. augustil 1926. EKM. EKLA. A16-II. 162:17.

Kuna vene preestrid ei osanud piisavalt eesti keelt ega omanud selle õppimiseks ka tahet, nimetati 1920. aastate alguses Petserimaale ametisse riigipalgal olevaid eestlastest vaimulikke. Vasakpoolsete parteide surveel loobuti sellest aga peagi ning enamuse määratud preestrest lahkus.¹² Piirimaade Selts palkas seepeale ametisse preestri, kes käis külast külla ja pidas eestikeelseid jumalateenistusi. 1928. a veebruaris nõudis selts kirikureformi kohest teostamist ja koguduste jagamist rahvuste kaupa.¹³ See reform teostati 1934. a.

Petseri luteriusu koguduses püüti setusid ligi tõmmata venekeelsete jumalateenistuste korraldamisega. Nii olevat jõulude ajal käinud sellisel jumalateenistusel kuni 200 inimest. Setude seas oli laialt levinud arusaam, et õigeks jumalaga suhtlemise keeleks on vaid vene keel.¹⁴

Petseri kloostris 1920. aastate lõpul

Petseri klooster oli õigeusklike jaoks endiselt tähtis religioosne keskus ja maareformile vaatamata majanduslikult suhteliselt heal järjel. Kloostri oli suur mesila, raamatukauplus, valmistati küünlaid, kirikuveini, lisaks andsid tulu annetused ja turism – aastas külastas kloostrit üle 6000 huvilise.¹⁵

1930. a oli Petseri kloostris nimekirjades 26 munku, kellest kolm

¹² Elu. 1926. 131. Lk 3; Postimees. 1925. 16. (3.) mai.

¹³ EKM. EKLA. 235-20:14. L 2p; ERA. 1108-4-726. L 553.

¹⁴ Eesti Kirik. 1928. 15. Lk 115.

¹⁵ Petseri linn ja maakond. Võru, 1931. Lk 11; Esmaspäev. 1932. 21. mai.

elasid Rootovo vallas Musti (Mustiši) kiriku juures paiknenud kloostrivalduses. Ükski munkadest ei olnud rahvuselt eestlane, kodakondsust ei omanud üheksa vaimulikku. Kloostrülem ja Petseri piiskop Joann oli 37-aastane, olles nii üks nooremaid munkade hulgas, kelle keskmine vanus oli 51 aastat. Vanim munkadest oli 79-aastane, noorim 33-aastane. Kloostriis elas veel 30 mittevaimulikku, kellest kümme ei omanud kodakondsust (ise pidasid end vene kodanikeks) ja üks oli Läti Vabariigi kodanik. Neist enamus (11) olid lihttöölised. Veel elas siin käsitöölisi, meditsiinitöötajaid, teenijaid jt. Kloostril oli ka oma vaestemaja – selle hoolaluste arv oli muutlik.¹⁶

Petseri venemeelne ja -keelne klooster ning selle juht isa Joann moodustasid eestistamispuüetele tugeva opositsiooni. Ealt noor, ent hingat vanameelne Joann pidas eestivastaseid kõnesid, kus kurtis, et õigeusu kirikusse ei suhtuta enam aupaklikult – pead ei paljastata, jumalateenistuse ajal sõidetakse kirikust traktoriga mööda jne.¹⁷ Häirivalt mõjus ka asjaolu, et 1927. aastani paiknes kloostriterritooriumil Eesti sõjaväeüksus ja sealt igal hommikul kostuv Eesti hümn võis venemeelseid munki tõsiselt häirida.

Isa Joanni lähimaks abiliseks oli munk Benjamin (Stepan Petuhhov), kes tegeles teadusliku tööga, organiseeris ehitustegevust ning plaanis kloostril ulatuslikku restaureerimist. Joann palus talle anda teenete eest koguni Piiskop Platoni I järgu mälestusmedali, ent see palve jäi rahuldamata. Põhjuseks võib pidada Benjamini liig venemeelset hoiakut.¹⁸

1926. a koos riigivanem Jaan Teemantiga Petserit külastanud siseminister Heinrich Laretei pidas oma mälestustes kloostrülemat eestivae nulikuks meheks. Kõnes munkadele rõhutas siseminister valitsuse heatahtlikku suhtumist kloostrisse, ent manitses seejuures kloostril juhtkonda hoiduma riigivastasest tegevusest.¹⁹ Viimase all võis mõista ka vana kalendri kasutamist ja monarhistlike vaadetega vene pagulastele peavarju andmist.

Konflikt EAÕK Sinodi ja venelastest õigeusklike vahel

12. novembril 1925. a võttis Riigikogu vastu usuühingute ja nende liitude seaduse. Selle järgi võis ametlikult registreerida kogudusi, aga mitte kloostrit.²⁰ Petseri kloostril registreerimise ümber algas pikk vaidluste periood. Petserlased ise olid arvamusel, et klooster on juriidiliselt

¹⁶ ERA. 947-1-128. L 18.

¹⁷ ERA. 947-1-86. L 89.

¹⁸ EAA. 1655-3-633. L 1.

¹⁹ Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Tln, 1992. Lk 113.

²⁰ Riigi Teataja. 1925. 183/184. Lk 1050–1053; К вопросу о положении Православной Церкви в Эстонии. Таллинн, 1933. С. 5, 50.

Joonis 4. Peeter Päts. Foto ajakirjast *Loodushoid ja Turism* 1940. 2. Lk 2.

EAÕK Sinodist sõltumatu. Sinod aga luges kloostrit enese otsesalluvuses olevaks. Petserimaa kohta puudusid senini kinnistusregistrid ja -raamatud. 15. septembril 1927. a loodi kohtuministeeriumile alluv Petseri ja Narvataguste maade kinnistuskomisjon.²¹ Selle üheks liikmeks nimetati ka Peeter Päts, tulevane vabadussõjalane ja hilisem geograafiamagister.²²

1929. a suri Narva ja Irboska ülempiiskop Eusebius. Piiskopi valimisõigust omanud EAÕK täiskogu käis koos iga kolme aasta järel, viimane oli just toimunud ja selle eestlastest osapool ei pidanud erakorralist kokkutulemist vajalikuks. Narva ja Irboska piiskopkonna nõukogu valis piiskopi ajutiseks asendajaks metropoliit Aleksandri. Piiskopkonna täiskogu aga pidas

tema tegevust vene rahva huvidele mittevastavaks ja valis piiskopiks kloostrilema isa Joanni. Valiku tegemisel peeti oluliseks tema vene-meelsust (oli venestunud setu) ja ka poliitilist aktiivsust. Sellise otsuse õiguspädevus oli aga küsitav. Tegemist oli metropoliidi solvamise kõrval ka tavade rikkumisega, sest piiskopi valimine ei olnud pelgalt ühe piiskopkonna eraasi. Aleksander kuulutas toimunud valimise õigustühiseks. Samal ajal muutus aktuaalseks Petseri kloostritüli, mis hiljem on saanud tuntuks *kloostrisõja* nime all.²³

²¹ Riigi Teataja. 1927. 2. 6. Lk 13.

²² Aleksander Suur. Kinnisvarade kinnistamine ja *kloostrisõda* Petserimaal. // *Loodushoid ja Turism*. 1940. 2. Lk 82.

²³ Helmuth Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. // *Kyrios*. Vierteljahresschrift für Kirchen und Geistesgeschichte Osteuropas. 2. Jg. Heft 2. 1937. S. 126–127.

Sinodivoliniku Peeter Pätsi ametisse asumine ja kloostriõja algus

Preester Karl Ustav²⁴ olevat 1930. a kevadel Petseris sugulastel külas käies rääkinud, et peatselt määratavat teda Petseri kloostri ja loodava vaimuliku seminari juhatajaks. Varem pakutud talle Tartu piiskopi kohta, ta lükanud selle tagasi, sest tahtvat Petserisse naasta. Kas tegemist oli vaid hooplemisega või oli asjal tõepõhi all, pole selge. Igatahes levisid kuuldused, et muutused on tulekul.²⁵ Poliitilise politsei agendi ettekandest näeme, et munk Benjamin olevat öelnud, nagu tahaksid eestlased kloostri varad üle võtta ja konfiskeerida, soovides nõnda Petseris vene mõju, rahvustunde ja usulised kombed hävitada ning elanikud ümber rahvastada.²⁶ Poliitilises politseis sooviti tõepoolest kloostri valitsemise üleandmist eestimeelsematele ringkondadele. See võimaldanuks ühtlasi tõrjuda kloostrist eemale vene pagulased ja minna üle eestikeelsetele jumalateenistustele.²⁷

1930. a juunis külastas Petseri kloostrit EAÕK Sinodi revisjonikomisjon ülempreester Nikolai Pätsi juhtimisel. Komisjoni kuulusid veel sinodi liige Paul Peterson ja ülempreester Mihhail Pihlak. Komisjoni hinnang kujunes negatiivseks. Oma osa oli siin ka kloostriülevaate käitumisel. Komisjoni arvates oli kloostris muutunud liiga mõjukaks isa Benjamin, kes pidavat kloostri elanikke terroriseerima. Osa vaimulikke tundsid end häirituna tema liig aktiivsest majandustegevusest, samuti mõjus häirivalt kloostri ruumides tegutsenud skautide rühm. Kuulujuttudest kindlaimad tõestusmaterjale komisjon siiski ei esitanud.²⁸

1. septembril 1930 määras EAÕK Sinod komisjoni Petseri kloostri majandusliku seisukorra selgitamiseks ja kloostri kinnitamiseks sinodi otsealluvusse. Komisjoni juhiks ja sinodi volinikuks Petseri kloostri majandusasjade korraldamisel nimetati ilmalik Peeter Päts. Viimane olevat juba varem juhtinud Sinodi tähelepanu kloostris toimuvatele väärnähtustele. Õigeusklikuna ei olevat ta saanud sellega leppida.²⁹ Ilmselt võib väärnähtuste all mõista eelkõige vene monarhistide tegevust ja kloostri vara vargusi. P. Pätsi määramine oli valitsusele meelepärane, ent laiemas plaanis võib valikut pidada ebaõnnestunuks. Eesti rahvuslasena Päts pigem provotseeris tüli süvenemist, normaalseid suhteid venelaste ja

²⁴ Karl (Karp) Ustav oli 20. sajandi alguses Tailovo koguduse preestriks. Ta paistis silma aktiivse seltskonnaelu tegelasena ning edendas igati eestlust. 1917. a organiseeriti tema initsiatiivil palvekiri Setumaa liitmiseks Eestiga. 1919. a töötas ta Petseri maavalitsuses, ent tekkinud konfliktide tõttu lahkus maakonnast.

²⁵ ERA. 947-1-98. L 44.

²⁶ Samas. L 73.

²⁷ Samas. L 97.

²⁸ EAA. 1655-3-633. L 8-9, 19-21.

²⁹ A. Suur. Kinnisvarade kinnistamine. Lk 83.

setudega polnud ta suuteline looma.³⁰ Tema ametisse määramine ja tegevus tõigi kaasa *kloostrisõja* puhkemise.

Sinodi voliniku saatmist põhjendati sellega, et seisuste kaotamise seaduse alusel peavad vaimuliku seisuse varad minema kas koguduse või kirikuvalitsuse omandisse ja kuna klooster pole kogudus, siis lähevad varad sinodile. P. Päts ei piirdunud aga ainult kloostrivarade inventeerimisega, vaid haaras enda kätte kogu kloostri valitsemise. Nii näiteks vajas kloostriülem pangast raha võtmisel Pätsi kaasallkirja. Munkade protestile olevat P. Päts vastanud ülbelt: *küllalt on kahest kahuripaugust, et klooster maapinnalt ära pühkida*.³¹ Ta keelas seni kombeks olnud vaeste toitmise, käskis kinni pitseerida kloostri abiruumid, lülitas välja kloostriülemate telefoni ja ei kutsunud teda tähtsamatele koosolekutele. Ametlikes dokumentides kasutas ta munki haavavat sõnastust: *endine klooster*.³² Inventuuri käigus selgitati välja kloostri võlad ja sissetulekud. Väideti, et kloostriülem on Petseri linnas paiknenud kloostri kinnisvara vastavalt oma suvale välja rentinud.³³

Selline asjade käik tekitas mitmesuguseid kuulujutte. Ühed arvasid, et kloostri varad müüakse riigi korraldusel välisvõlgade katteks maha. Teised väitsid, et Joann ise olla kloostri varad riigile maha müünud ja välismaale põgenenud. Mõningate kuulduste kohaselt tahtnud metropoliit Aleksander kõik õigeusklikud luterlasteks muuta.³⁴ Viimase kuulduse põhjuseks näib olevat 21. septembril 1930 aset leidnud Petserimaa õigeusklike eestlaste saatkonna visiit metropoliit Aleksandri juurde. Kohtumisel olevat nõutud koguduste reformi, uue kalendri kasutuselevõttu, leeriõpetuse sisseseadmist, vene pagulaste väljaajamist ja piiskop Joanni kõrvaldamist kloostrist. Metropoliit lubanudki nõudmised täita.³⁵

Munk Benjamini väljasaatmine

Kloostriülem isa Joann ei olnud kloostri sõltumatuse piiramisega loomulikult nõus, ent esialgu hoidus ta aktiivsest vastutegevusest. Vane-
mad mungad kaldusid üldiselt kokkuleplusele, nooremad aga polnud sellega rahul. 26. novembril 1930 kleebiti Petseri kloostri Mihhaili kiriku seinale venekeelne üleskutse, milles nõuti kloostri rahulejätmist ja loobumist selle sinodi alluvusse kinnistamisest. Tauniti eestistamispüüdeid ja Joanni süüdistati eksiteele sattumises. Üleskutse levitajat ei õnnestunud tabada. Opositsiooni liidriks peeti õigustatult Benjamini. Ta oli selgelt monarhistlike vaadetega mees, kes mälestanud iga jumalateenistuse lõpul kahekorde hingepalvega *tapetud keiser Nikolai Teist, keisrinna*

³⁰ H. Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. S. 127.

³¹ Vaba Maa. 1930. 29. november.

³² К вопросу о положений Православной Церкви в Эстонии. С. 55–57.

³³ A. Suur. Kinnisvarade kinnistamine. Lk 84.

³⁴ Vaba Maa. 1930. 27. november.

³⁵ ERA. 947-1-98. L 108–109.

Maria Feodorovnat, suurvürst Nikolai Nikolajevitši ja bojaar Peetrit (kindralleitnant Peter von Wrangelit). Eesti ajakirjanduses ilmusid teda halvustavad artiklid, mis tundusid jäävat kuulujuttude tasemele. Lisaks eestivaenulike juttude levitamisele armastanud Benjamin kloostri raha raisata, võtnud vastu kahtlasi naiskülalisi ja omanud lisaks homoseksuaalseid kalduvusi. Ühe sellise artikli autoriks oli P. Päts. Kloostrit tervikuna iseloomustati kui separatismi pesa ja monarhistide kindlust. Venelaste püüdesse lüüa lahku Eesti apostliku-õigeusu kirikust suhtuti negatiivselt – selles nähti ohtu Eesti tulevikule.³⁶ Benjamini negatiivne maine säilis ka Nõukogude ajajärgul, mil teda kirjeldati kui endist valgekaartlast ja liiderlikku munka.³⁷ Politseis toimunud ülekuulamisel eitas Benjamin oma riigivastasust ja eelmainitud üleskutse koostamist. P. Päts nentis uurijatele, et ei tunne Benjamini kuigi palju. Tema hüüdnimedeks kloostris olnud *Rasputin ja Tšekist*. Tema peamiseks süüks pidas sinodi volinik püüdu sinodile kinnistatud kloostrit taas iseseisvustada. Samuti väitnud Benjamin ühel erakõnelusel, et Eesti valitsus tahtvat Petseri kloostri varasid vägivaldselt omandada. Vaatamata sellele, et tõendeid tema vastu oli vähe, kästi kohtu- ja siseministri Ado Anderkoppi 1930. a 6. detsembri otsusega munk Benjaminil kolme päeva jooksul kaitseseisukorra alalt lahkuda.³⁸ Ta siirdus Riiga, kus olevat Eesti ajakirjanduse väitel elanud *igati patust elu*. Samal ajal Lätis viibinud Nikolai Leisman lükkas kirjas metropoliit Aleksandrile ümber kuulujutud Benjamini liiderlikust elust Riias ja tõestas, et artiklite autor polnud kohapeal käinudki.³⁹ Hiljem on väidetud, et just piiskop Joann ässitas oma truu käsilase Benjamini P. Pätsi vastu üles. Viimasele olevat saadetud koguni anonüümikiri, milles teda ähvardatud vägivallaga.⁴⁰ Ilmselt on tegemist järjekordse kuulujutuga, sest P. Päts, kes suhtles politseiasutustega üsnagi sageli, ei ole ametlikult sellise kirja olemasolu tunnistanud.

Venemeelse opositsiooni mahasurumine

P. Pätsi initsiatiivil loodi Petseris eesti õigeusu kogudus, mis pidi demonstreerima setude vabanemist kloostri mõju alt. Samas ei olnud uue kogudusega ühinejaid esialgu kuigi palju, sest vene kogudusse asus tööle eestlasest preester, kes pidas vajaduse korral eestikeelseid jumalateenistusi.⁴¹ Kloostris hakati teostama ilmalikke ametitalitusi ning sunniviisiliselt püüti juurutada uut kalendrit. P. Päts sai enda kätte kloostri tohutute

³⁶ ERA. 947-1-98. L 27; Elu. 10. detsember, 17. detsember; Vaba Maa. 1930. 1. detsember, 5. detsember.

³⁷ **Gennadi Gerodnik.** Mungarüü varjus. Tõde Petseri kloostri kohta. Tln: Eesti Raamat, 1965. Lk 25, 37.

³⁸ ERA. 947-1-94, L 40.

³⁹ EAA. 1655-3-328. L 17–18.

⁴⁰ **A. Suur.** Kinnisvarade kinnistamine. Lk 84.

⁴¹ EAA. 1655-3-328. L 38.

rikkustega varakambri võtme ja see sümboolne akt, nagu ka eelnev, riivas kohalike usulisi tundeid.⁴²

Venekeelne ajakirjandus toetas kloostrit. Selle tõestuseks avaldati 50 allkirjaga *Petserlaste memorandum metropoliit Aleksandrile*, milles tauniti teravalt sinodi tegevust, selle esindaja ebaõnnestunud samme ja väljendusi ning nõuti tema asendamist vaimuliku, näiteks piiskop Joanni enesega. Kutsuti üles säilitama Petseri kloostrit varasid ja lõpetama sekumine kloostris asjadesse. Petseri kloostrit ja Joanni toetuseks koguti ligi 10 000 allkirja.⁴³ Joann kaebas sinodi seadusevastase tegevuse eest ilmalikku kohtusse, ent kaotas protsessi.⁴⁴

17. juunil 1931 keelati Petserimaal elamine kloostrit ilmalikul raamatupidajal Justin Lebedevil. Tegemist oli kodakondsuseta isikuga, kes oli nii Joanni kui ka Benjaminiga sõbralikus vahekorras. P. Päts põhjendas väljasaatmist Lebedevi kuulumisega Vene marurahvuslaste-monarhistide hulka.⁴⁵ Aasta hiljem keelduti samal ettekäändel kodakondsust andmast ja ühtlasi keelati arstipraksisega tegelemine maavalitsuse keemia-bakterioloogia labori juhatajal Aleksander Rossovil.⁴⁶

Isa Joanni tagandamine ja *kloostri*sõja lõpp

Eesti Apostliku Õigeusu Sinodi volinik P. Päts väitis Petseri-Võru prefektile saadetud teatises, et endine kloostritõlem Joann ja advokaat Gorškov olevat kloostris kokku kutsunud omavolilise ässituskoosoleku, kus õhutanud munki Sinodi korraldustele mitte alluma ja vastandanud venelasi eestlastele. Juurdluse teostamine tehti ülesandeks Poliitilise Politsei komissarile Petseris. 1. augustist 1932. a Joann vallandati Petseri kloostritõlema kohalt. P. Päts teatas sellest munkadele samal päeval. Kloostritõlema kohusetäitjaks määratud isa Parfeni keeldus ametit vastu võtmast, tuues ettekäändeks halva tervise. Järgmisel päeval kutsunud Joann mungad kloostris söögisaali ja teatanud, et jääb kloostritõlemaks edasi, sest vallandamine olnud väär ja õigustühine. P. Päts kommenteeris, et *niiviisi on tema vene rahvast ässitanud eestlaste vastu, sest kloostritõlennad on kõik vene rahvusest*. Lätlastest munga Agafoni ülekuulamisel selgus, et vähemalt viimane väide oli väär. Joann einestanud söögisaalis nagu tavaliselt, ent peale einet palunud vaimulikel kohale jääda ja lihtteenijail lahkuda ning teatanud, et vallandamine pole kooskõlas kehtiva tsiviilseadusega, seepärast jätkavat ta kloostritõlemana, kuni edasikaebus on saanud lahendi. Riigivastasust polevat kõnes olnud. Nii arvas ka polit-

⁴² H. Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. S. 127.

⁴³ EAA. 1655-3-360. L 88; Печерский край. 1931. 2. C. 3-4; ERA. 947-1-98. L 142.

⁴⁴ H. Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. S. 128.

⁴⁵ ERA. 947-1-128. L 22, 27, 31.

⁴⁶ Vaba Maa. 1932. 10. september.

sei ja prokurör lõpetas juurdluse juba 9. augustil 1932. a.⁴⁷ 4. augustil oli Joann loovutanud kloostril võtmed metropoliit Aleksandri poolt Petseri kloostrilema ajutiseks kohusetäitjaks määratud munk Andreile.⁴⁸

16. juunil 1932 valiti isa Joann EAÕK täiskogu poolt Narva ja Irboska piiskopiks. Iroonia peitub selles, et valimine sündis vastu Joanni ja teiste vene vaimulike tahtmist. Nimelt kardeti, et peale Joanni lahkumist kloostrist see eestistatakse. Venelased esitasid piiskopikandidaadiks Tartu ülempreester Anatoli (Ostroumovi), ent eestlased kukutasid tema kandidatuuri läbi. Väidetavalt ei osanud Anatoli eesti keelt. Ülempreester M. Pihlak tegi ettepaneku valida sellele ametikohale isa Joann, vabastades ta ühtlasi kloostrilema ametist. Viimane taandas oma kandidatuuri, ent osutus ikkagi valituks. Suhtumine oli täiesti selge – las venemeelne vaimulik töötab venelaste keskel ja ärgu mõjutagu setude saatust. Joann keeldus uuele ametipostile astumast ja nõudis enese ennistamist Petseri piiskopiks, sest tema vabastamine olnud õigustühine. Taas alustas ta kohtuteed, ent kaotas kõigis kolmes instantsis. Seejärel pöördus Joann kaebusega Konstantinoopoli patriarhi poole, ent tulemus oli taas negatiivne. Nüüd oli ta nõus asuma Narva ja Irboska piiskopi kohale, kuid sedapuhku polnud sinod sellega enam nõus.⁴⁹

Mõnda aega kestis kloostritülis järellainetus, proteste õigeusklike tagakiusamise kohta tuli isegi Ameerika vene emigrantlikelt organisatsioonidelt. Valitsus omalt poolt eitas õigeusklike ahistamist ja lubas teha kindlaks kõik valetate välismaale toimetanud isikud.⁵⁰ Joann siirdus Jugoslaaviasse, ent naasis 1938. a Petserisse ning tegeles seal ikoonide valmistamisega.⁵¹ 18. oktoobril 1940 vangistati ta nõukogude võimude poolt ja tema edaspidise saatuse kohta andmed puuduvad.⁵²

P. Päts sai 15. detsembril 1932. a Piiskop Platoni II järgu medali *kasulikkude teenete eest apostliku õigeusu kiriku heaks*. Vaid tänu tema energilisele, järjekindlale võitlusinnule olevat ühiskond vabanenud Petseri kloostrisse kogunenud vene marurahvuslikust tülipesast ja seal-sed rahvad võivat elada vaenuta ning vihata üksmeeles.⁵³

⁴⁷ ERA. 947-1-102. L 18–19, 21.

⁴⁸ EAA. 1655-3-360. L 67; Vaba Maa. 1932. 4. august, 6. august.

⁴⁹ EAA. 1655-3-22. L 168; 1655-3-360. L 23, 28, 134, 163–166; H. Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. S. 127–129; Evald Uustalu. Eesti Vabariik 1918–1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968. Lk 156.

⁵⁰ EAA. 1655-3-360. L 1–9; Vaba Maa. 1932. 10. aprill.

⁵¹ Kiriku ajalugu. Tln, 1990. Lk 175.

⁵² A. Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar. Lk 98.

⁵³ Richard Saarniit. P. Päts seltskonnategelasena Petseris. // Loodushoid ja Turism. 1940. 2. Lk 94; Gustav Vilbaste. Mag. geogr. Peeter Päts töösangarina. Tema 60. sünnipäeva puhul. // Loodushoid ja Turism. 1940. 2. Lk 69.

Boriss Sepp *kloostrisõjast*

Kohaliku elanikkonna suhtumine *kloostrisõtta* jääb ebaselgeks. Mõningast infot annab tollal Petseris elanud advokaat Boriss Sepa kiri metropoliit Aleksandrile, milles ta jagab Petseri elanikkonna meelsuse järgi kolme rühma. Esimese rühma moodustasid vene rahvuslased eesotsas Joanniga, kes arvasid omavat nii juriidilist kui ka moraalselt ülekaalu. Kloostriküsimus oli nende meelest poliitiline rünnak vene vähemusrahvuse vastu, mille eesmärgiks oli Petserimaa eestistamine. Rühmitus kasutas oskuslikult ära P. Pätsi vastu tekkinud vimma. Teise ja väiksema rühma moodustasid haritumad, osalt sotsialistliku meelsusega venelased, aga ka linnas elanud lätlased ning üksikud sakslased. Nende arvates oli Joann liialt kangekaelne, ent ka sinodi taktika järelemõtlematu. Viimase, kõige passiivsema rühmituse moodustasid kohalikud eestlased ja setud. P. Pätsi ja sinodi tegevust ei kiidetud heaks, kuid avalikult ei mõistatud seda ka hukka. B. Sepp ei kritiseerinud mitte sinodi eesmärki, vaid taktikat. Eestluse edendamine pidanuks kulgema aeglasemalt ja teravate ekstessideta. Piiskop Joanni ümberpaigutamist pidas ta vääraks.⁵⁴

Petseri kloostriüleva piiskop Nikolai tegevus

1933. a valiti Petseri piiskopiks ja kloostriülemaks 71-aastane Pärnumaa praost Nikolai Leisman (1862–1947). Narva piiskopi ülesandeid täitis ajutiselt metropoliit Aleksander isiklikult, kuni 1937. a asus ametisse piiskop Pavel.⁵⁵

Baltisakslase Helmuth Rischi väitel kutsuti isa Nikolai nõudel P. Päts kloostrist ära, samuti avaldas piiskop arvamust, et Joanni tagandamine ei vastanud kanoonilistele õigustele.⁵⁶ Erakirjas 1934. a märtsis metropoliit Aleksandrile oli Nikolai samas Joanni Narva piiskopiks ennistamise vastu. Joanni tegevus oli tema arvates liiga kangekaelne ja politiseeritud. Tema loobumine ametisemääramisest tulnud kirikule lõppkokkuvõttes kasuks.⁵⁷ Uus kloostriavalitsus andis loa ehitada kloostri keldritesse gaasivarjend. Konservatiivne Joann poleks ilmselt sellist jumalateotust lubanud.⁵⁸

1933. a alustas kloostriüleva juhtimisel tööd Petseri Vaimulik Seminar. Piiskop Nikolai ajal teostati Setumaal ka koguduste reform. Rahvuslike koguduste rajamise nõue oli esitatud juba vabariigi algusaastatel, selle realiseerimiseni ei olnud jõutud. Kuna paljud setud kuulusid vene kogudustesse, siis peeti seda nende venestamise jätkamiseks. 1930. a Petseri Eesti Kongressil esinedes märkis Riigikogu esimees K. Eenpalu

⁵⁴ EAA. 1655-3-360. L 77.

⁵⁵ Сергей Исаков. Русские в Эстонии 1918–40. Тарту, 1996. С. 53.

⁵⁶ H. Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. S. 129.

⁵⁷ EAA. 1655-3-360. L 116.

⁵⁸ Vaba Maa. 1932. 17. detsember; 1933. 27. jaanuar, 7. aprill, 4. oktoober.

kirikureformi tarvilikkust, sest *Jumal tahab, et teda palutakse kõige arusaadavamas ja armsamas keeles*.⁵⁹ Koguduste reformiks kujunes soodne pinnas peale Petseri kloostri muutmist *pimeduse allikast valguse allikaks*. 1934. a võeti vastu kirikute ja usuühingute seadus, millega nähti ette rahvuslikud kogudused.⁶⁰ Enne teostatud kogudustereformi oli Petserimaal kolm eesti ja kümme segakogudust, mille seast neljas toimusid vaid venekeelsed jumalateenistused.⁶¹ Reformiga loodi kuus eesti ja kaheksa vene kogudust. On arvatud, et teostatud reform alandas venelaste väärkust – nad nagu ei tohtinuks põlisrahvaga isegi ühte kirikusse kuuluda.⁶² Alates 15. juulist 1935. a ei tohtinud enam eestlastele (sh ka setudele) pidada venekeelset kirikutalitust.⁶³ Kõik loodud kogudused olid puhtalt rahvuslikud, hoolimata ilmselt ettetulnud jagamisraskustest. Lähtuti eeldusest, et kõik ühest rahvusest isikud peavad olema oma rahvuslikus koguduses, inimeste enese tahet ei küsitud. Paraku kaasnesid koguduste reformiga pinged eri rahvuste vahel.

Kokkuvõtteks

Õigusklik Petserimaa kujutas endast Eesti Vabariigis eripärast piirkonda, mistõttu konfliktid olid osaliselt paratamatud. Enim probleeme tekitas üleminek uuele kalendriale, mis suudeti enam-vähem ellu viia alles 1930. aastate teiseks pooleks. Petserimaa vaimulikkond oli venekeelne ja -meelne. Opositsiooni tugipunktiks oli Petseri klooster. Kuna religioosdes ringkonnad ja lihtrahvas olid üsna konservatiivsed, siis esialgu ei suutnud valitsus usuvalu vallas märkimisväärset edu saavutada. 1930. a alates algas riigivõimu ulatuslik pealetung, saamaks Petserimaa usuvalu ja selle keskust, st Petseri kloostrit oma kontrolli alla. *Kloostrisõda* (1930–32) täitiski oma eesmärgi – Petseri klooster allutati EAÕK-i Sinodile, venemeelne opositsioon tõrjuti kõrvale. Samas ei saa kuidagi heaks kiita innuka eesti rahvuslase P. Pätsi tegevust, kes ei leevendanud, vaid pigem teravdas probleeme. Delikaatne religioonivaldkond vajanuks märksa ettevaatlikumat lähenemist.

⁵⁹ Päevaleht. 1930. 3. juuni.

⁶⁰ Riigi Teataja. 1934. 107. Lk 1821–1826.

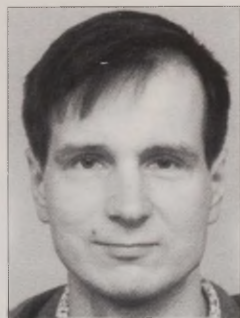
⁶¹ N. Raag. Petserimaa kogudused. Lk 32–33.

⁶² Rein Ruutsoo. Vene rahvusvähemuse ja tema identiteedi kujunemine Eesti Vabariigis 1920–1940. // Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1996. 45. 2. Lk 196.

⁶³ Petseri Uudised. 1935. Nr 28.

Tartu koonduslaager

Riho Västriku

20. aprillil 1987 loodi USA ajaloos pretsedent – esmakordselt deporteeriti Nõukogude Liitu inimene, keda nõuti välja süüdistatuna natsliku režiimi ajal toime pandud inimsusevastastes kuritegudes. See mees oli 67-aastane Karl Linnas, kes oli 1962. a ENSV Ülemkohtu poolt Tartu koonduslaagri ülemaks olemise eest seljataga surma mõistetud. Linnase deporteerimise võtsid oma südameasjaks USA Kohtuministeeriumi kriminaaldivisjoni juurde loodud eriuurimisosakonna (OSI) töötajad.¹ Tõsi, Linnase USA-st väljasaatmise põhjus ei olnud N Liidu taotlus, vaid see, et ta oli esitanud sealsele migratsiooniametile valeandmeid oma mineviku kohta. Ametlikult kommunismivastast poliitikat ajavas USA-s tekitas see juhtum kahesuguseid reageeringuid. Oli neid, kes juubeldasid natsikurjategijale õiglase karistuse määramise üle, kuid ka neid, kes nägid selle juhtumi taga nõukogude julgeolekuorganite kõikvõimast septsust. Kohtuotsuses nähti farssi, kuna otsus oli trükitud ajakirjas *Социалистическая Законность* (Sotsialistlik Seaduslikkus) enne, kui protsess aset leidis.² USA ametnikud lükkasid ümber süüdistuse koostööst nõukogude julgeolekuorganitega,³ kuid ajakirjandus kasutas järjekindlalt just sealt poolt käibesse toodud fakte. Rääkides Tartu koonduslaagrist, nimetati seal hukatute arvuks 12 000 (neist 2000 juudid).

Käesolev artikkel põhineb autori Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitsitud lõputööl.⁴ Töö sai alguse soovist leida vastus küsimusele, kas Karl Linnas oli süütu kannataja, kes langes osava propagandaseptsuse ohvriks või oli tegemist teenitud karistuse saanud sõjakurjategijaga. Linnase probleemi lahendamiseks tuli esmalt selgitada, kes asutas Tartu koonduslaagri, kellele see allus ja kui palju inimesi seal hukati. Töö

¹ **Warren Rogers.** KGB is getting use out of Nazi-hunting. // Philadelphia Inquirer. 1983. 29. mai. **Tiina Jõgeda.** Karl Linnas. Kuritöö või karistus. // Eesti Ekspress. 1995. 5. aprill.

² **Tõnu Parming.** The Holocaust. Our Life. // English-language supplement to the Estonian weekly, Meie Elu 1998. 4. veebruar–30. september. Osa XIII. Parmingu väitel üritas Moskva korjata kogu vigase tiraaži käibelt ära, osa eksemplare oli aga sattunud Läände.

³ USA kohtuministri abi kriminaalalal P. Heymanni vastus senaator Warren G. Magnusonile 1. detsembrist 1980.

⁴ **Riho Västriku.** Tartu koonduslaager 1941–1944. Lõputöö. Juhendaja dots Ago Pajur. Trt, 2000. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

käigus taandus kitsas Linnase temaatika ja asendus laiemalt Tartu koonduslaagriga seotud probleemistikuga.

Tartu koonduslaagri asutamine

Tartu koonduslaagri asutas Eesti metsavendade moodustatud Omakaitse. On tõenäoline, et korralduse selleks sai Omakaitse juht major Friedrich Kurg Saksa välikomandandi esindajalt major Scheichenbauerilt 13. juulil 1941 aset leidnud kohtumisel.⁵ 17. juulil avaldas *Postimees* Eesti vabastatud alade partisanide üldjuhi major Kure käskkirja 16. juulist, millega muuhulgas määrati Juhan Jüriste tagasiulatuvalt 14. juulist Tartu koonduslaagri ülemaks.

Sellest, et sakslastel oli olemas skeem, kuidas okupeeritud aladel toimida ja missugused institutsioonid ellu kutsuda, annab tunnistust fakt, et poliitiline politsei organiseeriti Lõuna-Eestis ajal, kui Punaarmee oli sakslaste rünnaku peatanud ja pool Eestit alles vallutamata.⁶ Ka Lätis alustasid sakslased organisatsioonilisi jõupingutusi vaid mõni tund pärast *Wehrmachi* sisenemist maale. Massilised tapmised algasid paari nädala pärast, kui oli loodud funktsioneeriv käsuliin.⁷

Tartu koonduslaager paiknes asutamisest kuni 1941. a 25. augustini Eesti Põllumeeste Seltsi iga-aastaste põllumajandusnäituste väljakul.

Laagris toimusid alguses, nii nagu sageli natsi-Saksamaal, paralleelsed võimustruktuurid. Tartu Ringkonna Partisan-Üksuste Komandatuuri (või isegi Saksa välikomandatuuri) otsealluvuses oli eriosakond, mille ülem Roland Lepik käsutas ka kapteni auastmes laagriülemat Jüristet.⁸ Elupõline sõjaväelane Jüriste nõudis sellise vastuolulise käsuliini muutmist. Tulemuseks oli Lepiku määramine koonduslaagri ülemaks. Ühtlasi jäi ta ka eriosakonna ülemaks. Saksa välikomandatuur saatis koonduslaagrisse aga ülemveltveebli auastmes Fritz Gieseni. Tunnistajate sõnul olevat viimane samuti kaptenist laagriülemale käske jaganud.⁹

Koonduslaagrisse interneeritud poliitiliste kinnipeetavate kohta viisid poliitilisi juurdlusi läbi eriosakonna töötajad. Peaaegu kõik eriosakonnast läbi käinud lasti Jalaka liinil¹⁰ maha.¹¹

⁵ ERA. R 358-1-16. L 38.

⁶ Oskar Angelus. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tln: Olion, 1995. Lk 51.

⁷ Andrew Ezergailis. The Holocaust in Latvia 1941–1944. The Missing center. Riga: The Historical Institute of Latvia. 1998. Lk 18.

⁸ Lepik väitis, et ta on määratud ametisse Tartu välikomandandi poolt ja keeldus allumast Jüristele (EFA. HF. A 79 II). 22. juulil 1941 on Lepik dokumendile alla kirjutanud kui komandatuuri eriosakonna juht (ERA. R 60-2-404. L 1).

⁹ Jüriste väitis ülekuulamisel, et Giesen määras laagri sisekorra, mis pidavat olema Saksa laagri süsteem (EFA. HF. A 79. II).

¹⁰ Päeval, mil sakslased ületasid Eesti piiri, aeti ligi 6000 tartlast linnast lõuna-poolse Rāni küla lähiste kindlustustöödele. Rajati mitme kilomeetri pikkune tankitõrjekraav, mis hiljem sai tuntuks kui *Jalaka liin*. Seda kraavi ei kasutatud kunagi algse eesmärgi kohaselt – punaarmee jättis selle lahinguteta maha.

¹¹ ERAF. 130. nr. 28195. kd. 1. L 108.

Joonis 1. Okastraat Tartu laagri ümber. EFA. 0-71745.

Keskmiseks kinnipeetavate arvuks näituseväljakul pakkus Jüriste 200–300 inimest.¹² Tartu koonduslaagri endise korrapidajaohvitseri Laatsi väitel oli kinnipeetavaid aga vähemalt 500 ja see arv muutus kogu aeg. Inimesi paigutati ümber barakist barakki. Laagrisse sattumiseks piisas, kui keegi naine tänavalt näitas näpuga ja ütles, et see on kommunist.¹³

1941. a augustis anti käsk (Jüriste oletas, et Saksa juhtkonnast) valmistada koonduslaagritele ette uus territoorium. Endistes Kuperjanovi kasarmutes (Kastani tn 175) tehti hädavajalikud ettevalmistustööd: kogu territoorium piirati okastraadiga ja valmistati ette hooned – üldbarakk, maja surmamõistetute jaoks jm.¹⁴

Laagri alluvus

Metsavendade spontaanselt asutatud Omakaitse saadeti laiali 29. juulil 1941, et see paari päeva pärast abipolitsei funktsioonis taas kokku kutsuda. Augustis asus tööle Tartu Prefektuuri poliitiline politsei, kellele tõenäoliselt hakkas alluma ka koonduslaager. Omakaitse kureerida jäi vahiteenistus.

Koonduslaagrid kui majandusliku kasu teenimise paigad tekitasid Reichis pingeid erinevate natsi-institutsioonide vahel. Konkureerivateks üksusteks osutusid SS-Juhtimise Peaamet (*Führungshauptamt*) ja SS-Majanduse- ja Halduse Peaamet (*WVHA*). Üks pool püüdis alluvusvahet korda ümber mängida, teine vastas nimemuutusega.

¹² EFA. HF. A 79 II.

¹³ EFA. HF. A 79 III.

¹⁴ ERAF. 130. nr. 28195. kd.1. L 119–120.

Koonduslaagrite inspektorite ametikohad viidi *SS-Reichsführeri*¹⁵ ja Saksa politseiüleväe käsuga 3. märtsist 1942 *SS-Juhtimise* peametilt *WVHA* alluvusse kui ametigrupp D. *SS-WVHA* juht oli Pohl ja koonduslaagrite inspektor Glucks. Seega tekkis koonduslaagrite alal käsuliin: Himmler - Pohl - Glucks - laagri komandant.¹⁶ Kirjas kõikidele Julgeolekupolitsei ja *SD* ametitele (30. maist 1942) on öeldud, et selle ettevõtmise eesmärgiks on töö juhtimise allutamine sõjapidamise vajaduste rahuldamiseks ja see ei mõjuta kuidagi Riigi Julgeoleku Peaameti vastutust vahialuste kinnivõtmise, lahtilaskmise jms alal.¹⁷

Sellise otsusega olid Julgeolekupolitsei ja *SD*¹⁸ töötajad nähtavalt rahulolematud ning otsisid endale soodsaid tõlgendamisvõimalusi.

30. juulil 1942 on riigikomissariaat *Ostlandi* Julgeolekupolitsei ja *SD* ülem saatnud Eestimaa Julgeolekupolitsei ja *SD* komandörile *SS-Sturmabführer*¹⁹ Sandbergerile teate, milles öeldakse, et kui koonduslaagrites on ametisse seatud *SS*-i majandusmehed, siis tähendab see seda, et neile allub ainult majanduslik järelevalve. Mis puudutab ülejäänud valitsusala, siis selle üle peab *WVHA Reichsführeriga* veel läbirääkimisi. Nende läbirääkimiste tulemused tuleb ära oodata.²⁰

Kuid Julgeolekupolitsei ja *SD* leidsid konkurentidest vabanemiseks teise mooduse: koonduslaagrid nimetati ümber töö- ja kasvatuslaagriteks. 23. juulil 1942 toimus Riias nõupidamine, millele leiab vihje Sandbergeri kirjast Julgeolekupolitsei ja *SD* ülemale Riias 3. detsembrist 1942: [...] Juulis Riias olles teatati mulle, et kõrgema *SS- ja politseijuhi* juures on *SS-Majanduse* ametnik ametisse pandud, kelle alla ka koonduslaagrid kuuluvad. Seetõttu on karta, et meid sellelt alalt tagasi tõrjutakse ja on otstarbekohane teatavaid vastuabinõusid astuda. Sai ka toonitatud, et töölaagrid jäävad endiselt *Gestapo* alluvusse. Seetõttu pean ma 23.7.42 vastu võetud abinõusid otstarbekaks. Siitamaani ei ole need põhjustanud mingisuguseid negatiivseid tagajärgi.²¹

Riia nõupidamisega samal päeval andis Sandberger välja käskkirja, mille kohaselt tuli kõik politseilised kinnipidamiskohad ja laagrid, mis käskkirja väljaandmise hetkel kandsid kirjet *koonduslaager*, koheselt ümber nimetada töö- ja kasvatuslaagriteks. Koonduslaagri loomise kohta

¹⁵ *SS – Schutzstaffel* (Saksa Rahvussotsialistliku Partei kaitsemalevast välja kasvanud sõjaline organisatsioon); *Reichsführer – SS* juhi (1929–1945) Heinrich Himmleri auaste.

¹⁶ *Gestapo* mitut provintsiharu juhtinud dr Mildneri tunnistusest Nürnbergi Rahvusvahelises Sõjatribunalis. Protokollid on elektroonilisel kujul kättesaadavad tänu Yale Õiguskooli Avalone projektile. The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Dipl. [http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/]. 19.04.2000.

¹⁷ ERA. R 819-2-3. L 36.

¹⁸ *SD – Sicherheitsdienst der SS* (julgeolekuteenistus).

¹⁹ *Sturmabführer – SS* auaste, vastab majori auastmele.

²⁰ ERA. R 819-2-3. L 49.

²¹ ERA. R 819-2-3. L 60.

lubati käskkirja järgi korraldust omal ajal.²² Samal päeval kirjutas Sandberger Eestimaale SS- ja politseijuhile *SS-Oberführer*²³ Möllerile, et vastavalt kõnelustele Julgeolekupolitsei ja SD Riia ülemaga *SS-Brigadeführer*²⁴ Jostiga ei tule lähimal ajal Eestimaale rajada koonduslaagrit, küll aga mõningad töö- ja kasvatuslaagrid. Esmajoones nõuti võimalikult kiiresti ühe suurema laagri loomist Tallinna lähedale. Küsimuse üle, kuhu selle võiks rajada, pidas Jost läbirääkimisi riigikomissariga. Poliitilised kinnipeetavad Eestimaalt kästi seni viia kas vanglatesse, politseilistesse kinnipidamisasutustesse või koonduslaagrisse *Reichis*.²⁵ Sandberger kirjutas sel päeval samal teemal ka Eesti Julgeolekupolitsei Tartu Peavälisosakonna Poliitilise Politsei Referentuurile. Kirjas on öeldud, et koonduslaagri nimetust tohivad põhimõtteliselt kanda ainult sellised laagrid, mis asutati koonduslaagritena ja on oma nimetuse senimaani säilitanud. Sandberger rõhutas, et Eestis seni koonduslaagriteks nimetatud kinnipidamisasutusi ja laagreid ei saa koonduslaagriteks nimetada. Kui tegu on vanglahoonetega (nt Tallinna Keskvangla), tuleb seda nimetada politseiliseks kinnipidamisasutuseks, kui asi ei puuduta vanglahooneid, vaid laagreid, siis on tegemist töö- ja kasvatuslaagritega.²⁶ Viimased jätkasid tegevust Julgeolekupolitsei ja SD komandöri alluvuses.

Tartu Peavälisosakonna poliitilise politsei referendi 1942. a juulis esitatud aruande kohaselt oli Tartu koonduslaagris vahialuseid kokku 472, neist 360 meest, 163 naist ja 5 alaealist. Poliitilisi vahialuseid karistusega alla aasta oli 33, aastasega 125, üle aasta 173 ning tähtajatuid 141. Kriminaalkorras karistatuid ei olnud. Töövõimelisteks loeti 441 vahialust, kes kõik olid ka tööle rakendatud.²⁷

Hukatute arv

30. septembril 1944 moodustati ENSV Ülemnõukogu määrusega üleliidulise kampaania raames ENSV Vabariiklik Komisjon saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude kindlaksmääramiseks ja uurimiseks (edaspidi: *natsikuritegude uurimiskomisjon*), mille esimees oli Nikolai Karotamm, esimene asetäitja Arnold Veimer, liikmed Boris Kumm, Hans Kruus ja Olga Lauristin. Kokku moodustati Eestis 1900 (ala)komisjoni, milles formaalselt osales kuni 40 000 inimest, neist 15 000 kahjude ja kuritegude kohta aktide koostamises.²⁸

²² ERA. R 819-2-3. L 46.

²³ *Oberführer* – SS auaste, asub sõjaväelises hierarhias kindralmajori ja koloneli vahel.

²⁴ *Brigadeführer* – SS auaste, vastab kindralmajori auastmele.

²⁵ ERA. R 819-2-3. L 47.

²⁶ ERA. R 60-1-2a. L 304.

²⁷ ERA. R 64-1-70. L 3.

²⁸ ERA. R 364-1-18. L 5.

Komisjon alustas tööd 1. oktoobril 1944,²⁹ kõikide aktide vormistamine lõpetati 15. märtsiks 1945.³⁰ Tööd kiirustati tagant. Juhtnöörides komisjonidele, mis töötasid kõigi kohalike omavalitsuste juures, öeldi, et töö tuleb lõpule viia hiljemalt kahe nädala jooksul, alates valla vabastamisest ja täitevkomitee tööle hakkamisest. Seejärel tuli kahes eksemplaris koostatud aktid saata 24 tunni jooksul vastava maakonna komisjonile, kes need omakorda peale kontrollimist 24 tunni jooksul vabariiklikule komisjonile edastas.³¹ On tõenäoline, et kahe nädala jooksul ei õnnestunud kuigi põhjalikult iga inimese saatust uurida, liiatigi kui suurem rõhk oli materiaalseste kaotuste väljaselgitamisel ja kirjapanemisel. Seda kummastavam on lugeda ühest komisjoni koondaruandest, et Tartu tankitõrjekraavis hävitati 12 836 meest, naist ja last.³² Nõndaviisi kokku pandud aruannete põhjal arvutati (või määrati tunde järgi), et kokku tapeti või piinati surnuks Saksa okupatsiooni ajal Eestis 61 000 rahulikku elanikku ja 64 000 sõjavangi, 130 000 nõukogude kodanikku aeti Saksa orjusse.³³

Tartus moodustati *natsikuritegude uurimiskomisjon* 17. novembril 1944 koosseisus: esimees Max Laosson (EK(b)P maakonna sekretär), aseesimees prof Elmar Ilus, sekretär Valentin Marvet (õpetaja). Mõrva alarühma esimees oli Voldemar Gailit.³⁴

Juurdluskomisjoni aruandest Tartu Linna Täitevkomiteele 25. novembrist 1944 selgub, et komisjon kaevas lahti 848 meetrit kraavi, sellest Riia maanteel 830 ja Juudi surnuaial 18 meetrit. Kraav avati umbes 2 meetri sügavuselt ja 2 meetri laiuselt. Riia maantee äärest tankitõrjekraavist leiti 168 ja Juudi surnuaialt neli laipa, kokku 172 laipa. Kõigile laipadele tehti kohtuarstlik ekspertiis, mis tuvastas, et 168 pärinesid 1941. aastast, neli 1942. aastast. Kogu nimetatud aktsioon on detailse täpsusega dokumenteeritud.³⁵

Ka Lätis moodustati erakorraline komisjon, kelle töö uurimise põhjal võib järeldada, et ühelt poolt pöörati punktuaalset tähelepanu detailidele, teisalt aga esines tendents liialdada ja andmeid kohati fabritseerida. Eriti suurendati ohvrite arvu, sealjuures ilma ühegi tõendava tunnistuseta.³⁶

Esmakordselt on tuhandetesse ulatuvast mõrvatute arvust Tartus kirjutanud ENSV prokuröri asetäitja ja justiitsasjade vanemnõunik Mardi 7. oktoobril 1944 – seega enne natsikuritegude uurimiskomisjoni moodustamist ja reaalselt uurimistegevust. Mardi kirjutas teates, et tähtsaimaks massitapmistega paigaks oli tankitõrjekraav Tartu lähedal Rāni küla

²⁹ ERA. R 364-1-680. L 28.

³⁰ ERA. R 364-1-19. L 16.

³¹ ERA. R 364-1-1. L 3.

³² ERA. R 364-1-680. L 12.

³³ ERA. R 364-1-18. L 13.

³⁴ ERA. R 364-1-371. L 31.

³⁵ Samas. L 31, 29.

³⁶ A. Ezergailis. *The Holocaust in Latvia*. P. 13.

juures, kus tapeti üle 10 000 inimese.³⁷ Mõned päevad varem pakuti sama arvu ajalehes *Uus Postimees*.³⁸

Tartu natsikuritegude uurimiskomisjoni akti põhjal saavad vastuse mitu olulist küsimust. Esmalt selgus, et tankitõrjekraavi juures toimusid mahalaskmised kuni veebruarini 1942. Kui sama akti kohaselt tapeti 1941. a jooksul 7000–8000 inimest, siis dokumendist ei selgunud, kuidas oli 1–2 kuuga võimalik tappa veel 4000 inimest, et saada kokku tulemus 12 000. Aktis oli kirjas, et hiljem teostati mahalaskmisi linna juudikalmistu lähedal. Samas tõdeti, et arvestades ühishaua mõõtmeid, võis arvata, et hauda oli maetud mitte vähem kui 50 inimest. Seda järeldati võrreldes ülalmainitud nelja väljakaevatud laiba alla jäänud pindala kogu ühishaua pindalaga. Ühishaua olemasolu loeti tõestatuks, arvestades tuhka, üksikuid jäänuseid ja roiskunud mulda.³⁹

Sama tuletusega leiti ka tankitõrjekraavis hukatute arv. Aktis kirjutati, et arvestades kraavi pikkust koos kõrvalharudega 1000 meetrile, võib arvata, et Tartu tankitõrjekraavis tapeti umbes 12 000 inimest.

Eksperitiis järeldas mullas leiduva suure tuhahulga ja väikeste jäänuste põhjal, samuti sellest, et muld kogu kraavis oli roiskunud, et laipu põletati kogu 800 meetrise nn põhikraavi ulatuses. Lisaks leiti väikeses 65 meetri pikkuses kõrvalkraavis 127 laipa ja lähedalasuvast põllukraavist 14,5 meetri ulatusest 30 laipa, maetud kraavi kahes kihis.⁴⁰

Kui oletada, et komisjon arvutas laipade koguarvu nende andmete põhjal, mida võimaldasid ülalnimetatud 65- ja 14,5-meetrised kraavilõigud, siis 1000 meetri puhul oleks sarnase matmistiheduse juures esimesel juhul tulemuseks 1953, teisel 2069.

Üks võimalik mõttekäik oluliselt suurema hukatute arvu kuulutamiseks maailmale aimub Martinsoni kirjutisest, kes viitas protokollile 994, milles Tartu Prefektuuri komandant saadab juut Movša Kaplani koonduslaagri komandandi käsutusse. Dokumendis on kirjas surmaotsus: 5. 8. 1941 *Vaata eks. kaust lhk 122*.⁴¹ Martinson arendas mõtet, et eksekuteeritud kaust oli *suur arveraamat, milles vähem kui kuu ajaga oli juba täidetud 122 lehekülge* ja jättis lugeja arvutada, kui palju pidi olema hukatute nimesid selles kaustas. Praeguseks pole eksekuteeritud raamatut õnnestunud leida ja ma kaldun arvama, et sellist raamatut komisjoni kätte ei sattunud.

Einsatzkommando 1 Tartu Osakomando nimistu⁴² võimaldab ekstrapoleerida hukatute arvu 1941. a, mil nõukogude-aegsete käsitluste kohaselt tapeti 8000 inimest.⁴³ Nimetatud komando alustas tegevust kui

³⁷ ERA. R 364-1-371. L 67.

³⁸ *Uus Postimees*. 1944. 5. oktoober.

³⁹ ERAF. 130. nr 28195. kd 6. L 29–39; EFA. HF. A 79 IX.

⁴⁰ Samas.

⁴¹ **Ervin Martinson, Karl Lemmik**. 12 000. Tartus 16.–20. jaanuaril 1962 massimõrvari Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962. Lk 83; **Eugenia Gurin-Loov**. Eesti juutide katastroof 1941. Tln: Eesti Juudi Kogukond. Lk 71.

⁴² ERA. R-60.

⁴³ **E. Martinson, K. Lemmik**. 12 000. Lk. 111.

Tartu Prefektuuri Poliitiline Politseina (august 1941–aprill 1942) ning kandis seejärel nime Eesti Julgeolekupolitsei Tartu Peavalisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur (mai 1942–oktoober 1942), hiljem Tartu Välisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur (oktoober 1942–aprill 1944).

Esimesed arreteerimised Tartus toimusid 11. juulil 1941. a. Sellel päeval algatati toimik Tartu postimiilits Alfred Kaio kohta.⁴⁴ Otsus Kaio eksekuteerimise kohta langetati 14. juulil ja kanne otsuse täideviimise kohta tehti eksekuteeritute kaustas leheküljel 2. Samale leheküljele kanti ka 15. juulil hukatud Tartu miilits Hermann Toomise nimi.⁴⁵ Eksekuteeritute kausta esimesele leheküljele on viidatud Võru miilitsa Mihkel Ernitsa toimikus.⁴⁶

Analüüsides olemasolevaid viiteid hukatute kausta lehekülgedele on näha, et esimese nelja päevaga (13.–16. juuli) täideti nimedega viis lehekülge. Seejärel kanded mahalastute arvepidamises aeglustusid – järgneva seitsme päevaga (17.–24. juuli) täideti kaks lehekülge. Samas on nimetatud kuupäevade kohta tehtud kandeid kaustiku edasistel lehekülgedel (nt lk 120), seetõttu ei saa väita, et sel perioodil hukati vähem inimesi, tõenäoliselt tehti vaid kandeid ebakorrapäraselt. Paberimajanduse kuhjumise kohta 1941. a on mitmeid viiteid.⁴⁷

26. juulil on toimunud eriti massiline hukkamine – eksekuteeritute kaustas täitusid leheküljed 10–15. Võimalik, et veelgi enam, sest järgmisele kahele leheküljele puuduvad viited. Juuli lõpuks oli täidetud 19 lehekülge; 1. august on olnud vaiksem päev; 2.–6. augustini tehti kandeid kokku üheksale leheküljele; 8. august näib taas olevat olnud ohvriterohkem – täitusid leheküljed 29–31; kolme lehekülge läks vaja ka 13. augustil (lk 36–38) ja 15. augustil (lk 40–42); ühte lehekülge 18. augustil. Augusti eelviimaseks päevaks on hukatute nimesid 65 leheküljel. Septembris töötas tapamasin sama hoogsalt edasi: 10. septembriks oli tehtud kandeid kaheksale leheküljele (lk 71–78); 23. septembriks oli käsil eksekuteeritute kausta 91. lehekülg. Alles seejärel võib märgata aeglustumist: 7. oktoobril täitusid leheküljed 92–94; 27. oktoobril 100; 3. detsembril 114; 10. detsembril 115. Väga tõenäoliselt hakati aasta lõpus korrastama aruandlust ja kandma eksekuteeritute kaustast läbi hukatuid, kes varasema *kiire tööruutmi* juures olid kõrvale jäänud. Nii sisaldab lehekülg 120 22.–23. juulil hukatute nimesid; lehekülg 130 20. augustil hukatuid jne.

Kuigi eksekuteeritute kaust ei ole säilinud ja suurema osa sinna kantud nimede kohta pole dokumentaalset tõestust, võib Riigiarhiivi fondi R-60 (Tartu Julgeolekupolitsei välisosakonna poliitilise politsei referentuur) teise nimistu põhjal arvutada 1941. a Tartu poliitilise politsei

⁴⁴ ERA. R 60-2-125.

⁴⁵ ERA. R 60-2-340.

⁴⁶ ERA. R 60-2-85.

⁴⁷ ERA. R 60-1-5. L 250. **Ruth Bettina Birn.** Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police. 1999. Lk 6.

referenttuuri piirkonnas hukatud inimeste tõenäolise arvu. Kogu nimistus esinevate toimikute põhjal on suurim viidatud lehekülje number eksekuteeritute kaustas 136,⁴⁸ suurim mainitud järjekorranumber ühel leheküljel 26.⁴⁹ Korrutades need kaks arvu omavahel, saame tulemuseks 3536. Sel ajal olid sagedamini kasutusel 35-realistes või 28-realistes kaustikud. Seega võib see arv olla ka mõnevõrra suurem.

Tartu Prefektuuri Poliitilise Politseiala juhataja tegevuspiirkonnas karistatud isikute nimekiri,⁵⁰ mis sisaldab karistatute nime, sünniaega ja -kohta, karistuse määramise kuupäeva ja lühikest süüdistuskokkuvõtet, võimaldab kindlaks teha 689 surmamõistetud nimed. Selles nimekirjas, mis on koostatud 1942. a 28. jaanuari seisuga, on kokku 1995 karistatud nime. 375 surmamõistetud nime sellest langeb kokku ka Tartu Julgeolekupolitsei referenttuuri nimekirjas leiduvaga. Liites selle informatsiooni, saame tulemuseks 715 isiku nime, kes hukati 1941. a. Need on küll oluliselt väiksemad arvud, kui oletatava eksekuteeritute kausta põhjal tuletatud, kuid näitavad, et arvepidamised ei lange täielikult kokku, ehk teisisõnu toimus hukkamisi, mida need nimekirjad ei kajasta.

Voldemar Pälli varjamise eest koonduslaagris viibinud Hilda Jalakase tunnistuste kohaselt toodi 1942. a suvel Riist kaks bussitäit 4–6 aastaseid juudi lapsi. Kuigi baraki aknad olid kinni löödud, ronis Jalakas aknale ja nägi, kuidas lapsed lahti riietati, öeldes neile, et nad lähevad sauna, sest emad olevat saunas. Lapsed olid hullates riidest lahti võtnud ja naerdes surma läinud.⁵¹ Nendest lastest pole õnnestunud leida ühtki dokumenti. Samasuguseid vihjeid hukkamiseks kohale toodud inimestest on teisigi. Lilli Lõoke nägi kuidas mahalaskmisele toodi lätlasti, 7–8 veoautotäit korraga. Rahva seas käinud jutt, et lätlasti oli 250. Tõsi – tunnistusest ei selgunud, kuidas naine teadis, et tegemist oli just lätlastega.⁵²

Säilinud on veel üks dokument, mis kajastab hukkamisi – Sandbergeri 1941./42. a statistika Julgeolekupolitsei tegevuse kohta Eestis. *Erimenetlusele* ehk hukkamisele on Tartu Peavalisakonnas kuulunud 1569 kommunismis ja marksismis süüdistatud, üks opositsionäär, 53 juuti ja kuus sõjakurjategijat, mis teeb kokku 1629 inimest. Sama statistika kohaselt on koonduslaagrisse paigutatud 1978 kommunisti-marksisti, kaks saboteerijat, kolm opositsionääri, üheksa sõjakurjategijat, seega kokku 1992 inimest.⁵³ Mis puudutab juute, siis Eugenia Gurin-Loovi koostatud nimekirja kohaselt hukati natsiokupatsiooni ajal 158 Tartus elanud juuti.⁵⁴ See aga ei tähenda, et kõik hukkamised leidsid aset Tartus.

⁴⁸ ERA. R 60-2-383.

⁴⁹ ERA. R 60-2-10.

⁵⁰ ERA. R 64-1-89.

⁵¹ EFA. HF. A 79 VI.

⁵² EFA. HF. A 79 VII.

⁵³ ERA. R 819-1-12. L 98, 99.

⁵⁴ E. Gurin-Loov. Eesti juutide katastroof 1941. Lk 178–198.

Ligikaudset hukatute arvu on võimalik välja arvutada ka tunnistajate ütluste põhjal. 1961. a Tartus Jüriste, Linnase ja Viksi kohtuprotsessil esitatud tunnistuste põhjal võib järeldada, et koonduslaagri näituseväljakul asumise ajal oli hukkamine intensiivsem kui Kuperjanovi kasarmutes.

Jüriste lükkas kohtus ümber väite, nagu oleks inimesi näituseväljakult mahalaskmisele viidud 6–7 korda päevas. Jüriste sõnul ei toimunud mahalaskmised enam kui kaks korda päevas ja mitte iga päev. Näituseväljakult sõidutati hukatavad tankitõrjekraavi juurde lahtise veomasinaga, kuhu mahtus 10–15 hukatavat koos sama suure arvu valvurite-mahalaskjatega.⁵⁵ Seega võib Jüriste tunnistuse põhjal saada näituseväljaku perioodi maksimaalseks hukatute arvuks mitte enam kui 800–1000 inimest.

Koonduslaagri valveohvitserina teeninud Laats väitis, et mahalaskmised toimusid näituseväljakul isegi mitu korda päevas. Oli juhuseid, kus õhtuti sõitis välja 2–3 masinat, igas 15–20 inimest.⁵⁶ Sellisel juhul võib hukatute arv olla kuni 1500. Juhul kui septembris Kuperjanovi kasarmutes jätkus sama tempo ning oktoobrist detsembrini lasti iga nädal maha 20–30 inimest,⁵⁷ lisanduks veel umbes 1500 hukatut.

Seega on tõenäoline, et 1941. a kohta esitatud hukatute arv 8000 ja sellest tulenevalt ka nende koguarv on teadlikult mitmeid kordi suurendatud.

Hukkamisi toimus ka pärast 1941. aastat, kuid mitte sellisel määral kui sõja esimestel kuudel. Riigiarhiivi fondis R-60 säilinud dokumendid võimaldavad tuvastada ka 29 1942. a hukatu ja ühe 1943. a hukatu nime. Kui rääkida tankitõrjekraavist, mida otseselt seostati arvuga 12 000, siis ka tunnistajate seletuste kohaselt 1942. a kevadel seal enam mahalaskmisi ei toimunud, kraav aeti kinni, kästi kohalikel elanikel tasandada ja vili peale külvata. Nii ka tehti, kuigi vili ei tahtnud sellel savipinnasel kasvada.

⁵⁵ EFA. HF. A 79 II, III.

⁵⁶ EFA. HF. A 79 III.

⁵⁷ EFA. HF. A 79 IV.

Mõiste *pärisorjus* ja selle käsitlemisest ajalookirjanduses

Marten Seppel

Ajalookirjutuses on pärisorjuse institutsiooni käsitletud vägagi erinevalt. Lahkuminekuks on nii selle sõltuvusvahekorra alguse dateerimises kui intensiivsuse määramises 16.–18. sajandi Eestis. Seejuures ei tulene erimeelsused mitte niivõrd uue faktilise materjali lisandumisest kui erinevatest kontseptsioonidest ning ajalooteaduse ja metodoloogia üldisest arengust. Ka käesoleva kirjutise eesmärgiks pole seatud uue materjali avaldamist, pigem on see püüe vaadata mõiste *pärisorjus* kasutamist juba tuntud allikmaterjalides ning ajalookirjanduses.¹

Käibelolevatest väljenditest

Eesti ajaloo uurimise seisukohalt pakub meile eelkõige huvi ladina- saksa- ja rootsikeelne väljenduslaad. Kui rootsi keeles vastab mõistele *pärisorjus* termin *livegenskap*, siis ühest vastet ladina keeles vaadeldaval institutsioonil pole (ei tuntud Vana-Rooma ajal ju ka sellist sõltuvussuhet), tihedamini esinevad variandid on *mancipia* või *homines proprii*, *homines de corps*, *proprietas de corpore*, *servitus perennis*. Saksa keeles enim levinud vaste on *Leibeigenschaft*, kuid pärisorise talupoja kohta käivad võimalikud modifikatsioonid on veel *eigen*, *eigenbehörig*, *leibesangehörig*.² R. J. L. Samson von Himmelstierna on kasutanud erandlikult ka varianti *Leibeigenheit*.³

Eestikeelne termin – *pärisori* – ilmub kirjakeelde 18. sajandi teisel poolel seoses eestikeelse ilmaliku kirjanduse elavnemisega, eialgu küll veel läbi saksa autorite tööde. Nii seisis Peter Ernst Wilde toimetatud ajakirja *Lühhiike õppetut*, ... avanumbri pöördumises (1766): *Ära pane*

¹ Seni viimane käsitlus pärisorjusest, sh Liivimaal, vt: **Christoph Schmidt**. *Leibeigenschaft im Ostseeraum: Versuch einer Typologie*. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 1997.

² *Allgemeines deutsches Sach-Wörterbuch aller menschlichen Kenntnisse und Fertigkeiten oder Universal-Lexikon aller Künste und Wissenschaften*. Hrsg. von I. Freih. v. Liechtenstern. [...] Bd. 5. Meissen: bei F. W. Goedsche, 1834. S. 453.

³ **Reinhold Johann Ludwig Samson v. Himmelstierna**. *Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland*. // *Beilage zum Inland*. 1838. 17.

imeks, et ma sind omaks sõbraks hüüan, sest et ma küll tean, et mina ep ole nenda kui sina pärisorjaks vaid prii-inimeseks sündinud.⁴ Selle eesti väljaande oli eesti keelde ümber pannud August Wilhelm Hupel. Väärib aga märkimist, et kümmeaastat hiljem väljaantud sõnaraamatus A. W. Hupel terminit *pärisori* sellisel kujul ei maini: *Leibeigen – igga-wenne orri või iggawenne pärris või päris rahwas*.⁵

Üks esimestest eestikeelsetest pärisorjuse määratlustest ilmus Friedrich Reinhold Kreutzwaldi sulest juba 1843. a õpetlikke kirjutisi sisaldavas kogumikus *Sippelgas: Rahwas olli wannal põlwe mõisnikkude pärris ja seädust möda iggal ühhel mõisnikkul wolli ning melewalda omma pärris orjaga kõik tehha, mis ta agga isse tahtis; sellepärast müdi innimesi iggal aastal otsekui lojoksid, ehk wahhetati mõnda meest obbose ehk jahhi-koera wasto, ehk pinati neid muido sõggedal kombel. Kohtoseadusest ei petud palju koskil luggo, waid iggaüks pärris-rahwa-perremees wallitses omma meelt möda*.⁶ Samuti kasutas Kreutzwald vaa-deldavat terminit oma *Kalevipojas*.⁷

Kas ka kohaliku talupoegkonna kõnepruugis oma seisundit *pärisorjuseks* nimetati, jääb rahva kirjakeelse väljendusvormi puudumise tõttu enne 19. sajandit raskesti selgitatavaks.⁸ Üks vanem rahvapärane nimetus tundub olevat *pärispõlv*, mida kasutati Eestimaa 1816. a talurahvaseaduses.⁹ Nimetus esines rohkelt ka rahvus-romantilise suuna autorite töödes (J. Hurt jt). Tänapäevani on jäänud püsima siiski termin *pärisorjus*¹⁰ (tõlgendatuna *päriselt nagu orjus*¹¹), kuid mida ei ole peetud nii ajaloolaste

⁴ **Juhan Peegel.** See leht olgu teile üks juhataja... Meie esimese ajalehe sisust. / Tarto maa rahwa Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koost. Tõnu Tannberg. Trt: Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, 1998. Lk 21.

⁵ **August Wilhelm Hupel.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte [...]; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga-Leipzig: bei J. Fr. Hartknoch, 1780. S. 421.

⁶ **Friedrich Reinhold Kreutzwald.** Sippelgas. I. Trt: Laakmann, 1843. Lk 4.

⁷ Vt nt **Friedrich Reinhold Kreutzwald.** Kalevipoeg. Tln: Eesti Raamat, 1975. Lk 177–178.

⁸ Selle kohta: **Juhan Kahk.** Eesti talurahva maailmavaatest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. / Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Toim. Ea Jansen jt. Tln: TA Ajaloo Instituut, 1977. Lk 5–21; **Juhan Kahk.** Der Bauer in der Literatur und im wirklichen Leben: Die progressiven baltischen Publizisten an der Grenzscheide des 18. und 19. Jahrhunderts und ihr Held. / Die Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts: Beiträge zu seiner Lage und deren Widerspiegelung in der zeitgenössischen Publizistik und Literatur. Hrsg. v. Dan Berindei u. a. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1973. S. 358 ff.

⁹ *Pärris-põlwe kautamine* või ka *pärris-allama põlve kautamine*. Vt: Eestimaa Tallorahva Seadmissed. Tln, 1816. § 45, § 117.

¹⁰ Kasutusel on olnud ka variant *pärisorisus*. Vt: Valik ajaloolisi oskussõnu. Koost. Julius Madisson ja Rudolf Kenkmann. // Alalise Ajaloo-õppekorralduse Toimkonna Toimetised. 1928. 1. Lk 12; Ajalooterminoloogia kartoteek (asukoht Eesti Ajalooarhiivis).

¹¹ **Ilmar Arens.** Põhijooni Eesti õiguse ajaloost I: Sissejuhatus üldosa, vana- ja kesk-aegse Eesti õigusajastusse. // Loengud Eestimaa õiguse ajaloos Eesti Teadusliku Instituudi Õigusteaduskonnas 1953. ja 1954. aastal. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised. II sari: Õpperaamatud ja konspektid. 3. Stockholm, 1956. Lk 36.

kui õigusteadlaste poolt kõige sobivamaks, eelkõige selle sarnasuse tõttu mõistega *orjus*.¹²

Nõukogudeaegne feodalistlike suhete rõhutamine tõi ajalookirjandusse käibele veel väljendi *feodaal-pärisorjuslik* kord, mis oli aga aktiivselt kasutusel vaid 1960. aastate keskpaigani.

Meie alal vastava varasema terminoloogia kujunemine on olnud tihe-
dalt seotud Saksa territooriumil toimunud arengukäiguga, mida on lähemalt käsitletud Marc Bloch oma tuntud teoses *La société féodale*.¹³ Ühtlasi on saksakeelse termini kujunemislugu rohkem allikmaterjaliga kaetud. Esimesed teated pärisorjusest ilmusid allikatesse Saksa aladel juba 13. sajandil, seda ladinakeelse väljendi – *proprietas de corpore* – näol.¹⁴ Samuti esines väljendusviis *homo proprius* (*homme propre*) ning saksakeelne *eigen*, mida kasutati esialgu peamiselt mittevabade talupoegade tähistamiseks pärusmõisa maadel. Järk-järgult kandus nimetus üle ka vähem sõltuvuses olevatele renditalupoegadele. Järgnevalt sai aga tavapäraseks täiendada fraasi lisanõnaga, mis rõhutas isikulist laadi seotust.¹⁵ Esimesed sellelaadsed variandid pärinevad 14. sajandist: *eigen vom lîp* (1362),¹⁶ ladina keeles *homme propre de son corps*.¹⁷ 15. sajandil – *die armen Lûte, die mit dem Libe nit ir eigen sind* (1420).¹⁸ Juba praegusel *Leibeigen(schaft)*-kujul aastast 1431: *lîpeigen* ja samal aastal ka *lîpeigenschaft* (hiliskesk-ülemsaksa keeles).¹⁹ 16. sajandist hakkabki pelgalt *eigenina* esinev kuju allikatest kaduma ja kindla kuju võtab tänaseni käibelolev väljend.²⁰

Vana-Liivimaal ilmub pärisorjust tähistav ladinakeelne fraas – *servus proprius* – allikmaterjali 1323. a leedulastega sõlmitud lepingus, kus ühe rahutingimusena on märgitud, et kui keegi *servus proprius* peaks teisele maale põgenema, siis peab nõudmise korral ta välja antama.²¹

¹² Samas. Lk 49; **Aleksander Loit**. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // *Kleio*. 1996. 1 (15). Lk 5; Mille poolest erineb orjus pärisorjusest. // *Küsimused ja Vastused*. 1968. 7. Lk 47; **Mati Laur**. Mõiste *Bauernbefreiung* tänapäeva saksa ajalookirjanduses. // *Kleio*. 1997. 3 (21). Lk 40.

¹³ **Marc Bloch**. Feudal Society. Vol. 1: The Growth of Ties of Dependence. Translated by L. A. Manyon. Chicago: The University of Chicago Press, 1961.

¹⁴ **Carsten Goehrke**. Leibeigenschaft. // *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*. Sonderdruck. Freiburg-Basel-Wien. S. 1399.

¹⁵ **M. Bloch**. Feudal Society. P. 269.

¹⁶ **Friedrich Ludwig Karl Weigand**. Deutsches Wörterbuch. Bd. 1. Aufl. 5. Gießen: Verlag von A. Töpelmann, 1909. S. 43.

¹⁷ **M. Bloch**. Feudal Society. P. 269.

¹⁸ **Christiani Gottlob Haltaus**. Glossarium Germanicum medii aevi maximam partem e diplomatibus [...]. Lipsiae [Leipzig]: in Ioh. Frid. Gleditschii, 1758. S. 1239.

¹⁹ **Fr. L. K. Weigand**. Deutsches Wörterbuch. S. 43; **Ch. Schmidt**. Leibeigenschaft. S. 8.

²⁰ **Georg Tuksam**. Saksa-eesti sõnaraamat. Trt: Kool, 1939. Lk 592.

²¹ *Praeterea si aliquis servus proprius fugam dederit in terram aliam, restitui debet, quando fuerit postulatus* (1323). Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (edaspidi LUB). Hrsg. v. Friedrich Georg v. Bunge. Bd. I. Reval: in Commission bei Kluge und Ströhm, 1855. Nr DCXCIII.

Nimetatud väljendi all on siiski mõeldud arvatavasti trääle (*Drellen*).²²

14. sajandi lõpus ning 15. sajandil hakkavad allikatesse ilmuma alamsaksakeelsed ülestähendused talurahva seisundist – *egen, egen-dom*.²³ Viimast mõistet ürikutes tõlgendab Friedrich Georg von Bunge kahte pidi – kellegi (maa)omand või siis pärisorjus ja sõltuvus.²⁴ Tallinna rae nõupidamisel 1532. a jaanuaris märgitakse, et *pole teadmata, et mõned selle maa talupojad – eriti Harjus ja Virumaal, alguses mitte pärisorjad (egen), vaid vabad olid olnud*.²⁵

Arvestades Herbert Ligi uurimistulemusi talurahva õigusliku seisundi kohta enne Liivi sõda, mille järgi 15. sajandi alguseks oli juba selgelt piiratud talupoegade liikumisvabadus, käsutusõigus maa suhtes ja pärimisõigus ning juurdumas kodukari,²⁶ nähtub, et termin *egen* tuli käibebe just eelnimetatud õiguslikus olukorras, kus tooniandvamaks võib pidada ikkagi sunnismaisuse väljakujunemist. Samas puudub aga selleaegsetes allikates veel tunnistus talupoegade müümisest. A. Švābe ongi eeltoodud 1532. a Tallinna rae vastuses esinenud väljendit tõlgendanud otsestelt *sunnismaisuseks (schollenpflichtig)*,²⁷ mida kindlasti tuleb põhjendada ka asjaoluga, et rahvuslikule ajalookirjutusele omaselt ei näinud A. Švābe pärisorjuslikke suhteid mitte enne 18. sajandit. Seevastu ei seatud nõukogude-aegsetes käsitlustes kahtluse alla selle termini tõlkimist *pärisorjuseks*.²⁸

Seda, et 16. sajandi esimesel poolel väljendi *egen* all iseloomustati siiski üldist tollase talupoegkonna õiguslikku seisundit, see tähendab praktiliselt pärisorjust, näitab ka juhtum sajandi keskpaigast, kus Tallinna väikegilid avaldasid protesti katse vastu neid kaupmeestest eraldada ning nende kodanikuvabadusi ja -õigusi kitsendada. Nimelt *olevat nemad vabad kodanikud ega soovi mitte muutuda pärisoristeks talupoegadeks*.²⁹

²² LUB. II. Regest nr 815; **Arved Schwabe**. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928. S. 75; **Paul Johansen**. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. 23. Dorpat, 1925. S. 25.

²³ Nt: *also dot sik de koepman hir mede geve in en egendom* (1402) (LUB IV. Reval 1859, nr MDCII; samuti LUB IV nr CMXCIV).

²⁴ Samas.

²⁵ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage mit unterstützung der baltischen Ritterschaften und Städte. Bearb. v. Leonid Arbusow. Bd. 3. Riga: bei J. Deubner, 1910. Nr 298.

²⁶ **Herbert Ligi**. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tln: ENSV TA Ajaloo Instituut, 1961. Lk 203 jj; Eesti talurahva ajalugu. Peatoim. Juhan Kahk. Kd 1. Tln: Olion, 1992. Lk 171 jj.

²⁷ **A. Schwabe**. Grundriss. S. 90.

²⁸ Vt: Eesti NSV ajaloo lugemik. Kd I. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koost. Juhan Kahk, Artur Vassar. Tln: ERK, 1960. Nr 56.

²⁹ ... *wy willenn ere eghenne burenn nicht wesenn* .. Cit.: **Aleksander Margus**. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. // Vana Tallinn. 1939. 4. Lk 99.

Seega võib tõlgendada vaadeldavat terminit tollastes allikates ikkagi pigem pärisorjusena, mitte aga ei kasutatud seda A. Švābe järgi üksnes sunnismaisusliku seisundi väljendamiseks.

Liivi sõja järgselt kasutati maal elava talurahva kohta juba järjekindlalt mõistet *Leibeigen* tänapäevasel kujul. Teateid eestlaste kohta rootsiaegsetes allikates on lähemalt käsitletud Paul Johansen, kes näitas Tallinna Linnaarhiivi materjalide põhjal, et 17. sajandil oli võrdsustunud väljend *mittesakslane* arusaamaga *pärisorja päritolu alamkhihist*.³⁰ Nii näiteks osutati 1621. a rae otsuses – seoses ühe mittesakslase kaebusega rätsepaametisse mittevastuvõtmise kohta – eestlastele kui tõenäolistele pärisorjadele (*vormüthligh leibeigen*).³¹ Teisal vabastas Tallinna raad aga 1672. a vabatalupoja poja Reinholdi *kogu pärisorjusest (von aller Leibeigenschaft)*.³² Täendusriikas olnud ka juhtum, kus sajandi keskpäiku olla laimava väljendina kellegi sakslase kohta kasutatud, et *er sei von einem leibeigen ehstländischen Bawren entsprossen*.³³

Juhan Vasar ja ka teised II maailmasõja eelsed Eesti ajaloolased väitsid, et Rootsi aja allikates eesti talupoegade pärisorjadeks nimetamist tuleb pidada vaid mõisnike püüdeks teha neid pärisorjadeks, mida tegelikult ei saavutatud.³⁴ Esitatud kaasustes ei saa aga selgelt tugineda väitele, et selliste mõistete kasutamist tingis püüd teha eestlasi pärisorjadeks. Hoopis vastupidi – näib, et 17. sajandil (või juba 16. sajandi teisest poolest³⁵) oli kinnistunud termini *Leibeigen* tarvitamine kogu eesti talupoegkonna kohta. Seda arvamust toetab ka Friedrich Meniuse jutustus 1632. a Tartu ülikooli inauguratsioonist, kus kindralkuberner Johan Skytte oma avakõnes nimetab samuti talupoegi kui eeldatavaid pärisorje (*Leibeigen*).³⁶ Paljutähendav on asjaolu, et ka Saksamaal juurdus alates

³⁰ Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. // Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 15. Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1973. S. 406.

³¹ Paul Johansen. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. // Ajalooline Ajakiri. 1934. 4. Lk 185; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch. S. 196–197.

³² P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch. S. 412–413.

³³ Samas. Lk 406–407.

³⁴ Eesti rahva ajalugu. 9. Toim. Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Trt: K/Ü Loodus, 1934. Lk 972; Eesti ajalugu. 3: Rootsi ja Poola aeg. Peatoim. Hans Kruus. Trt: Eesti Kirjanduse Selts, 1940. Lk 174.

³⁵ Nt teade Tallinna alamkohtu protokollis 17. 03. 1594: *Merten selbst, auch alle seine rechte Bruder, Vatter, Grovatter, Elder-Vatter leibeigen sein*. Cit.: P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch. S. 328.

³⁶ *So sollen [...] auch die armen Bauern dieses hohen beneficij zu geniessen haben welchen für diesen schier als untersagt und verboten gewesen etwas zu lernen auff das man sampt dero Leiber auch die Gemütere mancipiren und zu Leibeigen machen möchte*. (Jutustus Tartu ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal. Friedrich Menius. 1632. Toim. Marju Lepajõe. Tõlk. ja komment. Kristi Sikk. Trt: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 42–43; vt ka: Tartu ülikooli ajalugu. I. 1632–1798. Koost. Helmut Piirimäe. Tln: Valgus, 1982. Lk 43.)

17. sajandist sõltuvusvahekordade tähistamine terminiga *Leibeigenschaft*.³⁷ Seega tuleb antud väljendi levimist vaadata laiemas, üle-euroopalikus plaanis, mitte lugeda seda kitsalt kohalike mõisnike ambitsiooniks.

Niisamuti ei mahu tendents *teha eesti talupoegi pärisorjadeks* väite raamesse läbi 17. sajandi rootsi keeles ja valitsuse ametlikes dokumentides kasutatud keelepruuk – siinse kohaliku talurahva seisundit väljendati ainult terminiga *livegenskap*,³⁸ millele tihti lisati tähenduse tugevdamiseks mõiste *sklaveri* või *träldom*. Nii nimetab eestlaste olukorda raskeks pärisorjuseks (*stränga livegenskap*) ja orjuseks (*slaveri*) 1627. a Eestis viibinud Västeräsi piiskop Johannes Rudbeckius, kes puutus kokku ka siinse talurahva olukorra küsimusega.³⁹ Samuti selgub muuhulgas Eestis elavate rootsi päritolu talupoegade olukorra selgitamisega tegelenud Arnold Soomi uurimusest, et läbi 17. sajandi kestnud suures kaebekirjade aktsioonis nimetasid rootsi talupojad (seega alamkiht, kellel puudus täielikult rahvuslike autorite poolt nimetatud motiveering) oma eesti seisusekaaslaste järjekindlalt pärisorjadeks (*Estniske Träldom och Lijfegenskap*), tehes sellel pinnal ka selget vahet endi ja *eesti pärisorjade* vahel.⁴⁰

Seega oli ka rootsi keelepruugis 17. sajandil pärisorjusele viitav termin *livegenskap* kindlalt kasutusel, mida enim ilmestab vahest 21. aprillil 1681 Liivimaa maapäevale esitatud Karl XI propositatsioon, kus kolmas punkt käsitleb nõuet vabastada talupojad viletsast orjusest ja pärisorjusest (*det eländiga sklaveriet och livegenheten*⁴¹), millele tõrkuvalt reageerinud Liivimaa aadel meenutab, et pärisorjuse kaotamise küsimus on juba Poola valitsusajal kõne all olnud.⁴²

Aleksander Loit on seostanud muidu orjust tähistava termini – *sklaveri* – kasutamist rootsikeelses väljendis siinse talurahva õigusliku olukorra kohta asjaoluga, et Rootsis puudus pärisorjuse institutsioon, mis tähendas ühtlasi, et rootsi keeles ei arenenud välja ka sõltuvuse eri vorme ja astmeid tähistavat terminoloogiat, nagu see oli näiteks saksa keeles.⁴³

³⁷ Nt: Preisimaal ilmus esimest korda termin *Leibeigenschaft* seaduskeelde just 17. sajandil. Vt: **Ch. Schmidt**. *Leibeigenschaft*; Vt ka: **Edgar Löning**. *Die Befreiung der Bauernstandes in Deutschland und in Livland*. // *Baltische Monatsschrift*. 1880. 27. Lk 98–99 (joonealune kommentaar); **Christopher R. Friedrichs**. *German social structure 1300–1600*. // *Germany. A New Social and Economic History*. Vol. I: 1450–1630. Ed. Bob Scribner. London-New York-Sydney-Auckland: Arnold, 1996. P. 249.

³⁸ **A. Loit**. Pärisorjuse kaotamine. Lk 5.

³⁹ **Jakob Blees**. *Gustav II Adolf och Estland: Kyrka, skola och rättsväsende*. Norrköping: Norrköpings Tidningars Aktiebolag, 1932. S. 81–87.

⁴⁰ **Arnold Soom**. *Laoküla rootsi päritoluga vabatalupoegade vabaduse kaotus 17. sajandil*. // *Sõna*. 1949. 6. Lk 413 jj.

⁴¹ Cit. **A. Loit**. Pärisorjuse kaotamine. Lk 8.

⁴² *Wegen Abschaffung der itzigen Servität und Leibeigenschaft ist zwar auch ehemals wohl schon Anregung geschehen [...]* (Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Theils im Wortlaute, theils im Auszuge. Hrsg. von Carl Schirren. Dorpat: Verlag v. E. J. Karow, 1865. S. 30).

⁴³ **A. Loit**. Pärisorjuse kaotamine. Lk 4.

Siiski pole rootsikeelsed allikad ainukesed, mis tarvitasid 17. sajandil pärisorjuse mõiste kõrval ka orjust tähistavat terminit. Siinkohal tuleb nimetada vaadeldavast sajandist pärinevaid reisikirju, kus muuhulgas on kajastamist leidnud ka talurahva olukord. Nendest tuntuimaks võib pidada Adam Oleariuse 1647. a Schleswigis esmatrükis ilmunud paljude piltidega reisiraamat, milles antud pilti Eesti oludest peetakse küllaltki adekvaatseks.⁴⁴ Kirjeldusest võib lugeda, et põlised elanikud Eesti- ja Liivimaal, *kes ei valda ei linnu ega külasid, vaid on orjad ja pärisorjad (seind Slaven und Leibeigene) ja maa-aadli ja linna kodanike teenistuses.*⁴⁵ Teisal ääretitiili – *Vabadus pole mittedeakslatele kasulik* – all aga, et nad on sakslaste poolt vallutatud ja orjadeks tehtud (*von den Deutschen aber bezwungen und zu Sclaven gemacht worden*).⁴⁶

Teise reisikirjana nimetagem saksa päritolu Rootsi sõjaväelase Hans Moritz Ayrmanni raamatut reisidest Läänemerel, Poolasse ja Venemaale aastatel 1666–70. Tema järgi on talupojad Liivimaal *armetu rahvas, kes kõik on oma ülemate pärisorjadest alamad ning kogu aja orjuses püsinud.*⁴⁷ 18. sajandil terminoloogia talurahva õigusliku seisundi kohta selles osas ei muutunud.⁴⁸

Pärisorjuse käsitlemisest ajalookirjanduses

Historiograafias palju arvamusi tekitanud küsimus, mida tuleks pärisorjuse all tegelikult mõista, on põhjustanud sellele institutsioonile küllaltki suure kõikumisega erinevate kronoloogiliste piiride andmise. Ajalookirjutuses esinevaid seisukohti pärisorjuse olemusest saab kokkuvõtlikult liigitada kahte lahkuminevasse rühma: ühelt poolt laiem käsitus pärisorjusest, mille järgi vaadeldava institutsiooni sisseviimine on otsest seotud sunnismaisusega (seda eeskätt nõukogude historiograafias⁴⁹) ning teiselt poolt mõiste tarvitamine kitsamas tähenduses, mis on omane

⁴⁴ Adam Olearius. Uus Pärsia reisikiri. Tõlk. Ivar Leimus. Tln: Olion, 1996. VII (eessõna).

⁴⁵ Adam Olearius. Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung. Schleswig: Fürstl. Druckerey, 1656. S. 107; A. Olearius. Uus Pärsia reisikiri. Lk 120.

⁴⁶ A. Olearius. Vermehrte. S. 114.

⁴⁷ *armselig volck, die da alle Ihrer Obrigkeit Leibeigen unterthan sein [...] Sie alle zeit in der Slavery erhalten.* Vt: Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666–1670. Red. Kurt Schreinert. Trt: J. G. Krügers Kommissionsverlag, 1937. S. 35.

⁴⁸ O. F. v. Rosen kasutab oma deklaratsioonis samuti terminit *Leibeigenschaft*, lisades sellele täpsustava ladinakeelse väljendi *homines proprii*. Vt: Juris Vigrabs. Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739: Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland. Trt: Akadeemiline Kooperatiiv, 1937. Dok. nr 20.

⁴⁹ Nõukogudeaegses ajalookirjanduses käsitleti sunnismaisuse väljakujunemist alati koos pärisorjuse formeerumisega või kasutati neid termineid koguni sünonüümidenä. Vt nt: Eesti NSV ajalugu: kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Gustav Naan. Tln: ERK, 1952. Lk 74.

rahvuslikule kontseptsioonile ja millele vastab baltisaksa kirjanduses kasutatud termin *Leibeigenschaft*. Viimasele kontseptsioonile on omane arusaam pärisorjusest kui 18. sajandil valitsenud talurahva olukorrast nn Roseni deklaratsiooni vaimus. Siis valitsenud see *tõeline* ehk *täielik* pärisorjus, mis tähendas, et mõisnik võis sunnismaist talupoega kohelda oma suva järgi – teda pärandada, müüa jms.

Kuna nn pärisorjuseaeg pole oma sõltuvusvahekorra intensiivsusest ühtne, vajaks eraldi välja töötamist pärisorjuse ajaloo teaduslik perioodiseering. See nõuaks pikemat analüüsivat käsitlust. Siiski võib senisest historiograafiast eraldada samuti teatud perioodid, millel võiks siinkohal mõnevõrra lähemalt peatuda.

Esimese arenguetapina võib välja tuua 15.–16. sajandi. Nimetatud ajajärk on olulise tähtsusega nii *laiema* kui ka *kitsama* pärisorjuse käsitluse pooldajate kontseptsioonis. Kaaluvat tähendust omab sellel perioodil välja kujunenud sunnismaisus, mis leiab ära märkimist pea kõigi seda perioodi uurinud ajaloolaste poolt. Seejuures nõukogude (see tähendab *laiema*) seisukoha järgi teatavasti tähendaski see ühtlasi pärisorjuse algust. Teiseks oluliseks pidepunktiks antud perioodil on esimesed teated talupoegade müümisest maast lahus.⁵⁰ Seega kujunesid pärisorjuse substantiaalsed faktorid välja just vaadeldaval ajavahemikul.

Järgmise etapina võib vaadelda 17. sajandit ehk Rootsi aega. Üldiselt on ajalookirjutuses peetud pärisorjust käsitletaval ajal juba täiel määral maksvaks, kui välja arvata vabariigiaegne rahvuslik põhikontseptsioon ja mõned baltisaksa autorid (A. v. Transehe-Roseneck, L. Arbusow, R. Wittram), kes samuti ei kasutanud terminit *Leibeigenschaft* selle perioodi kohta. Samas nähtub, et just siis on see mõiste kõnepruuki juurdunud. Siiski on suurema osa baltisaksa, ärkamisaegsete ja taasiseseisvumisjärgsete ehk taasrahvuslike ajaloolaste hinnang pärisorjusliku vahekorra kohta vaadeldaval ajal pigem mõõdukas.

Eraldi etapi moodustab reduktsiooni ajajärk – kroonutalupoegade olukorra muutumine Karl XI tegevuse tulemusena leiab märkimist juba Heinrich von Jannau poolt.⁵¹ Õigupoolest pole erinevast rõhuasetusest hoolimata reduktsioonijärgset positiivset pööret jätnud mainimata ükski kontseptsioon historiograafias. Antud perioodi raames tuleb aga oluliseimateks uurimusteks pidada Aleksander Loiti töid,⁵² kes on püüdnud

⁵⁰ Eesti talurahva ajalugu. Lk 174.

⁵¹ **Heinrich von Jannau**. Geschichte der Sklaverei und Charakter der Bauern in Lief- und Esthland: Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft; Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens. 1786. S. 77–83.

⁵² **A. Loit**. Pärisorjuse kaotamine. Lk 3–18; **Aleksander Loit**. Eesti Rootsi valitsuse ajal 1561–1710. / Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige. Koost. Anne-Marie Dahlberg ja Toomas Tamla. [Tln: Huma, 1993]. Lk 33–47; **Aleksander Loit**. Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. / Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. v. Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. // Acta Universitatis Stockholmiensis Sudia Baltica Stockholmiensis Bd. 11. 1993. S. 63–85.

kroonutalupoegade pärisorjusest vabastamise käiku Karl XI poolt lähemalt jälgida, näidates, et see viidi ka kõigele vaatamata ellu. Varem on ajalookirjutuses viidanud pärisorjuse kaotamisele Rootsi võimude poolt baltisaksa ajaloolane Adolf Agthe.⁵³

Vahest kõige selgepiirilisemalt on käsitletud pärisorjuslikku olukorda 18. sajandil, mida on peetud üldiselt kõige raskemaks. Tollal kujunenud seisundit on järjekindlalt esile tõstetud ja võrreldud Rootsi ajal valitsenud olukorraga. Julius Eckardt tähistab Põhjasõja-järgset talurahva seisundit kui *piiramatu (unbeschränkte) Leibeigenschaft*.⁵⁴ Veelgi iseloomulikum on baltisaksa ajalookirjutusele (A. v. Gernet jt) märkida, et 18. sajandil valitses Baltikumis *Leibeigenschaft sõna otseses mõttes (im vollen Sinne des Wortes)*.⁵⁵ Hans Prutz kirjutab, et Roseni deklaratsiooni järel tuli *pärisorjus selle kõige karmimas ja ebainimlikumas mõttes (kam die Leibeigenschaft in ihrer härtesten und unmenschlichsten Form)*.⁵⁶ Samas jagavad baltisaksa autorid Georg Friedrich Knappi mudeli järgi kinnistunud arusaama, et varem valitsenud *piltlikus mõttes pärisorjus (uneigentliche Leibeigenschaft)* muutus alles Vene ajal *tõeliseks (wirkliche Leibeigenschaft)*.⁵⁷ See kõik rõhutab, et baltisaksa ajaloolased, ei pidanud 18. sajandil valitsenud pärisorjuslikku süsteemi võrdseks varasema ajajärgu omaga, pidades seda märgatavalt raskemaks.

Vabariigiaegne rahvuslik ajalookäsitlus ei pidanud üldreeglina talurahva olukorda enne Vene aega pärisorjuseks. Toonitati, et Rootsi ajal ei kehtinud *pärisorjus rooma õiguse mõttes*⁵⁸ ning alles 18. sajandil Roseni deklaratsiooni järgselt saanud pärisorjus *kogu omas raskuses*.⁵⁹ Vene aja alguses oli esinenud pärisorjus aga veel *kerge kujul*.⁶⁰ Ka nõukogudeaegne ajalookirjutus nentis, et kuigi pärisorjus oli kujunenud juba enne Põhjasõda, võttis seisund 18. sajandil *drastilisema ilme*.⁶¹ Uuemad käsit-

⁵³ **Adolf Agthe.** Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1909. S. 16–17, 34.

⁵⁴ **Julius Eckardt.** Livland im achtzehnten Jahrhundert (Umriss zu einer livländischen Geschichte). Bd. 1. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1876. S. 420; Sama väljendit kasutab ka nt R. Wittram. Vt: **Reinhard Wittram.** Baltische Geschichte. Die ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München: R. Oldenbourg, 1954. S. 152.

⁵⁵ **Axel von Gernet.** Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval: bei F. Kluge, 1901. S. 40.

⁵⁶ **Hans Prutz.** Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland. // Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. Jahrgang 1916. 1. Abhandlung. München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1916. S. 38.

⁵⁷ **Alexander von Tobien.** Die Bauernbefreiung in Livland. Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1905. S. 5.

⁵⁸ Eesti ajalugu. 3. Lk 174.

⁵⁹ Eesti rahva ajalugu. 12. Lk 1330.

⁶⁰ **Johannes Adamson.** Ajalugu gümnaasiumile. 2. Trt-Tln: K/Ü Loodus, 1939. Lk 116.

⁶¹ **Jaak Konks.** Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. // TRÜ Toimetised. 1960. 96. Lk 15.

lused ei pea tagasiminekut talurahva õiguslikus seisundis nii drastiliseks, hinnates 18. sajandil kujunenud olukorda ligilähedaseks talupoegade seisundiga eramõisates Rootsi aja lõpul.⁶²

Kokkuvõtteks

Siin vaadeldavat mõistet kajastavatest allikatest on enamik olnud juba pikemat aega teaduslikus käibes. Võib järeldada, et hiljemalt 17. sajandist on suhtumine siinsesse maarahvasse kui pärisorjadesse (*Leibeigen*) olnud juba üldine, kuigi loomulikult ei või kõiki pärisorjusele viitavaid väljendeid võtta sõna-sõnalt. Samas pole liiast paralleelide tõmbamine Saksa aladel toimunud talurahva seisundit kajastava terminoloogia kujunemiskäiguga.

Kuna talurahva õigusliku olukorra küsimus puudutab paljusid ajalooarhivide (eeskätt talurahva-, õigus-, sotsiaal- ja majandusajalugu), on vastava kirjanduse hulk küllaltki esinduslik. Nagu ülaltoodust nähtub puudub historiograafias siiski kaugelgi üksmeel nii allikmaterjalides esinevate sõltuvusvahekorra terminite tõlgendamises, kui talurahva sõltuvussuhete intensiivsuse määramises. Viimase dünaamilisus läbi varase uusaja ongi põhjustanud vajaduse vaadelda pärisorjusliku korra aega eri etappidena.

⁶² **Mati Laur.** Eesti ajalugu varasel uusajal. 1550–1800. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999. Lk 105.

Kui palju eestlased tunnevad Napoléoni?

Napoléon I
eestikeelses kirjasõnas

Rein Helme

Kuigi Eesti *Napoleonica* pole eriti mahukas, võime vist pisut uhkedki olla, et eestikeelne Napoléoni puutuv kirjasõna on siiski üle 190 aasta vana. Jättes siinkohal kõrvale Vene-Prantsuse sõjasündmusi kajastavad kubermanguvalitsuse ametlikud eestikeelsed teadaanded, on just Napoléoni ajajärk seotud eestikeelse ajakirjanduse sünnilooga. Napoléoni armee edasitungiga kaasnenud revolutsiooniideede leviku tõkestamiseks hakati 1806. a märtsis välja andma ajalehte Liivimaa kubermangu eestikeelsele elanikkonnale. See kandis pealkirja *Tarto maa rahva Näddali-Leht* Ajalehte tsenseeris Tartu Ülikool ja selles avaldati kõrvuti patriootilise propagandaga (nii luules kui proosas) ülevaateid sõjalis-poliitilistest sündmustest. Artiklid olid enamasti tõlgitud Liivimaal ilmuvatest saksakeelsetest ajalehtedest. Napoléonist, tema riigist ja tegevuse eesmärkidest kirjutati muidugi üksnes negatiivselt. Ometi leiti olukorras, kus Vene valitsus pärast lüüasaamisi Austerlitzil all ja Poola kampaanias viimase võimalusena territoriaalset maamiilitsat moodustama hakkas, et laiaadele relvastatud talupojahulkadele omakeelse ajalehe andmine võib riigile ohtlik olla. Ajaleht suleti 1806. a detsembris ja selle ilmunud numbrid jäid kuni tänapäevani kadunuks. Alles mõned aastad tagasi leidis Tartu sõjaajaloolane Tõnu Tannberg Peterburi arhiivist ajalehe kümme numbrit. Nende teaduslik läbitöötamine ja kogu sündmuse tausta uurimine on viinud soliidse kogumikuni, milles kõrvuti teema erinevaid aspekte käsitlevate artiklitega on publitseeritud nii ajalehe säilinud numbrid kui ka muu asjasse puutuv ajalooline aines.¹

1822. aastal ilmus O. W. Masingu väljaantud *Marahwa Näddala-Lehes* ülevaade 1812. a sõja kohta pealkirja all *Mällestamised Prantsuse-sõa ajast*. Masing nägi Napoléonis Prantsuse revolutsiooni pärijat, kuid ühtlasi kuulutas ta keisri vallutajaks, riisujaks ja röövliks. Autor mõistis täielikult hukka Prantsuse revolutsiooni, mille laostav mõju võinuks levida kogu maailmas ja pidas 1812. a sõda revolutsiooni kahjulikuks tagajärjeks.² Aga kuidas olekski saanud kirjutada teisiti Vene impeeriumi

¹ Vt: Tartu maa rahva Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koost. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum. Trt, 1998.

² Juhan Peegel. Eesti ajakirjanduse algus: 1766–1857. Tln: Valgus, 1966. Lk 46–47.

kubermangu maarahvakeelses lehes.

Aastakümneid hiljem, 1869. aastal ilmus Tartus J. V. Jannseni sulest (ilmse mugandustõlkena, nagu tollal kombeks) romantiline jutustus *Martiniiko ja Korsika*, milles pajatatud Napoléoni ja Josephine'i huvitav ja isegi faktiderohke nooruselugu balansseerib aga ajaloolise tõe piirimaail.³ Selles esitatakse lugejale versioon ema suurest mõjust Napoléoni isiksuse kujunemisele. Teame, et ka tänapäeval leidub uurijaid, kes visalt klammerduvad ema domineeriva rolli külge, eitades täielikult keisri isa osa tema kujunemises. Aga sellest pisut allpool.

Esimene tõsisem Napoléoni biograafia tõlgiti saksa keelest eesti keelde 1921. aastal. Tartu Ülikooli professori J. Bergmanni *Napoleon ja eelviimane ilmasõda: Ühe võimumehe ajalugu*⁴ on täiesti tõsiseltvõetav kriitiline ülevaatekompilatsioon Napoléoni elu ja ajajärgu kohta. Raamatu suhtelisele pretensioonitusele viitab ka märge alapealkirja järel: *Tema 100-aastase surmapäeva mälestuseks rahvale jutustanud...*

1936.–38. aastail ilmusid Emil Ludwigi raamatu *Napoleon* kaks köidet.⁵ Olli Oleski tõlge ei kuulunud juba tookordsete mõõdupuude järgi hiilgavamate hulka, kuid iseäranis taunimisväärt oli teose üllitamine kahes köites. See on kuulsa raamatu ajaloos ainulaadne juhtum ning täies vastuolus selle üldise kompositsiooni ja filosoofiaga. Paraku peeti vajalikuks kohendamata tõlge 1996. a uuesti avaldada ning sealjuures taas kahes köites!⁶

E. Ludwigi *Napoleon* ilmus Saksamaal 1924. a ja muutus kohe bestselleriks, mida tõlgiti ka teistesse keeltesse. E. Ludwigi näol on tegemist tuntud kirjamehega, kes saavutas iseäralise populaarsuse ajalooliste biograafiatega. Tema sulest on ilmunud J. W. v. Goethe, O. v. Bismarcki, keiser Wilhelm II, Michelangelo, president T. Roosevelti, L. v. Beethoveni ja A. Lincolni elulood. Kõik need on hästi ja romantiliselt kirjutatud. Autor suudab lugejale sugereerida, et tema ülesandeks on vaid ajalooallikate erapooletu korraldamine selleks, et tekiks tõepärane pilk kangelasest. Üks Napoleoni tõsistest kriitikutest, hollandlane J. Presser kirjutas 1956. aastal selle kohta, kuidas E. Ludwig oma mosaiiki kokku pani: *Tarvitseb vaid kasutatud allikaid kontrollida, et märgata kuidas Ludwig iseäralist eelistust tunneb säravate kivikeste suhtes ega pole tuhmimaid üldse oma mosaiiki võtnud. Tulemuseks on paljuski eeskujulik "vie romancée", mis sarjas "Suurmehed, kes pole Ludwigi käest pääsenud" üks nauditavamaid on.*⁷ Ka Ludwigi kaasaegne Werner Hegemann nimetas teda juba 1927. aastal fantaseerijaks ning üheks neist, kes *Napoleoni*

³ Johann Voldemar Jannsen. Martiniiko ja Korsika. Jurjew (Tartu), 1869.

⁴ J. Bergmann. Napoleon ja eelviimane maailmasõda. Ühe võimumehe ajalugu. Trt: Postimees, 1921.

⁵ Emil Ludwig. Napoleon. I–II. Trt: Noor Eesti, 1936–38.

⁶ Emil Ludwig. Napoleon. I–II. Tln: Athena, 1996.

⁷ Jacques Presser. Napoleon. Die Entschlüsselung einer Legende. Rowohlt, 1979. S. 569.

saksa rahvuskangelaseks tõstsid.⁸

Inglise kirjanik Vincent Cronin, kes 1971. aastal seni parima inglisekeelse ning vaieldamatult üldse ühe hiilgavamatest Napoleoni biograafiatest avaldas, on Ludwigi suhtes samuti kriitiline. Ta leiab, et üliromanitseeritud käsitus küpsest geeniusest, kes kogu elu jooksul ei arenenud ning üksnes saatusesse uskus, on tugevasti mõjutanud saksa kultuuri. Ta nendib, et see Napoleon, kellest Freud kirjutas, pärines üksnes Ludwigilt ega sarnanenud üldsegi mitte tõelisele kangelasele.⁹

Kui E. Ludwigi raamat ilmus aastail 1936–38, siis kulus Napoléoni järgmise eestikeelse biograafiani ligemale kolmkümmend aastat. 1964. aastal ilmus vene keelest tõlgituna vene nõukogude ajaloolase Jevgeni Tarle *Napoléon*.

See on tõsiseltvõetav uurimus. Tarle oli Napoléoni ajastu hea tunaja ja pühendas aastakümneid arhiiviuuringutele nii Pariisis kui Venemaal. Muidugi on ta oma teose kirjutamisel maksnud lõivu marksistlikele põhimõtetele. Napoléon on tema silmis despoot ja revolutsiooni lämmataja. Tarle kirjutab: *Asunud poliitilise reaktsiooni teele tegi Napoléon seda, mis ennekõike ja kõige enam oli vajalik kaubandus- ja tööstussuurekodanlusele; ta korraldas kogu oma sise- ja välispoliitika selliselt, et esijoones oleksid täielikult rahuldatud selle klassi huvid. Samas lisab ta: Oleks ebaõige ja mõnevõrra tõsisele teadlasele ebaväärikas eitada ilmselt ja vaieldamatut fakti, et feodaal-absolutistliku Euroopa hävitav purustamine Napoléoni poolt oli positiivse, progressiivse ajaloolise tähendusega.*¹⁰ J. Tarle hindab Napoléoni isiksusena, administraatori ja väejuhina väga kõrgelt. Üldiselt on tema loodud portree tõepärane. Ärgem unustagem, et 1930. aastail, kui raamat kirjutati, oli Stalini isiku kultuse tingimustes suurmeestest kõnelemine soositud. Ilmus ju J. Tarle raamat sarjas *Silmapaistvate inimeste elulood*.

Samas sarjas ilmus ka J. Tarle teine Napoléoni ajajärku käsitlev biograafia, keisri pikaajalisest välisministrist vürst Talleyrand'ist. Ka see on tänaseks eesti keelde tõlgitud ja pakub huvitavat teavet kogu ajajärgu kohta, kuigi raamatut iseloomustavad needsamad marksistlikult vulgareerivad jooned, nagu J. Tarle *Napoléoni*.¹¹

Seni värskeimaks Napoléoni käsitlevaks teoseks eesti keeles on austerlase Robert Widl'i raamat.¹² Autor on tegelikult raamatus keskenjäänud Napoléoni emale. Paraku on eestikeelses tõlkes ära jäänud

⁸ Werner Hegemann. Napoleon oder Kniefall vor dem Heros. Hellerau, 1927. S. 7, 118.

⁹ Vincent Cronin. Napoleon. London, Harper Collins Publishers, 1994. P. 454. Vt ka: Rein Helme. Napoleon ja meie. // Eesti Ekspress. 1997. 4. aprill.

¹⁰ Jevgeni Tarle. Napoleon. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964. Lk 6, 8.

¹¹ Jevgeni Tarle. Talleyrand. Tln: Olion, 1993 (R. Helme saatesõna aastast 1991).

¹² Robert Widl. Napoleoni hukatuslik perekond. Tln: Kunst, 1997. Vt ka R. Helme retsensiooni: Emakeskne raamat Napoleonist. // Sirp. 1997. 18. juuli.

originaali alapealkiri *Tema ema ajaloo tunnistajana* (*Seine Mutter als Zeugin der Geschichte*). Seetõttu tahaks lugeja võib-olla otsida Napoléoni perekonnalugu tervikuna ning pahandab, kui keisri õdedest-vendadest nii põgusalt ja ebaproportsionaalselt juttu tehakse.

Tegemist pole siiski romaaniga, kuigi teoses leidub belletristilisi stseene, kus tegelaste vestluse kaudu püütakse anda teavet mõningate sündmuste või üldisema tausta kohta. Säärased stseenid on dokumenteerimata, mõjuvad kunstlikult ja on ka maitsetud. Peaaegu täiesti on mööda mindud Napoléoni isa Carlo Maria di Buonaparte isiksusest ja tema osast tulevase keisri kujunemisel. Ometi viitavad viimase aja uurimused sellele tähtsale rollile, mida isa Napoléoni elus mängis. Isa suunas lapsed hariduse juurde ja kujundas nende maailmapilti ja valgustatud ellusuhtumist. See kõik oli võõras lihtsakoelisele ema Laetitiaale. Polnud ju mitte juhus, et oma kroonimistseremoonial sosistas Napoléon vend Josephile kõrva *Si Babbu ci vidia – kui isa seda näeks*.

Nagu näeme, puudub seni Napoléoni eestikeelne originaalbiograafia.

Muidugi on eestikeelsele lugejale oluliseks informatsiooniallikaks olnud mitut põlvkonda teeninud üldised ajalookäsitlused.¹³ N. Kanni koguteos on nüüd ilmumas ka uustrükina. Kõik kolm käsitlust on tublid hästikirjutatud faktirohked kompilatsioonid. Neile on läbi kõikide aastakümnete muidugi sekundeerinud kooliõpikud, mida enne II maailmasõda koostasid kodumaised autorid, kuid nõukogude ajal kasutati vene keelest tõlgitud üleliidulisi õpikud. Neis esitatu oli aga lühidalt kokkusurutud, nõukogude õpikutes oli käsitlus äärmiselt Venemaa-keskne ja muidugi rangelt marksistlik-leninlik.

Napoléoni ajajärgu hiigelsuurest memuaarpärandist on eesti keelde jõudnud vaid sajandi alguses vahendatud Francois Bourgogne'i mälestused 1812. a sõjakäigust.¹⁴ Raamat on muutunud tõeliseks rariteediks.

Aastakümnete jooksul on ilmunud ka ilukirjanduslikke raamatuid, kus keisri kuju vähemal või rohkemal määral tegelaseks on.

Sir Arthur Conan Doyle'i põnev ajalooline jutustus *Napoleon Bonaparte* sisaldab endas lühikesse ajavahemikku, aga üsna täpselt tabatud taustal – tegevuskohaks on Boulogne'i laager 1805. aastal – hulga memuaarkirjanduses talletatud tuntud ajaloolisi stseene ja on säärasena lugeja silmaringi laiendanud. Raamat ilmus esmakordselt juba 1911. a, selle hästi redigeeritud uustrükk 1994. a.

Vene sõjakäigu sajandaks aastapäevaks tõlgiti (tõenäoliselt saksa keelest) Sophus Micaelis'e romaan,¹⁵ milles kirjeldatakse Napoléoni tundeid ja mõtteid Vene sõjakäigu ajal. Suure Armee hävingu ajal pea

¹³ Vt: näiteks **Karl Olof Lindequist**. Üleüldine ajalugu. Uus- ja kõige uuem aeg. Trt, 1906; **Peeter Treiberg**. Kõige uuem aeg. 1789–1914. I kd. Trt, 1921; **Nikolai Kann**. Üldajalugu. Tln: Raamatu Sõber, 1930–32.

¹⁴ **Francois Bourgogne**. 1812. Sõjamälestused. s. I, s. a.

¹⁵ **Sophus Micaelis**. 1812. Igawene uni. Tln: Ühiselu, 1912.

kaotanud, lumeväljadel oma staabi juurest eksinud ja enesetapu mõtteid mõlgutava keisri pöörab elu ja otsustusvõime juurde tagasi ootamatult kohatud noor naine Amélie. Raamatu põhjal saab keisrist pildi kui faataalsest unistajast.

Ilmselt sama juubeli puhul ilmus ka 868-leheküljeline romaan *1812*, autoriks keegi Rellstab, originaal tõenäoliselt saksa keeles.¹⁶ See on keerulise süžeeaga lugu inimsaatustest hiigelheitleluses. Tegevustik rullub Põhja-Itaaliast läbi Šveitsi, Saksimaa ja Poola Vencmaale ning sealt omakorda Dresdenisse tagasi. Peategelane Ludwig Rosen teeb sõjakäigu kaasa Poola üksuses, mistõttu ta satub kõikidesse tähtsamatesse lahingutesse. Autori tahtel ilmuvad raamatu lehekülgedele paljud ajaloolised isikud, loomulikult ka Napoléon ise. Paraku nõuab raamatu läbi lugemine siiski parajalt tahtejõudu, sest tegelaste mitmesugustele nõretavalt kirjeldatud hingeseisunditele ei paku piisavalt tasakaalu sündmuste või olustiku kujutamine. Seetõttu pakuvad sajad leheküljed teksti suhteliselt vähe silmaringitaiendavat teavet 1812. a sõja tõepärase palge kohta.

Tsaari ajal oli tsensuuri tõttu raskusi Erckmann-Chatrian'i raamatu¹⁷ avaldamisega. Esialgu ilmusidki vaid katkendid ajalehe *Uudised* lisa-na, alles hiljem, veebruarirevolutsiooni järel anti romaan täies ulatuses raamatuna välja. Selle neljas osa kannab pealkirja *Kodanik Bonaparte. 1794–1815*. Seal antud hinnang revolutsioonisõdades esile kerkinud tulevasele konsulile ja keisrile vaimustunud revolutsioonipooldajate silmade läbi on üsna negatiivne. Kriitika alla langeb nii Napoléoni võimuiha kui ka maadevallutuspoliitika ja aateid üha enam kõrvale tõrjunud röövsaagi tagaajamine. See ei tähenda, et raamatu positiivne sõnum – vabadus, vendlus, võrdlus, võrdsitatud tugeva isamaa-armastusega – kriitika varju jääks. Usun, et omal ajal, kui Eesti riiki alles loodi, kulus säärane lugemismaterjal meie noortele patriootidele vägagi ära.

Joonis 1. Paul Pinna Napoleonina.
Estonia etenduses Madame Sans-Gêne
1918. a. Foto: TMM, 310–kl.

¹⁶ Rellstab. 1812. s. l., s. a.

¹⁷ Erckmann-Chatrian. Prantsuse talupoja ajalugu. I–IV. s. a.

Juba pärast meie Vabadussõda tõlgiti teinegi populaarsete autorite romaan.¹⁸ Mäletame ju kõik, et see on peategelase, noore nekruti, nn Marie-Louise'i jaoks õnneliku lõpuga põnev jutustus 1813. a lahingutest Saksimaa kampaanias. Raamat on õpetlik sõjaajaloo huvilisele ning kindlasti oli see omal ajal üsna mõjukas patriootilise kasvatuse vahend.

Robert Buchanan'i romaanis¹⁹ viib Napoléoni nägemine ennast aastaid sõjaväeteenistusest kõrvale hoidnud rannapoisi, kes lausa põles soovist keisrit tappa psühholoogilise murranguni. Romaani peategelane loobub oma kohutavast plaanist ja püüab edaspidi mõista seda suurvaimu. Üsna kunstlikult konstrueeritud lahendusega süžee juures on vast huvitavamaks Napoléoni aegse külaühiskonna sisesete vastuolude kujutamine õhkkonnas, kus sõda nõudis aina uusi inimelusid.

Päris kindlasti on eestlase Napoléoni-pildis tähtsal kohal 1950.–60. aastatel massiivselt vahendatud vene ja Lääne-Euroopa kirjandusklassika.

Napoléoni ajastu, tema kaasaegsete ja sageli tema endaga kohtume Honoré de Balzaci paljudes romaanides ja jutustustes.²⁰ Keiser ise esineb Balzaci teostes episoodiliselt ja üldse löi ju see suur kirjanik omaenese maailma, mille sidet tegelikkusega markeerivad ajaloolised tegelased, täpselt kujutatud olustik ja üldine psühholoogiline õhustik. Balzaci stiili iseloomustavad pikad, konkreetse teose süžeeaga otseselt mitte seonduvad passused, milles ta teatud objekte, sageli aga tähtsaid sotsiaalpoliitilisi nähtusi kirjeldab ja selle abil edaspidi areneva tegevustiku sisse juhatab. Need lõigud, laiali pillatud erinevatesse teostesse annavad panoraamse pildi keisririigist, aga ka sellele eelnenud revolutsiooni- ning järgnenud restauratsiooniajajärgust.

Krahv Lev Tolstoi seadis endale suurromaan *Sõda ja rahu*²¹ kirjutades muuseas ka eesmärgi analüüsida üksikisiku ja ajaloo, kangelase ja rahva vahekordi. Hiilgavalt kirjeldatud Austerlitz'i lahing ja paljud teised sõjasündmused mõjutavad lugejat ja annavad talle palju teavet. Tolstoi uuris põhjalikult ilmunud kirjandust ja publitseeritud allikaid, kogus kaasaegsete mälestusi ning valdas seetõttu materjali, mis võimaldas tal põhjendada oma ajaloofilosoofilisi vaateid. Tolstoi on veendunud, et üksikisikust, ka säärasest suurvaimust nagu Napoléon, ei sõltu ajaloos midagi. Tema käsitus 1812. a sõjast kui Lääne rahvaste tungist itta ja sellele järgnenud ida jõudude laine vajumine läände, ei ole lihtsustatud skeemina siiski vastuvõetav, ega kannata ka teaduslikku kriitikat. Ometi orienteerub *Sõda ja rahu* lugenu hästi 1805.–12. a suurtes sündmustes ja tema käsutuses on hulk ajastu peategelaste usutavaid portreid.

¹⁸ **Erckmann-Chatrian.** 1813. a liisupoisi jutustus. Tln: Kool, 1920. (originaal-tiitel: *Histoire d'un conscrit de 1813.*)

¹⁹ **Robert Buchanan.** Wäejooksik. Tln: Tallinna Päewaleht, 1918.

²⁰ **Honoré de Balzac.** Valitud teosed viieteistkümnes köites. Tln, 1955–1962. Vt näiteks: *Vendetta*, *Kolonel Chabert*, *Kolmekümne-aastane naine*, *Teine siluett naisest*, *Tume lugu*, *Külaarst* jt.

²¹ **Lev Tolstoi.** Kogutud teosed neljateistkümnes köites. Kd 4–7. Tln, 1954–59.

20. sajandi autoritest on Stefan Zweig kirjutanud ajaloolise mõtiskluse *Waterloo maailmahetk*.²² Autor näitab, kuidas suurmehe – Napoléoni – poolt plaanitud ja perfektsemalt kui kunagi varem ellu viidav sõltub ühel ajaloolisel hetkel keskpäraste võimetega mehe (marssal Grouchy) otsusest. Paraku ei mõista too, et maailma saatuse on ainult sel, ainsal ja lühikesel hetkel tema määrata; ta langetab vale otsuse ja üks maailm variseb kokku. Zweigiga ei saa muidugi hiilgavalt kirjutatud novellist hoolimata nõustuda. Oma mõtte reljeefsemaks esitamiseks pole ta Waterloo kampaaniasse puutuvates faktides kuigi täpne.²³

Selle sajandi alguse, 1920.–30. a ja tänapäeva vahel on huvitav side. Ilmselgelt fiskaalsetel kaalutustel ei otsita sageli tõlkimiseks mitte niivõrd uut kirjandust, vaid püütakse läbi ajada rariteetideks muutunud omaaegsete väljaannete taasavaldamisega. Abiks võetakse ka sõjajärgsetel aastatel eesti paguluses ilmunu.

Nii avaldati 1993. a Maren Erichseni pealiskaudne raamatukene keisri õe elu kergemeelsest poolest.²⁴ Aasta varem oli ilmunud 1955. a paguluses avaldatud Anne-Marie Selinko populaarne romaan,²⁵ mis teadupärast jutustab Napoléoni omaaegsest armastusest, kuningas Josephi naise õest, kellest sai marssal J. B. Bernadotte'i abikaasa, Rootsi kuninganna ja praeguse valitseva dünastia esiema. Raamat on haaravalt kirjutatud ja muidugi on autor ajaloolise tõega suhteliselt vabalt ümber käinud. Lihtsakoelisest Marseille kaupmehetütrest on saanud suurte vaimuannetega naine, kes on mõjutatud valgustusajastu ja revolutsiooniideedest. Jutustuse huvides on peategelane kokku viidud paljude ajalooliste tegelastega, tal lastakse aktiivselt osaleda sündmustest, mille juures ta tegelikult ei viibinud.²⁶

Umbes sarnase hinnangu võiks anda ka Thomas Bertrain Costain'i 1993. a ilmunud romaanile.²⁷ Selle peategelaseks on mõnda aega Napoléoniga samal ajal St. Hélène'i saarel elanud inglise tütarlaps Betsy Balcomb. Autor on romaani kirjutamiseks hästi tundma õppinud usaldusväärseid ajalooallikaid, sealhulgas ka peategelase mälestusi ning loonud huvitava süžee, mida raamib tõepärane olustikukirjeldus. Keisrit ennast kujutatakse äärmise sümpaatiaga. Autor lisab ka lühikese kommentaari, milles ta selgitab ajaloolise tõe ja väljamõeldise vahekordi.

²² Stefan Zweig. Novelle. Tln: Eesti Raamat, 1964. Lk 408–420.

²³ Siinkohal ei kirjutata Waterloo lahingu haaravast kirjeldusest Victor Hugo *Hüüjatutes*, kuna lähemal ajal on autoril kavas avaldada pikem artikkel uutest seisukohtadest selle ajaloolise murranguhetke kohta laiemalt.

²⁴ Maren Erichsen. Pauline Borghese. Napoleon I ilusaim õde. Tln: Monokkel, 1993.

²⁵ Anne-Marie Selinko. Désirée. Tln: Perioodika, 1992.

²⁶ Vt: Helmut Piirimäe. Désirée, Napoléon ja Bernadotte. Kas ajalugu või kirjniku fantaasia? // Postimees. 1993. 1. september.

²⁷ Thomas Bertrain Costain. Viimne armastus. Tln: Ajaraamat, 1993.

Napoléon astub lugeja ette ka kuulsa Henri Troyat' romaanis,²⁸ mille eestindus ilmus 1994. a ja äratas kohe publiku tähelepanu. Tundub, et Eestis on lugejaskonda, kes vajab heroiliste aegade vahendamist suurmeestega seotud naiste väljamõeldus päevaraamatute abil. Selles osas võib Troyat' raamatut võrrelda kahe eelmisega.

Viimasel ajal on kirjastus *Odamees* vahendanud eesti keelde inglise kirjaniku Evelyn Anthony kaks ajaloolist romaani Napoléoni ajajärgu kohta. Esimene romaan,²⁹ milles autor enese sõnade kohaselt on *ajalooline täpsus toodud ohvriks draamatilisele efektile* on paralleeljutustus Napoléoni ja Vene keisri Aleksander I elust. Paraku on raamatus ajaloolise tõega vähe tegemist. Faktivigade loetelu ise täidaks lehekülgi, kuid paikapidav ei ole ka põhimõtteline lähenemine nendele isiksustele. Napoléoni kuju jääb üldse skemaatiliseks, saatuse tormides lendlevaks fatalistiks. Aleksandri kujunemist fanaatiliseks usklikuks on maitsetult seostatud seksuaalrituaalidega paruness Juliane von Krüdeneriga.

Sama autori sulest pärinev teine romaan³⁰ on palju lihtsakoelisem jutustus poola aadlidaamist, kes kannatab oma barbaarse abikaasa terrori all, kohtub enne 1812. a sõjakäiku Napoléoniga, tahetakse haarata Prantsuse spionaažiteenistusse, armub Prantsuse ohvitseri ja elab koos oma üsna värvikalt kujutatud poolõega läbi usumatuid seiklusi Suure Armee hukkumise päevil. Lühidalt öeldes – *easy reading*.

Korraks laseb lugejal Napoléoniga kohtuda saksa kirjanik Wolfram von Mondfeld oma (noorsoo)jutustuses.³¹ See on erakordne raamat, kuna tutvustab lugejale Napoléoni ajastu meresõja üht vähetuntud aspekti – kaaperdajate tegevust – prantslaste poolt vaadatuna.

1929. a *Looduse Universaal-Biblioteegi* sarja 53. vihuna ilmunud poolakast inglise kirjaniku Joseph Conradi jutustus pole kahjuks taas-avaldamist leidnud.³² Ega selles Napoléoni ja tema aja sündmusi eriti põhjalikult ei kirjeldatagi, kuid pildikese tüüpilisest ohvitserikarjäärist revolutsiooni ja keisririigi sõdades leiab lugeja küll. Lugu algab kena sissejuhatusega: *Napoleon I, kelle karjäär sarnanes duellile kogu Euroopaga, ei sallinud kahevõitlusi oma ohvitseride vahel. Suur sõjakeiser polnud mõni riukukk, ja traditsioonest ei teinud ta väljagi.* (lk. 3).

Inglise(keelses) kirjanduses on kindel koht Napoléoni sõdadel. Kuna Briti armee võitles 1807.–13. aastani prantslaste vastu Pürenee poolsaarel, hiljem Lõuna-Prantsusmaal ja 1815. a Waterloo kampaanias Belgias, laevastik aga samal ajal kõikidel maailmameredel, siis ainet kirjutamiseks leidub küllaga. Nii ilmus kolmekümnendatel aastatel Cecil

²⁸ Henri Troyat. *Madame David*. Tln: Kunst, 1994.

²⁹ Evelyn Anthony. Kotkas lendab kõrgel. Tln: Odamees, 1997. *Rets.:* R. Helme. Napoleon ja meie. Eesti Ekspress. 1997. 4. aprill.

³⁰ Evelyn Anthony. Valentina. Tln: Odamees, 1997.

³¹ Wolfram von Mondfeld. Napoleoni piraat. Tln: Olion, 1995.

³² Joseph Conrad. Duell. Looduse Universaal-Biblioteek. Nr 53. Trt: K.-Ü. Loodus, 1929.

Scott Forester'i sulest suur seeria seiklusromaane, peategelaseks lihtsast mereväelasest admiraliks tõusnud Horatio Hornblower. Tema kujutamisel on autor tahtlikult eeskujuks võtnud kuulsa admiral Horatio Nelsoni, koondades ilukirjandusliku kuju loomisel kõik Briti mereväeohvitseri parimad omadused, neid idealiseerides ja romantiseerides. Eesti keeles on seni ilmunud selle sarja üks üsna juhuslikult välja valitud köide, milles hargneb põnev sündmustik Hispaanias haavatuna prantslaste kätte vangi langenud kapten Hornbloweri põgenemisest läbi Napoléoni Prantsusmaa, kus ta leiab kõikjal rojalistide või muidu heade inimeste abi ja tuleb ka kõige keerulisematest olukordadest hiilgava võitjana välja.³³ Kui kirjastusel polnu kavas üllitada kogu Hornbloweri sarja, siis oleks võinud meie lugeja huvides vähemalt välja valida selle osa, kus tegevus on kandunud Läänemerele.

Inglise nüüdiskirjanduses on endale lugupeetud koht võitnud populaarne kirjanik Bernard Cornwell oma Sharpe'i menusarjaga. Jutt on *sir* Arthur Wellesley (Wellingtoni hertsogi) armees reamehest koloneliks välja teeninud sõdurist, kes koos oma lahutamatu võitluskaaslase seersant Harperiga seikleb Indias, peamiselt Hispaania lahinguväljadel, hiljem Waterloo all ja valvab ka vangistatud keisrit Püha Helena saarel. Eesti lugejani on seni ajaloolase ja poliitiku Lauri Vahtre heas tõlkes jõudnud kaks köidet.³⁴ Napoléoni ennast kohtame Cornwelli sarjas esmakordselt Waterloo all: prantslaste paanilise põgenemise segadikus ilmub ta viirastusena püssirohusuitsust esile, lummates lausa põrgutules karastunud mehi, kes kangestuvad jõuetuses selle ilmutuse ees. Rohkem on keisrit näha Püha Helena saarel toimunu kontekstis. Seevastu on Sharpe'i sari lugejale edendav sõjatehnilises mõttes. Üksikasjalikult kirjeldatakse meeste mundreid, varustust, relvastust. Lugeja saab palju teada tollasest taktikast. Autor on osanud igas kõites keskenduda mõnele spetsiifilisele momendile, kirjeldades seda haarava sulega, kuid teadusliku täpsusega. Cornwell on osanud hiilgavalt ühendada seiklusliku *easy reading*'u stiili aimekirjanduse teaberohkusega. Eesti lugejale on oluline meelde tuletada, et nii, nagu tavaliselt, on Sharpe'i sari raamatuna võrreldamatult parem selle ainetel vändatud ja hästi õnnestunud Briti teleseriaalist, mida meilgi näidati. Loodame, et Lauri Vahtre alustatud tõlketöö lõpule viib, arenedes selle käigus ka ise ning omandades veelgi paremini ajaloolise teksti vahendamisel vajaliku terminoloogia.

Mida öelda kokkuvõtteks?

Stendhal kirjutas 1818. aastal: *D'ici q cinquante ans, il faudra refaire l'histoire de Napoléon tous les ans...* (viiekümne aasta pärast peab

³³ Cecil Scott Forester. Püstipäi. Tln: Olion, 1995.

³⁴ Bernard Cornwell. Sharpe'i laskurid. Tln: Varrak, 1998; Bernard Cornwell. Sharpe'i kotkas. Tln: Varrak, 1998.

Napoléoni ajalugu igal aastal uuesti kirjutama).³⁵ Siiski olen täiesti veendunud, et alles 20. sajandi lõpukümnendil on osutunud võimalikuks senisest objektiivsem Napoleoni uurimine. Ja seda nii tema isiksuse avamise kui ka ajastu analüüsi mõttes. Kõikidel varasematel ajajärkudel on uurimistööle oma tugeva pitseri vajutanud erinevate koolkondade rahvuslik-poliitilised huvid, või õigemini öeldud, rahvuslikud ja ajaloolised kompleksid. Kindlasti on esmatahtsad muutused prantslaste ja sakslaste mõttemaailmas. Vene historiograafia on selles mõttes endiselt eklektiline. Inglased on juba ammu neile omasel viisil suutnud ka oma surma-vaenlasest kainelt kirjutada. Keerulisem on lugu sakslastega. Ei kujutanud ju Saksamaa endast Napoleoni ajal ega ka pikka aega pärast teda ühtset tervikut ning oli lõhestatud veel meie päevilgi. Seepärast on praegu tervitav tendents uute nõ ühissaksa kontseptsioonide tekkimise suunas.

Teiseks tähtsaks asjaoluks tänapäeva *Napoleonica* mõistmisel ja hindamisel on pidevalt täienenud allikate ring ja nende läbiuurituse aste. Seepärast võib mõnegi kuulsa ja klassikalise töö rahumeeli kõrvale panna ja mõnede sündmuste või nähtuste käsitlemisel üksnes uuematele uurimustele tugineda. Neis on korrigeeritud vanad vead ja lisatud rohkesti uut ainet.

Lõpetuseks pean vastama esitatud küsimusele: kui palju eestlased tunnevad Napoléoni? Vastus on järgmine: küllalt palju ja täiesti ebapiisavalt. (Muidugi pean siinkohal silmas õieti küll seda, kui palju on eestikeelse kirjanduse abil Napoléoni ja tema ajastut tundma õppida. On ju tegelikult Eestis alati kättesaadav olnud tohutu mass vene, inglise, saksa ja prantsusekeelseid teoseid *Napoleonica* vallast). Samal ajal olen kindel, et maailmamastaapide järgi pole sellel mitte mingit tähtsust, kas eestikeelne kirjasõna rikastub aja jooksul veel mõne raamatuga Napoléonist või mitte. Küll on see aga tähtis meie oma rahvuskultuurile. Kui tahame olla kultuurirahvas, siis peame tootma võimalikult palju originaalloomingut. Kuigi sellest lähtudes rahuldaks ka mahukas kompilatsioon, oleks soovitatav siiski teaduslik lähenemine. Tohutu hulga publitseeritud allikmaterjalide (dokumendid ja mälestused) põhjal on võimalik ka kõrgetasemeline teaduslik uurimus. Niisugune ettevõtmine vajab aga rahvuskultuuri rahastajatelt otsest tellimust, kuna muu töö kõrvalt, n.ö põlve otsas tõsist tööd ei kirjuta.

Teaduslikku uurimust ei maksa karta. Seda on võimalik kirjutada huvitavalt ja kaasakiskuvalt. Ainest selleks jätkub. Eks öelnud ju suur keiser ise:

Quel roman que ma vie!

³⁵ Stendhal. Vie de Napoléon, Préface.

Georgi Lõtkin ja tema raamat *Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel.*

Indrek Jääts

Hoolimata sellest, et komid on eestlaste keelesugulased, teatakse Eestis komi ajaloo ja kultuuri vähe. Mõningaid kontakte sealsete haritlastega oli eesti ühiskonnal 1920. aastail, mil lühemat või pikemat aega viibisid Eestis K. F. Zakov¹ ja V. I. Lõtkin. 1970. aastaist alates töötas tasapisi komi-eesti kultuurikontaktide heaks komi keeleteadlane Adolf Turkin (1936–96), kes 1973. aastast kuni oma surmani elas Tallinnas. 1990. aastatel on Arvo Valton ja Leelo Tungal tõlkinud eesti keelde komi luulet.² Seda pole kuigi palju – eestlased võiksid komidest, keda meie üheks hõimurahvaks peetakse, oluliselt enam teada. Ühe võimaluse sissevaateks komi kultuurilukku 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul annab komi keeleteadlase, ajaloolase, tõlkija ja luuletaja Georgi Stepanovitš Lõtkini (1835–1907) elukäigu ja tegevuse jälgimine.

Lõtkin oli Peterburi ülikooli vilistlane ja üks esimesi kõrgharidusega komi intelligente, kelle suurimaks saavutuseks komi kultuuri edendamisel on kahtlemata tema väga mitmekülgne peateos, 1889. a ilmunud *Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel* (edaspidi *Komimaa*).³

1920. aastail ülistasid tollased rahvuslikult meelestatud komi haritlased (V. I. Lõtkin, A. N. Gren, A. A. Tšeussov) Lõtkinit kui *komi kirjanduse vanaisa* ning komi keeleteaduse rajajat. 1930. aastail muutus suhtumine Lõtkinisse negatiivseks. 1938. a ilmunud Suure Nõukogude Entsüklopeedia 33. köites kirjutatakse märksõna *komi kirjandus* all G. S. Lõtkinist järgmist: *Asjaolu, et I. A. Kuratovi looming oli viimaste aastateni peaaegu tundmatu, andis komi kodanlikele natsionalistidele võimaluse omistada komi kirjanduse rajaja roll komi natsionalismi esisale G. Lõtkinile*. Kodanliku natsionalistina oli Lõtkin tsaarirežiimi ideoloogia pooldaja, K. P. Pobedonostsevi ja teiste tollaste võimumeeste

¹ Komi ühiskonnategelasest, filosoofist ja kirjanikust Kallistrat Zakovist on autorilt ilmunas artikkel ajakirjas *Akadeemia*.

² Enne koitu: soome-ugri luuleklassikat. Koost. ja tõlk. Arvo Valton. Tln: Virgela, 1996; Neli komilannat. Tõlk. Arvo Valton ja Leelo Tungal. Tln: Virgela, 1998.

³ *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. Пособие при изучении зырянскими русского языка. Составил Г.С.Лыткин, преподаватель С.-Петербургской шестой гимназии. Санктпетербург, 1884.*

toetus talle polnud juhuslik. Suure Nõukogude Entsüklopeedia hilisemates väljaannetes Lõtkinit ei mainita, vaid 1973. a ilmunud 12. köites vilksatab tema nimi komi folkloori kogujate seas. Ka komi nõukogude historiograafia nägi Lõtkinis kodanliku ideoloogia esindajat, tsaarirežiimi ja õigeusu kiriku kaastöölist. Siiski tunnistati sedagi, et Lõtkinil on mõningaid teeneid komi kultuuri edendamisel.⁴ 1990. aastatel on hakatud Lõtkinit nägema taas positiivsemas valguses, ent võrreldes näiteks K. F. Zakovi või P. Sorokiniga pole talle eriti tähelepanu pööratud.

Oma artiklis olen vaadelnud Lõtkini elu ja tegevust komi rahvusluse kontekstis. Arvan, et tegemist on viljaka lähenemisnurgaga, mida pole seni arvestataval tasemel kasutatud ning mis võimaldab paremini avada selle mitmekülgse isiku püüdlusi ja saavutusi.

Noorus

Georgi (ka Juri) Stepanovitš Lõtkin sündis 25. mail (vkj) 1835 Ust-Sõssolskis komi kaupmehe perekonnas. Pere oli tollele ajale iseloomulikult paljulapseline – Georgil oli seitse venda ja kaks õde. Pereisa Stepan Lõtkin oli üsna laia haardega ja jõukas kaupmees, ent tegeles samas isiklikult põllutöödega. Georgi oli 8-aastane, kui isa suri ja perekonna majanduslik olukord hakkas allamäge minema. 1844–48 õppis Lõtkin Ust-Sõssolski kihelkonna- ja edasi maakonnakoolis.⁵

Oma lapsepõlve ning koolitee algust ja tollaseid elamusi kui oma hilisemate püüdluste ja tegevuse esmast tõukejõudu, meenutab Lõtkin ka oma peateoses: *Lapsepõlves armastasin ma käia jumalateenistustel, mida tavaliselt peeti kirikuslaavi keeles, ja nutsin kibedalt, kibedalt, et ei oska keelt, ei saa aru sellest, mida nii voolavalt lauldakse ja loetakse kirikus[...]*⁶ Emakeselt kuulnud jutustused Võtsegda ja Sõssola komide valgustaja Püha Stefani pühakutegudest ärgitasid mind juba lapsena heameelega jumalateenistustel käima, ehkki need polnud mulle mõistetavad, kuna neid peeti slaavi keeles. Kirikuslaavi ja vene keele mitteoskamine kutsusid minus esile soovi saada preestriks, et siis teistele selgitada mida lauldakse ja loetakse kirikus; ent kuna maksualustest seisustest pärinevaid lapsi vaimulikesse õppeasutustesse vastu ei võetud, läksin Ust-Sõssolski kihelkonnakooli ja edasi maakonnakooli, et vähemalt vene keeltki õppida. Nii kihelkonna- kui maakonnakoolis õpetati kõiki aineid meile arusaamatus vene keeles, komi keelt mitte-oskavate vene õpetajate

⁴ Писатели коми. Биобиблиографический словарь том 1. (А–Л). Научный редактор В.Н.Демин. Сыктывкар, 1996. С. 358.

⁵ Писатели коми. С. 353; В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. / Советское финно-угроведение. XI, 4. Таллин, 1975. С. 290; В.И.Мартынов. Становление коми литературы. Идеино-эстетический аспект. Москва, 1988. С. 91.

⁶ Г.С.Лыткин. Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. Пособие при изучении зырянскими русскаго языка. Санктпетербургъ, 1889. отд. 1. С. 16.

poolt; isegi meie auväärt usuõpetajad, päritolult komid, ei võinud või arvasid millegipärast tarbetu olevat anda meile selgitusi emakeeles. Venekeelsete sõnade mõtet taipamata tuupisime me vene keeles pähe: lühikese kirikuloo, lühikese katekismuse, lühikese vene keele grammatika, lühikese üld- ja vene ajaloo, geograafia ja geomeetria kursused. Enam kui viiekümnest kihelkonnakoolis õppinust lõpetas maakonnakooli vaid neli, kellest kaks olid komid; ülejäänud seltsimehed ei kannatanud välja ülejõu käivat tööd ja lahkusid kooli lõpetamata; mina kannatasin selle välja vaid seetõttu, et tahtsin saada vene keele õpetajaks, et seda keelt siis teistele õpetada.⁷ Viimane tsitaat kirjeldab ilmekalt kooliolusid Komimaal ning komi laste olukorda venekeelses koolis 19. sajandi keskpaigas.

1848. a lõpetas Lõtkin edukalt Ust-Sõssolski maakonnakooli ning õpetaja M. I. Mihhailovil⁸ õnnestus tema ema ja vanemat venda Jossifit veenda andekat noorukit edasi koolitama. Sama aasta sügisel jätkas Lõtkin oma haridusteed Vologda gümnaasiumis.⁹

Gümnaasistina ärkas Lõtkinis huvi komi keele ja folkloori vastu. Suvevaheajad veetis ta Ust-Sõssolskis, kogus komi folkloori, suhtles kohalike haritlaste ja ametnikega, kelle kodudesse talle kui haritud komi noormehele ukсед valla olid. Muuseas puutus Lõtkin kokku ka Ust-Sõssolskis elava N. P. Popoviga,¹⁰ kes tegeles vene-komi sõnaraamatu koostamisega. Lõtkin andis Popovile sõnaraamatu tarvis omakogutud materjale. Gümnaasiumis pidas Lõtkin ettekandeid komikeelsete sõnade etümoloogiast ja komi folkloorist, kirjutas samateemalisi märkmeid, millest osa avaldati 1853–55 ajakirjas *Лучи* (*Kiired*) ja ajalehes *Северная пчела*. (*Põhja Mesilane*) Lõtkin luges M. A. Castreni ja A. J. Sjögreni kirjutisi fennougristika alalt, samuti vene lingvist I. Sreznevski töid vene keele ajaloost. Tema sooviks oli minna tudeerima soome-ugri keeleteadust Helsingisse, mis oli tollase fennougristika suurim keskus. Gümnaasiumi lõpuklassides ärkas Lõtkinis ka kirjandushuvi, ta osales kirjanduslikes vestlustes ning kirjutas komi keelseid luuletusi.¹¹

⁷ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. 1.

⁸ Mihhail Ivanovitš Mihhailov oli Ust-Sõssolski maakonnakooli õpetaja, komi ajaloo ja kultuuri hea tundja. Suri 1853.

⁹ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 290; Г.С.Лыткин. Зырянский край. С. 46, 61.

¹⁰ Nikolai Pavlovitš Popov (1801–73), vene ohvitser, kolis 1830. aastail Peterburist Ust-Sõssolskisse, kus tema isa oli staabiast. Koostas komi päritolu ametniku Afanassi Motorini abiga vene-komi sõnaraamatu käsikirja ning saatis selle Vene Teaduste Akadeemiale (Vt: С. Олденбург. Предисловие. / Г.С.Лыткин. Русско-зырянский словарь. Роча-коми кылчукор. Составлен по рукописному словарю Н.П.Попова. Ленинград, 1931. С. II–IV).

¹¹ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 290; Писатели коми. С. 353; А.Е.Ванев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература второй половины XIX — начала XX веков. / История коми литературы. Том 2. Сыктывкар, 1980. С. 75; С. Олденбург. Предисловие. С III–IV.

Ülikooliaastad

1854. a lõpetas Lõtkin Vologda gümnaasiumi. Kuna perekonna varaline olukord oli halvenenud, pidi noormees Helsingi ülikooli minekust loobuma ning astus sügisel Peterburi ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonda. 1855. a läks ta üle Kaasani ülikooli juurest Peterburi toodud Ida teaduskonda ning pühendus mongolistikale, täpsemalt kalmõki keele ja kultuuri uurimisele. Lõtkin oli valitud alal edukas. 1855. a lõpul sai ta õpperingkonna kuraatorilt stipendiumi hea õppeedukuse eest (300 rubla aastas) – tingimusel, et pärast ülikooli lõpetamist töötab ta teatava aja Rahvaharidusministeeriumi teenistuses.

1859. a kaitses Lõtkin väitekirja *Zaja Panditi rollist kalmõkkide budistlikus kultuuris* ja pälvis selle eest kuldmedali.¹² Mongolistika kõrvalt jätkas ta tegelemist ka südamelähedase komi teemaga, samuti komikeelsete luuletuste kirjutamisega. Lõtkin oli seisukohal, et komi kirjandus peab välja kasvama komi folkloorist ning viimase credaimaks näiteks olid itkud.

2. märtsil 1855 suri keiser Nikolai I. 17. märtsil ilmusid Peterburis eraldi lehekestele trükituna kaks Lõtkini komikeelset luuletust. Need olid *Komi itk Nikolai Targa surma puhul* (*Кomi бõрдъ-кыѣ Николай Мудрõй кулõмъ былõ*) ja *Komi kõne Aleksander Nikolajevitši troonile asumise puhul* (*Кomi кыѣ-воръ Александр Николаевич царсво нуксжõмъ былõ*). Autor kasutas pseudonüümi *Joguš* (*Ежуи*).¹³ Luuletused olid patriootlik-monarhistlikud ja võimalik, et algaja üliõpilasena uskus jõuka kaupmehe peres sündinud Lõtkin valgustatud monarhiasse, nagu teda komi nõukogude historiograafias süüdistatakse.¹⁴ Ilmselt on aga Lõtkini valgustatud absolutismi illusioonidest olulisem tema püüd rajada ja arendada komi kirjandust. Tsaaririigi tsensuur ei lubanud üldiselt trüki originaalloomingut õigeusklike vähemusrühvaste keeltes, pidades seda ebavajalikuks või isegi kahjulikuks. Meenutagem kas või I. Kuratovi probleeme oma luuletuste avaldamisel.¹⁵ Lõtkini truualamliku luule näol oli tegemist esimeste trükki pääsenud komikeelsete ilukirjanduslike tekstidega. Arvan, et Lõtkin kasutas lihtsalt juhust – kavaldas võimud üle, kasutades esmakordselt võtet, mida ta edaspidigi komi rahva ja kultuuri hüvanguks edukalt pruukis.

1855. aastast pärineb ka Lõtkini luuletus *Alandatud komi inimestele* (*Войнõм коми йёозы*). Selles kirjeldati Komimaal valitsevat vaimupimedust, komide vaimset tardumust ja laiskust ning kutsuti komi inime-

¹² В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 290; А.Е.Ванеев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 75.

¹³ А.Е.Ванеев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 76; В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 91; Писатели коми. С. 358–359. Joguš on komi hellitusvorm nimest Georgi.

¹⁴ Vt nt: В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 91.

¹⁵ А.Н.Федорова. Основоположник коми литературы Иван Алексеевич Куратов. / История коми литературы. Том 2. Сыктывкар, 1980. С. 60.

si üles ärkama, häid tegusid korda saatma, ennast harima.¹⁶ Luuletuse ri-
dades *Aitab magamisest, komi inimesed! Jätke hüvasti minevikuga*
(*Тырмас узьны, коми йӧзӧй! Важ олӧмсьыд орӧдчы*) sisaldub noortele
kultuurrahvustele tüüpiline ärkamisaja motiiv. Lõtkin kirjutas ka isikli-
kumat, valdavalt eeleegilise põhitooniga luulet, mis rääkis tundliku noore
ebakindlast ja raskest elust võõras ja karmis maailmas, eemal kodust.
Näiteks sellisest loomingust on 1856. a kirjutatud luuletused *Sääsk* (*Хом*)
ja *Südamе rahutus* (*Сьӧлӧм пессьӧм*).¹⁷

1856. a suvevaheajal käis Lõtkin Komimaal folkloori kogumas. Ta-
gasiteel Peterburi kaotas ta oma folkloori- ja luulekäsikirjad. See oli
Lõtkini jaoks ilmselt üsna dramaatiline kogemus, hiljem ta enam luuleta-
misega ei tegelenud pühendudes teadusele ja tõlkimisele. Kokku on säili-
nud 15 Lõtkini luuletust. Tegemist on noore poeedi suleproovidega, mis
asjatundjate väitel erilist kirjanduslikku väärtust ei oma.¹⁸ Ei usu, et
Lõtkin oleks hakanud luuletamist tühiseks pidama. Pigem pidas ta end
poeedina vähelubavaks ja loobus seetõttu. 1856. a aitas Lõtkin muuseum
N. P. Popovi *Komi keele õpiku* koostamisel.¹⁹

Kalmõki steppides

Peale ülikooli lõpetamist 1859. a siirdus Lõtkin teaduslikele ekspe-
ditionidele kalmõki steppidesse Astrahani kubermangus. Tal õnnestus
leida mitmeid seni laiemale teadusavalikkusele tundmatuid vanu kirja-
likke allikaid kalmõkkide ja oiraatide ajaloo ja kirjakeele kohta. Lõtkin
tõlkis leitud käsikirju vene keelde, kommenteeris ja avaldas tollastes tea-
dusväljaannetes, samuti ilmus tema sulest teaduslikke artikleid kalmõki-
mongoli kultuuriloost. 19. sajandi keskpaigas oli Lõtkin ilmselt kalmõki
ajaloo- ja kultuurimälestiste parim tundja, heade karjääriväljavaadetega
noor, ent juba autoriteetne kalmõkkide uurija, keda ootas Peterburi Üli-
kooli kalmõki keele lektori koht. Lõtkini teadustööd on mongolistidest
kolleegide poolt hinnatud tänini.²⁰ Ent Kalmõkkia budistlikest kloostreist
leitud vanade käsikirjade kõrval nägi Lõtkin ka kaasaegsete kalmõkkide
viletsust ja see äratas temas viimastel aastatel uinunud ühiskondliku när-
vi, huvi poliitika vastu. Mõtted kandusid kaugele kodumaale, komi rahva
kehvale olukorrale. Temas ärkas iha teenida oma rahvast, mitte nokitseda

¹⁶ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 92; Писатели коми. С. 359.

¹⁷ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 92; А.Е.Ванеев, В.И.Лыт-
кин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 76.

¹⁸ А.Е.Ванеев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 76; В.И.Лыт-
кин. Георгий Степанович Лыткин. С. 290.

¹⁹ Кӧмӧ кывъӧ велӧчан кнӧга... Учебник зырянского языка... Вӧчӧс — лӧсӧдыс
тӧдана Эдуар Курсьӧ индантуӧй сӧртӧ, Паулсон помьӧс тырмӧдӧм сӧртӧ
Н.П.Попов. Спб, 1863. Just Lõtkin tõlkis suure osa selle õpiku aluseks olevast
prantsuse keele õpikust komi keelde. (С. Оденбург. Предисловие. С. IV).

²⁰ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 93–94; А.Е.Ванеев,
В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 77; В.И.Лыткин.
Георгий Степанович Лыткин. С. 291.

mongolistika akadeemiliste küsimuste kallal Kalmõkkias või Peterburis. Komid olid Lõtkinil alati meeles püsinud. 1860. a ajalehes *Астраханские губернские ведомости* (Astrahani kubermangu teated) avaldatud artiklitesarja oriaatide ajaloost pühendas Lõtkin komi kaupmehele V. N. Latkinile²¹ ning ülikooliaegse korterikaaslase ja sõbra, aktiivse narodniku L. F. Pantelejevi naise Serafima Vassiljevna isale.²²

1860. a suvel tabas Lõtkinit Kalmõkkia stepis vaimne kriis, ta põletas hulga päevikumärkeid ja muid pabereid.²³ 1860. a lõpul saatis Lõtkin Astrahanist kirja Peterburi õpperingkonna kuraatorile, milles ta kirjutab, et tunneb end oma komi rahvast äralõigatuna ning kasutuna ja teatab oma soovist loobuda mongolisti karjäärist ülikooli juures ning teenida oma rahvast, tegeleda komide harimise ja valgustamisega. Lõtkin palus end määrata Ust-Sõssolski maakonna koolide inspektoriks võimalusega õpetada komi keelt Ust-Sõssolski koolides.²⁴ Tundub, et selles soovis oma rahvast teenida ühines vene narodniklus tärkava komi rahvuslusega.

Tormiline 1861. aasta

1861. a algul naases Lõtkin Peterburi ja sattus poliitilise üliõpilaselu keerisesse. Oma ülikooliaegse sõbra Pantelejevi kaudu sai Lõtkinist narodnik, Tšernõševski tuline pooldaja ja revolutsioonilise salaorganisatsiooni *Zemlja i volja* liige. Tollane *Zemlja i volja* kaitses eelkõige talupoegade huve, pooldas pärisorjuse kaotamist ja maa tasuta jagamist talupoegadele. Organisatsioon oli isevalitsusliku korra vastu ning nõudis valitava laialdaste õigustega rahvaesinduse loomist Venemaal. Religiooni valdkonnas kaldusid narodnikud ateismi. Lõtkini korteris oli vahepeal isegi salatrükikoda, kus trükiti organisatsiooni seisukohti tutvustavaid proklamatsioone. Revolutsioonilises tegevuses osalemise tõttu sattus Lõtkin politsei järelevalve alla. Peagi salaorganisatsioon purustati, toimusid läbiotsimised, liikmete arreteerimised ja ülekuulamised.²⁵

Tõenäoliselt leidis 1861. a maist oktoobrini aset ka Lõtkini kirjavahetus Ivan Kuratoviga, kes oli tollal Ust-Sõssolskis kihelkonnakooli õpetaja ning tegeles ilmselt ka komi keele grammatika koostamisega. Säilinud on Kuratovi poolt tsiteeritud või ümber jutustatud lõik Lõtkini

²¹ Vassili Nikolajevitš Latkin (1809–69), komi kaupmees ja ühiskonnategelane, kes sihiga Petšooras basseini majanduselu edendada korraldas mitmeid ekspeditsioone Komimaa uurimiseks. 1853. a avaldati Peterburis tema 1840. ja 1843. a reiseid päevikud.

²² В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 94, 97.

²³ Писатели коми. С. 354.

²⁴ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291; В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 94.

²⁵ А.Ф.Пантелеев. Воспоминания. Москва, 1958. С. 311, 523; В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 95–97; В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291.

kirjast, milles Lõtkin kahetseb Kuratovi poolt komi grammatika koostamisele kulutatud aega, sest tema arvates pole Kuratov veel nii vana ja muuks kõlbmatu, et sellise asjaga tegeleda. Kuratovit solvas Lõtkini arvamus, ta pidas grammatika koostamist tähtsaks tööks.²⁶ Võimalik, et tegemist oli arusaamatusega, kuna tsensuuri peljates ei saanud Lõtkin end vabalt väljendada. Ta võis grammatika kallal nokitsemist pidada Kuratovile kui andekale poeedile liialt tagasihoidlikuks ülesandeks, millega võivad tegeleda ka teised, kellel luuleannet vähem. Kuratovi tõeliseks kutsumuseks võis Lõtkin pidada aktiivset äratus- ja valgustustööd komide hulgas. See olekski see *muu*, milleks Lõtkin Kuratovit kõlblikuks pidas, ent mida ta kirjutada ei söandanud.²⁷ Lõtkin ei saanud soovitud kooliinspektori kohta ega kohtunud Kuratoviga, et võimalikust arusaamatusest tingitud lahkkelisid klaarida. Võimalik, et kui Lõtkin ja Kuratov oleks üheaegselt Ust-Sõssolskis elanud ja lävinud, olnuks komi rahvusluse areng märksa kiirem ja jõulisem. 1861. a olid Lõtkin ja Kuratov üsna sarnased – kaks üksildast haritlast veel *ärkamata* rahva seast, kes tunnetasid neil lasuvat moraalselt kohustust oma rahvast teenida ja valgustada, komi keelt ja kultuuri uurida ja edendada, mõlemad kaasatundjad kaasaegsele revolutsioonilisele mõttele, võimudega pahusis. Vaevalt, et tsaarivalitsus selle kohtumise ohtlikkust tajus, õigeusklike mitte-slaavi rahvaste rahvuslike liikumiste sünni tollal veel karta ei osatud. Siiski on võimalik, et Lõtkinit ei suunatud Komimaale just sellepärast, et temas nähti potentsiaalset rahvuslast. 1. jaanuaril 1870 kirjutas Lõtkin akadeemik M. P. Pogodinile: *Mind ei jäta mõte kord, olgu või vanas eas, kodumaale pääseda, kuid nüüd, nende kõikumiste juures, mis siiani valitsevad on, ei või minu palavaima soovi täitumisest mõeldagi: leidub inimesi, kes minu tegemistes separatismi näeksid.*²⁸

Kohanemine oludega

Lõtkin ootas kolm aastat asjatult enda Komimaale määramist. Ka kalmõki keele lektori kohast oli ta ilma, revolutsioonilisel tegelasel oli raskuseid isegi gümnaasiumiõpetaja koha saamisega ning elatist tuli teenida eratundide andmisega. 1860. aastate keskpaigaks oli Lõtkin teda kümnendi algul vallanud revolutsioonilistest ideedest loobunud. *Zemlja i volja* oli purustatud, 1864. a mais oli Peterburis toimunud Tšernõševski sümboolne hukkamine, mille järel ta 20 aastaks Siberisse saadeti. *Tormi ja tungi* ajad olid möödas, Lõtkin elas vaikselt. Ilmselt olid politsei järelvalve, läbiotsimised ja repressioonid teda kohutanud, valitseva korraga leppima sundis ka vajadus peret toita. Tuli olla mõistlik ning oma sihtide

²⁶ Г.И.Тираспольский. По следам переписки И.А.Куратова и Г.С.Лыткина. 2. Север, 1983. С. 118–120.

²⁷ Samas.

²⁸ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 97.

saavutamiseks teisi teid leida. 1865. a sai Lõtkin ajaloo ja geograafia ülemõpetaja koha, 1871. aastast kuni oma surmani pidas ta seda ametit Peterburi VI Gümnaasiumis.²⁹ Lõtkini professionaalne karjäär edenes rahulikult, ilma vapustuste ja tõrgeteta. Lõtkini koostatud üldgeograafia õpikut³⁰ anti välja kolmel korral. Talle pakuti muuseas Totma õpetajate seminari direktori ja Kaasani vaimuliku seminari soome-ugri keelte professori kohta, ent ta ei soovinud Peterburist lahkuda.³¹

Väikesed teod oma rahva heaks

1870. aastail elas Lõtkin vaikset ja tagasihoidlikku gümnaasiumiõpetaja elu. Pärast kõrvetada saamist Peterburi narodnikute organisatsiooni hävitamisel suhtus ta ühiskondliku võitluse perspektiividesse skeptiliselt ning pidas valitsevates oludes kasulikumaks *väikeseid tegusid* – apoliitilist tööd komide hariduse edendamisel.³² Tagasihoidlikust pedagoogikarjäärist palju olulisem oli aga Lõtkini vaba aega täitev tegevus komi keele ja kultuuri uurimisel ning arendamisel. Lõtkin elas suurema osa oma teadlikust elust kodumaalt eemal, jäädes hingelt siiski alati komiks. *Komimaa* 15. leheküljel kirjutab ta: *Mind kui komi...*³³ Ka Lev Tolstoile kingitud üldgeograafia õpiku pühenduses määratleb Lõtkin end komina (*зырянин*).³⁴

Benedict Anderson on rõhutanud kõrvaltvaataja pilgu olulisust rahvuse ehitamisel. Oma rahva keskel elava inimese etniline identiteet või rahvustunne ei aktiveeru, inimene määratleb end eelkõige ümbritsevatele vastandades, erinevuste kaudu. Oma rahva seas on olulisemad näiteks professionaalsed, regionaalsed vms identiteedid. Võõrsil, teiste rahvaste ja võõraste keelte keskel saab aga etniline taust oluliseks, rahvustunne aktiveerub ning saab inimese identiteedi peamiseks määrajaks. Võõrsil elamine ja võõrastega suhtlemine loob oma maa ja rahva olukorra hindamiseks vajaliku distantsi, tekib võrdluste spekter, võimalus võrrelda oma kogukonda juba väljakujunenud rahvustega. Pikalt Kalmõkkia steppides viibinud ja seejärel Peterburis elav Lõtkin oli sellise kaugrahvustluse (*long-distance nationalism*) tüüpiline esindaja. Rahvuse kujundajad peavad suutma oma rahvast kõrvalt vaadata, peavad seisma rahvusest väljas, ka siis kui nad kodumaal elavad. Võõrsil tekib vajalik distants lihtsamalt. Rahvuse kujundaja vaatab oma rahvast eemalt, käsitledes seda homogeense tervikuna, fikseerides hetkeseisu (asuala, arvukus,

²⁹ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291; А.Е.Ванесев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 79.

³⁰ Учебник общей географии. СПб, 1890, 1894.

³¹ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291; И. А-въ. Георгий Степанович Лыткин. Некролог. // Русская школа. 1907. 4. С. 76.

³² А.Н.Федорова. Основоположник. С. 59.

³³ Г.С.Лыткин. Зырянский край. С. 15.

³⁴ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 104.

majanduslik ja kultuuriline olukord jms) ning kavandades tulevikku.³⁵ Rahvuslikult meelestatud haritlased mõtlevad rahvusest kui tervikust ning seega ühtlasi loovad seda tervikut.

Ilmselt tegeles Lõtkin pedagoogilise leivatöö kõrvalt pidevalt ka komi teemaga. 1870. aastate lõpul kohtas ta oma komi keele alaste uurimuste avaldamisel tõsisaid raskuseid.³⁶ Tsensuur ei pidanud seesugust kirjasõna vajalikuks. Ta otsustas oma kultuurilise valgustustöö tarbeks kasutada ainsat tollal komikeelsele kirjasõnale avatud legaalsel kanalil – õigeusklikku kirjandust. Lõtkin haakis oma tegevuse riigivõimu silmis igati auväärse, Permi Stefani poolt rajatud traditsiooni ning hankis sellele legaalsuse pitseri. Teiseks võimalikuks legaalseks katteks, mille all oma valgustustööga tegeleda, oli tuntud orientalisti Nikolai Ilminski (1822–91) tegevus Kesk-Volga muulaste emakeelsel ristiusustamisel.³⁷ Võimalik, et üheks eeskujuks oli Lõtkinile ka Martin Luther oma rahvakeelse jumalasõnaga.³⁸ Lõtkini meeles võis mõlkuda õigeusklik komi rahvuskiirik. Komi keele ja kultuuri uurimine ja arendamine, oma viletsuses viibi-va rahva harimine ja valgustamine oli Lõtkinile südamelähedane juba varasest noorusest peale. Samas pole teada, et ta olnuks eriti innukas õigeusklik. Tema naine Olga (s Lange) oli muuseas protestant.³⁹ Arvan, et ettevaatlik Lõtkin lihtsalt kasutas õigeusklikku kirjandust kui ainsat võimalikku legaalsel teed oma rahvuslike eesmärkide saavutamiseks, see oli talle vahend. Ilmselt pidas ta seejuures vaimulikku kirjasõna rahvale ka kõlbelises mõttes kasulikuks. Näiliselt andis ta peale narodnikluse perioodi alla, mugandus koostööni tsaarivõimu ja õigeusu kirikuga, teenis nende huve. Selles süüdistas teda nõukogude historiograafia alates 1930. aastatest.⁴⁰ Pikemas perspektiivis, komi rahvuslasena, mängis Lõtkin aga Vene impeeriumi üle.

1870. aastate lõpul tõlkis Lõtkin komi keelde Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese evangeeliumid, Apostlite teod, Psaltri, Johannes Kuldsuu jumaliku liturgia ja muid kiriklikke tekste ning palveid. Tõlgete avaldamiseks kasutas Lõtkin ära 500 aasta möödumist Permi Stefani tegevuse algusest Komimaal. Lõtkin esitas end Stefani komikeelse misjonitöö jätkajana. Rahvaharidusministeeriumi ajakirjas *Журнал*

³⁵ Vt: **Epp Annus**. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogias. // Looming. 2000. 1. Lk 89; **Epp Annus**. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. // Keel ja Kirjandus. 2000. 1. Lk 15–16.

³⁶ Г.И.Тираспольский. По следам. С. 120.

³⁷ Ilminski tegevuse kaugemaks eesmärgiks oli Kesk-Volga muulased õigeusustamise teel venestada. Läks aga teisiti, Ilminski rajatud koolidest võrsusid hoopis mitmete Kesk-Volga rahvaste esimesed rahvuslikud haritlased.

³⁸ Г. Лыткин. Ответ на замечания г. А.П. // Журнал Министерства Народнаго Просвещения. 1884, декабр. С. 105; Писатели коми. С. 357.

³⁹ В.И.Лыткин. У истоков коми литературного языка. // Север. 1976. 5. С. 127.

⁴⁰ Nt: Очерки по истории Коми АССР. Том 1. Сыктывкар, 1955. С. 283; А.Н.Федорова, И.А.Куратов. Очерк жизни и творчества. Сыктывкар, 1975. С. 59.

Министерства Народного Просвещения 1883. a detsembrinumbris avaldati Lõtkini teaduslik artikkel *Komimaa viiesajas aastapäev* (Пятидесятилетие зырянского края), teemaks komide ristiusustamine Permi Stefani ja ta järglaste poolt. Lõtkinil õnnestus saavutada suurvürstinna Aleksandra Jossifovna heasoovlik tähelepanu oma tõlgetele, järgnes Püha Sinodi ülemprokuröri K. P. Pobedonostsevi heakskiit ja Püha Sinodi õnnistus. Seoses 500 aasta möödumisega Permi piiskopkonna loomisest ja Stefani piiskopiks pühitsemisest avaldati 1883. a Johannes Kuldsuu jumaliku liturgia kirikuslaavi- ja komikeelne paralleelväljaanne.⁴¹ Tähistamaks pooletuhande aasta möödumist Komimaa kristianiseerimisest ning Võtšegda-Sõssola ala liitmisest Moskva riigiga, käskis keisrinna Maria Fjodorovna saata enda nimel 200 eksemplari sellest raamatust komi rahvakoolidele Vologda, Arhangelski, Permi ja Vjatka kubermangus.⁴² See kujunes Lõtkini jaoks läbimurdeks. Võimude usaldus oli tagasi võidetud ja selle abil võis avaldada ka keeleteaduslikke töid. 1885 ilmusid vene-komi paralleelväljaannetena Lõtkini poolt komi keelde tõlgitud evangeeliumid ja apostlite teod⁴³ ja Psalter.⁴⁴ Sellesse ritta kuulub ka alles 1900. aastal ilmunud *Õigeuskliku kristluse õpetuse alused*.⁴⁵ Ettepaneku see raamat komi keelde tõlkida tegi Lõtkinile Pobedonostsev. Tõlke tegi Lõtkini palvel Võlgorti vallakooli õpetaja Feoktista Ivanovna Zabojeva, Lõtkin toimetas ja parandas tõlget.⁴⁶

Peateos

1889. a ilmus Lõtkini peateos *Komimaa* – väga huvitav ja mitmekülgne raamat, mille autorina kirjutati Georgi Stepanovitš Lõtkin kuldtähtedega komi kultuurilukku. See oli suurim tsariajal trükitud töö komidest ja Komimaast, tollase komi rahvusliku elu ja vaimse kultuuri omalaadne entsüklopeedia.⁴⁷ Luba selle teose avaldamiseks saadi Peterburi tsensuurilt juba 20. septembril 1884, see aasta on märgitud ka tiitelhel ilmumisaastana. Raamat on alamliku kingitusena pühendatud troonipärijale Nikolai Aleksandrovitšile. Ettenägelik käik. Võib-olla lootis Lõtkin Nikolaist paremat valitsejat kui venestajast Aleksander III.

⁴¹ Божественная литургия святого отца нашего Иоанна Златоустого. Вежа мѣян айлѳн Зарнѣвома Иоаннѳн Янлы кесјалѳм. СПб, 1883.

⁴² Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. II–III.

⁴³ Святое Евангелие от Матфея, Марка, Луки и Иоанна и Деяния святых апостолов. Вежа бурјуѳр Матвејсан, Марксан, Лукасан, Иоаннсан, сесса Вежа апостолјаслѳн керѳмјасыс. СПб, 1885.

⁴⁴ Псалтирь. Ошкансылѳм. СПб, 1885.

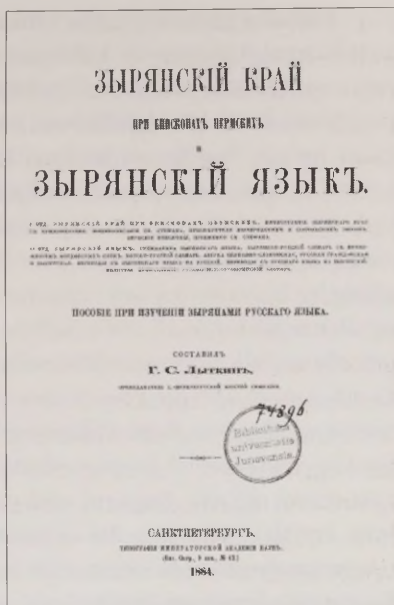
⁴⁵ Начатки христианского православного учения. Христос выльц вескыда ескыны велодцмлон понданыс. На зырян. яз. перевела Ф.И.Забоева, пер. исправлен Г.С.Лыткиным. СПб, 1900.

⁴⁶ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. II; А.Н.Федорова. И.А.Куратов. С. 59.

⁴⁷ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 98; Писатели коми. С. 5.

Lõtkini suurteos koosneb siisutihedast eessõnast (lk I–VIII) ja kahest osast: *Komimaa Permi piiskoppide ajal* ja *Komi keel*. Esimene osa on pühendatud ajalooale. Alguks on väheste muutustega taastrükk 1883. a ilmunud artiklist *Komimaa viiesajast aastapäev* (lk 1–16). Lehekülgedelt 41–75 leiame Permi Stefani eluloo ning lehekülgedelt 76–87 ülevaate Stefani järglastest Permi piiskopitoolil. Tekstid on paralleelselt vene ja komi keeles, varustatud rikkalike kommentaaridega. Lisaks sisaldab esimene osa veel selgitavat sissevaadet Komimaa ajaloolisesse geograafiasse; komi asuala etnograafilise kaardi ühes selgitava tekstiga; illustatsioonidega varustatud lühikesi kunstiajaloolisi tekste Moskva kremlis asuvast Spas-na-Boru kirikust, kus puhkasid Stefani maised jäänused ning Püha Permi Stefani katedraalist Ust-Sõssolskis; illustreerivate lisadega varustatud tekste komi märkidest ja vanast kalendrisüsteemist; Permi Stefani tõlgitud Johannes Kuldsoo jumaliku liturgia lõikude tekstikriitilist analüüsi.

Raamatu teine osa on pühendatud keelele. Osa algab sissejuhatusega komi keeleteadusesse (lk I–IV). Järgneb komi keele grammatika, paralleelselt vene ja komi keeles (lk 1–42). Edasi tulevad komi-vene sõnaraamat, mis sisaldab ka komi sõnade udmurdikeelseid vasteid (lk 43–112) ning udmurdi-vene sõnaraamat ühes udmurdi sõnade komikeelsete vastetega (lk 117–154). Lehekülgedel 113–116 on ära toodud valik mordva sõnu soome ja vene, aga ka mari ja karjala vastetega. Lehekülgedelt 155–156 leiame paralleelselt esitatud komi, vene ja kirikuslaavi tähestikud ning arvsõnad komi ja vene keeles. Edasi tulevad komi folklooripalad ja nende venekeelsed tõlked, kusjuures ära on näidatud komikeelse teksti murre ja allikas (lk 157–194) ning tuntud vene pedagoogi K. D. Ušinski (1824–71) raamatu *Kodulugu* (Родное слово) I osast üle võetud vene folklooripalad ühes tõlgetega komi keelde (lk 195–220). Lõpuks on esitatud enamlevinud palvete venekeelsed tekstid koos komikeelsete tõlgetega ning lõigud udmurdikeelsest Matteuse evangeeliumist, kusjuures sulgudes on ära toodud udmurdi sõnade komi vasted (lk 221–225). Teise osa lõppu on lisatud 60-leheküljeline vene-udmurdi-komi sõnaraamat.

Joonis 1. G. S. Lõtkini peateose tiitelleht.

Eessõna algul kirjeldab Lõtkin neid tõukejõude, mis sundisid teda seda raamatut kirjutama. Lähtudes enda lapse- ja koolipõlves vene keele mitte oskamisest tulenenud raskustest, pidaski ta vajalikuks vaimuliku kirjanduse komi keelde tõlkimist ning koostas raamatu, mille abil saaksid komi lapsed õppida nii kirikus, teaduses kui kohtus kasutatavat vene keelt.⁴⁸ Selgub, et oma peateose kallal töötas Lõtkin umbes kolm aastat ja seda leivatöö kõrvalt, õhtuti, pühade ajal, koolivaheaegadel.⁴⁹ Raamat oli mõeldud kasutamiseks komi rahvakoolides. Lõtkin oli seisukohal, et komikeelne kirjaoskus peab eelnema venekeelsele ning vene keele õppimine olema mõtestatud, mitte selline tuupimine nagu tema enda õppimispiinade aastail. Lõtkin andis eessõnas ka oma raamatu kasutamiseõpetuse: *Komi lapsed peavad esmalt omandama komi tähestiku ja komikeelsed arvsõnad, lugema komi folklooritekste komi keeles. Edasi tuleb selgeks õppida vene tähestik ning arvsõnad ning lugeda komi folklooripalade venekeelseid tõlkeid. Seejärel võib juba lugeda ka vene folkloori tõlkeid komi keelde*⁵⁰. Alles siis, kui komi lapsed on sel moel, oma emakeele baasil, omandanud vene keele, võib hakata kasutama venekeelseid õpikuid. Kool peaks lastele andma ka komi-vene ja vene-komi sõnaraamatute kasutamise oskuse ning harjumuse.⁵¹ Lõtkin soovis, et vene keele oskuse kaudu avaneks komi noortele aken maailma, ent pidas oluliseks, et komid omandaksid vene keele juba komikeelsete kirjaoskajatena. Lõtkin lootis raamatuga aidata kaasa komi noorsoo vaimsele ja kõlbelisele arengule.

Keeleküsimused

Oma suurteose eessõnas selgitab Lõtkin ka oma seisukohti keeleküsimustes ning polemiseerib kolleegidega. Lõtkin vastandus komikeelse kirjasõna tollastele traditsioonidele. Permi Stefani venelastest järglaste hoolimatuse tõttu välja surnud komi kirjakeele traditsiooni asemele tekkis 18. sajandil uus. Selle löid juba varases nooruses emakeelsest keskkonnast venekeelsetesse vaimulikesse seminaridesse (1738–86 Ustjugis, 1786. aastast Vologdas) saadetud komi vaimulike pojad. 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel olid need komi seminaristid ainsad komi haritlased. Nende tehtud vaimuliku kirjanduse tõlgetes kujunes välja eriline seminaristide žargoon. Selles seminaristide rahvakeelest eemaldunud russismirohkes žargoonis olid kõik Lõtkini-eelsete tõlkijate tööd. Oma tõlked tegi Lõtkin sõssola murdesse, mida pidas komi keele peamurdeks. Sõssola murde eelistamisel oli Lõtkini jaoks oluline see, et sellel oli enam kui

⁴⁸ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. I.

⁴⁹ Samas. Lk II–III

⁵⁰ Need tõlked polnud sõnasõnalised vaid ka sisulised, näiteks tõlkis Lõtkin laeva paadiks, kuna komi lapsed polnud iialgi laeva näinud, küll aga paate. Komi lastele tundmatu nisupiruka tõlkis ta nisuleivaks (Vt: В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 102–103).

⁵¹ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. III–IV.

teistel murretel ühist lähima sugulaskeele udmurdi keelega. Lõtkini eelkäijad tõlkisid peamiselt võtšegda murdesse (ülempreester A. Šergin Matteuse evangeeliumi, F. Wiedemann Markuse evangeeliumi 1.–3. osa, P. I. Savvaitov lõike evangeeliumitest, N. P. Popov komi keele õpiku, A. J. Popov ja A. P. Popov vaimulikku kirjandust). Castren tõlkis Matteuse evangeeliumi 4.–7. osa Šergini tõlke alusel iżma murdesse, Wiedemann aga pani sama evangeeliumi ümber põhja-kaama murdesse. Peamisteks erinevusteks murrete vahel on, et seal kus sõssola ja lõuna-kaama murdes, nagu ka udmurdi keeles, seisab *é* on võtšegda ja põhja-kaama murdes *ā* ning iżma murdes *o*, *ö* või *u*.⁵² Erinevalt teistest tõlkijatest vältis Lõtkin venekeelsete ja muude võõrkeelsete sõnade tarbetut kasutamist. Ta loobus ka komi keelele võõraste venekeelsete sidesõnade kasutamisest. Vene sidesõnad toodi komikeelsesesse kirjasõnasse komi seminaristide poolt, kes õppisid vaimulikus seminaris indoeuroopa keeli (vene, kirikuslaavi, ladina, kreeka), harjusid sidesõnadega ja hakkasid neid oma komikeelsetes tõlgetes pruukima. Permi Stefani tõlgetes selliseid sidesõnu polnud, nende sissetoomine ohustas Lõtkini arvates komi keele sisemist loogikat ja struktuuri. Lõtkin teadis vaid üht komi seminaristi, kes hoidus psalme tõlkides vene sidesõnadest ja tabas oma tekstides suurepäraselt komi keele ilu. See oli P. V. Rosputin, Ust-Sõssolski katedraali kellamees ja hilisem preester Petšoori vallas.⁵³ Lõtkini eesmärgiks oli, et komi kirjakeel oleks võimalikult lähedane komi rahvakeelele ja seega igale komile täielikult arusaadav. Ta lähtus N. I. Ilinski ideedest ja kogemustest õigeuskliku kirjasõna tõlkimisel mitte-vene keeltesse. Lõtkini jaoks oli varakult selge, et komi keel on üks soome-ugri keeli ja et komid kuuluvad soome-ugri rahvaste hulka. Ta pooldas seisukohta uraali ja altai keelte (mongoli, türgi ja soome-ugri keelte) kokkukuuluvusest ja võrdles komi keelt erinevate sugulaskeeltega.⁵⁴ Lõtkin otsustas kasutada komi ortograafias pehmete kaashäälikute tähistamiseks märke, mida Sjögreni soovitusel juba kasutas N. P. Popov oma komi keele õpikus ning Wiedemann oma komi-saksa sõnaraamatus.⁵⁵

Lõtkin koostas esimese komikeelse komi grammatika leiutades seejuures tarvismineva terminoloogia. Enne Lõtkinit olid ilmunud komi seminaristi A. Šergini peamiselt võtšegda murdel põhinev venekeelne grammatika (1813), A. J. Sjögreni saksakeelne grammatika (1830), H. C. von der Gabelentzi saksakeelne grammatika (1841), M. A. Castreni koostatud ladinakeelne iżma murde grammatika (1844), F. J. Wiedemanni saksakeelne grammatika (1847), P. I. Savvaitovi venekeelne grammatika (1850) ning N. A. Rogovi venekeelne permi-komi

⁵² Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. VI–VII.

⁵³ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. VI–VII; Г. Лыткин. Ответ на замечания г. А.П. С. 103.

⁵⁴ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. VII; Г. Лыткин. Ответ на замечания г. А.П. С. 103–107.

⁵⁵ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. VII.

keele grammatika (1860). Kõige suuremad olid Lõtkini vastuolud P. I. Savvaitoviga⁵⁶ ortograafia vallas. Näiteks kasutasid Savvaitov ja tema järgi ka Rogov märki *j* kahes tähenduses: poolvokaalina ning eelneva kaashääliku pehmendajana. Viimases tähenduses kasutas Lõtkin Sjögreni poolt soovitatud märki ' (näiteks *л'*). Lõtkinil polnud algselt kavas ise grammatikat koostada, vaid töötada Savvaitovi grammatika sõssola murde põhjal ümber, märki *j* pehmendusfunktsioonist loobudes. Savvaitov keeldus sellest võimalusest ja Lõtkin kirjutas oma grammatika.⁵⁷ Vastuolusid keelekõsimustes oli Lõtkinil ka akadeemik Wiedemanniga. Arvamustevahetus toimus 1880. a väljaannete *Новое время*, *Санкт-Петербургские ведомости* ja *St.-Petersburger Zeitung* veergudel. Lõtkin süüdistas Wiedemanni pealiskaudsuses ning plagieerimises Komi-saksa sõnaraamatu⁵⁸ koostamisel. Lõtkin tõestas, et Wiedemann pole millegipärast viitsinud tutvuda olemasolevate vene-komi sõnaraamatutega ning on väga palju laenanud Savvaitovi komi-vene sõnaraamatust seda tunnistamata. Samuti heitis Lõtkin Wiedemannile ette, et see ammutas N. P. Popovi komi keele õpikust ohtralt komi keelde mugandatud vene ja muid võõrsõnu allikale viitamata ning takistas sama autori juba 1863. a Teaduste Akadeemiale üle antud vene-komi sõnaraamatu käsikirja avaldamist.⁵⁹ Samas on teada, et Wiedemaan oli esitanud N. P. Popovi Demidovi preemia kandidaadiks, tõsi küll, edutult. Samuti oli just Wiedemann see, kes soovitas Teaduste Akadeemial sõnaraamatu käsikiri Popovilt 1000 rubla eest ära osta.⁶⁰ Võimalik, et Lõtkin nägi Wiedemannis võõrast, kes oma akadeemiku positsiooni kasutades *omade* mängumaale tungib. Wiedemann lähtus komi-saksa sõnaraamatut koostades oma akadeemilistest huvidest, Lõtkin leidis aga komi rahva huvidest lähtudes, et vajatakse hoopis komi-vene ja vene-komi, mitte komi-saksa sõnaraamatut. Wiedemann ei jäänud Lõtkini peale viha pidama ning suhtus temasse heasoovlikult. Oma kirjas ungari lingvistile Jozsef Budenzile (1. jaanuarist 1885) märkis Wiedemann: *Härä Lõtkin on küll põikpea, aga komi keelt oskab ta lõpuks siiski rohkem kui meie mõlemad*.⁶¹

⁵⁶ Pavel Ivanovič Savvaitov (1815–95), tuntud vene arheoloog ja ajaloolane, Peterburi vaimuliku akadeemia vilistlane. Õpetas mõnda aega Vologda vaimulikus seminaris, tegeles muuseas komi keele uurimisega oma komidest kasvandikke keelejuhtidena kasutades. Savvaitov koostas komi-vene ja vene-komi sõnaraamatud ja komi keele grammatika (П. Савваитов. *Зырянско-русский и русско-зырянский словарь*. СПб, 1850). Selle raamatu eest määrati talle Demidovi preemia. Oma elu teisel poolel elas Savvaitov Peterburis ja Lõtkin puutus temaga ilmselt ka isiklikult kokku.

⁵⁷ Г.С.Лыткин. *Зырянский край*. отд. 2. С. II.

⁵⁸ Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem Wotjakisch-deutschen im anhang und einem deutschen Reigister von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1880.

⁵⁹ Г.С.Лыткин. *Зырянский край*. отд. 2. С. II–IV; С. Олденбург. *Предисловие*. С. V.

⁶⁰ Paul Ariste. Ferdinand Johann Wiedemann. Tln, 1973. Lk 81.

⁶¹ Aino Undla-Põldmäe. Wiedemanni suhteid Ungariga. // *Keel ja Kirjandus*. 1969. 5. Lk 287.

Niinimetatud seminaristid ei jätanud Lõtkini rünnakutele vastamata ja asusid oma traditsioonide kaitsele. Rahvaharidusministeeriumi ajakirja 1884. a detsembrinumbris leidis keegi seminaristlikku traditsiooni esindav A. P.⁶² Lõtkini Johannes Kuldsuu jumaliku liturgia ja Matteuse evangeeliumi tõlgetele reageerides, et vaevalt sellised tõlked mingit kasu võivad tuua. Tema arvates on Lõtkini tõlgete kirjaviis ning ortograafia väga võõras ja keeruline ning seda on peaaegu võimatu lugeda. Lõtkin otsivat komi keeles juba juurdunud ja üldkasutatavatele vene sõnadele kramplikult komi vasteid. Kui need puuduvad teeb ta arusaamatuid sõna-sõnalisi tõlkeid. Näiteks mõistab iga komi mis on *Святой Духъ* (*Püha Vaim*), kuid ei pruugi mõista Lõtkini pakutud vastet *Вежа Лолъ*. A. P. leidis, et 1823. a ilmunud A. Sergini Matteuse evangeeliumi tõlge on suurepärase ning igale kirjaoskajale arusaadav. Ta ei jaga Lõtkini kriitikat komi seminaristidest tõlkijate aadressil. Temagi esineb omalt poolt elava rahvakeele kaitsjana. Kaasaegses komi keeles ongi palju vene laene ning neid tuleb ka tõlgetes kasutada, Lõtkin aga tõlgib mingisse raskesti arusaadavasse Stefani-aegsesse komi keelde.⁶³

Lõtkinil on suured teened komi kirjakeele loomisel. Ta pöördus senisest, komi seminaristide russismirohkest kirjakeele traditsioonist elava rahvakeele poole. Lõtkin oli teadlik oma töö olulisusest ning ta soovis teha komi kirjakeele väljatöötamisest üldrahvalikku ettevõtmist. *Komimaa* eessõnas kirjutab Lõtkin: *Minu tõlgetega, võib öelda, pannakse alus komi keele kirjanduslikule töötlmisele.*⁶⁴ Ta tunnistab, et tema tõlked pole täiuslikud, et neis on korduvatele kontrollimistele vaatamata vigu ning kutsub kõiki, nii õpetajaid kui õpilasi, üles talle leitud vigadest teatama ja märkuseid ning parandusi saatma, et ühisel jõul komi kirjakeele loomiseks kaasa töötada.⁶⁵

Lõtkinit võib pidada komi keeleteaduse isaks. Ta on foneetiliste, grammatiliste ja ortograafiliste normide alusepanija komi kirjakeeles. Tema keeleteaduslikest seisukohtadest lähtusid ka nõukogudeaegsed komi keeleteadlased (V. A. Molodtsov, V. I. Lõtkin jt). Lõtkini peateosest, mis sisaldas nii grammatikat, sõnaraamatuid kui ka piisavalt kirjakeele norme illustreerivaid komikeelseid tekste, sai komi keeleteadlaste käsiraamat. Lõtkin tegi esimesena kindlaks, et komi keeles on 33 foneemi, 7 täis- ja 26 kaashäälikut, ta lõi oma tähestiku. Lõtkin kirjutab esimese komikeelse komi grammatika, ta rikastas oluliselt komi sõnavara puhastades seda võõrsõnadest, eelkõige russismidest. Lõtkin oli üpris

⁶² Ühtedel andmetel varjas end nende initsiaalide taha A. D. Putjata (vt: *Писатели коми*. С. 360); kirjaniku ja kodu-uurija P. G. Doronini arvates aga on tegu komi lingvisti ja tõlkija Andrei Jefimovitš Popoviga (vt: В.И.Мартынов. *Становление коми литературы*. С. 101)

⁶³ А. П. По вопросу о зырянском языке и зырянской грамоте. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1884. Декабр. С. 91–94.

⁶⁴ Г.С.Лыткин. *Зырянский край*. Предисловие. С. VIII.

⁶⁵ Samas.

puristlik tõlkija, tema nimega seostatakse nn *va-komi* (puhas komi) teooriat. Oma uurimustega Permi Stefani tõlgetest pani ta aluse ka komi keele ajaloo uurimisele.⁶⁶

Ajalugu, etnograafia, kodulugu

Lõtkini suurteose ajaloole pühendatud osa algab teadusliku artikliga Komimaa õigeusustamisest ja Moskva riigiga liitmisest, kusjuures loo peakangelaseks on Permi Stefan. Edasi tuleb Permi Stefani elulookirjeldus, mille aluseks on eelkõige Jepifani Targa (*Премудрый*) kirjutatud Permi Püha Stefani elulugu. Lõtkin adapteeris esmalt Jepifani kirikuslaavi kõrgstiilis kirjutatud teksti kaasaegsesse vene keelde, ning lisas siis andmeid ka teiste ajaloolaste (Karamzin, Solovjov jt) teostest. Saadud teksti tõlkis ta lihtsasse, kaasaegsetele arusaadavasse komi keelde. Jepifani kirjutatud Permi Stefani elulooga tegelesid tollal teisedki komi uurijad (Aleksandr Popov, Jevlogi Višerski).⁶⁷

Mida siis Lõtkin Permi Stefanist kirjutas? Stefan sündis umbes 1335–40 Ustjugis, tema isa Simeon oli Ustjugi Püha Jumalaema katedraali klerik, ema nimi oli Maria. Tollal ulatus komide asuala 60 versta kaugusel Ustjugist asuva Kotlaseni (komi keeles *Põras*) ning Lõtkini veendumuse kohaselt pidi komisid, sh ristituid, olema ka Ustjugis. Lõtkin kirjutas: *Olen sisemiselt veendunud selles, et Stefan oli mees- või naisliini pidi komi, nagu vennad Kyrillos ja Methodios olid slaavlastel. Stefani iseloomus on palju komilikku: heasüdamlikkus, ausus, tööarmastus, püsivus, juurdlev ja kaine mõistus; tema tõlked komi keelde annavad tunnistust sellest, et ta ka mõtles komi keeles, aga mitte vene keeles nagu uued tõlkijad-komid*.⁶⁸ Siin teeb Lõtkin Stefanist komi kangelase, esitab positiivse autostereotüübi komidest ja vastandab Stefani tõlketraditsioonile, mille jätkajaks ta end pidas, kaasaegsele komi seminaristide traditsioonile. 1379. a läks Stefan omal initsiatiivil misjonitööle komide juurde ning saabus järgmisel aastal nende keskusesse Jemdini ehk Ust-Võmi.⁶⁹ Toimus Stefani jõuproov paganlike komide vaimse liidri Paniga (ka Pam), mille alati rahulik ja oma Jumalat usaldav Stefan võitis. Pan oli sunnitud kodumaalt lahkuma. Stefan hävitas vanad ebajumalakujud, ehitas kiriku, edendas komikeelset kirjasõna ja haridust. Stefan õpetas oma kohalikele õpilastele nii kirikuslaavi kui ka komi keelt ja kirja, kasvas misjonitöö jätkajaid. 1383. a pühitseti Stefan Moskvast vastloodud Permi piiskopkonna esimeseks piiskopiks. See oli poliitiline samm, osa

⁶⁶ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291–293; В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 102; А.Е.Ванеев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 82–84; The Zyryans (Komi). New Haven, 1955. P. 72.

⁶⁷ А.Е.Ванеев, В.И.Лыткин, В.И.Мартынов. Коми литература. С. 81–82.

⁶⁸ Г.С.Лыткин. Зырянский край. отд. 1. С. 5.

⁶⁹ Lõtkin kasutab venekeelsete toponüümide kõrval ka komikeelseid, see tundub talle oluline olevat. Üldiselt seda ei tehta.

Moskva ekspansioonist, sest formaalselt allus Komimaa tollal veel Novgorodile. Stefan polnud komidele mitte üksnes vaimulik juht, ristiusustaja ja tähestiku ning kirja looja. Omaloodud poolsõltumatus piiskopkonnas oli ta ka sõjapealik, kelle juhtimisel edukalt tõrjuti vogulite (manside), novgorodlaste ja vjatkalaste sõjaretked, õiglane valitseja ja kohtumõistja, arukas majandustegelane, kes oma *karja* näljast päästis neile Ustjugist ja Vologdast vilja ostes. Stefan suri 26. aprillil 1396 Moskvas ametireisil olles.⁷⁰

Lõtkin ajal asusid Permi Stefani maised jäänused Moskva kremlis, Spass na Boru kirikus. Lõtkin arvas, et kangelase võiks koju tuua, tema põrmu Ust-Sõssolski Püha Stefani katedraali ümber matta.⁷¹

Lõtkin ilmselt idealiseeris Stefani ja tema-aegset Permi piiskopkonda. Permi Stefan oli tema jaoks rahvuslik kangelane, komi kultuuriheeros ja pühak. *Haritlased alustavad oma rahvuse-ehitust (nation-building) rahvusliku mineviku loomisest: nad konstrueerivad idealistliku visiooni kunagisest õitsvast kultuurist. [...] Nad idealiseerivad rahvusliku minevikku, et selle najal luua võimalus rahvuse tulevikuks.*⁷² Just sellise rahvuse müütilise ruumi, rahvuse transendentalse kodu.⁷³ konstrueerimisega tegeles oma ajaloo-alastes kirjutistes ka Lõtkin. Tema arvates oli komide kuldajastuks Stefani-aegne Permi piiskopkond. Lõtkin uuris väga hoolikalt 14. sajandist pärinevaid komikeelseid kirjandusmälestisi ning ta ei kahtle, et komi tähestiku autoriks oli Stefan, kusjuures eeskujuks olid talle Lõtkini arvates vene ja eelkõige kreeka tähed, mitte komi märgid, nagu arvasid T. Mihhailov ja P. I. Savvaitov. Stefan valdas kreeka keelt ja isegi tõlkis otse kreeka keelest komi keelde. Nii nagu Kyrillos ja Methodios lõid kreeka tähestiku baasil tähestiku slaavlastele, nii ka Stefan komidele. Samuti oli Lõtkin erinevalt Savvaitovist veendunud, et eksisteerisid komikeelsed raamatud, ehkki ühtegi säilinud pole.⁷⁴

Stefani venelastest järglased Permi piiskopitoolil ilmselt ei hoolinud eriti komi kirjakeele õpetamisest ja arendamisest. Stefani loodud kirjakeele traditsioon ja komikeelsed kirjutised jäeti unarusse ja need hävisid aja möödudes. Piiskopkonnas, tema peamistes kirikutes ja seminarides pääses võidule kirikuslaavi keel. Oluliselt aitas komikeelse vaimuliku kirjasõna hävimisele kaasa trükitud kirikuslaavikeelsete kirikuraamatute levik. Komimaa kolkakloostreis ja eraklais (näiteks Votšas) lauldi komikeelseid kirikulaule siiski kuni 18. sajandi keskpaigani, siis eraklad likvideeriti. Mütoloogilise kuldajastu hävitajaiks olid niisiis venelastest vaimulikud, kes komikeelse kirjasõna traditsioonide hoidmisest ei hoolinud.⁷⁵

⁷⁰ Г.С.Лыткин. Зырянский край. отд. 1. С. 4–12, 45–47, 59–60, 68–69.

⁷¹ Samas. Lk 13, 40.

⁷² Epp Annus. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. // Looming. 2000. 1. Lk 89.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Г.С.Лыткин. Зырянский край. отд. 1. С. 14, 61–62.

⁷⁵ Vt: E. Annus. Kiigelaual. Lk 89.

Oma raamatu ajaloole pühendatud osas esitas Lõtkin originaalse ajalookäsitluse Komimaa ajaloost Permi Stefani ja tema järglaste ajal olles nii üheks teerajajaks ka komi ajalookirjutuse alal. Oma ajalookontseptsiooni olemasolu on rahvuse kujunemise juures teatavasti väga oluline. Lõtkin ilmselt mõistis seda. Raamatu ajaloole pühendatud osa ühes juurdekuuluvate illustratsioonidega polnud mõeldud mitte ainult komi õpilastele, vaid ka nende kodustele, täiskasvanuile, kogu rahvale. Raamatu vahele köidetud papile trükitud värviline Püha Stefani pilt kaunistaks Lõtkini sõnul pühitsetuna iga komi ikooninurka ja meenutaks neile seda, kelle vägitegude ja palvetega nende esivanemad 500 aasta eest risti-usu õpetusele võideti.⁷⁶ Lõtkin konstrueeris pilti ideaalsest minevikust ja üritas seda oma raamatu vahendusel levitada.

Muuseas leiame raamatust ka komide asuala etnograafilise kaardi ning selle juurde kuuluvad seletused (lk 87–88). Lõtkin nendib, et tavaliselt eristatakse sürjaneid ja permjakke (sürja- ja permikomisid), kuid leiab, et selline eristamine pole vähemalt teaduskirjanduses õigustatud, kuivõrd tegemist on ühtse rahvaga, kes räägib sama keelt. Lõtkin nimetab permjakke vahel ka kaama komideks (*kamskije zõrjane*). Lõtkin eristab murrete alusel võtšegda, sõssola, udora, izma, põhja- ja lõuna-kaama komisid. Viimased kaks murret kuuluvad permikomidele. Lõtkini arvates on komi ja udmurdi keel ühe keele murded samal moel nagu väike-vene (ukraina) ja suur-vene keel on ühtse vene keele murded.⁷⁷ Ta püüdis erinevate allikate abil välja selgitada komide (sürjakomide ja permikomide) ning ka lähima sugulasrahva udmurtide arvukust ning leidis, et olemasolevad andmed (150 000–196 000 komi ning 210 000–241 637 udmurti) on tõenäoliselt vähendatud. Raamatu teise osa sissejuhatuses märgib Lõtkin komide arvuks 160 000. Samuti püüdis Lõtkin määratleda komi õpilaste arvu. Ta leidis, et tütarlapsi koolitatakse palju vähem kui poisse ja pani kaasmaalasetele südamele, et need oma tütarde õpetamisele enam tähelepanu pööraksid, sest kodusviibivate emade ja vanemate õdede mõju järeltulevatele põlvedele on palju suurem kui sageli eemalviibivate isade ja vanemate vendade oma.⁷⁸ Niisiis tegi Lõtkin siinkohal rahvusliku sihiseade, esitas haridusprogrammi. Teda huvitasid ka komide asuala ulatus ja piirid. Sellest huvist lähtudes koostaski ta raamatule lisatud etnograafilise kaardi. Korduvalt nendib ta, et varem, Stefani ajal, ulatus komi asustus Võtšegdal Kotlaseni, nüüd aga vaid Mezõgini 20 versta Jarenskist ülesvoolu.⁷⁹

⁷⁶ Г.С.Лыткин. Зырянский край. Предисловие. С. V.

⁷⁷ Tsaariaegse ametliku käsitluse järgi jaotus vene keel suurvene, väikevene ja valgevene keeleks. Ukraina ja valgevene rahvuslased seda seisukohta ei jaganud.

⁷⁸ Г.С.Лыткин. Зырянский край. отд. 1. С. 87–88; отд. 2. С. I.

⁷⁹ Vt nt: Г.С.Лыткин. Зырянский край. отд. 1. С. 46.

Eluõhtul

Oma tööd komi keele ja kultuuri edendamisel jätkas Lõtkin kuni surmani. P. G. Doronini teatel valmistas ta ette ja avaldas 1901. a kogumiku *Komi rahvalooming* (*Зырянские народные произведения*).⁸⁰ Samal aastal kohtus Lõtkin Komimaale siirduva soome keeleteadlase Y. J. Wichmanniga, kellele jagas ilmselt infot Komimaa olude ja komi kultuuri kohta. Wichmann leidis Vizinga preestri majas I. A. Kuratovi luuletuste käsikirjad. Võimalik, et Lõtkin oli nende käsikirjadega tuttav ajast, mil need olid Peterburis, poeedi vennapoja, filoloogia teaduskonna üliõpilase Nikolai Afanasjevitš Kuratovi käes, ja juhatas Wichmanni nende jälile.⁸¹

Oma viimaste eluaastate vaba aja (septembrist 1901 kuni jaanuarini 1907) pühendas Lõtkin Teaduste Akadeemia palvel tööle N. P. Popovi koostatud vene-komi sõnaraamatu käsikirjaga. Mäletatavasti oli Lõtkin selle koostamisel gümnasistina abiks olnud. Ehkki Popov oli töötanud Sjögreni innustusel, oli sõnaraamat Popovi komist abilise Afanassi Motorini mõjul nn seminaristide kirjaviisis. Motorini haridus pärines nimelt Vologda vaimulikust seminarist, kus professoriks oli P. I. Savvaitov. Seega pidi Lõtkin käsikirja üpris palju muutma, oma kirjaviisi ümber panema ja russismid välja rookima. Töö tulemuseks oli suurim revolutsiooni eel koostatud vene-komi sõnaraamat (25 000 sõna). Välja anti see mitmesugustel tehnilistel põhjustel alles 1931. a.⁸²

Oma viimastel eluaastatel oli Lõtkin pikalt haige, ta põdes grippi ja keskkõrvapõletikku. Georgi Stepanovitš Lõtkin suri 22. märtsil (vkj) 1907 Peterburis.⁸³

Kokkuvõtteks

Oma mitmekülgses tegevusega komi kultuuri uurimisel ja edendamisel, komi rahvuse kujundamisel, aitas Lõtkin luua seda alust, millelt lähtus komi rahvuse kevad nn kuldsetel 1920. aastatel. Lõtkin oli olulisim tegelane tsaariaegses komi rahvusliku liikumises, kompromissikunstnik, kes näiliselt võime ja õigeusu kirikut teenides oskas omi eesmärke saavutada ja komi rahvuslasena Vene impeeriumi üle kavaldas. Lõtkin andis komidele teadmise 14. sajandisse tagasiulatuvalt komi kirjakuultuurist, andis neile selle teadmisega kaasneva uhkustunde ja enesearvustuse. Tema teened komi kultuuri ja keele uurimisel on suured, ta on üks kaasaegse komi kirjakeele loojaid. Ma ei taha öelda, et Lõtkin oli alati teadlik rahvuse arhitekt ja ehitaja. Ilmselt tegutses ta sageli intuiitiivselt,

⁸⁰ Писатели коми. С. 358.

⁸¹ В.И.Мартынов. Становление коми литературы. С. 105.

⁸² В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 293; Писатели коми. С. 356; С. Оденбург. Предисловие. С. I–IV.

⁸³ В.И.Лыткин. Георгий Степанович Лыткин. С. 291.

rahvustundele ärganud südame sunnil, tunnetades moraalset kohustust haritlasena oma rahvast teenida. Tema peateos *Komimaa* on kahtlemata revolutsioonieelse komi kultuuri suursaavutus, mille mõju ulatub kaugemale hilisemasse aega. See kujunes omalaadseks komi entsüklopeediaks, komi haritlaste lauaraamatuks. Raamat oli aga mõeldud õpikuna, rahvaraamatuna, selles mõttes ta ebaõnnestus. Lõtkini peateosel polnud – tõenäoliselt kõrge hinna tõttu (3 rubla) – erilist müügiedu, ta ei levinud rahva hulgas ja tõi kahjumit.⁸⁴ Selle raamatu mõju komidele polnud mitte kohene ja otsene, nagu oleks soovinud autor. See hakkas komi rahvast mõjutama alles pärast Lõtkini surma ning kaudselt, teiste haritlaste tööde kaudu. Permi Stefani 600. surma-aastapäeva puhul anti Lõtkini suurteos uuesti välja.

⁸⁴ И. А-въ. Георгий Степанович Лыткин. С. 77.

Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika

Harri Moora juhtumi näitel

Ann Marksoo

Nõukogude ajal tegutsenud Riikliku Julgeoleku Komitee (RJK) ja Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) arhiivide avamine on oluliselt mõjutanud Eesti lähiajaloo uurimistemaatikat. 1996.–97. aastatel kujunesid üheks kuumemaks teemaks meie poliitikute, kultuuritegelaste ja teadlaste sidemed RJK-ga ning viimase agentidevõrgu väljaselgitamine. Vastavatel arhiivandmetel põhinevate kirjutiste avalöögi andis 1996. a septembrist ilmuma hakanud ajaleht *Kultuurimaa* oma rubriigis *Dokument*. Sama aasta lõpul ilmus Indrek Jürjo raamat *Pagulus ja Nõukogude Eesti*¹ ning 1997. a nägid trükivalgust kaks üllitist *AD Fontese* sarjast, mis sisaldavad eesti keelde tõlgituna Riikliku Julgeoleku Komitee vastuluureosakonna aruandeid aastaist 1954.–55.² Kõiki mainitud publikatsioone iseloomustab kolm ühisjoont:

- nad põhinevad, mõned erandid välja arvatud, ainult RJK, EKP ja VEKSA³ arhiivides talletatud materjalidel, mida autorid on pidanud küllalt autentseteks, et nende põhjal toimunut kajastada. Põhimõtteliselt on välditud muid allikaid, samuti on loobutud kirjalike mälestuste, kirjavahetuse jms kasutamisest ning asjaosaliste või neid tundnud isikute intervjuerimisest, mida lähiajaloolistes uurimustes sageli rakendatakse;⁴
- uurimise ajaline raskuspunkt keskendub (v.a VEKSA-ga seonduv) esmajoones ajavahemikule 1944–60, kuna selle aja arhiivmaterjalid on Eestis täielikumalt säilinud.
- kõnesolevate publikatsioonide autorid-koostajad on noored või äsja keskikka jõudnud inimesed, kes uuritava ajajärgul olid veel sündimata või väikelapsed, mistõttu neil pole sõjaaegse või -järgse, äsja okupatsiooni alla ja RJK võrku langenud Eesti olustikust isiklike mälestusi.

¹ Indrek Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tln: Umara, 1996. 358 lk.

² Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1954–55. // *AD Fontes*. 2. Eesti Riigiarhiivi filiaal (Parteiariiv), 1997; Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. // *AD Fontes*. 4. Eesti Riigiarhiivi filiaal (Parteiariiv), 1997.

³ Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee. 1960. a rajatud VEKSA materjalid asuvad ERA-s fondis R-2249.

⁴ I. Jürjo. *Pagulus*. Lk 6.

Need asjaolud on vajutanud märgatava pitseri kõnesolevate tööde ainestiku valikule, eriti aga selle põhjal tehtud järeldustele ja hinnangutele.

Kui rubriik *Dokument* ja kaks viimatimainitud üllitist on koostatud põhimõttel, et dokumendid räägivad iseenda eest ja koostajad on lisanud peamiselt allikmaterjalide viiteid või täpsustanud kõnesolevate isikute eluloolisi andmeid, siis I. Jürjo on oma raamatus esitanud märksa rohkem omapoolseid järeldusi ja hinnanguid. Ühelt poolt on nii Jürjo kui ka tema kolleegid (Tõnis Ritson, Pääsu Kivikas) teinud ära tunnustustväärivalt mahuka töö julgeoleku peamiste tegevusliinide ja töömeetodite selgitamiseks, seda eeskätt välisluurega seotud valdkonnas. Teiselt poolt tuleb aga tõdeda, et valitud on uurijale kergem tee ja lähtutud põhiliselt ühepoolsest RJK allikatest. Ometi on teave, kuidas julgeolekuorganite luubi alla sattunud inimesed väljaspool selle organisatsiooni vaatevälja käitusid, tolleaegsest ühiskonnast tervikpildi loomiseks äärmiselt oluline. Oma raamatu eessõnas põhjendab I. Jürjo tema poolt valitud ainekäsitlemise viisi enda kehvade žurnalisti võimetega, kuid samas küsib otse: *Kuidas vestelda mõne endise KGB agendiga ja mida ta räägiks?*⁵ See näitab selgesti, et autor on juba ette võtnud hukkamõistva hoiaku kõikide agentide nimekirja kantud isikute suhtes, mitte nähes nende rollide erinevust ega usu, et nendelt või neid tundvatelt (tundnud) inimestelt saaks väärtuslikku teavet uuritava ajajärgu kohta.

I. Jürjo raamat kutsus esile elava poleemika, kus jämedates joontes vastandusid kaks poolt. Mitmed ajaloolased ja mõned julgeoleku sepiustestega isiklikult kokku puutunud inimesed heitsid autorile ette vähest kriitilisust allikmaterjalide suhtes, asetumist ajaloolasele sobimatusse kohtuniku rolli, teised andsid tööle üheselt kiitva hinnangu ja kaitsesid autorit eespool märgitud süüdistuste vastu.⁶ Tänaseks on kõige ägedamad vaidlused juba vaibunud ja teema taas ülesvõtmine võib tunduda tarbetuna. Teen seda siiski kahel põhjusel. Esiteks ei tahtnud ma 1996. a, esimeste emotsioonide mõjul, tõtata trükisõnas oma arvamust avaldama, vaid pidasin vajalikuks enne ise vastavate arhiivandmetega tutvuda ning süstematiseerida enda ning teiste vanemasse põlvkonda kuuluvate inimeste mälestusi. Teiseks pole möödunud paari aasta vältel kõnealuse temaatika allikate ring, vastupidiselt ootustele, oluliselt avardunud ja piiridub endiselt kitsalt vaid endises Parteiarhiivis (ERAF) leiduvate materjalidega.

⁵ I. Jürjo. Pagulus. Lk 6.

⁶ Vt nt: **Arvo Vallikivi (Valton)**. Kui palju tagurpidisust. // Sõnumileht 1996. 23. oktoober; **Mati Hint**. Liialt kerge käega. KGB osast Eesti kultuuriloos // Eesti Päevaleht. 1996. 1. oktoober; **Hellar Grabbi**. Teaduslik-moraalne praak. // Eesti Päevaleht. 1996. 14. november; **Alo Lõhmus**. Ajaloo uurimine võib osutuda ebaseaduslikuks. Intervjuu Aadu Mustaga. // Postimees. 1996. 4. november; **Ülo Ignats**. Indrek Jürjo võimas raamat KGB-st ja selle tegevusest pagulaste hulgas. // Eesti Päevaleht. 1996. 19. detsember; **Rein Helme**. Tähtis samm enesepuhastuse teel. // Kultuurimaa. 1997. 17. jaanuar.

Sellest asjaolust ajendatuna otsustasin mitteajaloolasena sekkuda RJK-ga seotud lähiajaloo uurimisprintsipiide arutelusse. Kaitsen järgmisi seisukohti:

- kitsalt ühe allika(te grupi) keskne ainekäsitus ei võimalda mitmekülgset ja objektiivset analüüsida julgeolekuorganite ning kodu- ja välis-eesti ühiskonna suhteid, seda nii üksikisiku kui kogu süsteemi tasandil;
- kõnesolevasse uurimistöösse tuleks kaasata teadlasi, kes rööbiti kohalike ja välismaiste arhiivandmetega koguks teavet ka suulise pärimuse – *oral history* – meetodil ja ei pelgaks võtta otseühendust endiste agentide või nende sugulastega. Vastasel korral jääb talletamata hulk huvitavaid, asjaosalisi nii positiivselt kui negatiivselt iseloomustavaid seiku. Arvan, et järeltulevad põlvned, kes hindavad seda õnnetut ajajärku meie ajaloos vähem emotsionaalselt, saavad olema tänulikud mitmekülgsetest allikatest professionaalsel tasemel kogutud ainekogu eest;
- tuginedes ühekülgset julgeoleku arhiividele, satub uurija enesele tahtmatult ohtu, et ta libastub objektiivse ajaloolase positsioonilt ironiseeriva kohtuniku rolli, hakates otseste süütöendite puudusel neid kaudsel teel lausa otsima. Süüdistav hoiak õhutab ajakirjandusele omast sensatsioonihimu, püüdu lugejaskonda šokeerivaid avastusi võimalikult ruttu ja esimesena avaldada, mis aga hiljem võib põhjustada ümberhindamist ja vajadust vabandada;
- täiendava materjali kogumise vajadus on eriti kiireloomuline 19. sajandi viimasel või 20. sajandi esimesel kümnendil sündinud põlvkonna kohta. Need inimesed, peale väheste erandite, on juba manalas ega saa enda eest ise kosta. Ometi andis just see põlvkond Eesti Vabariigi rajamisel ja tema rahvuskultuuri edendamisel peamise panuse, sattudes seetõttu saksa ja vene okupatsioonivõimude kahepoolse löögi alla, piltlikult öeldes alasi ja haamri vahele. Seda põlvkonda *töötles* julgeolek kõige halastamatumalt ning säilitas selle kohta kõige täielikuma arhiivandmestiku, näitamaks ametialases kõnepruugis *tuntud rahvuslaste* käitumist oma tahte kohaselt. Usun, et kõnesolev põlvkond väärib ka RJK-välistel andmetel põhinevat uurimust.

Loetletud seisukohtade toetuseks teen katse ühitada arhiivandmeid ja suulisi mälestusi oma isa, Harri Moora saatuse näitel.

Harri Moora oli sajandivahetusel sündinud Eesti intelligentide põlvkonna küllalt tüüpiline esindaja. Seetõttu on alljärgnev mõneti selgitus- ja kaitsekõne paljudele tema kaasaegsetele, inimestele, kelle isikuandmed ja taust on nende pojapoegade põlvkonnale juba üsna võõraks jäänud. Viimane asjaolu selgitab osaliselt, miks vanema põlvkonna kohta on antud õige järske hinnanguid. Nii on I. Jürjo oma raamatus nimetanud Moorat kord *innukaks* ja kord *viljakaks* agendiks. Jätan lugeja otsustada,

milliseid epiteete tema kasutaks, kui on järgneva loo läbi lugenud.

Kui on olemas süüdistatav ja süüdistaja, siis peab olema ka advokaat. Kaitsekõne algab tavaliselt kaitstava isiku ja tema tausta tutvustamisega, mis peaks aitama vastata küsimusele, kas süüdistatav on väidetavateks tegudeks võimeline või mis sundis teda taoliselt käituma. Kaitsekõne teine pool on pühendatud süüdistuse nõrkade kohtade väljatoomisele ja ümberlükkamisele. Ka mina püüan mainitud skeemi jälgida. Loodan, et siis on lugejal kergem olla kujuteldava kohtuniku rollis, vaagides halva ja hea vastastikust kaalu.

Kasutatud allikatest

Alljärgnevas loos on käsitletud sündmusi, mis toimusid peamiselt ajavahemikul 1940–60. Nende kronoloogiliseks taastamiseks ja analüüsimiseks kasutasin esiteks neid samu RJK aruandeid, mille põhinevad ülalmainitud publikatsioonid.⁷ Ühelt poolt püüdsin selgitada, mis oli isa nimega seoses meile (pean silmas kogu perekonda) täiesti uut ja kuidas oli seal kajastatud teadaolevat. Teiselt poolt pakkus huvi, kas vastavates aruannetes märgitud faktid lubavad teha just selliseid järeldusi nagu seni avaldatus on tehtud.

Harri Moora isiklik toimik ei ole säilinud või ei ole seda leitud. Saamaks ülevaadet asjaoludest, mille suhtes julgeolek võis Moorat küsitleda, tutvusin tema neil aastatel arreteeritud lähedaste tuttavate (Peeter Tarvel, August Palm, August Annist, Rudolf Põldmäe, Paul Ariste, Helmut Tarand) ülekuulamisprotokollidega.

Teiseks lugesin oma mälu värskendamiseks ja mitmete asjadega ka esmakordselt kurssi viimiseks hulgaliselt kirjandust, artikleid ja mälestusteraamatuid, mis käsitlevad 1940.–50. aastate sündmusi, eriti Eesti Vabariigi Rahvuskomiteega seonduvat.

Kolmandaks, publitseerimata kirjalikeks allikateks Harri Moora eluloo täpsustamisel on tema poolt aastatel 1941–1943 arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgrenile Helsingisse saadetud kirjad. Nende kirjade koopiade eest võlgnen tänu Jüri Selirannale, kes hankis need prof Ella Kivikoski abiga Helsingi ülikooli arhiivist. Olen tänulik ka Ille Palmile, kes andis mulle kasutada oma isa August Palmi päevikus olnud märkmeid 1944. a sügise sündmuste kohta.

Neljandaks andsid väärtuslikku lisateavet minu enda ja õdede-vennade mälestused⁸ ning paljudel juhtudel meie emalt – Aliise Mooralt –

⁷ ERAF. 138. RJK I peavalitsus Moskvas ja talle alluva ENSV RJK I osakonna toimikud.

⁸ Eestis elavate laste teadmiste lisavad palju väärtuslikku tema vanima poja Rein Moora mälestused. Rein Moora siirdus 17-aastasena (1943. a) Soome, osales *soomepoisina* sealses jätkusõjas ja pärast sõda asus elama Rootsi. Tema teab Harri Moora 1957. a Rootsi reisist kõige rohkem, sealhulgas selle reisi Rootsi-poolsest saamisloost. Ühtlasi on Rein Moora üks vähestest, kes mäletab julgeoleku terava tähelepanu all olnud pagulasrühmituse, mida esindasid E. Laid, H. Mark ja A. Warma, suhtumist RJK ja Rootsi kaitsepolitsei vahelistesse raadio- ja agendimängudesse.

saadud ütlused. Olen täiesti teadlik, et oma perekonnaliikmete mälestuste objektiivsus seatakse kahtluse alla. Kahjuks on aga peaaegu kõik inimesed väljaspool meie peret, kes isa tundsid või kõnesolevast *KGB afäär*ist teadsid, praeguseks juba manalamehed. Ainus väliseestlane, kes tol-laseid sündmusi veel mäletab, on Heinrich Mark.

Lõpuks on minu väiteid vorminud ka vestlused I. Jürjoga, kus ta põhjendas oma suhtumist kõne all olevatesse inimestesse ja toimunud sündmustesse.

Täiendusi Harri Moora eluloole

Harri Moora kui teadlase elutööst on palju ja ilusasti kirjutatud. Need biograafilised ülevaated ilmusid aga nõukogude ajal ja arusaadavalt tuli tollal paljudest eluloolistest seikadest vaikida või põgusalt üle libiseda. Käesoleval juhul tahaksin peatuda just seni varju jäänud asjaoludel ja vabandan, kui antud teema raamides need täiendused pisut pikaks lähevad.

Harri Moora (s 2. märtsil 1900) iseseisev elu algas 1918. a, kui ta äsja ülikooliõpinguid alustanuna vabatahtlikult Vabadussõtta läks. Pärast sõda üliõpilasena ja ka hilisemas akadeemilises töös liitus ta rahvuslust ja demokraatiat väärtustavate ringkondadega, kes koondusid peamiselt *EÜS Veljestosse*. 1930. aastatel kujunes *Veljestost* demokraatlik-akadeemiline opositsioon autoritaarsusse kaldunud riigivõimule.⁹ Ma usun, et Moora selleks ajaks välja kujunenud maailmavaadet ja teadlasnatuuri olid kõige rohkem mõjutanud kolm inimest. Neist esimene oli Johannes Aavik, kes aastail 1915–17 äratas reaalkooli noorukis huvi eesti keele ja ajaloo vastu ning hiljem ülikoolis ärgitas Moora ületulekut arstiteaduskonnast filosoofiateaduskonda.¹⁰ Teadlasena oli talle eeskujuks tema akadeemiline isa, soome arheoloog prof A. M. Tallgren, kelle särav lektoriisiksus sai ilmselt määravaks Moora edasise kitsama eriala valikul. Tallgren pälvis tema sügava lugupidamise väga kõlbeline elukäsitluse ja oma õpilastesse austava-abistava suhtumise poolest. See sümpaatia laienes kogu soome haritlaskonnale ja rahvale, kellega vaimsete sidemete hoidmine oli Moora jaoks elu lõpuni väga tähtis.

Politiikutest austas Harri Moora Jaan Tõnissoni, tema sirgjoonelisust ja pühendumist rahvuslike väärtuste kaitsmisele. Lugupidamine Tõnissoni vastu oligi põhjuseks, miks Moora pärast 1940. a juunipööret soostus minema Vares-Barbaruse valitsusse haridusministri abiks, ametinimetusega teadus- ja kunstiosakonna direktor.

⁹ Harri Moora kui *Veljesto* ühe ideoloogi mõtted demokraatlikust riigist, rahvuslikust eneseteostusest ning haritlaskonna ülesannetest alanud Teise maailmasõja ja Eesti omariiklust varitseva ohu taustal on kokku võetud kõnes *Demokraatia rahvusliku kandejõuna*, mille ta pidas *Veljesto* 20. aastapäeval 24. veebruaril 1940. a. (Vt: Võim ja Vaim. Album Eesti Üliõpilasselts *Veljesto* 20. aastapäevaks. Trt, 1940.).

¹⁰ Vt täpsemalt: *Üliõpilasteht*. 1990. aprill.

Juunipöörde ajal juhatas Harri Moora arheoloogilisi kaevamisi Lõhavere linnamäel. Saamaks toimunust ülevaadet, sõitis ta Tartusse, kus J. Tõnisson veenis teda nimetatud ametikohta vastu võtma. Tõnisson oli väitnud, et nüüd, kus riigi iseseisvus on kaotatud, tuleb püüda vähemalt haridus ja kultuur eestimeelsete kontrolli all hoida. Pidades Hans Kruusi omameheks ja arvates, et ka Johannes Semper on eesti kultuuri kaitsmisest huvitatud, lootis Tõnisson, et Moora Semperi abina suudab seda kolmikut tugevdada. Isa ise ei olnud selles suhtes optimistlik, kuid vastates abikaasa Aliise Moora ehmunud etteheitele, ütles ta lihtsalt: *Ma ei saanud talle keelduda*. Võimalused hariduspoliitikat mõjutada olid ilmselt arutusel ka laiemas ringis. Nimelt selgub prof Peeter Tarveli ülekuulamisprotokollist, et temalt arreteerimisel ära võetud märkmik-päevaraamatus oli sissekanne 29. juunil 1940 J. Tõnissoni kodus toimunud koosolekust, kus osalesid P. Tarvel, H. Moora ja Ernst Kull. Lootused haridus- ja teaduspoliitikat mõjutada luhtusid aga kohe. Isa koges, et astutud samm oli kasutu. Kõik otsused tehti kas väljaspool valitsust või valitsuse enda hierarhia tipus ja sisulisele arutamisele ei kuulunud. Harri Moora oli kristliku kasvatusesega ja võttis regulaarselt osa ülikooli kirikuelust, samuti osales akadeemiliste seltside töös. Oli saatuse ironia, et nüüd tuli tal koos J. Semperiga alla kirjutada valitsuse korraldustele likvideerida ülikoolis usuteaduskond ja üliõpilaskonvendid. Moora palus end ülikooli tagasi suunata ja 1. septembrist 1940 seda talle ka võimaldati. 10. novembril 1941. a Tallgrenile saadetud kirjas andis ta esimesele nõukogude võimu aastale järgmise hinnangu: *Füüsiliselt oleme küll veel püsti, aga vaimselt on meid see aasta täis vägivalda ja kõigepäält hirmsat valet, millest keegi ei saanud hoiduda, teinud invaliidideks*.

Harri Moora lühiajaline kuulumine 1940. a juunivalitsusse oli peamine ettekääne, miks ta saksa okupatsiooni alguses 1941. aastal Tartu ülikoolist vallandati. Kirjast Tallgrenile (19. märtsist 1942) võib lugeda: *See toimus sakslaste nõudel, kes on väitnud, et ma ei sobivat pedagoogilisele tegevusele, kuna ma olen kaks kuud olnud Tallinnas vastutaval kohal kui meie vabariik üle läks enamlastele – seega enamlaste teenistuses. Mu enda südametunnistus on ses asjas küll õnneks puhas, aga ega mult keegi ka midagi küsinud pole, vaid asi on otsustatud kinniste uste taga. Ja kuna ma ei tea fakti, mis võiksid mulle tõelisteks etteheiteiks põhjust anda, siis vist tuleb põhjusi otsida kaugemast ajast, näiteks omal ajal "Vorzeiti" lõpul avaldatud seisukohtadest ja sarnastest mõtetest.*¹¹

1942. a määrati Harri Moora Tallinna Ajaloomuuseumi direktori kohale. Uus töökoht kindlustas küll perele leiva, kuid tõist rahuldust ei pakkunud. Muuseum oli halvas korras – isa enda väljenduse kohaselt alles kolikamber, millest muuseumi välja arendamise võimalused sõja

¹¹ Harri Moora viitab ilmselt oma 1932. a avaldatud tööle: Die Vorzeit Estlands. // Veröffentlichungen des Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu. VI. 1932. 91 lk.

olukorras kesised ja otstarbekus isegi küsitav. Varitses ju oht, et taganemise korral tahavad sakslased väärtuslikumad varad kaasa viia. Moora hakkas taotlema enda tagasi suunamist Tartusse, vahepeal ülikoolist lahutatud arheoloogia muuseumisse. Balti riikide arheoloogide tööd koordineeris sakslaste poolelt tollal Greifswaldi Ülikooli professor Engel, keda Moora varasemast ajast tundis. Prof Engel tagasisuunamist ka lubas, kuid tegeliku vormistamiseni asi ei jõudnud.

Saksa okupatsiooni ajal jätkusid Harri Moora teadussidemed Soomega, olukorrast tingituna küll põhiliselt illegaalsel teel. 1941.–42. aastal kasutasid Moora ja Tallgren kullerina soome noort mereväehoitviteri Vojanmaad, kellel ametikohustuste tõttu oli õigus Soome ja Eesti vahel liikuda. Hiljem Vojanmaa tegevus kullerina avastati ja ta tagandati ametist. Seetõttu muutus kahe arheoloogi kirjavahetus veelgi lünklikumaks. Ühes kirjas A. M. Tallgrenile kurtis isa vaimse töö soiku jäämist, sest *pole sisemist rahu ega seda mootorit, mis rahuaegadel kõigile mõtte ja eesmärgi andis*. Kuid ometi kujunes just soomlaste tellimusel kirjutatud Eesti ajalugu Harri Moora sõja-aastate peamiseks teadustööks. Selle teose esialgse õpikuna mõeldud variandi kirjutas ajalooõpetaja Linda Annist. Moora avardas selle ainekäsitlust mahukamaks monograafiaks ja kohendas enam soomlaste huvidele vastavaks. Käsikiri toimetati salaja Soome, kus teos 1944. a sügisel ka ilmus. Kaks aastat hiljem avaldati sama raamatu eestikeelne variant Rootsis Eesti Teadusliku Seltsi väljaandena. Selle väljaande lõpuosad, mis käsitlevad saksa okupatsiooni lõppu ja Eesti taasokuppeerimist N. Liidu poolt, kirjutati juba Rootsis. Mõlema okupatsioonivõimu eksitamiseks ilmus raamat anonüümsete autorite nimedega: M. Ojamaa (H. M.), A. ja T. Varmas.¹² 1943. a valis Soome Kalevala Selts Harri Moora oma auliikmeks.

Ojamaa-Varmase raamat oli aastaid Eesti pagulaskonnas kasutusel. Kuna autorid olid tartlased, siis oli ootuspärane, et Eesti Vabariigi sisepoliitilist arengut kajastati J. Tõnissoni toetava Tartu demokraatliku opositsiooni seisukohalt lähtudes. Ehkki kõnesolevad autorid väljendusid märksa pehmemalt kui tegi seda oma sõnavõttudes J. Tõnisson ise, said nad Märta Raua 1953. a ilmunud monograafias¹³ karmi kriitika osaliseks, kusjuures M. Raud paneb küsimärgi alla autorite professionaalsuse. Lau-sefragmendis – *need targad ajaloolased* – paneb ta jutumärkidesse just viimase sõna. Tunnustades J. Tõnissoni tähtsat rolli Eesti omariikluse arengus ja püüdes olla võimalikult objektiivne, on M. Raud J. Tõnissoni ennast suhteliselt vähe kritiseerinud. Kuid seda teravamalt ründab ta J. Tõnissoni poolehoidjaid ja sõpru.

Sedamööda, kuidas süvenes saksa okupatsioonivõimude suhtumine Eestisse kui asumaasse ja sõja käik ennustas Saksamaa paratamatut kokkuvarisemist, aktiveerisid need rahvuslikud jõud, kes otsisid võimalusi

¹² M. Ojamaa, A. T. Varmas. Eesti ajalugu. Stockholm: Eesti Raamat, 1946.

¹³ Märta Raud. Kaks suurt: Konstantin Päts ja Jaan Tõnisson. Toronto, 1953.

Eesti iseseisvuse taastamiseks. Harri Moora liitus Tartus rühmitusega, mille peamiseks koordinaatoriks oli J. Tõnissoni endine sekretär, majandusteadlane E. Kull, liikmeteks aga valdavalt varem *Veljestosse* kuulunud keele- ja kirjandusteadlased ning ajaloolased: A. Annist, A. Palm, Eerik Laid jt. 1943. a talvel peeti kaks koosolekut, ning nagu võib järeldada eespool mainitud ülekuulamiste protokollidest, oli julgeolek hiljem seal toimunud väga huvitatud ja kõiki osavõtnuid küsitleti selles suhtes korduvalt. Kui 1944. a märtsis moodustati Tallinnas Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR), kutsuti Harri Moora selle koosseisu kui Tartu aktivistide esindaja. Mil määral ta äsjaloodud komitee tööst sisuliselt sai osa võtta, ei ole päris selge. Helmut Maandi räägib oma mälestustes tema kohalolekust komitee loomise koosolekul,¹⁴ kuid E. Laidi andmetel Moora kahest kõnesoleval kevadel toimunud koosolekust osa ei võtnud.¹⁵ Isa oli tõesti 1944. a märtsis mitmel puhul Tartus, kindlasti aga Tallinna pommitamise ajal 9. märtsil (mis säästis meid murest tema saatuse pärast ja on seetõttu mees) ning hiljem seoses perekonna viimisega pommitamisohtu olevast Tartust Raasikule, meie emapoolse vanaema juurde. Igal juhul suhtus Harri Moora komitee loomisse tõsiselt ja austades konspiratsioonireegleid, sellest kodus ei rääkinud.

Kui EVR materjalid 1944. a aprillis Saksa poliitilise politsei SD kätte sattusid, algas komitee liikmete ning paljude teiste rahvuslaste arreteerimine. Isale tuldi järele 20. aprillil. Hiljem ta rääkis, et SD-s koondati algul kõik kohaletoodud ühte suurde saali ja kuna oli Hitleri sünnipäev, siis olid nad omavahel naljatanud, et ju kutsuti neid *Führeri* sünnipäevale ning laitud neile pakutud kehva kohvi: *Kuidas ise, nõnda asi*. Osa inimesi vabastati kohe pärast ülekuulamist, teised aga arreteeriti ja paigutati Patarei vanglasse. Harri Moora vabanes alles 19. augustil, jäädes seega vahepeal reorganiseeritud EVR aktiivsest tegevusest kõrvale. Isa sõnul oli teda vangis olles kõige rohkem piinanud mõte, et kogu organisatsioon laostati ja ta ise kukkus kinni midagi olulist teha jõudmata, sest eirati algelisi ettevaatusabinõusid. SD kätte sattunud EVR materjalide sisust ja sattumise põhjustest on mitmed inimesed (H. Maandi, Enn Sarv, Oskar Angelus, E. Laid) oma mälestustes või muudes üllitistes kirjutanud ja nende arvamistes on mitmeid erinevusi. Moora arvates poleks tohtinud konkreetsete nimedega materjale saata üle lahe kahtlaste kullerite kaudu – leidunuks ka usaldusväärsemaid. Pealegi võinuks kõige salastatumat teavet toimetada Soome inimese peas ja alles seal paberile panna.

Kui saksa väed 1944. a septembris taandusid ja oli selge, et lähemal ajal punaarmee Eesti uuesti okupeerib, otsustas ka Harri Moora koos perega Rootsi pageda. Alates 17. septembrist püüdis ta tulutult saada ühendust Eesti leegioni tagavararügemendiga Paldiskis, et seal vabatahtlikult

¹⁴ Helmut Maandi. EVR ja Otto Tief. // Looming. 1988. 10. Lk 1380–1404.

¹⁵ Eerik Laid. Paopagad. // Eesti Mõttelugu. Koost. Pekka Erelt, Hando Runnel. Trt: Ilmamaa, 1997. Lk 262.

teeniv Henn Moora, minu vanuselt teine vend, mingil ettekäändel välja kutsuda. Kuid tollal valitses Paldiskis juba segadus – toimus väeosa evakueerimine laevadele, mida paljud noorsõdurid boikoteerisid, sest ei soovinud Saksamaale minna.¹⁶ Samal ajal peideti ajaloomuuseumis need eksponaadid, mida sakslased olid lubanud kaasa viia, kõige sügavamale keldrisse ja kaeti teiste kastidega. Kui sakslaste auto saabus, teatas Harri Moora neile, et temal tööjõudu ei ole, kõik on lahkunud ja kui sakslased soovivad, peavad need asjad ise üles kandma ja laadima. Kiirustavad ja närvilised sakslased löid käega ja lahkusid. 19. septembri õhtul tuli isa Raasikule teatega, et peame asjad pakkima ja järgmiseks hommikuks Tallinna jõudma. Arvestades meie perekonna suurust, oleks olnud raske leida kohta mõnes Tallinnast Rootsi siirduvas paadis. Mooral oli kokkulepe oma Hiiumaalt pärit töökaaslase Jakob Koiduga, et tema soovitusel saame kohad Hiiumaalt lahkuvates paatides. 20. septembri hommikul, kui hakkasime Raasikult lahkuma, oli põhimõtteline vaidlus sugulastega, kas Eestist lahkumine on õige. Isa põhjendas oma lahkumisotsust järgmiselt: kõik püüded lääneriikidelt iseseisvale Eestile toetust saada, on luhunud, mistõttu Eesti on mõistetud pikaks ajaks nõukogude okupatsiooni alla. Järelikult ei ole pikemat perspektiivi ka illegaalsel relvastatud vastupanul, mis nõuaks ainult uusi ohvreid. Seetõttu peaks siit lahkuma kõik need, kes olid saksa võimudega lähemalt seotud või mõnel muul viisil nõukogude võimu silmis süüdlased. Jäädes ähvardab neid vältimatu arreteerimine ja häving. Enda kohta arvas ta: *Võib-olla mind nad ei arreteeri, kuid nad häbistavad mu nime, kasutavad selle ära ja siis annavad mulle ikkagi jalahoobi*. Raasikult siirdusime Aruküla jaama, kuid sealts sõitis enamik ronge peatumata mööda. Jõudsime Tallinna alles õhtul pimedas. Selgus, et J. Koidu auto oli juba lõuna ajal linnast lahkunud. Isa võttis ühendust EVR-ga, selle kaudu saime kohad 21. septembri hommikul Tallinnast väljuvas autokolonnis, millega lahkus enamik äsjamoodustatud valitsuse liikmeid. Edasi läks teekond ööbimisega Riisiperes Puise randa, kuhu oli lubatud Rootsist paat valitsusele järele saata. Paati aga ei tulnud.¹⁷ Meie pere siirdus pärast asjatut ootamist Puise (Põgari) palvemajast 24. septembri õhtupoolikul sisemaale Suure-Lähtru koolimajja, kuhu oli evakueeritud osa Tartu Ülikooli raamatukogust. Lisaks mõnede raamatukogu töötajatele ja arheoloog Marta Schmiedehelmile jõudsid sinna erinevaid teid mööda ka A. Palm ja P. Ariste koos perekondadega. Koos jäime sinna oma saatust, s.o punaarmeeleaste ja nõukogude võimu saabumist ootama. 25. septembril läks Lähtrust läbi üks rühm Eesti Korpuse

¹⁶ Nende sündmuste kohta vt: **Henn Moora**. Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses. // Harjumaa uurimusi 2. Keila, 1994. Lk 42–46.

¹⁷ Puise randa kogunenud arvuka põgenike rühma saatusest ja põhjustest, miks oodatud paat randa ei jõudnud, on kirjutanud asjaosalistest H. Maandi ja E. Laid juba eespool viidatud töödes. Samuti vt: **Pekka Erelt**. Otto Tiefi valitsuse päästmise katse 1944. aasta septembris. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 1 (100). Lk 71–78.

mehi. Need olid noored, koju jõudmise üle rõõmsad eesti poisid, kellest üks käis eraldi Harri Moorat tervitamas, sest oli enne sõda Haapsalu Õpetajate Seminaris õppides tema töid lugenud. Järgmisel päeval saabus aga auto kahe ohvitseriga, kes oli spetsiaalselt saadetud Lähtrusse kogunenud inimesi uurima. Moora sai korralduse minna nendega Tallinnasse ülikooli varadest aru andma. Meile kõigile jäi mulje, et see on arreteerimine. Isa arvas seda isegi, sest kui auto mingil põhjusel naaberkülas Väike-Lähtrus peatus ja ohvitserid eemaldusid, andis ta oma abielusõrmuse ühele kohalikule elanikule, paludes see Suure-Lähtrusse Aliise Moorale toimetada, mida ka tehti. Tol korral isat siiski ei vahistatud. Ta saabus ülejärgmisel päeval Tallinnast tagasi.

Oktoobri esimesel nädalal algasid ettevalmistused ülikooli varade reevakueerimiseks ja Tartusse tagasipöördumiseks. Et sõit raudteel oli väga vaevaline nii aja kui muude tingimuste suhtes, sõitsid Tartusse kõigepealt mehed. Ametialase arvelevõtmise kõrval oli nende ülesanne selgitada, mis oli saanud korteritest ja muust mahajäänud varast. Selgus, et ainult P. Ariste korter oli terve ja hõivamata, teistel tuli hakata uusi eluasemeid otsima. Seetõttu ööbisid nad mõned ööd Ariste korteris, kuhu kogunes muljeid vahetama teisigi tagasipöördunuid. Ühel õhtul tuli Aristele külla ka Venemaalt tagasi jõudnud Nigol Andresen. Allpool selgub, et tutvuse uuendamine N. Andreseniga oli kogu meie pere jaoks olulise tähtsusega.

Harri Moora ja ta kolleegid jõudsid Tallinnasse tagasi oktoobri keskel. Seal kutsuti Moora ülekuulamisele ning hoiti 16.–22. oktoobrini eeluuritavana kinni. Temaga oldi viisakad, kuid öeldi: *Me teame, kommunist Te ei ole, selgitage, miks sakslased Teid vangistasid?* Ja ülekuulamise raskuspunkt kalduski saksa okupatsiooni-aegsetele meretagustele sümptomitele. Tolleks ajaks hariduse rahvakomissari kohale asunud Andresen oli Moora vabastamise heaks kostnud. See asjaolu ilmselt julgustas minu ema tema poole pöörduma ka poeg Henu suhtes. Asi oli selles, et Henn Moorale ei olnud sõjaväest läbi metsade vanaema juurde naasnuna ühtki dokumenti ja see takistas teda Raasikult lahkumast: kõikjal linnas, maanteedel ja raudteel kontrollisid sõjaväe- ja miilitsapatrullid noorte meeste dokumente ja saksa sõjaväes olemise kahtluse korral noormehed arreteeriti. Aliise Moora läks N. Andreseni jutule ja palus tõendit, et Henn Moora osaleb ülikooli varade reevakueerimisel. Selle paberi põhjal võis väita, et noormees oli kogu sõjasuue tegelenud ülikooli varade valvamisega. N. Andresen sai muidugi aru, miks noormehel dokumente pole. Ema palvet kuuldes oli ta laua tagant tõusnud, läinud akna alla ja seisnud tükk aega vaikides, selg ema poole. Ta teadis, millega riskeerib taolist dokumenti välja andes, kuid ometi inimlikkus võitis. Ta kutsus sekretäri, lasi tõendi vormistada ja kirjutas sellele alla. Selle paberi julgustusel asuski Henn Moora appi ülikooli varade vagunitesse laadimisel, sõitis sama rongiga Tartusse ja jätkas poolelijäänud kooliteed. Sama tõendi

alusel anti talle 1945. a märtsis välja ka nõukogude pass. Igal juhul jäi Henn Moora lühiajaline saksa sõjaväes olemine veel mitmeks aastaks meie pere jaoks *luukereks kapis*. Olen arutlenud, kas see fakt võis olla üheks Harri Moorale surve avaldamise vahendiks? Isa seda ise küll kordagi ei maininud. Tema põhimõtteks oli üldse rääkida neist asjust vähe, säästmaks koduseid lisamuredest. Kui Henn Moora 1952. aastal ülikooli lõpetas, siis soovitas isa valida tal töökoht kuskile väiksemasse linna, kus järelevalve kaadri üle lõdvem kui Tallinnas ja Tartus.

Nõukogude okupatsiooni taastumise esimesel kümnendil kulges Harri Moora elu enamvähem selle stsenaariumi järgi, mida ta oli ennustanud. Talle võimaldati asuda tööle Tartu ülikoolis ja 1948.–49. aastaks pandi talle ka ajaloo-keeleteaduskonna dekaani kohustused. Kui ajakirjanduses räägiti kodumaale jäänud teadlastest, kõlas sageli Harri Moora nimi. See oli lühike *nime ära kasutamise etapp*, millele järgnes materdamine *kodanlike natsionalistide paljastamise* käigus 1949.–51. aastal. Ka seekord osutus Moora süüdistatavate ringis olevaks. See mõnitava kriitika avalike koosolekute ja iseenda töid ümberhindavate artiklite etapp kulmineerus ülikoolist vallandamisega.¹⁸ Harri Moora personaalnimestikust (1989) võib jälgida, milliseid artikleid kästi kolleegidel tema kohta kirjutada ja mida ta ise kirjutas. Tunnistan, et asusin isa patukahetsusartiklit¹⁹ lugema tugeva sisemise kõhedusega, sest kartsin, et see etteantud pealkirjaga artikkel on tolle aja nõuete kohaselt hoopis räigemal toonil kirjutatud. Oma kergenduseks leidsin, et kuigi Moora märgib sissejuhatuses kahe kritiseeritava teadussuuna – kodanlik-liberaalse ja fašistlik-natsionalistliku (sellega seoses on mainitud Jüri Uluotsa nime) – olemasolu, keskendub ta seejärel ainult enda töödele, süüdistamata kedagi teist. Harri Moora tunnistas oma *vigu* kolmes asjas: loodusolude ja Läänemerebasseinis muistsete kaubandussidemete ülehindamises ning muistsete hõimude sisemiste jõudude alahindamises. Ehkki artiklite kirjutajale anti mõista, et pärast oma vigade tunnistamist jäetakse nad rahule, seda siiski ei toimunud. Vastupidi, toimiti põhimõttel, et topelt ei kärise. Peagi nõuti samas asjus Moora tööde kritiseerimist ka tema kolleegidelt.²⁰

Ülikoolist vallandamise järel võimaldati isal edasi töötada sektori-juhatajana TA Ajaloo Instituudis, kuid sealgi tehti ettevalmistusi tema töölt kõrvaldamiseks, sillutamaks teed tema arreteerimiseks. Üks asjasse pühendatud isik rääkis hiljem, et 1951. a alguseks oli ettevalmistatud koosolek üksikasjaliste sõnavõttudega, mis pidid põhjendama Moora töölt lahtilaskmist *vaenuliku õpetuse ja noorte teadlaste töö takistamise*

¹⁸ Kodanliku natsionalismi agooniast Tartu ülikoolis ja TA Ajaloo Instituudis annab üksikasjalise ülevaate raamat: **Lembit Raid**, *Vaevatee*. Tartu ülikooli kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Trt, 1995.

¹⁹ **Harri Moora**. Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspluataatorliku kildkonna teenistuses. // *Rahva Hääli*. 1949. 29. oktoober.

²⁰ Vt nt: **Artur Vassar**. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. // *Rahva Hääli*. 1950. 28. aprill.

tõttu. Seekord oli päästev aga Moskva kolleegide toetus. Nimelt oli Harri Moora, kes juba 1930. aastatel koos Tallgreniga huvitus muistsete balti hõimude idapoolsetest naabritest, loonud kohe pärast sõda sidemed Moskva juhtivate arheoloogide ja etnograafidega. Viimastele imponeeris tema korrektne vene keel ja laialdased teadmised kogu Baltikumi esiajaloo kohta. Moskva ja Leningradi teaduskeskustes oli *rahvavaenlaste avastamise* teravam etapp juba selja taga ja neis valitses pisut vabam õhkkond kui Eestis, Lätis ja Leedus. 1951. a toimus Tartus Baltimaade arheoloogia teadussessioon, mille peakorraldajaks oli Harri Moora. Kui arreteerimiseks valmistujad sellest teada said, informeerisid nad oma kavatsustest NSVL TA Arheoloogia Instituuti, mille töötajad olid teadussessiooni kaasatud. Moskva teadlaste toetus Moorale oli siiski nii tugev, et tema vallandamine otsustati ajutiselt edasi lükata.

1952. a siirdus Harri Moora seoses Ajaloo Instituudi üleviimisega Tallinna ja sedamööda, kuidas kodanliku natsionalismi kampaania väibus, vähenes ka oht tema vallandamiseks või muul viisil represseerimiseks kõnesolnud süüdistuste alusel.

Järgnevatel aastatel Tallinnas sai Moora mõndagi teha, mis talle tõist rahuldust pakkus, aga ikkagi oli lahkumine Tartust ja ülikoolist mõru sundkäik. Isa väljendas oma kibestumist väga harva, kuid ühel sellisel hetkel ta ütles: *Ma pole Tallinnasse ise tulnud, mind on siia küüditatud*. Enne surma avaldas isa soovi, et teda maetakse Tartusse, kus oli olnud tema kõige õnnelikum aeg – kooli- ja sõjaeelsed tööaastad.

Julgeoleku toimikutes talletatust

Ülalpool käsitletud kodanliku natsionalismiga seonduv oli ainult üks osa sellest ideoloogilisest ja moraalsest survest, mida Harri Moorale ja paljudele tema kaasaegsetele avaldati. Paralleelselt avalikuga toimis varjatud RJK liin, mis algas varem, kestis kauem ja oli inimeste mõnitamisel märksa rafineeritum. Üheks inimestele *peos oleku* tunnet ja kuulekust sisendavaks võtteks oli kahtlemata agendiks vormistamine koos agendinime andmisega. Meenutades J. Tõnissonile varjunime omistamise lugu,²¹ tundub, et agendi- või varjunime omistamine oli välisluure osakonnale eriline meelistegevus, mis andis nende toimingutele suuremat kaalu, tõelise luuretegevuse aupaistet. I. Jürjo on toonud mitmeid näiteid selle kohta, kuidas vormistati agendiks inimene, kellelt nõuti näiteks ühe kirja kirjutamist sugulastele või ainult ühe artikli avaldamist. Harri Moora puhul oli situatsioon keerulisem.

²¹ Vt nt: Indrek Jürjo. Kahju, et Tõnisson on nii vana. // Eesti Ekspress. 1997. 18. juuli; Alo Lõhmus, Toomas Mattson. NKVD huvitus aktiivselt Jaan Tõnissonist. // Postimees. 1997. 11. juuli.

Eespool oli juba märgitud, et julgeoleku arhiivis Moora kohta mingit isiklikku või jälitustoimikut pole leitud. Ajaliselt esimeseks dokumendiks, kus räägitakse Harri Moorast kui agentist, on ENSV Siseministeeriumi teatis 21. aprillist 1953: *Agentide värbamisest Eesti silmapaistvate tegelaste hulgast*. Selles nimekirjas on üldse kümme inimest ja kolmandana Harri Moora varjunimega *Istoriik*. Tõenäoliselt hiljem on pliiat-siga juurde kirjutatud värbamise kuupäev – 30. november 1944. Isikuandmetele on lisatud märge *Iseloomustatakse negatiivselt*. Julgeolekuorganite keeles tähendas see, et agent teeb koostööd vastumeelselt. Kui teiste nimekirjas olevate isikute puhul on näidatud, milleks agenti kasutatakse (tollele ametkonnale trafaretis kõnepruugis kas *kohaliku natsionalistliku põrandaaluse paljastamiseks* või *piiritagustel operatsioonidel*), siis Moora kohta pole midagi öeldud. Mina teen sellest järelduse, et tollal oli isa pigem jälitatava kui kaastöölise rollis. Indrek Jürjo oma raamatus Harri Moora puhul neile asjaoludele tähelepanu ei pööra ega vastavaid nüansse lahti ei seleta. Ometi on ta paljude teiste agentideks nimetatute käsitlemisel koostöövalmidust julgeolekuga või vastumeelsust sellele märkinud. Ilmselt on teda Harri Moora suhtes üheselt hukkamõistvale seisukohale kallutanud teadmine, et Moora nimi oli seotud RJK organiseeritud raadiomänguga *Blind*.²²

Majak-Blindi idee sündis vastulöögina Stockholmi luurekeskuse poolt algatatud spioonifäärile – eestlastest luurajate lähetamine 1948. a sügisel meritsi Rootsist Eesti põhjarannikule. Mehed koos raadiosaatja ja šifritega tabati, mis andiski julgeolekule võimaluse raadiomängu alustamiseks. Et arreteeritud radisti ei usaldatud, siis mõtles RJK välja legendi põrandaaluse natsionalistliku Eesti Vabastuskomitee (EVK) olemasolust ja hakkas rootsi luurega selle nime all ühendust pidama. Et asi oleks usutavam, väideti, et EVK eesotsas seisavad *tuntud rahvuslased* Harri Moora ja Adam Randalu, kes olevat valinud nõukogude võimule passiivse vastupanu taktika. Hiljem, kui kõnesolevate raadiomängude kaudu otsiti täiendavaid kontakte (peitemänge) inglise luurega, seostati nendega ka Georg-Peeter Meri nimi. *Blindi* esimestel aastatel oli peamine eesmärk rootsi ja inglise luure ning nendega seotud eesti pagulaste peibutamine, et meelitada sealt Eestisse uusi spioone või vähemalt kaubelda välja materiaalist abi (raha, sidevahendeid), mida hiljem kasutada kompromiteerivate tõenditena. Alates 1952. a muutus esmatähtsaks julgeoleku agentide-luurajate saatmine Eestist Rootsi ja mängu *Majak* kaudu ka Suurbritanniasse. Kõigi raadiomängude stsenaarium instseneeriti kitsa ringi RJK töötajate poolt ja kõrvalosalised, isegi välismaale saadetud

²² RJK ja rootsi luure vahelist raadiomängu *Blind* (1948–55) ja sellest välja kasvanud teist raadiomängu *Majak* on kirjeldatud raamatus I. Jürjo raamatus *Pagulus* ning Fontese sarja 2. üllitises. Viimane põhineb RJK 2. vastuluure osakonna aruandel nende tööst 1954–55. RJK arhiivis on kõigi aastail 1950–55 kas rootsi või inglise luurega toimunud raadiomängude jooksev kirjavahetus koondatud kahte mahukasse kausta (ERAF. 131-I- 261, 296).

luurajad, viidi mängu pimesi – nad ei teadnud mängu peamisi üksikasju ega seda, millist rolli etendasid teised luurajad, kellega nad vajadusel kohtusid. Nii kaua, kui asi seisnes radiogrammide vahetamises, võidi kõike teha EVK juhtidena väljapakutud inimeste nimel, neid ennast asjast informeerimata. Nende füüsiline kaasatõmbamine osutus vajalikuks siis, kui välismaale lähetatavatele agentidele oli vaja kaasa anda soovituskirju. Juhin tähelepanu, et ülalpool mainitud raadiomängude jooksvas kirjavahetuses²³ ei ole kordagi mainitud Harri Moora või *Istoriku* nime. See ilmub arhiivandmetesse uuesti 1954.–1955. a aruandes, kus tagasi-vaatavalt tehakse kokkuvõtte raadiomängudest *Blind* ja *Majak* kuni 1955. a kevadeni. Selles märgitakse, et 1953. a sügisel Rootsi saadetud agendile *Jokela* anti kaasa kiri *Istoriikult*, veenmaks pagulasorganisatsioonide juhte EVK olemasolus. Järgnevate sündmuste (näiteks Rootsi saadetava uue RJK agendi, näiliselt EVK liikme välja valimine *Istoriku* poolt) kirjelduse sõnastus näitab selgesti, et see oli järjekordne julgeoleku koostatud legend, mis *söödeti ette* Stockholmi luurekeskusele ja ka pimesi mängus olevale *Jokelale*.²⁴ Viimane oli Rootsist 1954. a mais tagasi pöördunud ja jätkas *Majaki* raames raadioühendust Stockholmi luurekeskusega. Kui juba sellist äraproovitud meest nagu *Jokela* hoiti mängus pimesi, siis on loogiline oletada, et ka Harri Moorale poleks mingit aktiivset rolli usaldatud. I. Jürjo näib aga uskuvat Moora teadlik-tahtliku aktiivset kaasamängimist *Blindis* tänu teisele teatisele, mis sisaldub RJK 2. osakonna 1957. a aruandes.²⁵ Selles märgitakse piiritaguse luuretegevuse ühe positiivseid tulemusi andnud üritusena agendi *Istoriik* saatmist Rootsi, toetamaks seal käinud *Jokela* usaldusväärsust eesti emigrantide ja Rootsi luureorganite silmis. Siit selgub, et vastupidiselt 1954.–55. a aruandele, kus kirjeldati *Jokela* edukat Rootsist naasmist, polnud *Jokela* eesti pagulaste usaldust saavutanud ja ka raadiomängul *Majak* polnud kuni 1957. a julgeoleku keelepruugis operatiivtulemusi. Põhjendamaks Harri Moora Rootsi läkitamist, väidetakse, et *Istoriik* osales 1949–55 *Blindis*, esinedes EVK ühe juhina. *Istoriku* sõitu Stockholmi hinnatakse tulemuslikuks (viidatakse ka tema Moskvasse esitatud aruandele), sest see olevat kinnitanud tema ja *Jokela* mainet välismaistes luureorganites, luues eeldused edasisteks piiritagusteks üritusteks, sealhulgas *Istoriku* Stockholmis elava poja Rein Moora kaasatõmbamiseks koostööle julgeolekuga! (hüüumärk autorilt).

Selle aruande põhjal on I. Jürjo veendunud, et Harri Moora näol oli tegemist innuka agendiga. Et otsesid materjale selle kohta RJK arhiivis ta ei leidnud, siis hakkab ta otsima kaudseid tõendeid. Ta kirjutab: *Harri Moora tegevuse kohta KGB agendina leidub paraku väga napilt and-*

²³ ERAF. 131-1-161, 196.

²⁴ Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2 vastuluureosakonna tööst 1954–55. Lk 70–71.

²⁵ Kultuurimaa. 1996. 11. september.

meid. Tema sugulaste väljasõidutoimikus leiduv juhuslik viide tema agenditoimiku 18. kõitele tunnistab kaudselt, et agendina ei olnud Harri Moora vähem viljakas kui akadeemikuna.²⁶ I. Jürjo innukus täiendavate süütõendite leidmisel on nii suur, et ta eksib korraga kolmes asjas, mis uurijale au ei tee. Kõnesolev märkus sugulaste väljasõidutoimikus ei puuduta üldse Harri Moorat, vaid tema poega Henn Moorat, kes andis 1978. aastal sisse avalduse, et järgmisel aastal külastada Rootsis elavat venda Rein Moorat.²⁷ Harri Moora suri 1968. a. Seega toimus vestlus, millele antud õiendis viidatakse 10 aastat hiljem! Lisaks nendele biograafilistele andmetele eksib I. Jürjo ka toimiku liigis, kust vastav märkus pärineb. Tegemist on pagulasi puudutava üldtoimiku (литерное дело) 18. kõitega, mitte agenditoimikuga (личное дело), nagu I. Jürjo venekeelsetes lühendites eksides oletab.

I. Jürjo veendumus, et Harri Moora ja samuti raadiomänguga *Blind* seotud G.-P. Meri agenditegevus oli mahukam ja järelikult süükoorem suurem kui RJK arhiivis säilinud materjalides kirjas, ilmnas ka temaga vesteldes. Samas selgus, et I. Jürjo ei olnud Merigi puhul tutvunud tema elulooliste andmetega kas Eesti Entsoklõpeedias või Eesti Kirjarahva Leksikonis. Nimelt oli G.-P. Meri aastatel 1950–53 uuesti vangistuses – talle inkrimineeriti kriminaalasi. Et arhiivis selle kohta andmed puuduvad, siis arvas I. Jürjo G.-P. Meri sel ajal julgeoleku agendina tegutsevat ja avaldab oma raamatus kahetsust, et sellest nii vähe teada on.²⁸ Kui juhtisin I. Jürjo tähelepanu tõigale, et Meri püüdis igal võimalusel inglise luuret RJK sepitsustest teavitada (RJK aruandes käsitletakse seda reeturlusena) ja rääkisin Harri Moora analoogilisest käitumisest (mis julgeoleku materjalides ei kajastu), siis ütles I. Jürjo: *Aga nad tegid seda nii hilja!* Milliseid varasemaid võimalusi tollal ja nende meeste olukorras oleks olnud?

Kuulakem ära ka teine pool

Esmalt sellest, mida Harri Moora pere liikmed teadsid tema ja julgeolekuorganite suhetest enne arhiivide avanemist ning mis oli uudiseks. Teadsime tema korduvatest väljakutumistest RJK-sse. Vähemalt 1940. aastatel, Tartu-päevil olid need tüüpilised tundide pikkused ülekuulamised, mis toimusid tavaliselt hilisõhtul ja keskööl. Ülekuulatatav ei teadnud kunagi, kas teda lastakse koju tagasi või arreteeritakse. Ta pidi andma allkirja, et ta toimunust kellelegi ei räägi ja et on nõus (kohustatud) väljakutse peale uuesti ilmuma. Et sellises laadis koheldavaid

²⁶ I. Jürjo. Pagulus. Lk 132.

²⁷ ERAF. 136-1-875. L 168 p. Nõukogude-aegsetes dokumentides märgiti kohustuslikult perekonnanime juurde ka initsiaalid. Harri Moorat olid need H. A. (Harri Alberti p.), tema pojalt aga H. H. (Henn Harri p.) nagu selles dokumendis märgitud.

²⁸ I. Jürjo. Pagulus. Lk 126.

inimesi vormistati agentideks, oli meile ebameeldiv üllatus. Samuti ei teadnud meie – Harri Moora Eestis elavad sugulased – et tema nime seostati raadiomänguga *Blind*.

Eestis rääkis isa neist julgeolekuga seotud asjadest ainult Aliise Moorale. Tema aga tundis vajadust jagada oma muret ka vanemate lastega, rääkides mõningatest asjadest kohe, teistest aga alles pärast isa surma, et elav mälestus perekonnaringis säiliks. Isa lähtus pereliikmete turvalisusest – mida vähem tead, seda kergem ülekuulamisel. Seetõttu mainis ta väga vähe konkreetseid fakte ja nimesid, küll aga rääkis, mil viisil ülekuulamist toimetati ja millistest põhimõtetest ta ise kinni pidas. Hea olevat olnud, et tavaliselt esitati kutse õhtuks juba päeval. See andis võimaluse kaaluda, millest juttu võiks tulla ja kuidas ohtlikest küsimustest mööda laveerida. Ta väitis, et ülekuulata peab rääkima nii, et hundid oleks söönud ja lambad terved – rääkida võis seda, mida RJK muudest allikatest isegi teadis, mitte midagi aga uut, mis võis põhjustada kõnealuse represseerimise. Rohkem võis rääkida nende kohta, kes olid Eestist lahkunud. Harri Moora tunnistas, et enesetunde tõstmiseks oleks tahtmine väga järsult vastata või vastamisest keelduda, kuid *ma pean arvestama, et viiel lapsel tuleb selles ühiskonnas elada. Nii kaua, kui mind pole arreteeritud, saan nõutavate tobeduste kõrval ka midagi kasulikku teha.*

Üheks Harri Moora ülekuulajaks oli tollal Irboska kandist pärit julgeoleku ohvitser Vassili Minski, kelle ülesandeks tema enda sõnade kohaselt oli Tartus Tähtvere linnaosas (nn professorite linnaosas) elavate ülikooli õppejõudude jälgimine ja *töötlemine*. Et Tartu on väike linn, siis aastaid hiljem, 1970. aastatel juhtus, et üks minu täditütarest abiellus V. Minski pojaga. V. Minski oli sellal juba pensionil ja viinalembesena jutukaks muutunud. Tädi, kes noorpaari külastas, viis jutu Harri Moora ülekuulamistele. Minski meenutas: *Jah, ma mäletan professor Moorat. See oli intelligentne mees, keda oli raske vahele võtta. Ta pööras kogu aeg jutu ainult oma tööle ja teadusele.*

Oli, kuidas oli, ikkagi oli jäme ots neil vestlustel julgeoleku käes. Isa jaoks oli see nagu pikk ja piinarikas kassi- ja hiiremäng, kus jõud ebavõrdsed: kass teadis, et hiir on juba lõksus ja tema tahtest oleneb, kas ja millal ta lõksu kinni vajutab. Tagantjärele arvan, et *kodanlike natsionalistide* ahistamise ajal võidi Moora jätta arreteerimata just seetõttu, et RJK-l tekkis idee tema nime kasutamiseks raadiomängus *Blind*. On kibe tõdeda, et see raadiomäng sai alguse Rootsi kaitsepolitsei ja nendega koostööd teinud eestlastest sõjaväelaste naiivsest plaanist, nagu võiks Eestisse saadetud vähese väljaõppega luurajad olulist sõjalist infot koguda. Olen veendunud, et Harri Moora sai lähemat aimu luuremängust Rootsi kaitsepolitsei ja RJK vahel 1953. a teisel poolel, kui RJK valmis- tus lähetama Rootsi *Jokelat*. Isa enda seletuse kohaselt kutsuti ta ühel päeval välja ja öeldi: *Te olete suur patrioot, kuid Teil on suur pere [...]. Nüüd istute maha ja kirjutate, meie dikteerime!* Nii sündisid H. Moora

allkirjaga soovituskirjad *Jokelale*, esitamiseks E. Laiule, Richard Indrekole ja Aleksander Warmale. Neist kaks esimest olid kujunenud Rootsis elades parimateks perekonnasõpradeks Rein Moorale. Seda asjaolu isa sel momendil veel ei teadnud, sest igasugune side pojaga ja endiste kolleegidega puudus. Ta võis ainult loota, et E. Laid jt Rootsis taipavad, mis nende kirjade taga on. Meie täieliku infosuluga julgeolek arvestaski. Seetõttu tundub naiivsena I. Jürjo etteheide, et Moora ja Meri pagulasi kohe ei informeerinud. Illegaalseid sidemeid polnud, legaalselt kontrollitavat kirjavahetust ei tahetudki alustada, sest sageli tõi see kaasa julgeoleku sekkumise, ülesande kedagi koju kutsuda jms. Samal ajal kui *Jokela* viibis Rootsis (sügis 1953–kevad 1954), püüdis RJK ise ärgitada vahendatud kirjavahetust Moora ja Rootsis elavate pagulaste vahel, kontrollimaks, millist infot nad omavahel vahetaksid ja saamaks täiendavat teavet pagulaste kohta. Selleks kasutas ta ära ühe 1941. a Siberisse küüditatud eesti proua, kes pärast sõda alustas tihedat kirjavahetust tuttavatega Eestis ja ilmselt seetõttu sattus julgeoleku huviorbiiti. Pole mõeldav, et muul viisil oleks saanud Siberisse küüditatud eestlane E. Laiu aadressi Rootsis ning talle kirjutama hakata. Neis kirjades pakutigi E. Laiule ja R. Moorale võimalust kodustele Eestis Siberi kaudu kirju saata. R. Moora läkitas sel teel 20. aprillil 1954 oma vanematele määratud lühikese, märkmiku lehele kirjutatud kirja. See jõudis Moorade Tallinna kodu postkasti mitu kuud hiljem, ilma ümbriku ja saatja aadressita. Varsti pärast seda katkestas E. Laid kirjavahetuse Siberiga, sest kirjades hakati pärima andmeid mitmete pagulaste kohta, kelle vastu kõnesolev eesti proua poleks ilmselt huvi tundnud. Jääb ainult imestada, kui püüdlikult ja geograafiliselt laia kaarega RJK pagulaste ümber võrke punus. Siitpoolt püüdis Harri Moora esimest korda pojaga ühendust võtta alles 1956. a, kui Soomest saabus Eestisse Kustaa Vilks, keda isa tundis juba sõjaeelsest ajast. Kuid K. Vilks otsiti Viiburi piiripunktis nõukogude piirivalvurite poolt põhjalikult läbi ja kõik kirjad (lisaks R. Moorale adresseritud kirjal oli neid Eestist teisigi) võeti ära. K. Vilksunalt sai aga Rein Moora vanemate aadressi ja umbes aasta enne H. Moora Rootsi visiiti tuli pojalt esimene leaalne kiri. Nii visalt taastusid sidemed sugulastega.

Pöördudes tagasi *Jokela* Rootsis käigu juurde tuleb nentida, et soovituskirjadest hoolimata ei saavutanud ta loodetud usaldust pagulasjuhtide silmis. Umbusklik oli ka Rootsi kaitsepolitsei, kes sobitas *Jokelale* mehe tegudest pidevalt ette kandva naistuttava. Ilmselt usaldas *Jokelat* kõige enam luurajate väljaõppega seotud Arkadi Valdin, kes korraldas talle radisti kursused ja andis Eestisse tagasi pöörduvale *Jokelale* rohkem infot Eestis asuvate peidikute kohta kui Rootsi kaitsepolitseiga kokku lepitud.²⁹ RJK andmetel tõi *Jokela* Rootsist Harri Moorale pagulasjuhtide kirjad, mille mittemidagilubav sisu julgeolekule pettumuse valmistas.

²⁹ Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2 vastuluureosakonna tööst 1954–55. Lk 66.

Tõenäoliselt need kirjad kohe adressaadini ei jõudnud, sest 1954. a veebruarist septembrini oli isa raskesti haige, viibides haiglas ja hiljem sanatooriumis. Võibolla tutvustati Moorale nende kirjade sisu enne tema enda Rootsi visiiti 1957. a. Kogu 1955. a kulus isal tervise parandamiseks, mis tähendas väga täpset arstide ettekirjutuste täitmist. Sellal püüdis RJK jätkata *Jokela* nimel Rootsi luurega raadiomängu *Majak*, kuid tulemusteta, mis kinnitab taas, et *Jokela* polnud usaldust äratanud. Need kohad RJK vastuluure 1954.–55. a aruandes, mis *Majaki* tegevusplaan tutvustavad, näitavad, et *Jokela* polnud isiklikult *Istorikuga* kohtunud.³⁰ Aruandes seisab: seepärast esitatakse edaspidi luurekeskusele ja „*Jokelale*“ legend, et „*Istorik*“ on lähemal ajal valmis andma „*Jokela*“ käsitusse usaldusväärse inimese. Seetõttu tundub imelik A. Valdini kirjas *Jokelale* saadetud soovitus pöörduda abi saamiseks *Istoriku* poole. Oletatavasti tahtis Rootsi luure kontrollida, kas need kaks meest on ise üldse kohtunud ja kas Harri Moora teab, kes tema soovituskirjaga Rootsi saadeti.

Moora tegelik etteaste *Blind-Majak* luuremängus toimus 1957. a. Kuigi mainitud RJK aastaaruandest võib järeldada, et nemad ise saatsid Moora Rootsi, siis sellel korral tuli initsiatiiv vastaspoolelt. Hruštšovi-aastatel avanesid NL-u teadlastele mõnevõrra lähedamad võimalused välisreisideks. Seda arvestades tegi E. Laid Rootsi kaitsepolitseile ettepaneku kutsuda Harri Moora Rootsi, et lõplikult selgitada, mis tema soovituskirjade taga tegelikult seisab. Seda otsustati teha Rootsi Teaduste Akadeemia kaudu. Nimelise kutse korraldas Rootsi Riikliku Ajaloomuuseumi direktor prof Birger Nerman, kes 1923–25 oli Tartu Ülikoolis arheoloogiaprofessoriks. B. Nerman mäletas Moorat üliõpilasena ja magistrikraadi kaitsjana. Kokkuvõttes oli sellel kutsel poliitiline tagapõhi, kuid seda serveeriti ajendatuna teadushuvist ja vastava tunnustusena Harri Moorale.

Kõnesolev kutse saabus ametlikke kanaleid mööda ja loomulikult sai sellest kõige esimesena teada julgeolek, kes otsustas isale omapoolsed ülesanded kaasa anda. Nad tegid talle ülesandeks kohtuda eelkõige E. Laiu, R. Indreko, Heinrich Laretei ja August Reiga. Neil jutuajamistel tuli kinnitada *Jokela* usaldusväärsus ja legendi, et Harri Moora ise loobub tervislikel põhjustel vastupanuliikumises osalemisest ning tema asemele astub nüüd *Jokela*. On raske uskuda, et Tallinna julgeoleku töötajad tõesti lootsid, et Moora nende korraldused sõnakuulelikult täidab ja oma sõprade-aatkaaslaste vastu luurama hakkab. Meenutan, et veel 1953. a iseloomustasid nad Harri Moorat kui agentti negatiivselt. Ju nad arvasid, et teda on nende aastate jooksul küllalt *töödeldud*, talle lõplikult võrgusoleku tunnet sisendatud. Pealegi jäi tal Eestisse maha suur perekond – see alaline survevahend. Siiski tundus, et enne ärasõitu tekkisid kohalikul ju-

³⁰ Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2 vastuluureosakonna tööst 1954–55. Lk 70–71.

geolekul mingid kõhklused, sest lõplike sõidudokumentide kätteandmisega viivitati. Isa otsustas ise Moskvasse sõita ja ajas seal NSVL TA kolleegide abiga kahe päevaga vajalikud paberid korda. Sõit Moskva kaudu tähendas aga seda, et naastes pidi ta esitama aruande ka Moskvast.

Rootsi jõudes oli Moora esimene kohustuslik visiit nõukogude saatkonda, kus Eesti pagulaste *spetsialistina* töötas Enno-Lembit Mikkelsaar. Viimane oli isa vana tuttav: aastatel 1949–50 oli ta olnud Tartu Ülikoolis Ajaloo-Keeleteaduskonna prodekaan ja üks peamisi teaduskonna *puhastajaid* kodanlikest natsionalistidest. Seega oli ta olnud tegev ka Harri Moora vallandamisel. Siin Rootsiski võttis ta hoiatav-käskiva tooni: *Pidage meeles, meil on siin silmad ja kõrvad olemas. Me saame teada kõik, kellega Te kohtute või millest räägite*. Ühtlasi oli ta vastu, et Moora kohtuks kõigi nende inimestega, keda Tallinna RJK oli nimetanud.

Paari ametliku loengu-vestluse kõrval kohtus isa oma *Veljesto* tuttavate kitsama ringiga Kõige konfidentsiaalsema jutuajamise tema ja E. Laiu vahel korraldas aga Rein Moora ja kõikide konspiratsioonireeglite kohaselt: õhtupimedas *Kungsträdgårdeni* pargis. Sel jutuajamisel kooskõlastati faktid, mida Moora võis oma raportis E. Laiu, R. Indreko jt kohta neid kahjustamata esitada. Ühtlasi lepiti kokku, et Moora rolli *Jokela* afääris ja muudes julgeolekuga seotud asjades võib avalikustada ainult siis, kui tema ja perega on Eestis asjad juba päris halvad – kui nad on arreteeritud või küüditatud. E. Laiu kaudu lasi Heinrich Mark Mooralt küsida, kas ka nemad võiksid kohtuda. Isa oli aga palunud teda tervitada ja ütelda, et on parem kui nad seekord ei kohtu. See tähendanuks veel üht täiendavat raportit. Juhin tähelepanu, et neid luuremängude asju teadis pagulaste väga kitsas ring. Et Eestisse tagasi pöörduva Harri Moora julgeolekut tuli kõigiti tagada, siis loomulikult temaga seotud asjust laiemalt ei räägitud. See annab ka vastuse I. Jürjo küsimusele, miks Aleksander Terras, kellele ta oma raamatu käsikirja tutvustas, Moora visiidi suhtes midagi ei märkinud.

Kokkuvõttes andis 1957. a reis mitmeid tulemusi. Esiteks said Rootsi kaitsepolitsei ja sealsed pagulased kinnituse oma kahtlustele *Majaki* ja *Jokela* suhtes, kelle tegevus julgeolekuorganite kasuks läks luhta. Ma olen kaugel sellest, et kujutada isa Rootsi sõitu mingi erilise vägiteo või RJK olulise ninapidi vedamisena. Ta oli teadlane ja polnud mingist luuretegevusest huvitatud. Kuid olles vastu tahtmist sellesse tõmmatud, oli tal õigus oma südametunnistuse kohaselt endisi kolleege informeerida. Ja ta tegi seda tõesti esimesel usaldusväärsel võimalusel.

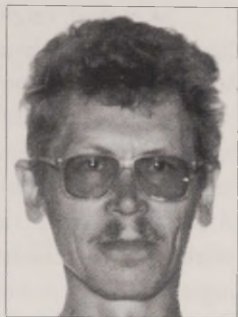
Teiseks, Tallinna RJK 2. osakond sai oma 1957. a aruandesse piiritaguste operatsioonide suhteliselt tühja rubriiki ühe eduka ürituse ja arvatavasti kandis just nüüd Harri Moora positiivselt iseloomustatavate agentide hulka. Julgeoleku *sõbralikk* suhtumist oli veelgi raskem taluda. Ühe sellise ilmingu puhul mainis ta: *Nad ei jäta kasutamata ühtki võimalust, et inimest mõnitada!*

Kolmandaks oli sellel reisil ka mitu isa jaoks positiivset tahku. Kahtlemata pakkus hingerahu teadmine, et tema sõbrad teda usaldavad ja sunnitud laveerimisse mõistvalt suhtuvad. Suur rõõm oli kohtuda aastate järel oma pojaga ja tema perega ning üldse pääseda infosulust paljude välismaale läinud tuttavate saatuse suhtes. Lõpuks kergendas see reis, õigemini ametlik kutse Rootsi Teaduste Akadeemialt (tollel ajal humanitaarteadlaste kohta küllalt haruldane) järgnevatel aastatel pääsu erialastele rahvusvahelistele konverentsidele, mis talle töist huvi ja rahulolu pakkusid.

Lõpetuseks

Kui ülalpool – küll ainult ühe isiku põhjal kirja pandu – kallutab meie noorema põlvkonna lähiajaloolasi pisutki laiemalt kasutama uuritava perioodi allikmaterjale, sügavamalt süüvima tollasesse olustikku ja paindlikumalt hindama sellal elanud inimeste käitumismotiive, siis on antud artikkel oma ülesande täitnud. Mina tutvusin RJK arhiivandmetega üksnes pisteliselt, ajades vaid Harri Moora nimega seotud jälgi. Kuid sellegi lünkliku käsitluse põhjal veendusin, et nende materjalide allikakriitika vajab süvendamist, erinevates aastaaruannetes esinevad vastuolud selgemat väljatoomist. Käesolevaski artiklis viidatud aruannetes, eriti eelneva 4–5 aastaste perioodide kokkuvõtted on lihvitumad ja ilustatumad kui eeldaks üksikute aastate jooksev dokumentatsioon.

Dendrokronoloogia uurimisseis Eestis

Alar Läänelaid

Tänapäevased uurimismeetodid dendrokronoloogias võimaldavad töödelda suuri arvandmete hulki ning saada usaldatavaid dateerimistulemusi.

Puude aastarõngaste laiuste abil ehitiste dateerimine on näidanud tulemuslikkust ka Eestis. Selle meetodi eelistest teiste dateerimisviiside eest, samuti aga arengust ning rakendamisest Eesti kirikute ehitusaja täpsel dateerimisel on käesoleva ajakirja veergudel paaril korral lähemalt juttu olnud.¹ Praeguseks, rohkem kui viieaastase töö tulemusena, on autor arendanud Eestit katvat männi ja kuuse aastarõngalaiuste ridade võrgustikku ning dateerinud paarkümmend puitkonstruktsiooni. Käesolev artikkel annab ülevaate Eesti aastarõngavõrgustike praegusest ulatusest ja dateeritud objektidest.

Metoodika

Praegusaegse Euroopas praktiseeritava metoodika kohaselt dateeritakse puitrajatisi mitme, soovitatavalt kümnekonna eri palkidest võetud puiduproovi keskmiste aastarõngalaiuste ridade abil. Võrreldavate ridade sarnasuse küllaldase usaldatavuse saavutamiseks peavad read olema piisavalt pikad – soovitatavalt sadakond aastat. Mõnel juhul võib võrreldavate ridade kattuv lõik näidata usaldatavat sarnasust ka ainult 50–60 aasta pikkusena. Ridade sarnasuse ja selle usaldatavuse hindamiseks on parameetrilistest meetoditest kasutusel *Studenti t*-väärtus ja mitteparameetrilistest meetoditest nn märgitest. *Studenti t*-väärtus arvutatakse korrelatsioonikordajast ja võrreldavate ridade pikkusest. Mida suurem on väärtus *t*, seda usaldatavalt sarnasemad on omavahel võrreldavad read. Saja arvupaari võrdlemisel loetakse ridade sarnasust 95% usaldatavaks, kui *t* on suurem kui 4. Identsete ridade võrdlemisel annab $t=100$. Tegelikult arvutatakse *t*-väärtus arvutiprogrammides erinevate valemitte järgi, mis mõjutab veidi ka tulemust.² Ühesama arvutiprogrammi rakendamine hoiab arvutustulemused vähemalt omavahel võrreldavad.

¹ Alar Läänelaid, Kaur Alttoa. Lisand Palamuse kiriku ehitusloole. // Kleio. 1997. 4 (22). Lk 42–46; Alar Läänelaid, Udo Tiirmaa. Nõo kiriku taastamisega teada. // Kleio. 1995. 4 (14). Lk 13–16.

² C. Sander, T. Levanic. Comparison of *t*-values calculated in different dendrochronological programmes. // Dendrochronologia. 1996. 14. P. 269–272.

Märgitest (*sign test*, *Gleichläufigkeit*) annab naaberaastarõngaste laiuse samasuunaliste muutuste (suurenemine või vähenemine) protsendi kahes võrreldavas reas. Kui kahest kohakuti asetatud aastarõngalaiuste reast mõlemas juurdekasv (aastarõnga laius) järgmisel aastal väheneb, siis arvestatakse see üheks sarnasuspunktiks. Kui mõlemas reas juurdekasv järgmisel aastal suureneb, siis saadakse samuti üks sarnasuspunkt. Aastarõngalaiuste ridadest ühe muutumatuse korral arvestatakse pool punkti. Samasuunalisi muutusi loendavate punktide liitmisel ja summa jagamisel kogu muutuste arvuga (ridade pikkusega) saadakse suhtarv W . Olenevalt võrreldud ridade pikkusest annab arvutiprogramm lisaks usaldusnivoo, millel saadud W on usaldatav (kas 0,95; 0,99 või 0,999). Märgitesti rakendatakse täiendavalt kõrvuti *Studenti t*-väärtusega.

Autor on Eesti dendrokronoloogiliste proovide töötlemiseks rakanud Hamburgi Ülikooli Puidubioloogia Instituudis ja Lundi Ülikooli dendrokronoloogia laboratooriumis kasutatavat metoodikat, sealset mõõtmistehnikat ja tarkvara. Esimeste Eesti aastarõngalaiuste ridade dateerimisel olid abiks Sigrid Wrobel ja Dieter Eckstein Hamburgi Ülikoolist, kus võrdluskronoloogiatena sai kasutada Saksa ja Skandinaavia- maade aastarõngaste kronoloogiaid. Loode-Eesti kirikuid aitas dateerida Õlafur Eggertsson Lundi Ülikoolist.

Materjal

Praeguseks on autor Eesti ajalooliste ehitiste puitkonstruktsioonidest võtnud üle 800 puurproovi. Dendrokronoloogiliselt uuritavad objektid on valitud enamasti konsulteerides ajaloolaste ja arhitektidega (K. Altoa, U. Tiirmaa, T. Parmakson, J. Kilumets, Õ. Eggertsson). Kokku on Eestis puuritud rohkem kui 40 rajatist. Igast objektist on võetud vähemalt kümnekond, mõnel juhul kuni kolmkümmend puiduproovi. Valdavalt on uurimisobjektideks kihelkonnakirikud, mille praegusaegsete katusetalastike päritoluaeg ei olnud teada. Hoonete katusetalastikud kujutavadki endast parimat dendrokronoloogiliste proovide allikat, eriti kivihoonete korral. Eesti kodakirikute pikihoone ja kooriosa (altariruumi) katused ning nende talastikud (toolvärgid) võivad pärineda eri aegadest. Seepärast on enamasti võetud proovikogum nii pikihoone kui kooriosa katusetalastikust. Proovide valiku igast objektist määras koorealuse puidupinna olemasolu taladel. Puurisid vaid neid talasid, millel vähemalt poomkandil oli säilinud välimine, koorealune aastarõngas. Viimane on dateerimisel oluline, sest näitab palgipuu viimast kasvuaastat enne langetamist. Vahel selgus alles aastarõngaste mikroskoobi all mõõtmisel või prooviridade omavahel sünkroniseerimisel, et mõnes puurproovis olid pindmised aastarõngad kas kõdunenud või maha tahatud.

Puuliikide erineva bioloogia (kasvukohanõuded, erinev reageerimine ilmastikutingimustele) tõttu kujuneb iga puuliigi tüves erinev aasta-

Joonis 1. Aastarõngalaiuste ridade abil dateerimise seis Eestis. (Mänd=Mä, Kuusk=Ku.)

1. Kihelkonna kiriku katus: Mä, 1801–1874; 2. Karja kiriku pikihoone katus: Mä, 1681–1770; 3. Karja kiriku kooriosa katus: Mä, 1773–1865; 4. Valjala kiriku katused: Mä, 1682–1850; 5. Karuse kiriku pikihoone katus: Mä, 1641–1758; 6. Pärnu Eliisabeti kiriku pikihoone katus: Mä, 1584–1745; 7. Pärnu Eliisabeti kiriku S-löövi katus: Ku, 1687–1851; 8. Pärnu, Pühavaimu 8 katus: Mä, 1580–1765; 9. Kullamaa kiriku pikihoone katus: Ku, 1653–1865; 10. Martna kiriku katus: Mä, 1735–1862; 11. Haapsalu, Saue 11 katus: Mä, 1725–1782; 12. Harju-Risti kiriku katused: Mä, 1785–1862; 13. Järva-Madise kiriku kooriosa katus: Ku, 1615–1768; 14. Ambla kiriku katused: Ku, 1666–1782; 15. Koeru kiriku katused: Ku, 1755–1847; 16. Pilstvere kiriku katus: Mä, 1613–1830; 17. Palamuse kiriku pikihoone katus: Mä, 1590–1767; 18. Palamuse kiriku kooriosa katus: Ku, –1690; 19. Kursi kiriku müürlatid: Ku, 1532–1647; 20. Tartu, Jakobi 37 seinad: Mä, 1567–1814; 21. Tartu, Jakobi 45 seinad: Ku, 1696–1803; 22. Tartu, Tampere Maja seinad: Ku, 1576–1753; 23. Tartu, Tampere Maja keldrilagi: Mä, 1688–1771; 24. Tartu, Uppsala Maja seinad: Ku, 1652–1781; 25. Nõo kiriku pikihoone katus: Mä, 1601–1738.

rõngalaiuste muster. Sama liigi aastarõngalaiuste read on reeglina omavahel sarnasemad kui teise liigi ridadega. Seepärast on oluline määrata iga ehitustala puuliik. Vanade talade ajaga tuhmunud pealispinna ja isegi puursüdamiku järgi ainult visuaalne määramine pole üldiselt usaldusväärne. Kõigi puurproovide puuliik on määratud mikroskoopiliste tunnuste alusel.³ Eesti ajalooliste hoonete ehituspuidu proovide hulgas on seni puuliikidest tulnud ette ainult harilik mänd (*Pinus sylvestris* L.) ja harilik kuusk (*Picea abies* Karst.). Erandiks on Tartu Jaani kiriku triumfi-kaare rõhttala, mis oli valmistatud tammest (*Quercus robur* L.). Seniuuritud rohkem kui 800 puiduproovist on osutunud 58% männipuiduks ja 42% kuusepuiduks. Enamasti on talastik valmistatud ühte liiki puidust, kuid esineb ka kuuse- ja männipalkide segamini tarvitamist samas konstruktsioonis. Vahel osutavad teisest puuliigist talad hilisematele asendustele.

³ Kaarel Veermets. Puidu määraja makro- ja mikroskoopiliste tunnuste järgi. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

Praeguseks on dendrokronoloogilised proovid võetud eelpoolnime- tatud hoonetest ja rajatistest (joonis 1). Juurde on märgitud kuuse- ja männiproovide arv (edaspidi lühenditena Ku = kuusk, Mä = mänd, Ta = tamm). Proovikogumite asukohad ehitises on täpsemalt osutatud artikli tulemuste osas.

Lisaks on võetud proovikogumeid ka kasvavatest kuuskedest ja mändidest, seostamaks ehitiste proove tänapäevastega. Elusate puude proove selles artiklis ei käsitleta.

Valdav enamik puiduproovidest on mõõdetud ning aastarõngalaius- te read keskmistatud objektide või nende ehitusjärkude kaupa.

Dendrokronoloogiliselt dateeritud katusetalastikke ja hooneid Eestis

Alljärgnevalt annan lühiülevaate dendrokronoloogilise uurimise se- nistest olulisematest tulemustest uurimisobjektide kaupa.⁴

Järvamaa vanima säilinud sakraalehitise **Ambla kiriku** (ehitatud tõe- näoliselt 1250. aastate paiku) üheksast kuuseproovist on kolm võetud piki- hoone katusetalastikust, ülejäänud kuus kooriosa katusetalastikust. Neist ka- heksa proovi aastarõngalaiuste read oli võimalik keskmistada Ambla kuuse- keskmiseks (kood *3estam01*) pikkusega 192 aastarõngast (aastat). Keskmis- sest jäi mittesobivana välja üks kooriosa talastiku proov. Saadud kuuse-kesk- mist korreleerisin juba dateeritud kuuse-keskmistega. Ambla kiriku kuuse- keskmise dendrokronoloogiliseks dateeringuks osutus AD **1857** (Karlova mõisa kuuse-keskmisega *Studenti* $t=9,42$, Kullamaa kiriku kuuse-keskmisega $t=6,32$, Katariina muuli kuuse-keskmisega $t=6,16$). Dendrokronoloogilise dateeringu all mõistetakse uuritava aastarõngalaiuste rea kõige hilisema aas- tarõnga kasvamise aastat. Kuna paari puiduproovi pinnal oli säilinud ka puu- koort, siis saab pidada Ambla kuuskede viimase kasvusuve aastaks 1857. aastat. Enne järgmise aasta kasvuperioodi algust (st ajavahemikus sügis 1857 kuni kevad 1858) kuused raiuti ja pandi kiriku katusetaladeks. Katusetalasti- ku jaoks ei olnud puidu kuivatamine oluline. Isegi vastupidi – toorest puitu oli hõlpsam kirvega töödelda. Seega ehitati Ambla kiriku katusetalastik tõe- näoselt kevadel-suvel 1858. Ambla kiriku pikihoone ja kooriosa katusetalas- tike puiduproovid on üheaegsed – mõlemad katusetalastikud ehitati tõenäoli- selt aastal 1858. Loomulikult on kirik ise palju vanem, dendrokronoloogiline dateering näitab vaid viimase, tänapäevani säilinud katusetalastiku päritoluaastat. Villem Raam märgib Ambla kiriku tornikiivri kuju pärinemist 1857. aastast.⁵ Ilmselt seostub sama ümberehitusega ka vanade katusetalasti- ke asendamine nii pikihoonel kui ka kooriosal.

⁴ Ülevaatest on välja jäetud Nõo ja Palamuse kiriku denrokronoloogiline analüüs, kuna neist on põhjalikumalt juttu tehtud ajakirja *Kleio* eelnevates numbrites (vt viide 1).

⁵ Eesti arhitektuur. 3. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Viru- maa. Üldtoimetaja Villem Raam. Tln: Valgus, 1997. Lk 74.

Haapsalu väidetavalt vanima puumaja aadressil **Saue 11** põhjakülje katusetaladest võetud puurproovidest osutusid üheksa kuuskedeks ja seitse mändideks. Kuue kuuseproovi read õnnestus keskmistada rõngalaiuste seeriaks *3saulavg* pikkusega 78 aastat, nelja männiproovi aasta-rõngalaiuste read aga rõngalaiuste seeriaks *3sau2avg* pikkusega 58 aastat. Viimase dateerisin Karja kiriku männi-keskmise *3kar2avg* abil, saades Saue 11 männi-keskmise dateeringuks AD **1782** ($t=4,29$). Sama dateeringut kinnitab ka võrdlus Valjala kiriku männi-keskmisega ($t=4,20$). Saue 11 kuuse-keskmise *3saulavg* andis Karlova mõisa kuuse-keskmisega esimese dateeringuks **1780** ($t=4,28$). Männipalkide dendrodateering ühtib hoone teadaoleva ehitamisajaga 1782. a.⁶ Seega on puude viimane kasvuaasta ühtlasi hoone ehitamisaastaks. See kinnitab seisukohta, et hooned ehitati kohe pärast puude langetamist – Saue tänav 11 elamu isegi samal, 1782. a sügisel.

Omapärase torniga **Harju-Risti kiriku** (valminud arvatavasti 15. saj) katusetalastikust võtsime koos Ö. Eggertssoniga 26 puurproovi (kõik männipalkidest), neist üheksa kooripealselt ja 17 pikihoonelt. Kümne nii kooripealselt kui pikihoonelt pärineva proovi aastarõngalaiuste read keskmistasime 77 aasta pikkuseks keskmiseks *3esth001* ja dateerisime Martna kiriku männi-keskmise *3mar4avg* abil aastaga **1861** ($t=8,24$). Ka Kihelkonna kiriku männi-keskmisega osutus Harju-Risti kiriku keskmine sarnaseks samas asendis ($t=4,79$). Kõik puurproovid lõpevad pooliku aastarõngaga, mis näitab, et männid on langetatud 1862. a kasvuperioodi keskel – suvel. Seega sai katuse ehitust alustada kõige varem **1862.** a suve teisel poolel. *Eesti arhitektuur* selleaegset Harju-Risti kiriku remonti ei maini.

Väikese **Järva-Madise kiriku** (ehitatud tõenäoselt 13. sajandi lõpul) katusetalastike 16 kuuseproovist seitse on võetud kooriosa pealt ja üheksa pikihoonelt. Omavahelise sarnasuse alusel oli võimalik keskmistada viie kooripealse proovi read 154 aasta pikkuseks kuuse-keskmiseks *3estjm01*. Selle dendrokronoloogiliseks dateeringuks osutus võrdluse põhjal Gravsteni männikronoloogiaga Rootsist AD **1768** ($t=4,11$). Veel kõrgema sarnasusnäitajaga ($t=5,76$) andis Järva-Madise kiriku aastarõngalaiuste reale sama dateeringu Karlova mõisa kuuse-keskmise *3estka01*, samuti Pärnu Katariina muuli kuuse-keskmise *3kat2avg* ($t=5,03$). Dateerimistulemus lubab väita, et Järva-Madise kiriku kooriosa praegune katusetalastik püstitati tõenäoselt aastal 1769.

Saaremaal asuva keskaegse **Karja kiriku** 15 männiproovist on pikihoone katusetalastiku kaheksa proovi rõngalaiuste read keskmistatud seeriaks *3kar1avg* pikkusega 90 aastat ja kooripealse katusetalastiku seitsme proovi read keskmiseks *3kar2avg* pikkusega 133 aastat.

⁶ Eesti arhitektuur. 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Üldtoimetaja Villem Raam. Tln: Valgus, 1996. Lk 3.

Pikihoone katusetalastiku keskmine andis sünkroniseerimisel Gotlandi männikronoloogiaga dateeringuks AD 1770 ($t=5,0$). Kooripealse talastiku keskmistatud rea dateeringuks tuli samuti Gotlandi männikronoloogia abil AD 1865 ($t=4,8$). Seega on Karja kiriku pikihoone praeguse katusetalastiku valmistamise aastaks (jällegi toore puidu kasutamise eeldusel) tõenäoselt 1771. Karja kiriku katuste algse kalde madaldamisaeg on teadmata.⁷ Dendrokronoloogiline dateering ei luba seda lünka täita, kuid annab teada veel ühe suurema remondi aja – tõenäoselt 1771. a. See võib olla üheks pidepunktiks katuste kalde madaldamise aja leidmisel. Arhitektuuriteatmikud ei maini ka tõenäoselt 1866. a toimunud remonti, mil asendati Karja kiriku kooripealse katusetalastik.

Läänemaal asuva **Karuse kiriku** puiduproovidest on kaheksa kuuseproovi võetud kooripealse ning 11 männiproovi pikihoone katusetalastikust. Pikihoone talastiku proovidest keskmistas O. Eggertsson kolm männi rõngalaiuste rida 118 aasta pikkuseks keskmiseks *3estkarl*. Selle dendrokronoloogiliseks dateeringuks osutus Rootsi Gravsteni männikronoloogia järgi AD 1758 ($t=6,83$). Sama dateeringu veel kõrgema sarnasusnäitajaga andis ka Pärnu Eliisabeti kiriku männi-keskmine ($t=7,06$). Teadaolevalt kõrgendati Karuse kiriku pikihoone seinu ja ehitati praegune peegellagi 1858.–59. a. Katusetalastiku dendrokronoloogilise dateeringu järgi otsustades säilitati seinte kõrgendamisel vähemalt osaliselt endine saja-aastane toolvärk (mis nüüdseks on ligi 250-aastane).

13. sajandist pärineva **Kihelkonna kiriku** pikihoone katusetalastikust võtsin kümme ja kooriosa katusetalastikust 12 proovi. Enamus proovid osutusid männipuiduks. 12 männiproovi rõngalaiuste read keskmistasin 74 aasta pikkuseks keskmiseks *3kih3avg*. Selle dendro-dateeringuks tuli AD 1874 nii Martna kiriku männi-keskmise ($t=8,59$) kui ka Harju-Risti kiriku männi-keskmise ($t=4,79$) ning Vormsi kasvavate mändide keskmise järgi ($t=4,30$). See tähendab, et Kihelkonna kiriku katusetalastik püstitati tõenäoselt 1875. a.

Koeru kiriku (rajatud arvatavasti 13. sajandi kolmandal veerandil) katusetalastikest võtsin kokku 17 puiduproovi; need kõik olid suhteliselt lühikesed kuuseproovid. 11 proovi sai võetud pikihoone katusetalastikust ja kuus kooripealse katusetalastikust. Üheksast pikihoone ja ühest kooripealse aastarõngalaiuste reast koosneva 93 aasta pikkuse kuuse-keskmise dateeringuks osutus sünkroniseerimisel Ambla kuuse-keskmisega AD 1847 ($t=7,03$). Nii Liivi- kui Põhjasõjas põletatud kiriku katused taastati ja hoone korrastati 1721. ja 1727. aastatel. Dendrokronoloogilise uurinuga selgus, et tollased katused ei ole siiski tänaseni säilinud ning mõlema praeguse katusetalastiku tõenäone ehitamisaeg on 1848. a.

Kullamaa kiriku pikihoone katusekonstruktsioonist võetud 18 puurproovist oli võimalik 15 kuusepalgi aastarõngalaiuste read

⁷ Kaur Altoa. Saaremaa kirikud. Tln: Kunst, 1997. 80 lk.

keskmistada tähelepanuväärselt pikaks – 213 aastaseks. Selle kuuse-keskmise dateeringuks sain Ambla kiriku kuuse-keskmise abil AD 1865 ($t=6,32$). Katusetalastikul on jäädvustatud katuseparandamise aastana aastaarv 1866. Seega pärinebki Kullamaa kiriku praegune katusetalastik tollasest, 1866. a remondist. 1865. a pikendati Kullamaa kirikut uue põlügenaalse koorivõlvikuga, 1870. a valmis praegune läänetorn. Seega on katuse dendro-dateering teadaoleva remondiajaga täielikus kooskõlas.

Tallinn-Tartu maantee äärses Puurmani lähedal asuva **Kursi kiriku** toolvärgist oli soodne võimalus võtta puurproove katuse remondi ajal 1995. a sügisel. Objekti arhitekti huvitas kiriku vanema osa katusetalastiku ümberehitamise aeg. Selle kindlakstegemiseks võtsin pikihoone vanema osa talastiku eri ehitusjärgudest kokku 33 puurproovi. Nende aastarõngalaiuste read keskmistasin järgmisteks keskmisteks ridadeks:

Kursi 1S – kolm kuuseproovi, pikkus 116 aastat;

Kursi 2S – seitse kuuseproovi, pikkus 140 aastat;

Kursi 3S – viis kuuseproovi, pikkus 99 aastat; *3kur2avg* – viis kuuseproovi, pikkus 97 aastat;

Kursi 4S – kaks kuuseproovi, pikkus 92 aastat.

Kuuse-keskmise *3kur2avg* dateeringuks võrdlemisel Ambla kiriku kuuse-keskmisega ja Karlova mõisa kuuse-keskmisega sain AD 1826 (vastavalt $t=4,17$ ja $t=4,49$). Kursi 2S keskmise sünkroniseerimisel Nõo, Gotlandi ja Palamuse võrdlusridadega andis esimene kõrge sarnasusnäitaja ($t=6,34$) Nõo kiriku männi-keskmisega asendis, kus Kursi kiriku aastarõngasterea dateeringuks on AD 1765. Suur sarnasus on märkimisväärne eriti seetõttu, et Kursi aastarõngalaiuste rida kujutab kuuse-proovide keskmist, Nõo rida on aga männi-keskmine. Kursi kiriku vanema osa praeguse katusetalastiku ehitamise aeg on seega tõenäoselt 1766. a. Müüri-lattidel paiknevate rõhtsate põiktalade säilinud otste aastarõngaridade keskmine Kursi 1S on graafikute visuaalsel võrdlusel märgatavalt sarnane Lõuna-Soome männikronoloogiaga,⁸ kusjuures Kursi rea dateeringuks tuleb AD 1647. See on kooskõlas ajaloolaste andmetega Kursi kiriku ehitamisest 1648. a. Kursi kiriku müüripealsed talaotsad esindavad seega Põhjasõja-eelset puitu Eesti ehitistes. Kursi kiriku puitvõlvkonstruktsiooni talad (keskmised Kursi 3S ja Kursi 4S) on ilmselt eelnimetatuist hilisemad.

Martna kirik Läänemaal on ehitatud 16. sajandi algul. 16 proovi aastarõngalaiuste reast õnnestus neli kuuserida ühendada 59 aasta pikkuseks keskmiseks *3mar2avg*, neli männirida 78 aasta pikkuseks keskmiseks *3mar4avg* ning veel neli männirida keskmiseks *3mar7avg*. Kuuse-keskmine esindab kiriku läänepoolsete puitvõlvide A-kujulisi kandetalasid. Männi-keskmise *3mar4avg* moodustavad proovid kahest rõhtsast üle kiriku ulatuvast põiktalast ja kahest lühtreid hoidvast rõhttala-jupist.

⁸ Pentti Zetterberg. Lõuna-Soome männikronoloogia. 1990. Publitseerimata materjal autori valduses.

Martna kiriku männi-keskmise *3mar7avg* dateerus Kihelkonna kiriku männi-keskmise abil aastaga **1860** ($t=6,85$), sama aastaarvu andis võrdlus Harju-Risti kiriku männi-keskmisega ($t=6,36$) ja Vormsi kasvavate mändidega ($t=5,71$). Martna kuuse-keskmise dateerus Kullamaa kiriku kuuse-keskmisega aastaga **1861** ($t=9,95$), männi-keskmise *3mar4avg* Kihelkonna kiriku männi-keskmise abil aastaga **1862** ($t=8,59$). Kaks Martna kiriku männi-keskmist on sünkroonses asendis ka omavahel väga sarnased ($t=9,23$). *Eesti arhitektuur* nimetab Martna kiriku suurte ümberehituste aastaks 1863, mil varisenud kivivõlvid asendati võlve jäljendava puulaega.⁹ Männi-keskmise *3mar4avg* dendro-dateering AD 1862 on sellega täpselt kooskõlas; teise männi-keskmise ja kuuse-keskmise aastaks varasemad dateeringud viitavad ilmselt osa puidu varasemale varumisele.

Pilistvere kirikuhoone dramaatilist ajalugu markeerivad mitmed purustused. Kirikuhoone kannatas Rootsi-Poola sõjas 17. sajandil, põles maha Põhjasõjas 18. sajandil, pool mädanenud sarikatega katust langes kokku 1835. a, torn süttis piksest 1855. a; 1905. a purunes pikihoone katust tormiga pealepaiskunud tornikiivri all. Torn ja kirik said esialgu papist hädakatused. 1927. a kaeti pikihoone plekk-katusega.¹⁰ Kahe männiproovi 218 aasta pikkune keskmine 3S dateerus Nõo kiriku keskmise abil aastaga **1830** ($t=6,21$).

Pärnu Eliisabeti kiriku ehitamisajad on teada; kirik püstitati aastatel 1744–47, lõunapoolne põiklõöv lisati 1893.¹¹ Sellest kirikust võtsin proove kohalike võrdlusridade saamiseks, mis aidanuks dateerida teisi Pärnu hooneid ja rajatisi. Eliisabeti kiriku pikihoone katusetalastikust sain 11 männiproovi. Neist kaheksa proovi aastarõngalaiuste read keskmistasin 162 aasta pikkuseks keskmiseks *eli2avg*. Kiriku lõunapoolse põiklõõvi katusetalastikust sain 13 puurproovi, kõik kuusetaladest. Neist sain keskmistada viie proovi read 175 aasta pikkuseks keskmiseks *eli4avg*. Võrdlus Nõo, Palamuse ja Pilistvere kiriku liitkronoloogiaga andis *eli2avg* dateeringuks aastaarvu **1745** ($t=8,5$). *Eli2avg* sünkroniseerus ka Gotlandi männikronoloogiaga, andes esimese dateeringuks samuti AD 1745 ($t=5,3$). Tulemus on kooskõlas teadaoleva ehitusajaga. Eliisabeti kiriku lõunalõõvi katuse kuuse-keskmise dateerus Koeru kiriku kuuse-keskmisega ($t=6,31$), Haki talu kuuse-keskmisega ($t=6,02$), Esna mõisa kuuse-keskmisega ($t=5,65$), Martna kiriku kuuse-keskmisega ($t=5,24$) ja mõne teisega AD **1891**. See ühtib hästi Eliisabeti kiriku lõunapoolse külglõõvi ehitusajaga aastal 1893.

⁹ Eesti arhitektuur, 2. Lk 30.

¹⁰ Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Toimetajad B. Ederma, A. Jaik. Trt: Konstantin Jaik'i kirjastus, 1939. Lk 113.

¹¹ **Elsbet Parek**. Pärnu sajandeis. Ehituskunstiline ülevaade. Tln: Eesti Raamat, 1971.

Pärnu Pühavaimu t. 8 kaksikhoonest võtsin erinevaist kohtadest kokku 16 puurproovi. Keskmistest õnnestus dateerida pööningukorruse viie tugiposti 186 aasta pikkune männi-keskmise $3pvm6avg$ (Karuse kiriku männi-keskmisega $t=5,47$, Tampere Maja männi-keskmisega $t=4,73$) ja pööningukorruse nelja laetala ning ühe tugiposti 153 aasta pikkune männi-keskmise $3pvm9avg$ (Karuse kiriku mändidega $t=4,05$, keskmisega $3pvm6avg$ $t=5,65$). Mõlema maja keskmise dateeringuks tuli AD **1765**. Esimese korruse ja keldrikorruse dendro-proove ei õnnestunud veel dateerida.

Tartu Jakobi t. 37 majast sain ümberehituse ja laiendamise käigus avatud palkseintest võtta puurproove hoone kagunurgast. Kuue männiproovi aastarõngalaiuste read keskmistasin 248 aasta pikkuseks keskmiseks, mis sünkroniseerus Gotlandi männikronoloogiaga, andes Jakobi 37 keskmise dateeringuks AD **1814** ($t=5,7$). See tähendab hoone tõenäost ehitamisaastat 1815.

Tartu Jakobi t. 45 majast võtsin 1997. a remondi käigus keldri palkseintest 11 proovi ja alumise korruse põhjapoolse otsa palkseintest 19 proovi (kokku 30 puurproovi), mis kõik osutusid kuusepuiduks. Viie proovi aastarõngaste read olid lühemad kui 50 aastat, seevastu 15 rida olid üle saja aasta pikad, pikim proov 173 aastarõngaga. 12 proovi aastarõngalaiuste keskmistamisel sain rea pikkusega 133 aastat. Selle koosseisus on seitse keldriseinte proovi ja viis alumise korruse seinte proovi. Paljud alumise korruse proovid ei sobinud keskmisega, kuna seintes esines ilmselt asendatud palke. Jakobi t. 45 kuuse-keskmise andis väga hea sarnasusnäitaja Tartu Uppsala Maja kuuse-keskmisega ($t=7,24$), kusjuures Jakobi t. 45 seinte dendro-dateeringuks tuli AD **1828**. Sama aastaarvu sain Jakobi 45 keskmisele ka sünkroniseerimisel Ambla kiriku kuuse-keskmisega ($t=6,20$) ja Pärnu Katariina muuli kuuse-keskmisega ($t=4,73$). Seega on hoone Jakobi t. 45 Tartus ehitatud tõenäoselt **1829**. a. A/s ARC Projekt ajaloolises õiendis hoone Jakobi t. 37 kohta märgitakse, et elamu Jakobi 41 (praegu Jakobi 45) ehitati tõenäoliselt 1860.–70. aastatel.¹² Dendrokronoloogiline dateerimine nihutab hoone chitusaja arvatust pool sajandit varasemaks.

Tartu Jaani t. 4 asuv ajalooline hoone remonditi põhjalikult 1996–97. a Soome sõpruslinna Tampere abiga ja nimetati Tampere Majaks. Hoone ehitamise aeg oli teada vaid oletamisi (fuajeesse paigutatud vasktahvli järgi ehitati hoone aastatel 1737–41 ja laiendati aastatel 1805–28). 1996. a remondi käigus oli võimalik võtta põhikonstruktsioonidest proove hoone ehitamisaja kontrollimiseks. Keldri palklaest võtsin puurproovid 12 palgist, maja lõunaotsa mansardkorruse palkseintest 16 palgist. Puuliigi mikroskoopilisel määramisel osutusid kõik keldrilae palgid männipuiduks ja kõik mansardkorruse seinapalgid kuusepuiduks.

¹² Olev Suuder, Jüri Kulasal. Ajalooline õiend objekti Tartu, Jakobi tn 37 kohta. Töö nr 95076. AS ARC Projekt. Käsikiri. 1995.

Keldrilae prooviridadest sain keskmistada kuue proovi aastarõngalaiuste read Tampere Maja männi-keskmiseks pikkusega 84 aastat. Kõik keskmistatud read lõpevad sama aastaga – st palkidel on säilinud koorealune aastarõngas ning kõik palgipuud on langetatud samal aastal. Mansardkorruse seinte proovidest keskmistasin kümne proovi aastarõngalaiuste read Tampere Maja kuuse-keskmiseks pikkusega 178 aastat. Keskmistamiseks ei sobinud jätkatud palkide proovid. Võimalik, et selle põhjuseks on pärinemine hiljem pandud asenduspalkidest. Teiseks märkimisväärseks asjaoluks on, et keskmisesse sobisid põõningukorruse vastasseinte proovid. See näitab palkseinte ehitamise samaaegsust, st mansardtuba on hoone püstitamis-aegne. Tampere Maja kuuse- ja männi-keskmist võrdlesin Rootsi ja Põhja-Saksamaa kronoloogiatega. Tampere Maja männi-keskmise osutus sarnaseks Rootsi Jämtlandi männikronoloogiaga ($t=4,7$) asendis, kus Tampere Maja männi-keskmise dateeringuks tuli AD 1771. Kodumaistest aastarõngalaiuste keskmistest on Tampere Maja männi-keskmise väga sarnane varem dateeritud Tartu Uppsala Maja männi-keskmisega ja Palamuse kiriku männi-keskmisega 4S. Need mõlemad võrdlusread annavad nagu Jämtlandi männikronoloogiagi Tampere Maja männi-keskmise dateeringuks aasta 1771. Tampere Maja kuuse-keskmise osutus võrreldutest kõige sarnasemaks Kursi kiriku kuuse-keskmisega 2S, andes esimese dateeringuks AD 1753. Sellesama dateeringu sain Tampere Maja kuuse-keskmisele ka dateerimisel Uppsala Maja kuuse-keskmise abil. Seega on praeguse Tampere Maja lõunaosa ehitatud tõenäoselt palgikuuskede langetamise järgsel 1754. aastal, olles hilisem kui vasktahvilil märgitud, kuid ikkagi üks väheseid 1775. a suurtulekahjust pääsenud ja tänapäevani säilinud hooneid Tartu linnas. Tampere Maja dendrokronoloogilisel dateerimisel selgus veel esmapilgul ebaloogilisena tunduv seik, nagu oleks hoone teise korruse palkseinad püstitatud varem kui allpool asuv keldrilagi. Selle vastuolu selgitab hoone ehituslugu. Maja on teadaolevalt püstitatud mitmes järgus. Vanimaks hooneosaks on praeguse maja lõunaosa, mida hiljem pikendati põhja suunas (U. Tiirmaa, suulised andmed). Uuritud palklagi asubki esialgselt hoonele juurde ehitatud osas. Keldrilae dendrokronoloogilist dateeringut võib oletuslikult seostada Tartu 1763. või 1775. a tulekahjuga. On võimalik, et hoone pikendamisel kasutati ära pärast tulekahju saadavat soodustingimustel laenu tulekahjustuste likvideerimiseks. Dendrokronoloogiline uuring ei luba kindlalt määrata hoone pikendamise aastat. Saab vaid väita, et praeguse Tampere Maja põhjaosa ehitati juurde tõenäoselt ajavahemikus 1772–76, arvatavasti kas 1772. a toorestest palkidest (millele viitavad laepalkide laiad pikilõhed) või pärast suurtulekahju 1776. a varem langetatud palkidest.

Uppsala Majaks kutsutav hoone Tartu kesklinnas Jaani t. 7 restaureeriti sõpruslinn Uppsala abiga 1995. a. Ka see on üks neist vähestest majadest Tartus, mis jäi 1775. a suurtulekahjust puutumata. Tegemist on

teadaolevalt vanima säilinud puumajaga Tartus.¹³ Võtsin hoone restaureerimisprojekti autori arhitekt Udo Tiirmaa juhendamisel seinapalkidest kokku 47 puiduproovi. Neist suurem osa osutus kuusepuiduks, vähem oli männipalke. Keskmistada õnnestus 30 kuuseproovi aastarõngalaiuste read ning teiseks kuue männiproovi read. Uppsala Maja 130 aasta pikkune kuuse-keskmine osutus huvitavalt astmeliseks, kus seda moodustavad aastarõngalaiuste read lõppesid kolmel eri aastal. See kuuse-keskmine õnnestus dateerida Ó. Eggertssonil Östergötlandi männikronoloogia abil Rootsist. On märkimisväärne, et kuuse- ja männiseeriad on omavahel nii sarnased ($t=5,49$). Kuigi Uppsala Maja ehituspuidu päritolu kohta andmed puuduvad, ei saa välistada võimalust, et puit imporditi Rootsist. Uppsala Maja kuue männiproovi 130 aasta pikkuse keskmise dateeris Jouko Meriläinen Joensuu Ülikoolist Kagu-Soome männikronoloogia abil aastale **1765** ($t=5,17$). Ka see on kõrge ja usaldatav sarnasusnäitaja. Sama dateeringu andis sünkroniseerimine Palamuse kiriku keskmisega 4S ($t=4,14$). Uppsala Maja männi-keskmise dateeringut kinnitab ka asjaolu, et see ühtib Uppsala Maja kuuse-keskmise ühe osa kuuseproovide dateeringuga. Nimetatud kuuseproovid pärinevad männiproovidega samast seinast. Uppsala Maja kahe keskmistatud aastarõngarea dateerimise tulemusena selgus, et praeguse hoone Jaani t. 7 põhjapoolse osa seinad siiski ei pärine Rootsi ajast ega sellele vahetult järgnenud aastakümnest, vaid on tõenäoselt püstitatud alles 1753. a. Seevastu on maja pikendamine praeguste mõõtmeteni aset leidnud seni arvatust varem, juba tõenäoselt 1766. a. Uuringuga leidis kinnitust ka hoone remondiaeg (1782. a), mil asendati siseseinu.¹⁴

Valjala kiriku kuuteistkümnest puiduproovist õnnestus keskmistada kuue proovi aastarõngalaiuste read. Neist viis pärinevad pikihoone ja üks altari ruumi katusekonstruktsioonist. Koostatud 169 aasta pikkuse Valjala männi-keskmise dateeringuks saime Gotlandi männikronoloogia järgi AD **1850** ($t=5,21$). Sama dateeringuga andis Valjala kiriku männi-keskmine kõrge sarnasusnäitaja ($t=10,04$) ka Karja kiriku männi-keskmisega, Karuse kiriku männi-keskmisega ($t=4,31$) ning Gravsteni männikronoloogiaga ($t=4,05$). See tähendab, et toore puidu kasutamise eeldusel on Valjala kiriku katused ehitatud tõenäoselt 1851. a. Eesti arhitektuuri andmeil on Valjala kiriku katuse madal kuju pärit aastast 1860.¹⁵ Sel juhul oleks selleks kasutatud männipalgid langetatud aastatel 1850–51 ja kuivanud üheksa aastat. Nii kaua vaevalt et oli otstarbekas ehituspuitu kuivatada. Koguteoses Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud märgitakse, et 1853. a teostati Valjala kiriku remont ühes kiriku katuse põhjaliku uuendamisega.¹⁶ Selle

¹³ **Maret Eimre.** Kas rootslased asuvad rootsi ajal ehitatud majja? // Postimees. 1995. 10. jaanuar.

¹⁴ **Alar Läänelaid.** Dendrochronological dating of the Uppsala House in Tartu, Estonia. // Dendrochronologia. 1999. 15.

¹⁵ Eesti arhitektuur. 2. Lk 82–83.

¹⁶ Eesti luteriusu kirikud. Lk 159.

teabega sobib ka katusetalade dendrokronoloogiline dateering AD 1850: ilmselt on Valjala kiriku katus madaldatud siiski juba 1853. a.

Eesti ajalooliste ehitiste senise dendrokronoloogilise dateerimise tulemuste põhjal saab kinnitada, et dendrokronoloogiline dateerimismetod on Eestis täiesti rakendatav. Meetodi kasutatavust soodustavaks asjaoluks võib lugeda suhteliselt ühetaolist kliimat ja selle ühesugust mõju ehituspuiduks kasutatavatele puude juurdekasvule. Seetõttu on aastarõngalaiuste mustrid sarnased üle Eesti. Teiseks soodustavaks asjaoluks on vaid kahe puuliigi – männi ja kuuse – kasutamine ehituses. Keskmiste aastarõngalaiuste ridade geograafiline võrgustik täieneb ja tiheneb, aidates kaasa järgmiste ehitiste dateerimisele.

Säilitamine arhiivis – süsteemianalüütiline vaade

Kurmo Konsa, Ruth Tiidor

Säilitamine on arhiivide üheks põhiülesandeks. See on ühiskonna poolt delegeeritud (*arhiiv on asutused, kus hoitakse väga vanu dokumente*)¹ ja seadusega määratletud kohustus.

Säilitamine loob aluse arhiivi teistele tegevustele. Ainult informatsiooni füüsiline säilitamine, olgu see siis paberkandjatel, mikrofilmidel või digitaalsel kujul, loob võimaluse selle kasutamiseks.

Vastavalt definitsioonile tähendab säilitamine ühelt poolt kõiki neid tegevusi, mille eesmärgiks on võimalikult aeglustada dokumentide vananemist ning tagada nende füüsiline olemasolu võimalikult pika aja vältel.² Teisest küljest tähendab säilitamine jällegi võimalikult soodsate tingimuste loomist dokumentide maksimaalselt laialdaseks kasutamiseks. Tegemist on osaliselt vastandlike ülesannetega, mille edukas ühildamine nõuab institutsioonilt huvide tasakaalustamist, prioriteetide kehtestamist ja nappide ressursside arukat paigutamist. Üha enam kohtab erialakirjanduses seotud termineid *säilitamine ja kasutamine (preservation and access)*, mis viitab vajadusele seostada säilitamist teiste arhiivi funktsioonidega märksa tihedamalt kui seni.³ Säilitamise kompleksse iseloomu tõttu on tema kavandamine ja juhtimine küllaltki keerukas ülesanne, mille senistele kogemustele tuginevad lahendused on osutunud ilmselgelt ebapiisavateks.⁴ Põhjusi selleks on mitmeid, neist kaks olulisemat on toodud järgmisel leheküljel:

¹ Eestis sätestab arhivaalide kogumise, hindamise, arhiveerimise, säilitamise ja nende juurdepääsu korraldamise ning arhiivide tegevuse alused Eesti Vabariigi Arhiiviseadus, kus on öeldud, et *arhiiv tegeleb arhivaalide kogumise, säilitamise, korrapärase hoidmise ja kasutamisega*. Vt: Arhiiviseadus. // Riigi Teataja. 1998. 36/37. 552. § 3, lõige 1.

² **Kurmo Konsa**. Arhivaalide säilitamine. Õppevahend. Trt: Eesti Ajalooarhiiv, TÜ arhiivinduse õppetool, 1998. Lk 7, 156.

³ **Mary Lynn Ritzenthaler**. Preserving Archives and Manuscripts. The Society of American Archivists: Chicago, 1993. P. 1; **Nancy Marrelli**. Implementing Preservation Management. A How-to Manual for Archives. Réseau Des Archives Du Québec, 1996. P. 9–11.

⁴ Vt nt: **Urmus Oolup**. Munitsipaalarhiivide võimalused. // Kleio. 1996. 3. Lk 41.

- kõik teabeasutused, kus tegeldakse säilitamisega, on viimase 10 aasta jooksul elanud üle küllaltki olulisi muutusi. On muutunud organisatsioonide eesmärgid ja nendele ühiskonna poolt omistatavad rollid;⁵
- infohulga oluline suurenemine ja väga erinevate teabekandjate laialdane kasutuselevõtt (eelkõige masinloetavad infokandjad) tingib paratamatult nende haldamiseks vajaliku süsteemi keerustumise.

Säilitamise edukaks kavandamiseks ja juhtimiseks on hädavajalik kujunenud olukorra analüüs ja erinevate lahendusvariantide kaalumine. Üheks võimalikuks mooduseks säilitamise rolli ja organisatsioonilise asendi analüüsimisel on autorite arvates süsteemianalüüsi meetodikate kasutamine.

Süsteemianalüüs

Süsteemianalüüsist ja laiemalt süsteemsest käsitlusest on kirjutatud küllaltki palju, sealhulgas ka eesti keeles.⁶ Süsteemianalüüsi kasutatakse ulatuslikult väga erinevates valdkondades – sotsioloogias, geograafias, poliitikas, planeerimises, majanduses, infotehnoloogias jm. Hoopis vähem on süsteemianalüüsi kasutatud säilitamise kirjeldamisel⁷ ja selle kohta, et süsteemianalüüsi meetodeid oleks rakendatud arhiivi säilitussüsteemi analüüsimiseks, puuduvad käesoleva artikli autoritel andmed.

Süsteemiteooria juured on ühelt poolt bioloogias. Nimelt avaldas Austria bioloog Ludwig von Bertalanffy aastatel 1949–53 terve rea üldisele süsteemiteooriale pühendatud artikleid. Tema määratluse kohaselt oli üldine süsteemiteooria mis tahes süsteemide olemust ja uurimise põhimõtteid sõnastav üldteaduslik kontseptsioon. Huvitav on märkida, et Bertalanffy toetus oma teoreetiliste vaadete kujunemise perioodil suuresti Jakob von Uexkülli maailmakäsitlusele.⁸

⁵ Vt nt: **Priit Pirsko**. Arhiivid ja ühiskond – Eesti juhtum. // *Kleio*. 1996. 3. Lk 35–37; **Priit Pirsko**. Eesti Ajalooarhiiv 1991–1995. // Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Trt, 1996. Lk 79–91.

⁶ **Issai Rozenfeld**. Süsteemianalüüs. Tln, 1975; **Uno Mereste**. Süsteemianalüüs. Tln, 1987; **Peeter Lorents**. Süsteemse käsitluse alused. Tln, 1998. Enam infotehnoloogilistest käsitlustest vt nt: **Toomas Mikli**. Sissejuhatus infosüsteemidesse. Tln, 1998; Süsteemianalüüsi rakendustest raamatukogudes on juttu tehtud ka mitmel konverentsidel: **A. Pebre**. Süsteemianalüüsi meetodite rakendamisest raamatukogus. // TRÜ Teadusliku Raamatukogu 6. teaduslik konverents *Kõrgema kooli raamatukogu töö ökonoomikast*. 24.–26. IV 1974. Ettekannete teesid. Trt, 1974. Lk 12–15; **Tiina Norberg**. Kvantitatiivsed uurimismeetodid raamatukogunduses. // Tartu Ülikooli Raamatukogu 12. teaduskonverents *Infotöö kõrgkooli raamatukogus*. 6.–7. VI 1989. Ettekannete teesid. Trt, 1989. Lk 28.

⁷ **Suzanne Keene**. Managing Conservation in Museums. Butterworth-Heinemann, 1996. P. 76–108.

⁸ **Jakob Johann von Uexküll** (1864–1944) oli baltisaksa bioloog ja filosoof, selgrootute võrdleva füsioloogia ja biosemiootika rajajaid. Vt lähemalt: **Kalevi Kull**. Elujõud, biosemiootika ja Jakob von Uexküll. // *Akadeemia*. 1991. 10. Lk 2097–2104.

Teiseks lähtekohaks süsteemse mõtlemise arengul oli kommunikatsiooniteooria ja sellest välja kasvanud küberneetika.⁹

Süsteemianalüüs tegeleb süsteemide uurimise ja loomise vahendite ja meetoditega.¹⁰ Süsteemikäsitluse ehk süsteemse lähenemisviisi keskseks mõisteks on süsteem. Süsteemi üldmõiste definitsioone on sadu, toome neist siinkohal ära vaid kaks näidet:

- *süsteem on midagi, mis isesugustest aga ühesugustest jägudest koos seisab, nõnda et nende üle üks seadus valitseb;*¹¹
- *süsteem on omavahel seotud objektide terviklik kogum.*¹²

Olulisi süsteemi omadusi on kaks. Esiteks on süsteem mitteamorfne – ta koosneb üksteisega teatud viisil seotud elementidest. Teiseks on süsteem terviklik ja teistest süsteemidest selgelt eristatav. Seosed süsteemi elementide vahel on tugevamad kui tervete süsteemide vahel.¹³

Süsteemide piiritlemise ja klassifitseerimise viise on väga erinevaid, järelikult on võimalik eristada ka suurt hulka süsteemitüüpe. Antud juhul huvitab meid süsteemitüpoloogia, mis eristab nn *tugevaid* (*hard*) ja *pehmeid* (*soft*) süsteeme.¹⁴

Tugevat süsteemi iseloomustab see, et kuigi sinna võib kuuluda palju elemente, on seosed nende vahel kindlalt defineeritud, süsteem on kvantitatiivne ja tema käitumine küllaltki lihtsalt ennustatav. *Tugevate* süsteemide hulka kuulub enamik tehnilisi süsteeme, aga ka näiteks ettevõtte palgasüsteem.

Pehmesse süsteemi seevastu võib kuuluda vähe elemente, kuid seosed nende vahel on äärmiselt keerulised, suures osas ennustamatud ja sellist süsteemi on väga raske, kui mitte võimatu formaliseerida. Pehmetele süsteemidele on iseloomulik see, et olulise osa neist moodustab sotsiaalne ja poliitiline komponent.

Vastavalt toodud süsteemitüpoloogiale on võimalik eristada ka *tugevaid* ja *pehmeid* metodoloogiad.

Tugevad metodoloogiad nagu struktuurne analüüs, operatsiooni-analüüs, objekt-orienteeritud modelleerimine ja kontseptuaalne analüüs on kvantitatiivsed ning loogilised meetodid. Lähtutakse eeldusest, et loodus või väliskeskkond, mida uuritakse, on oma olemuselt tegelikult süsteemne. Uuriija ülesandeks on see süsteem avastada ja kirjeldada.

⁹ Eesti keeles on ilmunud küberneetika põhimõtted formuleerinud Norbert Wieneri kaks põhiteost: **Norbert Wiener**. Küberneetika ehk juhtimine ja side loomas ning masinas. Tln, 1961; **Norbert Wiener**. Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond. // Loomingu Raamatukogu. 1969. 45–47.

¹⁰ **U. Mereste**. Süsteemianalüüs. Lk 207–212.

¹¹ **W. Meier**. Elu ma ja taevakehade peal ja tema loomuline lõpp. Tln, 1908. Lk 156.

¹² Eesti Entsüklopeedia. 9 kd. Tln, 1996. Lk 102.

¹³ **U. Mereste**. Süsteemianalüüs. Lk 15.

¹⁴ **Martina Angela Sasse, David Fulton**. System Analysis and Design. Chapter 3 – Fundamental Concepts. [<http://www.cs.ucl.ac.uk/staff/A.Sasse/b123/b123book/chp3/chp3-.html>]. 27. 04. 2000.

Vähemalt teoreetiliselt on analüüsi käigus võimalik teha reaalsusega samane mudel, mis annabki võimaluse süsteemide kujundamiseks ja juhtimiseks.

Pehme lähenemise korral lähtutakse eeldusest, et maailm oma olemuselt ei ole süsteemne. Süsteemsus saab asetseda vaid uurija peas, aga mitte reaalsuses endas.

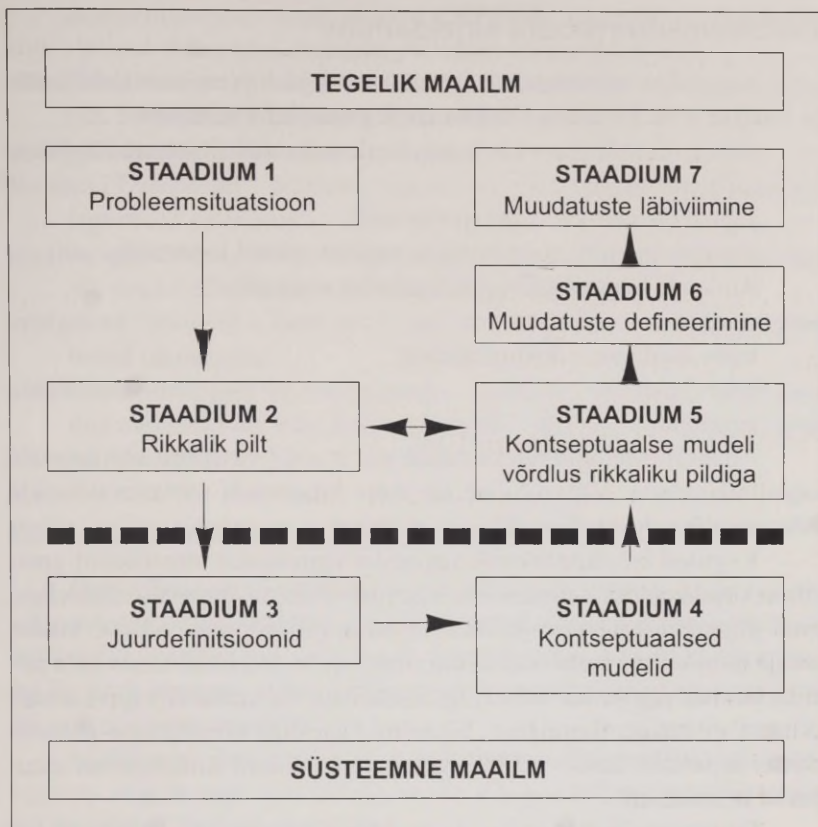
Teoreetiliselt väljatöötatud süsteemi mudelit rakendatakse oma olemuselt süsteemitule keskkonnale, lootuses, et sellisel viisil saadud teadmised võimaldavad seda keskkonda mingilgi määral juhtida ja ümber kujundada. Järgnevalt püüamegi anda ülevaate pehmete süsteemide metodoloogiast ja selle kasutusvõimalustest säilitamise kavandamisel arhiivis.

Pehmete süsteemide metodoloogia

Peter Checklandi poolt Lancasteri Ülikoolis 1960. aastatel välja töötatud pehmete süsteemide metodoloogiast (*soft systems methodology, SSM*) kasutatakse edukalt komplekssete juhtimissüsteemide uurimiseks, mis ei ole täpselt defineeritavad ja kus inimkomponent mängib otsustavat rolli.¹⁵ Pehmete süsteemide metodoloogia tugineb hermeneutikast (W. Dilthey) pärinevale kontseptsioonile, mille kohaselt reaalsuse tajumise viis määrab ära selle, kuidas reaalsust kirjeldatakse ja kuidas järelikult ka käitutakse. Samuti on oluline tõdemus, et uurimisprotsess ei ole kunagi lõpetatud, kuna selle läbiviimine muudab olukorda ja tekkinud uue olukorra analüüs nõuab omakorda uut uurimistsükli.

Siinkohal võib tekkida õigustatud küsimus, milleks süsteeme üldse uuritakse, mis on sellise uuringu eesmärgiks. *SSM* on suunatud muudatuste läbiviimisele. Väga lühidalt öelduna oleks *SSM* lõpptulemuseks *tegeliku ja soovitud muudatuse läbiviimine süsteemis*. Teine *SSM* iseloomulik joon on see, et metodoloogia keskendub soovitavale olukorrale ja selle saavutamise teedele. Metodoloogia idee seisneb selles, et tuginedes reaalse situatsiooni analüüsile konstrueeritakse sellega relevantssed abstraktsed süsteemid, mida seejärel võrreldakse reaalse olukorraga. Sellise mitmeid kordi korratava protsessi käigus peaks selguma, milline on soovitatav ja läbiviidav muudatus reaalses probleemsituatsioonis.

¹⁵ Ülevaade pehmete süsteemide metodoloogiast tugineb järgmistele väljaannetele: Peter Checkland, Jim Scholes. *Soft Systems Methodology in Action*. Chichester: John Wiley & Sons, 1990; Peter Checkland. *Systems Thinking, Systems Practice*. Chichester: John Wiley & Sons, 1992; Peter Checkland, Sue Holwell. *Information, Systems and Information Systems – making sense of the field*. Chichester: John Wiley & Sons, 1998.

Joonis 1. Pehme süsteemide metodoloogia põhimõtteline skeem

SSM jaguneb 7 staadiumiks (joonis 1):

- probleemsituatsiooni esitamine;
- probleemsituatsiooni kirjeldamine (nn *rich picture*);
- relevantsete süsteemide defineerimine;
- kontseptuaalsete mudelite loomine;
- kontseptuaalsete mudelite võrdlemine reaalsusega;
- teostatavate ja soovitavate muudatuste kindlakstegemine;
- tegevus muutmaks probleemsituatsiooni.

Vaatleme järgnevalt lähemalt SSM staadiume.

Probleemsituatsiooni esitamine

Mingi organisatsiooni juhid ja/või töötajad leiavad, et neil oleks kasulik omada paremat ülevaadet tööülesannetest ja -protsessidest – kas siis selleks, et lahendada mingeid esilekerkinud probleeme või muutmaks organisatsiooni tegevust efektiivsemaks. Mõiste *probleem* asemel eelistatakse kasutada terminit *probleemsituatsioon*, kuna tavaliselt tuleb analüüsimisel puutuda kokku terve rea üksteisega rohkem või vähem seotud probleemidega.

Probleemsituatsiooni kirjeldamine

Kogutakse informatsiooni analüüsitava probleemsituatsiooni kohta ja luuakse selle kirjeldus. Oluline on järgmine informatsioon:

- süsteemi struktuur – kes ja mis kuuluvad antud situatsiooni (süsteemi elemendid);
 - suhted elementide vahel (protsessid);
 - situatsioonikliima (situatsiooni osaliste mõtted ja tunded).
- Andmete kogumiseks on neli põhilist meetodit:¹⁶
- vaatlus;
 - teabe hankimine dokumentidest;
 - intervjuud;
 - uuringud.

Analüüsimeetodid tuleks valida nii, et need vastaksid käsitletavale organisatsioonile. Väga oluline on mitte kitsendada uurimisvaldkonda juba analüüsi algstaadiumitel.

Kogutud informatsioonile tuginedes koostatakse situatsiooni graafiline kirjeldus, mille näol ei ole tegemist süsteemi formaalse mudeliga, vaid pigemini kunstilise ja individuaalse väljendusega sellest, kuidas uurija mõistab ja kujutab ette antud situatsiooni. Järelkult ei saa seda pilti ka hinnata *õigeks* või *valeks*, iga analüüsija või analüüsigrupp koostab erineva situatsioonikirjelduse. Süsteemi kirjeldust täiendatakse pidevalt vastavalt sellele, kuidas analüüsija(te) ettekujutused situatsioonist muutuvad ja arenevad.

Situatsioonikirjeldust kasutades püütakse leida:

- probleemvaldkonnad;
- rollid, mida uuritavas süsteemis töötavad inimesed täidavad ja käitumisnormid, mida nad esindavad;
- kes ja millega antud süsteemi juhib.

Relevantsete süsteemide defineerimine

Probleemsituatsiooni analüüsile tuginedes valitakse välja süsteem, mis peaks analüüsi läbiviijate arvates aitama probleemi mõista. Selliseid süsteeme nimetatakse relevantseteks süsteemideks. Loomulikult saab tuletada mitmeid relevantseid süsteeme, nagu on olemas ka palju erinevaid probleemsituatsiooni kirjeldusi. Relevantssed süsteemid väljendatakse abstraktsete kontseptidena (väited süsteemi kohta). Selliseid väiteid kutsub juurdefiniitsioonideks (*root definitions*).

Juurdefiniitsioon defineerib läbi tegevuste selle, kuidas relevantne süsteem töötab.

¹⁶ Vt nt: Palmela W. Darling, Duane E. Webster. Preservation Planning Program. An Assisted Self-Study Manual for Libraries. Association of Research Libraries, Office of Management Studies: Washington: D. C, 1982. P. 20–21.

Juurdefiniitsiooni analüüsitakse *CATWOE* meetodil, et fikseerida kõik olulised elemendid. Nendeks olulisteks elementideks on:

kliendid (*Customers*) – kõik inimesed keda analüüsitav süsteem mõjutab. Süsteemist kasusaajad või süsteemi *ohvrid*;

osalised (*Actors*) – süsteemis tegutsejad;

muutus (*Transform*) – süsteemi tegevus sisendite muutmisel väljundiks; tegevused süsteemis;

maailmapilt (*Worldview*) – süsteemi aluseks olev maailmapilt. Kujutus või mudel maailmast, mis annab süsteemile mõtte;

omanikud (*Owners*) – kelle ees on süsteem vastutav, kes määravad süsteemi olemasolu;

keskkonnapiirangud (*Environment*) – süsteemi ümbritsev keskkond mis mõjutab küll teda, kuid ei kontrolli. Millised välised piirangud on süsteemil;

Kontseptuaalsete mudelite loomine

Juurdefiniitsioon kirjeldab süsteemi eesmärki. Kuidas seda aga on võimalik saavutada? Süsteemi funktsioneerimiseks vajalikud tegevused kujutatakse graafiliselt kontseptuaalse mudeli kujul. Kontseptuaalne mudel kajastab tegevusi, mitte ei kujuta endast organisatsiooni olemasolevat või potentsiaalset struktuuri.

Mudel peab sisaldama kõiki juurdefiniitsiooni elemente ja kujutama tegevusi, mis on vajalikud selleks, et viia läbi juurdefiniitsioonis kirjeldatud muudatust (transformatsiooni).

Kontseptuaalne mudel peab vastama järgmistele nõuetele:

- kajastamist peavad leidma kõik tegevused, mis on vajalikud organisatsiooni eesmärgi saavutamiseks;
- tegemist peab olema süsteemiga;
- esmasel resolutsioonitasandil peab olema 5–7 tegevust;
- kõik tegevused peavad olema omavahel seotud.

Kontseptuaalsete mudelite võrdlemine reaalsusega

Kontseptuaalset mudelit võrreldakse probleemsituatsiooni kirjeldusega (staadium 2).

Võrdlus võib välja selgitada probleemid ja/või võimalikud ning soovitatavad muudatused. Selle staadiumi väljundiks on nimekiri tegevustest kontseptuaalses mudelis, vastavatest tegevustest reaalses maailmas ja erinevustest nende vahel. Võrreldakse seda mis on kasulik/soovitav lähtudes süsteemsest ettekujutusest sellega, mis juhtub praktikas.

Teostatavate ja soovitatavate muudatuste kindlakstegemine

Mudelite võrdlemine reaalsusega peab aitama tegutsejatel kindlaks määrata soovitavaid muudatusi. SSM ei tähenda tingimata fundamentaalseid muutusi organisatsioonis. Muudatuste iseloom sõltub sellest, mida loetakse soovitavaks ja võimalikuks antud organisatsioonis.

Põhimõtteliselt on võimalikud kolme liiki muudatused:

- struktuuri muutmine (organisatsiooni struktuur, asukoht);
- protseduuride muutmine;
- suhtumise muutmine;

See, milliseid muudatusi ette võetakse, selgub pärast arutelu kliendiga. Analüüsija peab tegema selgeks:

- millist tüüpi muudatust vajatakse;
- kus ja kelle poolt need läbi viiakse;
- millal ja milliseid struktuure ning protseduure muudetakse.

Tegevus muutmaks probleemsituatsiooni

Pärast võimalike ja soovitatavate muudatuste kindlaksmääramist viiakse need ellu. Esmapilgul tundub kogu metodoloogia olevat üle mõistuse keerukas. Tegeliku analüüsi käigus ei ole vaja täpselt läbida kõiki staadiume. Mõistlik on keskenduda nendele metodoloogia aspektidele, mida probleemsituatsioonis osalejad peavad olulisteks.

SSM rakendamine on olnud edukas, kui tekib kindlal viisil struktureeritud arutelu, mis võib olla aluseks antud probleemsituatsiooni käsitlemisele uues valguses.

Mitte kunagi ei tasu loota, et analüüsi tulemusena muutub olukord täiesti probleemivabaks. Lahendus leitakse ikkagi ainult ühele konkreetsele, analüüsi alguses formuleeritud probleemile või probleemideringile. Ettevõtetud tegevus võib muuta situatsiooni nii, et esialgne probleem küll kaob, kuid ilmnevad uued.

Arhiivi säilitussüsteemi analüüs SSM meetodil

Püüaksime järgnevalt analüüsida säilitamise asendit arhiivisüsteemis, kasutades eelpoolkirjeldatud SSM metodoloogiat.¹⁷

¹⁷ Analüüs viidi läbi Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetoolis toimuva kursuse *Arhiivide säilitamine* (lektor Kurmo Konsa) raames 1999. a kevadsemestril. Kasutatud on ka Ayatud Ülikooli arhiivinduse magistriõppes valminud säilitusteemalisi esseesid.

Staadium 1: Probleemsituatsiooni esitamine

Kuigi säilitamise olulisust arhiivides ei eita keegi, käsitletakse arhiivipraktikas säilitamist enamasti siiski liiga kitsalt. Sageli peetakse seda peaaegu et käsitööharuks, mis tegeleb kas mingite haruldaste või siis jällegi väga kahjustunud arhivaalide parandamise ja restaureerimisega.

Kui säilitamist käsitletakse ainult konserveerimise või restaureerimisena, jääb see paratamatult ainuüksi vastava osakonna ülesandeks. Säilitamine on sellisel juhul seotud ainult teatud objektidega ning tal on vähe pistmist asutuse kui tervikuga. Säilitamine muutub sellega eraldi-seisvaks, spetsialistide poolt teostatavaks tegevuseks aga mitte kogu personalile üheks põhiülesandeks.¹⁸

Teine probleemidering seostub säilitamise ja kasutamise vastuoludega. Tundub, et säilitamist nähakse teenindava tegevusena muude olulisemate tegevuste tagamiseks. Sisuliselt tähendab see säilitamise madalat prioriteetsust organisatsioonilistes terminites.

Tegelikult puudub üldse korralik ülevaade säilitamise kohast arhiivides. Probleemolukorda väljendati järgmiste küsimustega:

- milline peaks olema säilitamise koht arhiivisüsteemis, st arhiivis toimuvate tegevuste hulgas;
- kes peaksid säilitamisega arhiivis tegelema;
- millisel tasemel oleks otstarbekas säilitamist juhtida;
- millisel viisil seostada säilitustegevust arhiivi muude ülesannetega?

Staadium 2: Probleemsituatsiooni kirjeldamine

Säilitamise olukorda arhiivides iseloomustab järgmine probleemsituatsiooni graafiline kujutus (joonis 2).

Säilitussüsteemi elementideks on:

protsessid: konserveerimine, informatsiooni uuendamine, säilitustingimuste tagamine;

kogud: väga erinevat tüüpi arhivaalid (paberdokumendid, kaardid, fotod, masinloetavad infokandjad);

inimesed: juhtiv personal, konservaatorid, kasutajad;

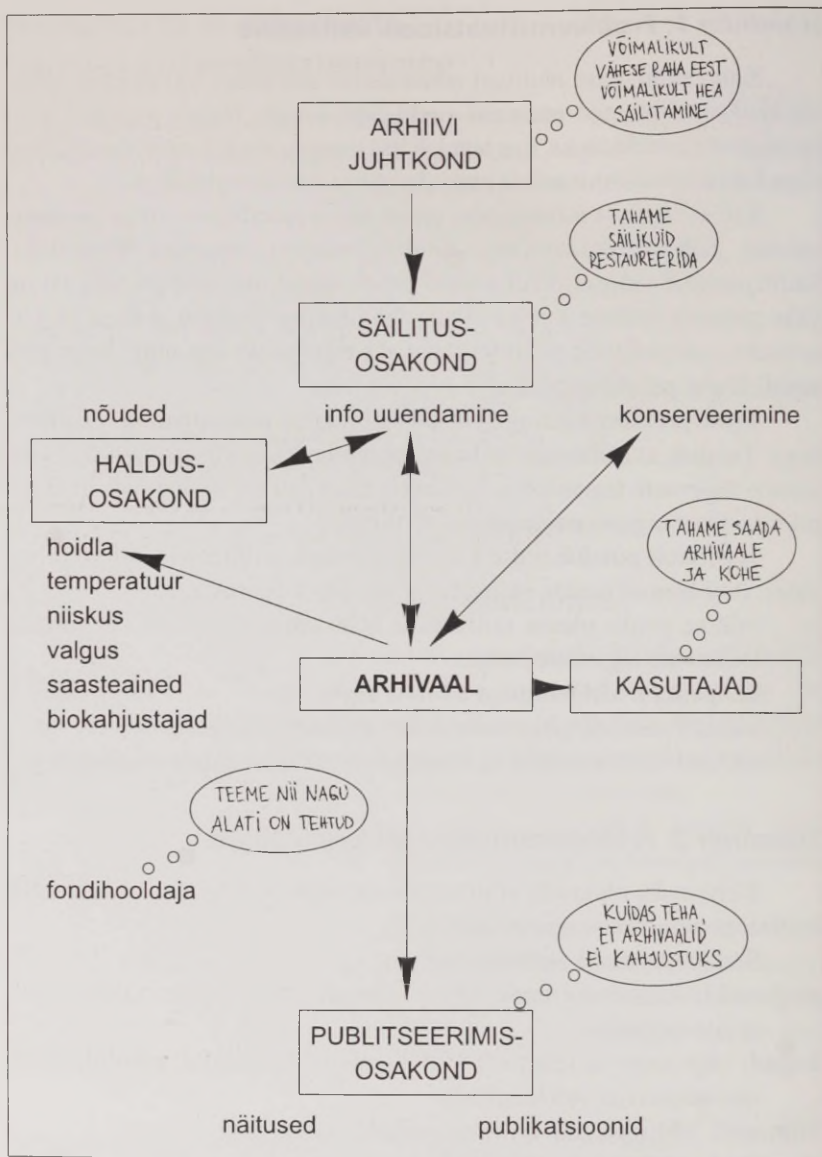
sisendid ja väljundid: arhivaalid;

välised mõjutused: avalik arhiiv, kasutajad;

probleemsed valdkonnad: säilitussüsteemi vähene integreeritus arhiivis, konservaatorite-poolne keskendumine korrektiivsele säilitamisele preventiivse asemel, prioriteetide määratlematus ja konfliktus, säilitamise ja kasutamise vastuolud.

Kasutades probleemsituatsiooni kirjeldust viiakse olukorra selgitamiseks läbi järgmised kolm analüüsi.

¹⁸ Sarnaseid mõtteid on avaldatud ka ajakirjanduses: *Arhiivifondide füüsilise seisundi kirjeldus, selle põhjal säilitusmeetmete plaani väljatöötamine ning järkjärguline elluviimine on tööloik, mille eraarhiiv peab tõsiselt käsile võtma.*

Joonis 2. Säilitusolukorra graafiline pilt.

Juhtumisi või pistelise kontrolli käigus avastatud kahjustuste kõrvaldamine, parandamine, konserveerimine ja restaureerimine on kahtlemata vajalik, kuid see piirduv paratamatult üksikobjektidega. Võitlus tagajärgedega ei asenda läbimõeldud säilituspoliitikat. (Urmas Oolup. Munitsipaalarhiivide võimalused. // Kleio. 1996. 3. Lk 41).

Sekkumise analüüs

püüab fikseerida need küsimused, mis on olulised analüüsisituatsiooni haaratud inimeste arvates.

Probleemolukord: Me tahame teada, milline on säilitamise koht arhiivis – arhiivi muude tegevuste hulgas. Püüame leida vastust küsimusele, milline võiks olla ideaalsel juhul säilitamise roll arhiivis ja kuidas vastab see tegelikkusele.

Kliendid: Käesoleva artikli lugejad.

Klientide taotlus: Omandada parem arusaamine säilitamisest arhiivis.

Probleemi lahendajad: Autorid ja seminarist osavõtjad.

Olemasolevad ressursid:

Teadmised ja kogemused, kirjandus.

Piirangud: Teadmiste piiratus nii süsteemianalüüsi, kui ka reaalselt toimiva arhiivisüsteemi suhtes. Arhiivisüsteem ise on ümberkorralduste staadiumis – see tähendab seda, et määramatus on küllaltki suur.

Kellest probleem sõltub:

Säilitamise korraldajad, teiste osakondade juhid, arhiivi juhtkond.

Mida arvab see, kellest probleem sõltub:

Kuna konservaatorid tegelevad reeglina arhivaalide töötlemisega, leiavad nad, et see analüüs ei ole oluline ega puuduta neid. Arhiivi juhtkond arvab, et kõige parem on see, kui säilitamisega tegeleb säilitusosakond. Säilitamine ei ole ülejäänud osakondade prioriteet. Probleemid delegeritakse ülalt alla. Säilitusküsimuste arutamiseks on kliima arhiivisüsteemis soodne. Ollakse valmis süsteemi muutma. Üldiselt on mõistetud, et peamine on säilitamise ennetav külg.

Miks käsitletakse probleemi (miks see üldse on oluline):

Säilitamist käsitletakse liiga kitsalt ning see takistab arhiivi ühe põhifunktsiooni – arhivaalide säilitamise edukat täitmist.

Väärtus probleemi omaja suhtes:

Võimaldab tööd paremini organiseerida, lihtsam kujundada prioriteete.

Probleemi kontekst (kuidas me saame aru, et probleem on lahendatud):

Säilitajatel ja arhiivi juhtkonnal on olemas korralik ettekujutus arhivaalide säilitamise süsteemist; on võimalik teha säilituskava ja säilitamist

edukalt juhtida. Säilitusalased põhiseisukohad on fikseeritud osakondade põhikirjades, arhiivi säilituspoliitikas jm juhtdokumentides.

Sotsiaalse konteksti analüüs

selgitab välja probleemsituatsiooniga seotud rollid (formaalsed ja mitteformaalsed rollid, mida inimesed täidavad organisatsioonis), normid ja väärtused. Analüüs peab andma vastuse küsimusele, miks inimesed probleemsituatsioonis käituvad just nii, nagu nad käituvad.

rollid: *konservaator muutub spetsialistist, kes viib läbi arhivaalide töötlemist säilitusspetsialistiks, kelle ülesandeks on arhivaalide säilitamine. Osakonnajuhataja muutub tööde vahendajast (hoiuosakonna ja konservaatori vahel) säilitamist korraldavaks spetsialistiks. Teiste osakondade töötajad ei tea täpselt, millega säilitajad tegelevad, millega nad saavad säilitamisele kaas lüüa ja millega saab säilitamine neid aidata;*

normid (mida organisatsioon töötajatelt eeldab, et nad oleksid head töötajad): töötajad muutuvad kitsaste tööülesannete täitjatest mitmekülgeteks spetsialistideks, kes on kursis kogu arhiivisüsteemis toimuvaga;¹⁹

väärtused: *erakukalduvusega originaalidest²⁰ infopärandi kasutamise ja vahendamisega tegelevateks spetsialistideks.*

Mõjude analüüs:

kes kontrollib arhivaale:

otseselt hoiu- ja teenindustalitus;

mõju iseloom arhivaalidele:

arhivaalide seisundit mõjutatakse eelkõige personali ja finantsiliste vahenditega. Arhivaalide säilitamist mõjutab ka nende kogumine. Kasutatavad säilitusmeetmed on määratud olemasolevate ressurssidega (personal, seadmed, teadmised). Arhivaalide seisundit saab mõjutada nende kasutamise reguleerimisega.

Protsessid, milledega mõju arhivaalidele:

saavutatakse:

käsuliinide kontrolli ja ressursside jaotamisega;

teostatakse:

arhivaale puudutavate tegevuste kaudu, käsuliinide kontrolliga;

¹⁹ Vt arhivaaride kutsenõudeid: Arhivaari kutsenõuete kinnitamine. Vabariigi Valitsuse 13. novembri 1998. a määrus nr 256.

²⁰ Arhiivinduse käsiraamat. I. Koostanud R. Kenkman, O. Liiv, A. Perandi, E. Tender. Trt: Akadeemiline Kooperatiiv, 1933. Lk 159.

- säilitatakse:* arhivaale puudutavate intellektuaalsete tegevuste pidamisega olulisemateks võrreldes tehniliste töödega;
- antakse edasi:* juhtkonna korraldusel.

Staadium 3: Relevantsete süsteemide defineerimine

Säilitamise juurdefiniitsioon: *Säilitamine on arhiivisüsteemi kui terviku üks alamsüsteeme, milles töötavad spetsialistid tegelevad dokumentide ja dokumentide kogumite eluea pikendamisega, et tagada nende kasutatavus ettenähtud aja kestel. Selleks kasutatakse nii ennetavaid kui ka korrektiivseid säilitusmeetmeid. Säilitamine peab tagama dokumentide terviklikkuse.*

Analüüsimise toodud juurdefiniitsiooni CATWOE meetodil:

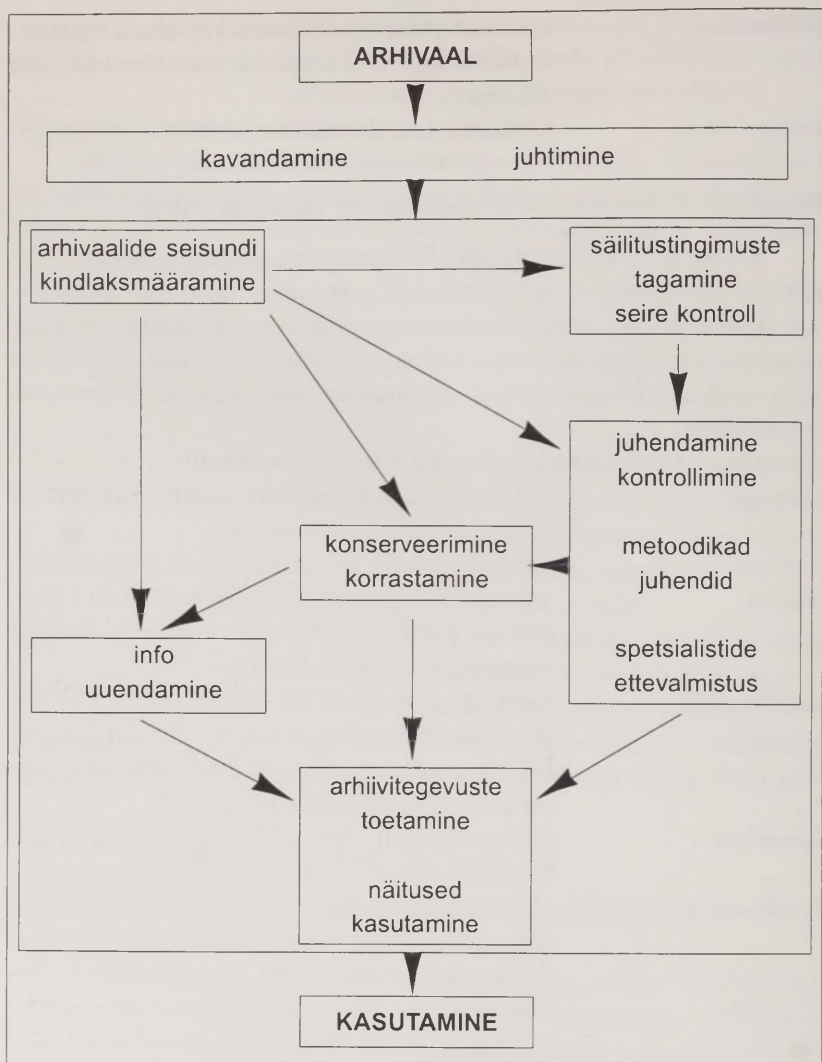
- kliendid:* säilitussüsteemi klientideks on dokumentide kasutajad kõige laiemas mõttes;
- osalised:* säilitussüsteemis tegutsevad eriala spetsialistid;
- muutus:* arhivaalide seisukord püütakse hoida samal tasemel või parandada. Püütakse tagada arhivaalide võimalikult laialdane kasutatavus;
- maailmapilt:* säilitamine on arhiivide üheks põhiprintsiibiks, on nende üheks põhieesmärgiks. See on fikseeritud nii seadustes, asutuste tegevuskavades, aga samal ajal eeldab seda ka avalikkus;
- omanikud:* säilitussüsteemi omanikuks on avalik arhiiv, laiemalt võttes Eesti Vabariik;
- keskkonna piirangud:* arhivaale säilitatakse selleks, et arhiivid saaksid täita neile ühiskonna poolt pandud kohustusi. Säilitamine ei ole arhiivi lõppeesmärgiks. Selleks on ikkagi arhivaalide kasutatavaks muutmine. Siit on selge, et säilitamine moodustab ühe alamsüsteemi suuremast süsteemist.

Staadium 4: Kontseptuaalsete mudelite loomine

Säilitussüsteemi kontseptuaalne mudel on toodud joonisel 3.

Kontseptuaalset mudelit kontrollitakse süsteemina töötamise aspektist:

- alamsüsteemid:* on;
- seosed:* alamsüsteemide vahel, ja ka suurema süsteemiga;
- keskkond:* arhiivisüsteem;
- süsteemi piir:* protsessid moodustavad eraldi süsteemi;
- ressursid:* raha ja inimesed on saadaval läbi suurema süsteemi;
- pidevus:* suurema süsteemi eksisteerimise tõttu, läbi suurema süsteemi eksisteerimise.

Joonis 3. Säilitussüsteemi kontseptuaalne mudel.

Säilitussüsteemi kontrolliks, mis on ka süsteemianalüüsi üheks eesmärgiks, kehtestatakse järgmised kriteeriumid:

tõhusus:

kuidas uurida, kas vaadeldav süsteem töötab õieti? Üheks võimaluseks on kogude seisundi kontroll, kuna säilitamise eesmärgiks on aeglustada arhivaalide vananemist ja vältida võimalikke kahjustusi;

kasutegur:

kas süsteem kasutab ressursse efektiivselt? Seda kriteeriumit on säilitamise jaoks küllaltki raske defineerida. Tuleks võrrelda kogude suurust ja seisundit ressurssidega, mis kulub nende hooldamiseks;

mõjus:

kas see on kõige parem meetod üldiste eesmärki-
de saavutamiseks? Tuleb leida vastus järgmisele
üldisele küsimusele – kas säilitussüsteemi töö
tagab arhivaalide säilitamise vastavalt ettenäh-
tud ajale avalikus arhiivis?

Stadium 5: Kontseptuaalsete mudelite võrdlemine reaalsusega

Põhiliste säilitustegevuste võrdlus kontseptuaalses mudelis ja tege-
likkuses on toodud tabelis 1.

Võrreldes säilitussüsteemi kontseptuaalset mudelit probleemolu-
korra kirjeldusega (joonis 2) näeme, et enamik tegevusi on olemas, kuid
nad ei esine nii koordineeritud, ei ole ehk nii eesmärgile suunatud. Sobi-
matused esinevad eelkõige selle tõttu, et tegutsejate rollid ei ole kindlalt
defineeritud.

Tabel 1. Kontseptuaalses mudelis toodud säilitustingimuste võrdlus tegelikkuses toimuvaga.

Tegevus	On?	Kuidas tehakse?	Kes teeb?	Hinne	Alternatiiv
seisundi kindlaks- määramine	jah	visuaalne vaatlus	fondi- hoidjad	rahul- dav	säilitajad/ konservaa- torid
säilimus- tingimuste tagamine	jah/ ei	seire toimub, kontroll mitte	konser- vaatorid	hea	haldusosa- kond/ ajalooarhiiv
juhenda- mine	ei	väga episoo- dilise, kuidas juhtub	konser- vaatorid	halb	ei ole alternatiivi
konser- veerimine	jah	seos arhiivi muude tegevustega väike	konser- vaatorid	hea	ei ole alternatiivi
tegevuste toetamine	jah	antakse nõu, kui seda küsitakse	säilitajad	hea	ei ole alternatiivi
info uuendamine	jah	mikro- filmimine	spetsialistid	hea	ei ole alternatiivi
juhtimine	jah	juhtimine igapäevasel tasemel, kavandamine algstaadiumis	säilitus- osakonna juht	hea	ei ole alternatiivi

Staadiumid 6, 7: Teostatavate ja soovitatavate muudatuste kindlakstegemine ning elluviimine

- Võimalikud soovitatavad ja teostatavad muudatused oleksid järgmised:
- kuna peamised kindalakstehtud probleemid on seotud eelkõige säilitustegevuste integreerimisega arhiivi teiste tegevusvaldkondadega, tuleb peamine tähelepanu pöörata säilitamise kavandamisele ja juhtimisele. Just kavandamise (säilituskavad) ja juhtimise õige korraldamine peab looma eeldused säilitamise seostamiseks arhivaalide kogumise, arhiveerimise, kasutamise, kaitsmise ja lõpuks ka loomisega;
 - erinevate tegevusvaldkondade ja vastutajate täpne piiritlemine arhiivis;
 - suurendada arhiivitegevuste toetamist ja tutvustada laiemalt võimalusi mida säilitamine pakub arhiivitöö paremaks korraldamiseks;
 - säilitustegevusi käsitlevate standardite, juhendite, tööprotseduuride loomine ja kasutuselevõtmine;
 - säilikute seisundi analüüsi süsteemi loomine ja rakendamine.

Kokkuvõtteks

Konserveerimise ja restaureerimisega on Eesti arhiivides tegeldud küllaltki pika aja jooksul ning selles valdkonnas on saavutatud ka märkimisväärne tase. Tänapäeva nõutele vastav säilitamine eeldab aga säilitamise korralduse (*preservation management*) põhiprintsiipide tundmist ja rakendamist. Säilitamise kui küllaltki keerulise juhtimisvaldkonna kavandamine ja korraldamine eeldab paratamatult üleminekut seniselt katse-vea meetodilt märksa põhjendatumatele analüüsimetoodikatele. Siinkohal aga ei tohiks mitte mingil juhul jätta arvestamata asjaolu, et säilitamine on ennekõike sotsiaalne, mitte pelgalt tehniline tegevus. Ühiskond määrab ära säilitamise eesmärgid (ja loomulikult ka selleks eraldatavad vahendid) ning samas ka kasutab säilitamistegevuste saadust – informatsiooni.

Eesti Kirikuloo Seltsi esimesed aastad

Riho Altnurme

Loomine

Otsustava tõuke Eesti Kirikulooseltsi (EKLS) loomisele¹ andis Tartus 7.–8. juunil 1996 peetud Eesti-Soome ühiskonverents *Eesti kirikulugu*, kus tekkis idee asutada selts ning selle elluviimiseks loodi asutav toimkond. Eesti Kirikuloo Selts (EKLS) sai alguse siiski alles 23. mail 1997, pärast asutava toimkonna poolt korraldatud peamiselt üliõpilastööde tutvustamisele pühendatud konverentsi.² Esimeheks valiti Riho Altnurme, juhatuse liikmeteks Margit Nirgi, Toivo Pilli, Riho Saard, Edakai Simmermann, Pille Valk ja Veiko Vihuri. Põhikiri registreeriti mittetulu- lundusühingute registris 14. juulil 1997. Seltsi loomist toetas Tartu Üli- kooli usuteaduskond, kes võimaldas EKLS-il kasutada oma ruume, sead- meid ning postiaadressi.

Esimesel üldkogul põhikirja vastu võttes oli selts paika pannud oma peamised eesmärgid: toetada, edendada ja propageerida Eesti kiri- kuloo uurimist ning luua kontakte Eesti kirikuloo uurijate vahel.³ Juba esimesel juhatuse koosolekul 5. juunil 1997 olid visandatud lisaks tege- vussuundadele ka konkreetsed plaanid edasiseks. Taheti kaasa aidata konverentsi *EELK 80* korraldamisele, korraldada koos ühendusega *Eesti elulood* konverents vaimulike elulugudest 1998. a advendiaja algul, tä- histada Johan Kõpu 125. sünniaastapäeva 1999. a konverentsiga Laiuse pastoraadis, samuti korraldada seltsi päevi erinevatel aastaagadel.

¹ Vt: **Urmes Klaas**. Eestis luuakse kirikulooselts. // Postimees. 1996. 10. juuni; **Edakai Simmermann**. Eesti Kirikuloo Seltsi põhikiri vastu võetud. // Eesti Kirik. 1997. 4. juuni; **Mikko Ketola**. Virolais-suomalainen tutkijakokous *Eesti kirikulugu* Tartossa 7.–8. 6. 1996. // Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 1996. (Jyväskylä, 1997). S. 262.

² Üritusest annab ülevaate **Edakai Simmermann**. Konverents *Eesti kirikulugu*. // Kleio. 1997. 2 (20). Lk 52–53; Vt ka: Eesti Kirik. 1997. 18. juuni. Veiko Vi- huri ja Toivo Pilli ettekanded sellelt ürituselt jõudsid (lisaks 1996. konve- rentsile ettekannetele) kirikuajaloole pühendatud *Kleio* erinumbrisse: **Veiko Vi- huri**. Kiriklikud olud ja konfessioonide vahelised suhted Saaremaal Karja ki- helkonnas viimase 150 aasta jooksul. // Kleio. 1997. 2 (20). Lk 20–28; **Toivo Sikka**. Põhja- ja Baltimaade muuseumiseminar Tartus. // Kleio. 1997. 2 (20). Lk 58–60.

³ EKLS põhikiri asub seltsi koduleheküljel: [http://www.ngonet.ee/eks] 25.04.2000.

Mainiti kristliku kultuuriloo leksikoni koostamise ning vennastekoguduse ajaloo edasise uurimise vajadust. Plaaniti hakata välja andma ka seltsi oma aastaraamatut.⁴

Tegevus aastatel 1997–99

Seltsi peamiseks tegevuseks ongi kujunenud konverentside ja ettekandepäevade korraldamine. Trükiste väljaandmiseni pole (veel) jõutud, seltsisisesel info levitamiseks ja kirikuloo-alase info talletamiseks on kaks korda aastas liikmete ja teiste kirikuloo huvilisten jõudnud seltsi infoleht. Peetud on kaks seltsi suvepäeva – 1998 Saaremaal ja 1999 Hiiu- maal. Sõbralikku toetust on pakkunud Soome Kirikuajaloo Selts (SKHS) – esimees külastas SKHS-i viimase lahkkel kutsel 1. detsembril 1997.

Konverentsidest ja ettekandepäevadest

Juba seltsi asutamise päeval peetud konverents *Eesti kirikulugu*, kus tutvustati peamiselt üliõpilaste uurimusi, oli läbi viidud seltsi asutamistoimkonna poolt. 1997. a 13.–16. septembrini toimus Tartu Ülikooli usuteaduskonna ja Kieli ülikooli usuteaduskonna korraldamisel konverents *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus*, millest Eesti-poolsete esinejatena võtsid osa peamiselt värske seltsi liikmed.⁵ Sama võib öelda sama aasta 18. oktoobril toimunud EELK 80. aastapäeva konverentsi kohta.⁶

1998. a on selts juba ise algatanud üritusi, viies ellu seltsi loomisel kavandatud. Esimeseks seltsi korraldatud ürituseks oli Riho Saardi pikaajalise töö tulemusena valminud *Eesti kirikuajaloo bibliograafia* esitlemine seltsi koosolekul 30. märtsil.⁷

30. augustil tähistati Laiusel mälestusjumalateenistuse ja kõnekoosolekuga kauaaegse Laiuse kirikuõpetaja, liturgikaspetsialisti ning kirikulaulude eesti keelde tõlkija dr Paul Roderich Bidderi 90. surma-aastapäeva. Ürituse korraldajaks olid kohalik EELK kogudus ning EKLS, eestvedajaks *pastor loci* Margit Nirgi.

1. detsembril toimus Tartu Kirjanduse majas seltsi ettekandepäev *Eluloo ja ajaloo seotus*. Keskenduti vaimulike elulugudele ja nende sidele kiriku ajaloo ja muuhulgas tutvustati seltsi suvise elulugude kogumise ekspeditsiooni tulemusi ja kuulati ülevaadet Eesti Rahva Muuseumi

⁴ Eesti Kirikuloo Seltsi juhatuse koosoleku protokoll nr 1. EKLS arhiiv.

⁵ Konverentsi ettekanded avaldati: **Siret Rutiku, Reinhart Staats**. Estland, Lettland und westliches Christentum. Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte. / Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Kiel, 1998.

⁶ Eesti Kirik. 1997. 22. oktoober.

⁷ **Riho Saard**. Eesti kirikuajaloo bibliograafia. Viron kirkohistorian bibliografia 1918–1997. Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen latoiksen julkaisuja III. Saarijärvi, 1998. Esitluse kohta: **Liina Raudvassar**. Jätk kirikuloo tutvustamisel. // Eesti Kirik. 1998. 8. aprill.

ekspeditsioonidest. Peakorraldaja Edakai Simmermann on pikka aega tegeleenud luterlike vaimulike elulugude kogumisega.

25. mail 1999 korraldas EKLS taas ettekandepäeva, mis jätkas 1997. a konverentsi traditsiooni, andes võimaluse oma uurimistöö tutvustamiseks ka üliõpilastele. Ettekannete temaatika ulatus 18. sajandi kirikuõigusest nõukogude-aege religioonipoliitikani.⁸

Pikka aega ette planeeritud ühe selle sajandi olulisema Eesti kirikutegelase Johan Kõpu 125. sünniaastapäeva tähistamine kujunes tänu Tartu ülikooli ja EELK koostööle küllalt suurejooneliseks. 27.–28. novembril peeti vastavalt Tartu ülikooli aulas ja Laiuse seltsimajas konverents,⁹ mille ettekannetest on avaldamisele jõudmas kogumik. Lisaks konverentsile oli Kõpu mälestajatel võimalik osaleda pidulikul jumalateenistusel Laiuse kirikus, kus jutlustas EELK peapiiskop Jaan Kiivit. Lisaks publitseeritavatele ettekannetele jääb konverentsist mälestuseks ka videosalvestus. Seltsi poolt olid ürituse peakoordinaatoriteks Tartus Pille Valk ja Laiusel Margit Nirgi.

Infolehed

Seltsi tegevust on kajastanud ning liikmeile infot edastanud peamiselt Riho Altnurme koostatud infolehed.¹⁰ Infoleht on alustanud püüdlusega anda ülevaadet toimunud üritustest (nr 1), hiljem on piirdutud viidetega artiklitele ürituste kohta ajakirjanduses, toimunud sündmuste fikseerimisega rubriigis *kroonika*, eelteadete andmisega tulevate ürituste kohta ning ilmunud teaduslike tööde loetlemisega rubriigis *Eesti kirikuloo jooksev bibliograafia*. Viimane rubriik on omamoodi eeltööks Riho Saardi bibliograafia võimalikule järjele. Enamus infolehtedest jõuavad huvilisteni praegu elektrooniliselt, *e-maili* lisana.

Suvepäevad

Seltsi suvepäevad on siiani toimunud Eesti saartel ning mõeldud kohalikele huvilistele kirikuloo ja kirikulooseltsi tutvustamiseks. Esimene seltsi suvepäev peeti 10. juulil 1998 Saaremaal Kaarmal,¹¹ paljuki tänu kohaliku kirikuõpetaja Hannes Nelise initsiatiivile ja korraldustööle. Korraldajate hinnangul olid kohal kõik, kes Saaremaal kirikuloo vastu huvi tunnevad. Ettekandeid tegid nii kohalikud (kiriku)ajaloouurijad kui Riho Altnurme, kes tutvustas ka EKLS-i. Päevakavva mahtus ka Kaarma

⁸ Üritusest tegid saate Eesti Raadio ja Kristlik Pereraadio.

⁹ **Lea Jürgenstein.** Johan Kõpule pühendati konverents. // Eesti Kirik. 1999. 1 detsember.

¹⁰ Eesti Kirikuloo Selts. Infoleht nr 1, detsember 1997; nr 2, juuni 1998; nr 3, jaanuar 1999; nr 4, juuni 1999; nr 5, veebruar 2000. EKLS arhiiv. Infolehed on selle artikli kirjutamisel olnud peamiseks allikaks.

¹¹ **Avo Suurvärav.** Eesti Kirikuajaloo Seltsi päevalt. // Eesti Kirik. 1998. 29. juuli.

valla ajalugu tutvustava raamatu esitlus. Päeva lõpuks laekus seltsi juhatusele kolm avaldust liikmeksastumiseks.

Teine suvepäev, 18. juunil 1999 Hiiumaal Kärddlas, kujunes pisut teistsuguseks. Ilmselt kohapealse korraldustöö nappuse tõttu oli Riho Saardi ettekannet Helsingi Püha Pauluse kogudusest ja selle Hiiumaalt pärit liikmetest tulnud kuulama vaid üks kuulaja – lisaks siinkirjutajale. Ettekanne siiski toimus ja diskuteeriti ka Hiiumaa kirikuelu üle minevikus ja tänapäeval.

Tulevikuplaanid

Tulevikuplaaniks on seniste raskuste ületamine. Siiani pole jõutud oma aastaraamatu väljaandmiseni. Kõpu konverentsi kogumiku väljaandmine on sellele üritusele eeltööks. Edaspidiseks kavandab EKLS ka laiemat koostööd hiljuti loodud ajaloolaste ja teoloogide ühendustega Eestis – Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Akadeemilise Teoloogia Seltsiga. Eesti kirikuloo entusiastide heaks loodab Eesti Kirikuloo Selts jätkuvalt tegutseda.

Dissertatsioonid

Soliidne uurimus Eesti Vabariigi riigikaitsepoliitikast

Heino Arumäe

Ago Pajur. Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934. Monograafia. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost. 2. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999. 338 lk.

1999. a kevadel Rahvusarhiivi väljaandena ilmunud Ago Pajuri monograafia on kirjutatud mitmes mõttes huvipakkuval teemal. Pole kahtlust, et riigikaitsepoliitika oli omal ajal ja peaks olema ka tänapäeval Eesti Vabariigi riikliku elu oluline aspekt. Eesti riik jäi omal ajal püsima üksnes tänu võidukale Vabadussõjale, kus nii rahvas kui valitsus ilmutasid tahet võidelda iseseisvuse eest. Valmisolek omariikluse kaitsmiseks ning sõjast tulenenud Vabadussõja vaim olid Eesti Vabariigi algusaastate komplitseeritud oludes Eesti iseseisvuse püsimise oluline eeldus. Võib väita, et kui riik ei oleks 1920. aastate esimesel poolel pühendanud suurt tähelepanu kaitsepoliitikale ja rahvas olnuks Eesti Vabariigi eksistentsi suhtes ükskõiksem, tabanuks ka Eestit tõenäoliselt Taga-Kaukaasia vabariikide saatus. Noor Eesti riik suutis aga oma eluõigust tõestada muude valdkondade kõrval ka riigikaitse alal.

Eesti riigikaitsepoliitikaga seotud teemade ring on seni suuremalt jaolt analüüsimata. Üksnes Vabadussõja perioodi on valgustatud põhjalikumalt, kuid selleski osas on peatähelepanu pööratud sõjalistele ja poliitilistele küsimustele, mitte aga riigikaitse arengule ja sellega seotud mõtte geneesile.

Monograafia sissejuhatuses iseloomustab autor kõigepealt käsitletava probleemi olemust ja püstib uurimuse eesmärgid. Töös vaadeldakse riigikaitsepoliitilise mõtte arengut ja avalikkuse osalemist kaitsepoliitika kujundamisel, olulisemate riigikaitsepoliitiliste otsuste ettevalmistamise ja langetamise käiku ning tegureid, millest need otsused sõltusid.

Peatähelepanu on pööratud kaitsepoliitika seadusandluse analüüsile ning selle üle arenenud poliitiliste diskussioonide iseloomustamisele. Autor märgib põhjendatult, et kaitsepoliitika on oma sisult laiahaardeline nähtus, mis on otseses seoses nii sise- kui välispoliitikaga ja riigi majandusliku olukorraga. Seetõttu võetakse uurimuses lähema vaatluse alla riigikaitsepoliitika kitsamas tähenduses, jättes kõrvale nii julgeolekupoliitika kui ka otsese sõjalise riigikaitsega seotud küsimused.

Sissejuhatavas osas annab autor asjaliku ülevaate teema historiograafiast ja selle kohta olemasolevatest allikatest. Autori enda töö allikma-

terjali kogumisel on olnud tunnustusväärselt põhjalik. Eriti hoolikalt on läbi töötatud teema seisukohalt olulised Eesti Riigiarhiivi fondid, rohkesti on kasutatud ka publitseeritud allikaid ja ajakirjandust.

Uurimuse esimeses peatükis vaadeldakse riigikaitsepoliitikat oma-riikluse loomise perioodil 1917.–20. aastatel. Autor märgib, et kõnesoleva ajajärgu käsitlus on ülevaatlik ja referatiivne, sest neil aastail tegeldi riigikaitseliste probleemide teoreetilise lahkamisega tagasihoidlikult. Selle perioodi põhisündmus – Vabadussõda – oli tõepoolest spetsiifiline, hilisemast arengust eraldiseisev periood. Kuid tuleb silmas pidada, et tookordne kohalikke olusid arvestades üsnagi laiahaardeline sõjategevus andis Eesti sõjaväele, eriti selle juhtkonnale, olulisi kogemusi, mida hilisema riigikaitsepoliitika väljatöötamisel arvestati.

Monograafia teist peatükki, kus analüüsitakse rahuaegse riigikaitsepoliitika kujunemist aastatel 1920–24, võib pidada uurimuse olulisemaks ja tuumakamaks osaks. Tookord toimunud üleminek sõjaolukorrast rahuaegsele riigikaitsekorraldusele tõi kaasa hulgaliselt lahendamist nõudvaid küsimusi ja tingis mitmeid reforme, mis põhjustasid omakorda ühiskonnas elava diskussiooni.

A. Pajur esitab huvipakkuva ülevaate nii kõrgemate sõjaväelaste kui erinevate poliitiliste jõudude suhtumisest riigikaitseküsimustesse. On üldtuntud tõsiasi, et aastail 1920–24 olid pahempoolsed vaated Eesti ühiskonnas vägagi tugevad. Autor nimetab neid domineerivateks ja peab põhjuseks Vene revolutsiooni ideede mõju. Ühelt poolt on see muidugi õige, kuid teisalt jõudsid Eestisse ka tookord kogu Euroopas levinud antimilitaristlikud, antiimperialistlikud ja patsifistlikud tõekspidamised ning relvastuse ja relvajõudude vähendamise nõue. Veelgi enam kui ideelised tegurid mõjutas riigikaitsepoliitikat noore Eesti Vabariigi raske majanduslik olukord.

Vabariigi algusaastatel riigikaitsepoliitikas toimunud reforme käsitledes tõdeb autor, et reforme kippus olema isegi liiga palju ning iga uus võimule saanud valitsus üritas riigikaitset korraldada oma retsepti järgi. Küllap see nii ka oli. Kuid väide, et pidevate reformide tõttu ei saanud riigikaitse stabiilsest arengust juttugi olla, tundub ülepakutuna. Allakirjutanu arvates arenes aastatel 1920–24 kaitseväge üleviimine sõjaolukorrast rahuolukorda edukalt ning poliitilised tõmblemised riigikaitsepoliitikas

sõjaväe enda kvalitatiivset arengut oluliselt ei mõjutanud. Ka välisriikide diplomaatide ning sõjaväe esindajate hinnangud Eesti kaitsejõudude tookordsele arengule on enamasti vägagi tunnustavad.

Uurimuse kolmandas peatükis analüüsitakse riigikaitse korraldamisega seotud küsimusi aastatel 1925–29. Autor rõhutab põhjendatult, et selles osas sai veelahkmeks kommunistide riigipöördekatse Tallinnas 1. detsembril 1924, mis meenutas taas Eesti Vabariiki ähvardavaid ohte ja põhjustas olulise murrangu kogu ühiskonna mõtteviisis. Senised erimeelsused kadusid ja riigikaitsepoliitikas saavutati suurem konsensus.

Autor jõuab järeldusele, et suuremate pöörete ja katsetuste aeg oli läbi ning riigikaitse juhtimine toimus kindlasuunaliselt ja järjepidevalt. Ainult sotsialistid, eriti pahempoolsed noorsotsialistid, esinesid käredate avaldustega militarismi ja üldse sõjaväe vastu. On tähelepanuväärne, et kõnesolevatel aastatel ei vähendatud Riigikogus riigieelarve arutamisel kaitsekulutusteks ettenähtud summasid ning leiti vahendeid ka moodsamate lennukite hankimiseks. Suurt edu saavutati Kaitseliidu kui riigikaitse reservi väljaarendamisel. A. Pajur iseloomustab lähemalt 1926. a märtsis Riigikogu poolt vastu võetud kaitseväeteenistuse seaduse saamis-lugu ning selle rolli kaitseväe arendamisel. Tulised vaidlused tekkisid üliõpilaste sõjaväeteenistusega ning koolides sõjalise algõpetuse andmisega seotud küsimustes. Vajalikku tähelepanu on pööratud 1928. a alanud reformile, mille käigus loodi kaht liiki väeosad – katte- ja kaadriüksused. Senise seitsme jalaväerügemendi baasil organiseeriti kaks katterügementi ja 12 üksikpataljoni, kusjuures viimased pidid mobilisatsiooni korral kujunema rügementideks. Autor annab reformile põhjendatult positiivse hinnangu.

Uurimuse neljandas peatükis käsitletakse riigikaitsepoliitikaga seotud küsimusi suure majanduskriisi aastatel 1930–34. Lähemalt analüüsitakse riigi majanduslike raskuste mõju sõjaväele ning kokkuvõidu kõigjal, kus see vähegi võimalik oli. Samas tõdeb autor, et ühelt poolt vähenes ühiskonnas huvi riigikaitseküsimuste vastu, kuid teiselt poolt tabas ka sõjaväge, eriti aga Kaitseliitu, elanikkonna hulgas ilmnenud sügav lõhenemine. Küllap on autoril õigus selleski, et nii sotsialistide kui Konstantin Pätsi mõttekaaslaste poolt on vabadussõjalaste mõju kaitseväes üle hinnatud, kuid teatud probleemid selles osas siiski eksisteerisid.

Ka kõnesolevatel aastatel jätkusid kaitseväge puudutavad reformid. 1933. a moodustati Riigikaitse Nõukogu kui nõuandev organ riigivane-ma juures, päevakorda tõusis vägede juhataja või ülemjuhataja institutsiooni loomine. 1934. a märtsi algul kuulutati välja riigikaitse rahuaegse korraldamise ja juhtimise seadus, mille kohaselt riigikaitse kõrgem juhtimine läks riigipea kätte. Kõikidest nendest sammudest antakse dissertatsioonis asjatundlik ülevaade. Peatüki lõpus iseloomustatakse riigikaitse arengusuundi pärast 1934. a 12. märtsi riigipööret ja juhitakse tähelepanu sõjaväelaste kasvavale mõjule kogu riiklikus elus.

On tunnustusväärne, et lisaks olulisemate poliitiliste jõudude/partei-de seisukohtade analüüsile iseloomustab autor ka kõrgemate ohvitseride rolli nii riigikaitsepoliitilise mõtte arendamisel kui kaitsejõudude väljaarendamisel. Kindral Johan Laidoneri kõrval on kõige rohkem tähelepanu pälvinud kindralid Jaan Soots, Juhan Tõrvand ja Nikolai Reek ning seda täiesti teenitult.

Lugejal võib monograafiaga tutvudes tekkida ka mõningaid küsimusi. Kõigepealt: millistest eeskujudest ja kogemustest Eesti riigikaitsepoliitika väljatöötamisel tookord lähtuti? On ju selge, et mitte millestki ei

sünni midagi ning ka riigikaitse korraldamisel ei alustanud Eesti Vabariik täiesti tühjalt kohalt. Autor märgib, et uurimus on täiesti Eesti-keskne ning teema läbitöötatuse tase ei võimalda võrrelda Eesti riigikaitsepoliitikat teiste analoogilises olukorras olnud riikide sellekohase arenguga. See seisukoht on aktsepteeritav, kuid mõningate välismaiste eeskujude fikseerimine peaks olema siiski võimalik.

Uurimuses on väga põhjalikult analüüsitud n.ö riigikaitseideoloogiat, sellekohast ideepagasit ja mõttemaailma ning ideelistest-teoreetilistest kaalutlustest lähtuvate erinevate tõekspidamiste kokkupõrgete tingimustes sündinud kaitsepoliitikat. Samas jääb aga küsimus – milliseid tulemusi andis Eesti Vabariigi riigikaitsepoliitika elluviimine aastatel 1920–34 – suures osas vastuseta. Samuti jääb lahtiseks küsimus: kui otsustav oli tookordne riigikaitsepoliitika, kuivõrd see soodustas kaitsejõudude organisatsioonilist arengut, väljaõppe taset ja relvastuse hankimist.

Jääb vaid loota, et keegi sõjandusajades pädev autor kirjutab põhjaliku uurimuse Eesti tookordse riigikaitsepoliitika sõjalisest aspektist. Ja muidugi on lausa hädavajalik, et väärika käsitluse leiaks ka riigikaitsepoliitika aastatel 1934–40.

Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et Ago Pajuri uurimus on igati õnnestunud. Autori hoolsa töö tulemusena valminud monograafia annab põhjaliku ülevaate Eesti riigikaitsepoliitikast ja selle ümber arenenud väitlustest aastail 1918–34. Ja veel – mõnigi küsimus, mille üle enam kui pool sajandit tagasi ägedasti diskuteeriti, pole oma aktuaalsust kaotanud ka tänases Eestis.

14. aprillil 1999. a kaitses Ago Pajur oma monograafiat Tartu Ülikooli ajaloo osakonna nõukogu ees, mis pälvis filosoofiadoktori kraadi ajaloo alal.

Franz Nyenstede – humanist ja *kulturträger*?

Ivar Leimus

Katri Raik. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Magistritöö. Juhendaja prof emer Sulev Vahtre. Oponendid Ivar Leimus ja Anti Selart.

Kaunil kesksuve päeval 30. juunil 1999 kaitses teaduskraadi ajaloo osakonna magistrant Katri Raik, teemaks *Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu*. Teema valik annab veelkord aimu sellest, kui õhuke on õieti Eesti ajalookirjanduse kultuurkiht. Viimane põhjalikum historiograafilis-allikakriitiline analüüs ühe kroonika, tookord Liivimaa noorema riimkroonika kohta ilmus prof Sulev Vahtre sulest juba ligi nelikümmend aastat tagasi. Tõsi küll, mõne aasta eest nägi Saksamaal ilmavalgust ka Paul Johanseni postuumne monograafia Balthasar Russowist, kuid eks olnud toogi tegelikult kirjutatud juba aastakümnete eest. Ja lausa sümboolne on sild, mis ühendab selles lõigus mainitud kolme autorit: Sulev Vahtre oli Katri Raiki magistritöö juhendaja, Paul Johansen on aga selles enim tsiteeritud autor, kelle mõju oli iseäranis historiograafia kirjutamise osas suveräänne.

Miks siis Nyenstede? Eks ikka sellepärast, et mõneti teenimatult on ta jäänud oma suurte eelkäijate ja kaasaegsete – Russowi, Renneri ja Henningi varju. Samal ajal sisaldab Nyenstede raamat üpris rohkesti ainulaadset ajalooainest (Liivi sõja eelloo, Tartu vallutamise, Kruse ja Tuve mässukatse, Riia kalendrirahutuste, Poola-Rootsi sõjasündmuste kohta), mida seni pole ehk piisaval määral kasutatud.

Töö ülesehitus on igati loogiline. Esimene peatükk käsitleb Eesti ja Liivimaa ajalookirjutust 17. sajandi alguseni ja paistab, iseäranis töö põhiperioodi osas, silma oma erakordse põhjalikkusega. Et Nyenstede on n.ö. rahvusvaheline autor, kuuludes niihästi lätlastele kui eestlastele (sakslastest kõnelemata), siis on autor tavapärasest hoopis enam pööranud tähelepanu tolleaegsele ajalookirjutusele meie lõunanaabrite juures. Liivimaa ajaloolist ühtsust silmas pidades saab sellist lähenemist pidada ainuõigeks ja samas vägagi sümpaatseks sammuks. Samu sõnu tuleb korrata teise peatüki kohta, milles vaadeldakse Nyenstede elulugu ja kirjatöid. Väga vajalik on ülevaatetabel kroonika ärakirjade tekke ja säilimise kohta.

Kolmas peatükk, Franz Nyenstede ajalookäsitus, on kõige sisulisem ja allakirjutanu arvates ehk ka poleemilisim. Tuleb täielikult nõustuda värske magistri tõdemusega, mille kohaselt kroonika õigustava alatooniga tingis selle kirjutaja eluajal dramaatiliselt muutunud ajalooline olukord. Iseseisvate ordu- ja piiskopiriigikeste ülemkihist Poola ja Rootsi kuningriigi alamaiks saanuna pidid sakslased tundma rahutust oma

eelisseisundi säilimise pärast Liivimaal. Tsiteerides autorit: *Uue idee juured olid Liivimaa sakslaste mures oma tuleviku pärast. Nyenstede püüdis oma rahvuse privileege tõestada nii Poolale kui Saksamaale. Aga kas saab sellest välja lugeda uut vallutusõigustust (resp põhjendust)? Mida see üldse tähendab? Lubatagu siinkohal esitada lühike mõtisklus, mis ei taha olla siinkirjutaja arvamust peale suruv seisukoht, vaid pigem klaaspärlimängija arutus etteantud teemal.*

Autori käsitluses on sakslastel juba Henrikust peale olnud vaja õigustada oma vallutust. Väidaksin vastu, et Henrikul ei olnud küll vajadust sakslaste teguviisi kellegi ees õigustada, tema jäädvustas issandale meelepärast misjonitööd. Riimkroonikad põlistasid ordu vägitegusid jne. Maa vallutamine, ristiusustamine, võitlemine paganatega jms on kroonikute traditsioonilised võtted, mida leiame näiteks ka Russowil ja Renneril. Kelle ees õigustas vallutust väidetavalt eestlane Russow või kroonikat kirjutades Liivimaaga juba sidemed katkestanud ja oma vana-dest isandatest enam mitte sõltuv Renner? Ja mis tähendab **uus**? Ilmselt ikka seda, et oli olemas ka **vana** vallutus põhjendus. Milles siis erinevus? Kas selles, et muutunud oli suhtumine põlisrahvastesse? Pigem võib Nyenstede värvikas Liivimaa *Aufsegelungi* kirjelduses näha viiteid tollal aktuaalsetele maadeavastustele, küllap sealt pärinevad ka paralleelid raha mitte tundvate pärismaalastega. Muide, mis puutub oravanahkade kasutamisse maksevahendina, siis siin on kindlasti aluseks mõni Venemaa-reisikiri (nt Herberstein). Pealegi tõusis just tollal teadlaste seas huvi kaugete rahvaste vastu. Maailmapilt laienes nii geograafiliste avastuste kui isiksuse emantsipeerumise tõttu üha enam. Siin peituvadki tollal üha laiemat kandepinda võitnud humanismi juured. Seega, olles loogiline, tuleks tunnistada, et just humanismi tõttu, mis hakkas pöörama tähelepanu teistele rahvastele, sai võimalikuks *kulturträgerluse* teooria. Küsimus on ainult selles, millal?

Kui vallutusõigustuses näha mitte ainult pragmaatilist, vaid ka moraalset kategooriat, n.ö südametunnistusepiinu, siis – kelle ees ikkagi vallutust õigustatakse? Ei saa ju seda teha teiste vallutajate (poolakad-rootslased) ees, neil polnud sellest sooja ega külma. Jäävad üle põlisrahvad. Seega peaks tunnistama, et kõik need autorid pidasid kohalikke asukaid mitte ainult objektideks, vaid koguni (riigi)õiguslikeks subjektideks – mõttekäik, mis võis sündida alles tunduvalt hiljem, igatahes mitte enne valgustussajandit.

Küll aga oli tollal suur kaal riigiõiguslikel pretensioonidel (näiteks Venemaa nõuete vastu, nii absurdseid kui nood olidki, õieti ei protesteeritudki!). Üldse oli õigus- (ja õiglus-) pärasus keskaja ja varase uusaja elukorralduse juhtivaid kriteeriume. Niisiis – ajalooga põhjendab ja kaitseb Nyenstede oma rahvuskaslaste vanu, loe: tema arust õigustatud privileege, nende juhtivat osa Liivimaa ühiskonnas uute võimude – poolakate (resp rootslaste) silmis. Siit *kulturträgerluse*ni selle üleolevas/halvusta-

vas tähenduses jäi aga oponendi arvates veel sajandeid.

Mis puutub humanismi kajastusse Nyenstede kroonikas, siis on magister vist küll esimene, kes (ja õigustatult) rõhutab Nyenstede kirjatöö seda tahku. Siinkirjutaja arvates väljendub humanism kroonikas veelgi üldisemalt kui tõendavad autori esitatud konkreetset näited. Nagu ta ka ise mujal tõdeb, pole kroonika moraliseeriv alatoon mitte ainult Russowilt laenatud, vaid on ajastule üldomane. Nähtavasti humanistlikult laiinenud maailmapildist, mitte aga otsesest pragmaatilisest vajadusest kaitsta Liivimaa mainet Saksamaal, tuleneb tema huvi põlisrahvaste vastu, mis on täheldatav kogu Nyenstede kaasaegses ajaloo- ja reisikirjanduses. Ühtlasi jääb küsitavaks, kas saab Nyenstede kaasatundvat suhtumist talurahvasse üheselt ja otseselt seostada tema kui viljakaupmehe (seegi on vaid oletus, ehkki üsna tõenäoline) ärihuvidega. Humanism tõstis ju kilbile ka, ja eeskätt, üldinimlikud väärtused.

Töö neljas peatükk käsitleb Nyenstede kroonika allikaid. Siin on autor teinud tugevat sõelumistööd ja jääb ainult kadestada tema erialast silmaringi, mis on võimaldanud sedavõrd täpsustada ja avardada meie teadmisi Nyenstede allikatest – informaatoritest, lugemusest, juurdepääsust erinevatele dokumentidele jne. Kui tööd jätkatakse, tahaks soovida, et nendes paljudes esitatud võrdlustes oleks lugejal võimalik ka ise veenduda toodud näidete, mitte ainult nappide allikaviidete najal. Aga see pole sugugi mõeldud kriitikana, vaid pigem tulevikku suunatud ettepanekuna. Liiasi ületab magistritöö maht juba praegu igasugused nõuded.

Väitekirja lõpetab aukartustäratav bibliograafia, mis juba üksi annab tunnistust tehtud töö tusedast mahust. Igati tervitav on ka lisana antud tõlkekatsetus valitud (ja asjatundlikult!) huvitavamatest ja Eesti ajaloo jaoks huvipakkuvamatest kroonika osadest, mis kõigiti kinnitavad magistritöö teemavaliku õigsust ja vajalikkust.

Niipalju siis meetünnist. Nüüd tõrvapoti juurde, mis oponendi jaoks oli kahetsusväärsest kasin, needki tilgad ennemini arutlus- kui etteheiteobjektiks.

Nii ei saa kuidagi nõustuda väitega *arhiivimaterjalid 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse kohta on napid*. Kui kõnelda Tartust, siis on tänu Ivan Julmale napp küll Liivi sõja eelne ja aegne osa, sellele järgnenud perioodid aga on arhivaalidega kaetud üsnagi tihedalt. Mis puutub Riia rae arhiivi, siis seal on materjale külluses, muuhulgas ka Poola ajast, mis aga suures osas näivad olevat seni veel kasutamata. Tallinna Linnaarhiivist kui Põhja-Euroopa ühest rikkaimast allikakogust pole mõtet rääkida.

Ka ei jaga siinkirjutaja magistri imestust Nyenstede soosiva suhtumise üle palgasõduritest ülejooksikutesse. Niisugune suhtumine on liiga tänapäevane. Tollal peeti sõda valdavalt palgasõduritega – neil aga ei olnud isamaad, poolt vahetades vahetati lihtsalt töökohta, mindi sinna, kus paremini maksti või kus olid paremad väljavaated tulevikuks. Seetõttu ongi nad kroonikas positiivsed kangelased, teevad korralikult oma tööd

ja jäävad liiati veel sakslasteks.

Muidugi leiaks hoolsa otsimise peale täpsustada veel üht-teist, kuid kõik need parandused on pigem redaktsioonilist kui sisulist laadi ja ei kahjusta kuigivõrd seda erakordselt soodsat üldmuljet, mille siinkäsitletav magistritöö selle lugejale jättis.

Kokkuvõtteks: Eesti ajalooteadus on Katri Raiki magistritöö näol täienenud kõrgetasemelise ja vajaliku uurimusega, mis oma taseme poolest ületab kõrgelt magistrilati. Jääb vaid loota, et ka meil juurduva hea tava kohaselt võib siinvaadeldud kirjatööga varsti tutvuda laiemgi lugejaskond.

Väitekiri ajaloolisest geograafiast

Ott Kurs

Tiina Peil. Islescapes. Estonian small islands and islanders through three centuries. // Acta Universitatis Stockholmsensis. Stockholms Studies in Human Geography. 8. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1999. 274 lk.

Ajaloolise geograafia all mõistetakse mineviku reaalsel, kujutletud või teoreetilist geograafiat.¹ Selle juurde kuulub geograafilise mõtte ning uurimiste, avastuste ja kaardistamise ajaloo, erinevate ajajärgude poliitiliste piiride ja haldusjaotuse uurimine. Erilist tähelepanu pööratakse aga kultuurmaastike arengule.² Nimetatud suund on tugevalt arenenud Suurbritannias ja Põhjamaades.³ Eesti geograafidest on nende küsimuste-

¹ Audrey N. Clark. Dictionary of Geography. London: Penguin Books, 1990. Lk 147.

² Brian Goodall. Dictionary of Human Geography. London: Penguin Books, 1990. Lk 212.

³ Ilusaks näiteks on käsitlus Ahvenamaast: Stig Jaatinen, Arvo Peltonen, John Westerholm. Ålands kulturlandskap – 1700-talet. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. 137). Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten, 1989. 100 S.

ga varem põhjalikumalt tegelenud Leo Tiik (1910–96)⁴ ja Endel Varep (1915–88).⁵ Nüüd on meil pärast mõningast vaheaega taas asunud maastike ajaloolis-geograafilisele uurimisele.⁶ Hiljuti valmis uus mahukas uurimus Tartu Ülikooli kasvandikul Tiina Peilil, kes töötas Stockholmi ülikooli doktorantuuris professor Göran Hoppe juhendamisel.

Tiina Peili väitekirjaga koosneb lühikesest eessõnast, kolmeks osaks rühmitatud seitsmest peatükist, kokkuvõtteks mõeldud järeldusest, kirjanduse loetelust ja mitmesugustest lisadest. Viimaste hulgas on antud ka töös kasutatud Eesti kohanime vöörkeelsed vasted. Nagu üldiselt teada, ei pruugi need saksa ja rootsi keeles kokku langeda ning ka saksa keeles esineb erinevaid nimekujusid. Nii on fikseeritud *Harri/Grasö* (Harilaid), *Schildau/Skiollö* (Kessulaid), *Wiek/Vik* (Läänemaa), *Mohn/Moon* (Muhu), *Nargen/Nargö* (Naissaar), *Odinsholm/Odenholm* (Osmussaar) ja *Nyhof/Nihove* (Uuemõisa), kuid unustatud nt *Ormsö* kõrvalt *Worms* (Vormsi).

Uurimuse tausta selgitamisel jälgib autor *Baltoskandia* kontseptsiooni arengut, viies selle alguse Wilhelm Ramsay (1886–1933) tuntud tööni aastast 1898, jättes märkimata, et Ramsay piiritleb geoloogiliste tegurite toetudes *Fennoskandia* (autori tektis see nimetus puudub), mille Sten De Geer ja Edgar Kant laiendasid kultuuritegurite kaasamisega geograafiliseks *Baltoskandiaks*.⁷ Edasi jälgitakse maastiku kontseptsiooni arengut ning maastikega seotud rahvalikku ja teadusterminoloogiat Eestis. Järgnevalt toob autor sisse keskkonda kogumina iseloomustava ingliskeelse *scape*-liite, mida on kasutanud kohalikke maastikke uurinud J. B. Jackson (1984). Peili järgi iseloomustab *islescape* saarelise asendiga

⁴ Leo Tiik kaitses 1958 väitekirja *Vana Tallinn. Ajaloolis-geograafiline käsitlus linna tekkimisest ja arenemisest*, avaldades seejärel rohkesti väiksemaid kirjutisi Hiiu- ja Saaremaa ning Lääne-Eesti väikesaarte ajaloolisest geograafiast.

⁵ Vt nt: **Endel Varep**. Maastiku muutumine inimtegevuse mõjul ning maastike kaitse. // Maastike kaitsest ja planeerimisest Eesti NSV-s. Trt, 1964. Lk 7–37; **Endel Varep**. Man and Nature as Illustrated by Some Problems of Nature Conservation in the Estonian S.S.R. Tln: Valgus, 1968. 72 lk; **Endel Varep**. Changes in the natural environment caused by human agency (with referenes to the Estonian S.S.R.). // Acta et Communicationes Universitatis Tartuenssis 282. Publications on Geography 8. Trt, 1971. Lk 17–29 + 4 ill; **Endel Varep**. The alteration of physical landscape by human action. // International Geographical Union. European Regional Conference, Hungary, 1971. Abstracts of Papers. Budapest, 1971. Lk 26; **Endel Varep**. Changes in the Estonian landscape brought by human intervention. // International Geography 1972. Papers Submitted to the 22nd International Geographical Congress, Canada. Vol 1. Montreal, 1972. Lk 471–472; **Endel Varep**. The alteration of the physical landscape by human action in the Estonian S.S.R. // Studies in geography in Hungary 11. Man and environment. Budapest, 1974. Lk 115–121; **Endel Varep**. Man's role in changing landscapes of Lahemaa National Park. // Estonia. Regional Studies. Tln, 1976. Lk 127–140 + 1 ill.

⁶ **Hannes Palang**. Landscape Changes in Estonia: The Past and the Future. Dissertationes Geographicae Universitatis Tartuenssis. 1998. 6. 142 lk.

⁷ Vt nt: **Ott Kurs**. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. // Akadeemia. 1990. 6. Lk 1257–1258.

looduslik-kultuurilist kooslust (lk 7); eestikeelseks vasteks julgeksin pakuda nimetuse *saarmaastik* (nii nagu on *mägimaastik*, *soomaastik* jm). Uurimise alla on võetud Vilsandi, Osmussaare ja Väinamere ning Rammu saare looduslik ning kultuuriline ja majanduslik keskkond.

Mahukaima osa moodustavad kooskonda (*community*) ja maastiku (*landscape*) käsitlevad kolm peatükki (lk 67–192). Pärast kooskonna identiteedi ja ruumi teoreetiliste seisukohtade esiletoomist on iseloomustatud sissejuhatavalt ajalooallikaid, välitöid ja kaardimaterjali. Kolmas peatükk valgustab statistilisele ja kartograafilisele analüüsile tuginevalt uuritavate saarte asustuse arengut umbes kolme sajandi jooksul. Kooskondlike sidemete uurimisele pühendatud neljandas peatükis tuuakse esile perekondade sugupuud, ainelise ja vaimse kultuuri iseloomulikud jooned ning nõukogude ajal elanikest tühjendatud (Osmussaar ja Rammu täielikult) saarte tänapäev. Viies peatükk oma rohkete kaartide jm illustratsioonidega käsitleb saarte maastikeloo (*landscape biography*) poliitilist (tuletornid jm rajatised), põllumajanduslikku, ehituslikku ja ruumikorralduslikku omapära. Eraldi on esitatud nõukogude aja maastikule iseloomulikud jooned.

Oma raamatu kolmandale osale (lk 193–242) ongi autor andnud pealkirja *Saarmaastikud*. Selle sissejuhatavas osas räägib ta uurimuste läbiviimisest, eriti inimeste küsitlemisest. Kuues peatükk on pööratud minevikumaastikele – saared kodukoldena, meri, maavalduste piirid ja tähised, rahvajutud ja pärimused saartest, rahvalikud saarmaastikud, seitsmes tänapäeva ja tuleviku saarmaastikele. Viimases on käsitletud nii mälestuslikke, kujutuslikke, suviseid kui ka ametlikke saarmaastikke. Lõpupeatükis on esitatud saarlaste soovide ja nägemuste tulevikku pööratud analüüs. Noorte ja vanade ettekujutused on siin erinevad.

Autor on kasutanud küllaltki palju Eestis ja Rootsis leiduvaid arhiivimaterjale ja kaarte (loetelu lk 247–251) ning ulatuslikult kirjandusallikaid (lk 252–272). Nii on igalt vähegi arvestatavalt uurijalt vähemalt üks bibliograafiline kirje. Johtuvalt töö kirjutamisest välismaal pole autoril aga alati õnnestunud leida viidatud uurija kõige olulisemaid töid ning seetõttu on mõnikord lepitud vaid perifeersetega. Töö lõppu on lisatud saarlastele aastail 1995–97 esitatud küsimustik.

Raamatu autor on andnud oma panuse eesti saarmaastike uurimisse, kasutades seejuures nii loodus-, humanitaar- kui ka sotsiaalteaduste meetodeid. Olen tutvustanud uurimust vaid väga lühidalt, eesmärgiga anda ülevaade geograafias kasutatavast lähenemisest ja mõningal määral ka terminoloogiast. Ühtlasi arvan, et sarnaste teemade käsitlemine eeldab tihedamat koostööd geograafide ja ajaloolaste vahel.

Cambridge'i idee ajaloo koolkond ja Eesti

Peeter Järvelaid

Eva Piirimäe. Isamaa otsingul: patriotism ja poliitilised väärtused Saksa publitsistikas (1740–1776). Magistritöö. Juhendaja prof Jüri Kivimäe. Oponendid prof Peeter Järvelaid ja dots Mati Laur.

16. septembril 1999. a kaitses Tartu Ülikooli ajaloo osakonna nõukogu ees oma magistritööd Eva Piirimäe. Väitekirja autor on antud teema valikuga võtnud endale üpris keerulise valgustusliku ülesande. Tavakodanikku huvitab ilmselt vähe töö pealkiri, kuid kui kohe töö alguses väidab autor, et isegi sellised pühad eestikeelsed mõisted nagu *isamaa*, *isamaa-armastus* ja *patriotism* on meie keeles kujunenud saksa isamaamõiste eeskujul (lk 4), siis tekiks enamusel lugejatest kindlasti huvi mitte ainult selle töö vaid ka autori vastu. Arvustajana tahaks seega rõhutada, et juba väitekirja teema valik annab kindlasti vastukaja nii Eestis kui ka rahvusvahelises erialakirjanduses. Idee ajaloo uurimisele Eestis peaks antud töö olema üheks näiteks, kuidas uurida siinset poliitilise ja õigusliku mõtte ajalugu, suutes näha eestikeelse keelekasutuse taga ajalooliselt kindlaid väärtusi ning teatud ajalookontseptsioone nagu konkreetse väitekirja teema puhul on selleks rahvusluse ideoloogia. Samuti on see oluliseks eeltöoks, et kirjutada Eesti rahvusliku liikumise ajalugu mõisteta- vaks rahvusvahelisele publikule. Nagu väitekirja autor on püüdnud oma töös näidata, ulatuvad saksakeelses publitsistikas isamaa mõiste taga oleva ideoloogia juured Euroopas tagasi 18. sajandisse. Selle ideoloogia esimene kõrgaeg jääb aga 19. sajandisse (vt lk 4–5), st mitte sugugi nii kaugesse aega, kui meiegi räägime oma historiograafias eesti rahva esimesest suurest rahvuslikust ärkamisajast. Seega teadvustab väitekirja autor, et antud juhul pole tegemist mitte mingi (võõra) ajaloo osaga, vaid käesoleva töö teemaks olev 18. sajandi saksa patriotismi diskussiooni rekonstruktsioon on tegelikult väga oluline meie endi ajaloo laiema konteksti paremaks mõistmiseks. Seda diskussiooni uurides ei uuri me pealegi ainult minevikumõtet, vaid loome tegelikult ka teatud eeldused iseene- se ja kaasmaalaste paremaks mõistmiseks täna.

Vaatlusalust perioodi (aastaid 1740–76) käsitletakse saksa historiograafias kui üldise poliitilise teadvuse kujunemise esimest etappi. See on ka aeg, mil patriotismi küsimus tõusis saksa **publitsistika** keskpunkti. Töö autor on võtnud endale ülesandeks näidata, et Saksa patriotism oli 18. sajandil tunduvalt diferentseeritum kui seda on senises ajaloohistoriograafias arvatud. Väitekirja autori arvates tekkisid just vaadeldaval perioodil lisaks Saksa *valgustuspatriotismile* kaks teoreetiliselt erineva alusega konkurenti: Saksa valgustusest üle võetud *vabariiklik patriotism* ning omakorda viimasest (valikulise retseptsiooni kaudu) tekkinud uus ideoloogia – *rahvuslus* (vt lk 10).

Väitekirja autori huvi on viimase osas seotud vaid rahvusluse ideoloogia kujunemise algfaasiga. Autor on püüdnud oma teemat piiritleda ka sellega, et on umbes kolme aastakümne vältel publitsistikas jälgitavas diskussioonis väitekirjas lähema vaatluse alla võtnud vaid **kolm küsimust** (grupeerides küll selle rea veidi ümber – P. J):

1. mis on *isamaa*;
2. missugune on *isamaa-armastuse* psühholoogilis-moraalne olemus;
3. millised on *patrioodi* ülesanded?

Erinevalt Inglismaast ja Prantsusmaast ei saa 18. sajandi Saksa- ja Prantsusmaal nimetada rahvusriigiks. Saksa- ja Prantsusmaal kuulub Euroopas nn hiliste rahvusriikide hulka. Saksa Rahva Püha Rooma Keisririik ei pakkunud enne 19. sajandit võimalust ühtseks poliitiliseks ja riiklikuks tahtekujunduseks. Moodne riik kujunes Saksa keisririigis välja esialgu erinevatel territooriumidel. Õigusajaloolastele on ikka huvi pakkunud Saksa- ja Prantsusmaal enne 1871. aastat ja seetõttu olnud huvitav ka diskussioon isamaast ja rahvuslusest. Väitekirja autori poolt on küll kasutatud ka ajaloolaste hulgas tunnustatud õigusajaloolase prof Michael Stolleis'i artiklit,¹ kuid veidi ootamatult pole tähelepanu leidnud autori ehk olulisim töö, kaheköiteline monograafia Saksa avalikust õigusest,² kus antud probleemidele on lähenetud hoopis üldisemas avaliku õiguse arengu kontekstis ning mille teise köite sissejuhatavas osas antakse 18. sajandi arengutele huvitav uude sajandisse projitseeritud tagasipilk.

Saksa- ja Prantsusmaal enda poliitilisele heterogeensusele vaatamata saab üldistavalt rääkida suhteliselt homogeensest saksa(keelsest) vaimukultuurist Euroopas. Ühendavaks sidemeks kujunes siin saksa keel, mida 18. sajandi teisest veerandist hakati realselt üha enam haritlaskeelena tunnustama. 18. sajandi esimesel poolel kujuneb Saksa- ja Prantsusmaal välja nn valgustusühiskond, moodustades kvantitatiivselt küllalt õhukese haritlaste kihi, mis kujunes tegelikult ühiskondliku ja poliitilise teadvuse kandjaks Saksa- ja Prantsusmaal (lk 8). Valides väitekirja kronoloogilisteks raamideks aastad 1740–76, on autori arvates just siin murrang, kui *patriotism muutus Saksa aladel üheks oluliseks avaliku diskussiooni kesksetest teemadest ning paljud autorid väljendasid selle kohta oma mõtteid ja arusaamu avalikult publitsistika vormis* (lk 9). Siin on autor püüdnud tõmmata vahet varasema, enam ladinakeelse väitekirjade tasandil toimunud dispuudiga. Saksa- ja Prantsusmaal dispuudile aitasid kindlasti kaasa 18. sajandi keskpaigast kvantitatiivselt uuele astmele jõudnud publitsistliku kirjanduse hulk (sealhulgas ajakirjad), mille sihiks oli teadlik arvamusekujundamine

¹ Michael Stolleis. Reichspublizistik und Reichspatriotismus vom 16. zum 18. Jahrhundert. // Patriotismus. Hrsg. v. G. Birtsch. (Aufklärung, Jg. 4, Heft 2). Hamburg, 1991.

² Michael Stolleis. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Bd. 1: Reichspublizistik und Polizeywissenschaft 1600–1800, Bd. 2: Staatsrechtslehre und Verwaltungswissenschaft 1800–1914. München: Verlag C. H. Beck, 1988, 1992.

kirjanduslikes ning mõningal määral ka poliitilistes küsimustes (Fr. Nicolai, M. Mendelson, G. E. Lessing). Ka õigusajaloolaste uurimused rõhutavad, et 18. sajandi teisest poolest kuni 19. sajandi alguseni tulid avaliku poliitilise diskussiooni aluseks olevad tööd ikka veel ülikoolide seinte vahelt, kuid oli alanud täiesti uus trend. Järjest hakkas ka ülikoolide teadlastele olulisemaks muutuma avalik ülikooliväline diskussioon. Seetõttu esinesid sellised saksa avaliku õiguse diskussiooni mõjutanud 18. sajandi keskpaiga kuni 19. saj. mõtlejad nagu Johann Jakob Moser (1701–85)³ ja tema poeg Friedrich Carl von Moser (1723–98), Justus Möser (1720–94)⁴, Wilhelm Rehberg, Johann Georg Zimmermann, Adolph von Knigge, August Wilhelm Rehberg, Johann Georg Schlosser, Joachim Heinrich Campe, Friedrich Heinrich Jacobi, Georg Forster, Johann Gottfried Herder, Christoph Martin Wieland, Wilhelm Heinse, Heinrich von Kleist, Adam Müller ja Friedrich von Gentz avalikkuse ees kui vabad kirjanikud ja literaadid isegi siis kui osa nendest olid samal ajal ka riigi või kiriku teenistuses.⁵ Teades küll, et näiteks saksa- ja ingliskeelses teaduskirjanduses vaadatakse Saksa valgustusühiskonna liikmetena ka Šveitsi saksakeelseid autoreid, tahaks siiski juhtida noore autori tähelepanu põhimõttelisele küsimusele, kuidas me peaksime kujunevas eestikeelses traditsioonis eristama vajadust, millal järgida rahvusvahelist trendi, millal aga kasutama enda traditsiooni, kus omane hoopis täpsem Euroopa tundmine kui see on tavaline sageli suurrahvaste esindajatele. Arvustaja on veendunud, et selline lihtsustatud (*traditsiooniline*) liigendus rahvusvahelises literatuuris tuleneb sageli kas lihtsalt hoolimatusest või siis ajaloolisest suurrahvuselusest, mis lihtsalt pole harjunud *pisikeselt mõtlema*. Väidab ju töö autor selgelt, et Šveitsi poliitilis-sotsiaalsele kontekstile ei olnud 18. sajandi Saksamaal analoogi. Šveits kuulus nende väheste maade hulka Euroopas, kus vabariiklik traditsioon oli säilinud ka uusajal ning mida välisvõimudel polnud õnnestunud vallutada (lk 8). Soovimata muidugi omastada saksa rahvalt Weimari Peeter-Pauli kirikus viimse puhkepaiga leidnud Johann Gottfried Herderit, tahaksin meenutada siiski tõsiasja, et nimetatu kirjutas ka selles väitekirjas esile tõstetud essee ikka mõeldes end lihtsalt Riia linna kodanikuks (patrioodiks).⁶ Mõtted, mis on meie poolt kirja pandud, hakkavad sageli elama ka hoopis oma elu ja sellisel juhul ei saa ühe või teise teksti autor enam sellesse protsessi sekkuda. Viimane on aga idee ajaloo uurijate jaoks vist igavene professionaalne dilemma, *millist mõtet* siis tuleks õige ajaloo kirjutamiseks uurida.

³ Vt: Johann Jakob Moser (1701–1785). Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von Antike bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Michael Stolleis. München: C. H. Beck, 1995. S. 442–443; Michael Stolleis. Geschichte des öffentlichen Rechts. Bd. 1. S. 258–267.

⁴ Vt: Ludwig Böte. Justus Möser. Advocatus patriae. Frankfurt am Main, 1961.

⁵ Michael Stolleis. Geschichte des öffentlichen Rechts. Bd. 2. S. 47.

⁶ Vt: Mati Laur. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999. Lk 152–153.

Hinnates Cambridge'i idee ajaloo koolkonna meetodit kriitiliselt, on autor väitnud, et selle kasutamisel on siin raske arvestada üksikteose kronoloogilise järgnevusega ning seetõttu ei teki mõnikord ka selget ja arenguloolist ülevaadet diskussiooni enda tegelikust käigust (lk 12). Sel juhul on uurijal olnud suur kasu kaasaegsete leksikonide kasutamisest, näiteks ka juhul kui mõned allikad ei ole olnud kättesaadavad. 18. sajandi esimesest poolest viitavad J. G. Walchi ja J. H. Zedleri leksikonid mitmetele ülikoolidissertatsioonidele, mille autorid on isamaaga seondvate kohustuste teemat analüüsinud ratsionalistliku loomuõiguse teooria seisukohast. Kuid need dissertatsioonid ei ole olnud töö autorile kättesaadavad ja pole tema väitel ka seda teemat käsitlevas historiograafias seni käsitletud. (vt lk 18). Väitekirja lk 23 joonealuses viites leiame me Walchi ja Zedleri leksikonidele toetudes antud töö teema seisukohalt olulistele dissertatsioonide loetelu.⁷

Pole kahtlust, et meie ajaloouurijate jaoks on maailm viimastel aastatel tõeliselt avanenud. Täna töötab maailma erinevates ülikoolides-instituutides terve rida ajalooaga tegelevaid teadlasi Eestist. Seetõttu tahaks retsensendina soovida, et just uue põlvkonna jaoks peab saama ikka enam iseenesest mõistetavaks senisest tunduvalt suurem rahvusvaheline kommunikatsioon mitte ainult oma kitsa eriala vahetute kolleegidega välismaal, vaid ka oma rahvuskaaslastest ajaloouurijatega, kes töötavad nii Eestis kui ka välismaal. Kuna tehnilised võimalused seda üha paremini võimaldavad, siis võiks sellisest suhtlemisest kasu olla eelkõige meie ajaloouurimisele tervikuna. Väitekirja autor on õigesti tabanud antud teema puhul senise historiograafia olulist puudust, mis on vaid publitsistikale kontsentreerudes praktiliselt oma vaateväljast välja jätnud patriotismi-alase diskussiooni, mis sel ajal ülikoolide seinte vahel toimus. Ajendatuna antud väitekirjas püstitatud küsimusest, tutvusin Frankfurtis olles *Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte (MPI)* raamatukogus asuva väitekirjade kollektsiooni ja ka sama instituudi poolt 1997. a avaldatud elektroonilise väitekirjade bibliograafiaga⁸ ning juba esimesed leiud kinnitasid retsensendil seni õigusajaloo kirjandusest tekkinud veendumust, et ilma patriotismi alaste ladinakeelsete ülikoolidissertatsioonide kaasamiseta pole 18. sajandil saksakeelses publitsistikas toimunud patriotismi diskussioon tervikuna siiski ajaloolise tõe mõttes

⁷ Vt: **Samuel Pufendorf**. *Dissertatio de obligatione erga patriam*. Diss. Heidelberg, 1663; **Nagel**. *De pietate erga patriam et patronas*. Diss. Wittenberg, 1702; **Bohn**. *De cessatione officiorum erga patriam*. Diss. Leipzig, 1713; **Gottlob Friedrich Jenichen**. *Dissertatio moralis de fundamentis officiorum erga patriam*. Leipzig, 1713.

⁸ *Biographisches Repertorium der Juristen im Alten Reich. 16.–18. Jahrhundert*. A.-E. Hrsg. von Filippo Ranieri und Karl Härter. Katalog der Sammlung Lehnemann. Juristische Schriften des 16.–18. Jahrhunderts. Hrsg. Ulrich Dingler und Karl Härter. // Ius Commune CD-ROM. Informationssysteme zur Rechtsgeschichte 1. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1997.

päris adekvaatselt rekonstrueeritav. Mis puutub aga vaadeldavasse magistritöösse, siis on täiesti mõistetav dissertandi ja juhendaja igavene dilemma, kuidas laialivalguvat huvitavat teemat väitekirja mõõtu suruda. Seetõttu on arusaadav, miks antud juhul on kontsentreerunud diskussiooni jälgimisele vaid publitsistikas laiemas mõttes (jättes välja dissertatsioonid). Kuid me peame mõtlema ka tulevikule ning on tore kui teaduslik uurimistöö ei lõpe väitekirja kaitsmisega, vaid jätkub uutesse allikatesse süvenedes ka järgmistel aastatel. Selleks puhuks annaks siin vane ma kolleegina mõned viited juba järgneva töö jaoks.

Pretendeerimata selles küsimuses mingile ammandavusele, sest see eeldaks eraldi uurimist, tahaks tuua lihtsalt mõned näited Frankfurti *MPI* raamatukogus asuvatest väitekirjadest mis on võimalik leida märksõna *patriam* alt. Arvustajal oli hea meel, et nii sai leitud vähemalt osaliselt ka väitekirja autori poolt seni edutult otsitud tööd.⁹ Olgu märgitud, et vaheult väitekirja autorit huvitavast perioodist (aastad 1740–76) leidub Frankfurti *MPI* raamatukogu väitekirjade kogus küll vähem märksõna *patriam* juba pealkirjas sisaldavaid dissertatsioone, kuid tooksin ka need siin siiski antud temaatikast huvitatute jaoks ära.¹⁰

⁹ **Samuel Pufendorf**. De obligatione adversus patriam. / [Präses:] Samuel Pufendorf. [Respondent:] Andreas Ulcken.-Heidelberg: Wyngaerden, [ca 1663]. [60] S. Heidelberg, Univ., Diss., 1663 (FFMSL18566); **Gottlob Friedrich Jenichen**. De fundamenis officiorum erga patriam / [Präses:] Gottlob Friedrich Jenichen. [Respondent:] Johann Gottlieb Bohn. Leipzig: Brandenburger, 1713. [32] S. Leipzig, Univ., Diss., 1713; **Johann Paul Gumprecht**. De obligatione hominis erga patriam / [Präses:] Johann Paul Gumprechts. [Respondent:] Gottfried Böttner. Leipzig: Tietze, 1700. [28] S. Leipzig, Univ., Diss., 1700; **Johannes Carl Naeve**. De veteri et nova liberorum emancipatione, interdictione aquae et igni, deportatione, banno, condemnatione ad trirèmes, fustigatione cum parpetua relegatione, patricius dignitate, et allis dissolvendi patriam potestatem / [Präses:] Johannes Carl Naeve. [Respondent:] Johann Balthasar Naeuius. Wittenberg: Gerdesius, 1705. [32] S. Wittenberg, Univ., Diss., 1705; **Gottlob Friedrich Neumann**. De eruditis, qui patriam suam nonnumquam nobolitarunt: ad virum consultissimum atque excellentissimum lo. Fridericum Hoecknerum, cum III. Non November. 1707 in Academia Lipsiensi iuris utriusque doctor renunciaretur, epistola gratulatoria / Georg Friedrich Neumann. Leipzig: Brandenburger, 1707. [18] S; **Stephan Christoph Harpprecht zu Harpprechtstein**. [An ille qui supremos in iure honoris ambit, integro aliquo quinquennio, extra patriam suam, in Academia una vel altera, studiis incubuisse debeat, an vero et hi, homini alias erudito, in patria sua literis imbuto, quinquennio Academico Iustiniano nullibi exacto, iure conferri queant]. Kiel: Reuther, 1726. [12] S. Einladungsprogramm anlässlich der Inauguraldissertation von Hieronymus Peter Müller. – Verfasser und Titel ermittelt in: Bibliotheca realis iuridica / Marin Lipenius; **Gottfried Reinhold Koeselis**. De iis quae patriam potestatem fundant / [Präses:] Gottfried Reinhold Koeselis. [Respondent:] Gottlieb Ernst Lucius. Leipzig: Saalbach, 1732 (FFMSL12242); **Wilhelm [van der] Esch**. De modis constituendi patriam potestatem / Wilhelm van der Esch. Leiden, 1732. Leiden, Univ., Diss., 1732.

¹⁰ **Heinrich Brokes**. Oratio inauguralis de Lvbecensium patria extra patriam in academiis quaesita: eidemque praemissum de iure postliminii hostibus dedito et in patriam redeunti non competente, cum sibi demantatum professionem

Tuleb rõõmustada, et Eesti ajalooteadusse lisandub viimastel aastatel pidevalt noori autoreid, kes oma välismaa õpingute ajal on vaimustunud uutest meetodilistest lähenemistest ja oma kvalifikatsioonitöödes määratlevad end teatud koolkondadega seotuna. Ka käesoleva väitekirja autor kuulub viimatinimetatute hulka, sest olles pikemat aega Inglismaal, on ta tutvunud lähemalt Cambridge'i ideede ajaloo koolkonna (rajjajaks Quentin Skinner¹¹) töödega ja on selge, et just selle koolkonna vaadetest inspireerituna on kirjutatud ka retsenseeritav väitekirj. Teoreetilisel peaks Cambridge'i koolkonna lähenemise ülevõtmine eeldama teatud vastuollu minekut näiteks saksa mõisteajaloo (*Begriffsgeschichte*) koolkonnaga, sest Cambridge'i idee ajaloo koolkonna jaoks on mõisted hoopis teise tähendusega. Seda skeemi lihtsustades võiks väita, et Cambridge'i koolkonnas vaadatakse mõisteid vaid kui tööriistu väitmiseks. See tõttu eitatakse siin nn mõistete ajalugusid, nende arvates on võimalikud ainult *ajalood mõistete kasutamisest argumentatsioonis* (vt lk 11). Antud väitekirja autorile, kes juba oma uurimisteema allikate ja literatuuri tõttu on kahtlematult tihedalt kokku puutunud Saksa mõisteajaloo koolkonna vaadetega, on olnud kahe koolkonna meetodiliste lähenemiste võrdlemine muidugi omamoodi huvitavaks meetodiliseks kooliks. Väitekirja kokukirjutamine Cambridge'is on oma auraga loomulikult langetanud autori meetodilise eelistuse selles faasis inglise koolkonna kasuks. Seega vaatab autor aastatel 1740–76 saksa(keelses) publitsistikas toimunud diskussioonile nüüd just kui läbi *inglise prillide*. Võttes oma töö kirjutamisel üheks põhiallikaks Saksa *Begriffsgeschichte* koolkonna poolt spetsiifiliseks ideeajaloo allikaks loetud leksikonides antud *definitsioonid* (mõisted) ja *pikemad arutlevad artiklid* (nagu autor ise viitab lk 17–18), on saadud tegelikult tööle vajalik mõisteline alus, mis oleks ilmselt rahuldanud ka konkureerivat koolkonda Saksamaal. Sellises *mugavas* allikalises olukorras sai autor retsensendi arvates muidugi ka suhteliselt riskivabalt *meetodiliselt eksperimenteerida*. Toetudes varasemate uurijate (W. Kraussi, C. Prignitzi, R. Vierhausi, I. Sahmlandi, M. Viroli) töödele on saavutatud antud töös tulemus, millele kaitsmisnõukogu pani üksmeelselt hindeks *cum laude*.

iuris aggrederetur. / Heinrich Brokes. Jena: Horn, 1743.- [32] S; **Christian Ferdinand Harpprecht**. De exheredatione patriam potestatem non tollente / [Präses:] Christian Ferdinand Harpprecht. [Respondent:] Simon Heinrich Weinmann. Tübingen: Bauhof, Franck, 1750. [24] S. Tübingen, Univ., Diss., 1750.

¹¹ **Quentin Skinner**. Reply to my Critics. // *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*. Ed by J. Tully. Princetont, 1988.

Retsensioonid

Kuidas mängida Jäälahingut?

Anti Selart

David Nicolle. Lake Peipus 1242: Battle of the Ice. [London etc.]: Osprey, 1996. (Osprey Military Campaign Series, vol. 46).

Hoolimata kõigest, mis viimasel ajal kõneldud inglise keele pealetungist ja vajadusest muuta oma uurimistulemused sel teel ülemaailmselt kättesaadavaks, on Vana-Liivimaa ajaloo uurimise ja kirjutamise keeleks jäänud põhiliselt saksa keel. Vast just seetõttu pälvib tähelepanu, kui anglosaksid on välja andnud terve raamatu Eesti vanemast ajaloost. Tõsi, see on küll vaid pildiraamat populaarsete sõjaajaloo-vihikute sarjas, vastavalt standardile 96 lehekülge ja ei ühtegi enam, kuid sellegipoolest. Kui eestlased ise oma minevikku ei populariseeri, peavadki seda tegema teised.

Niisiis on Ph. D. David Nicolle (1944) ette võtnud 1242. a Jäälahingu tutvustamise. Tegu on väga viljaka autoriga, kes on avaldanud ligi viiskümmend rahvaraamatut põhiliselt keskaja Euroopa ja Lähis-Ida sõjaasjandusest, aga ka näiteks Egiptuse õhujõududest 20. sajandil ning ühe kapitaalsema ülevaate ristsõdade ajajärgu (11.–14. sajandi) relvastusest. Kuna tegu ongi eelkõige Lähis-Ida ajaloo tundjaga, pole mainitud kõrvallepõige kaasaega teemavallas ka väga ootamatu. Suur viljakus ja populaarne vorm manitseb ühest küljest küll ettevaatusele, kuid teisalt on ta tööd saanud ka spetsialistidelt häid hinnanguid.¹

Raamatu vooruseks on väga rikkalikud illustratsioonid – arvukad värvilised kaardid ja skeemid, rohked fotod maastikust, ehitistest (sealhulgas autori fotod Peipsi rannikult, Kastre-Peravalla soodest, Tartust ja Tallinnast) ning eriti reproduktioonid sõdalasekujutistest 12.–14. sajandi kunstis (vt ka pilti esikaanel). Samuti võib lugeja silmitseda pilte muuseumiesemetest (nt mõõgad Eesti Ajaloomuuseumi kogudest). Lisanduvad illustreerivad tekstid nii allikatest (Liivimaa vanem riimkroonika, Novgorodi esimene letopis ja Aleksander Nevski *vita*, seega need tööd, millest on olemas ingliskeelsed tõlked) kui ka varasematest uurimustest. Huvipakkuvad on spetsiaalselt selle raamatu jaoks joonistatud suured värvipildid, mis kujutava dramaatilisi, kuid traditsiooniliselt

¹ **Paul V. Walsh.** The Conduct of Warfare in the Middle Ages, 400–1500: An Introductory Survey of Secondary Works in English [http://nimbus.ocis.temple.edu/~rkarras/warbib.htm] 07. 12. 99; **William Urban.** David Nicolle. Lake Peipus 1242... // Journal of Baltic Studies. 1997. Vol. 28. 2. P. 200–201. (Retsensioon).

illustraatorite tähelepanu mitte pälvinud episood: Aleksander Nevski väljaajamine Novgorodist, lahing Mooste silla juures, Koporje vanemate poomine Aleksandri käsul jt. Kui üksikud trükiveana näivad eksimused välja arvata, on eestikeelsed kohanimed ja terminid esitatud laitmatult. Kohatuna näivad vaid siia-sinna paigutatud torked mõne väidetavalt natsimeelse saksa ajaloolase aadressil.

Kõigepealt antakse raamatus ülevaade Läänemere idaranniku rahvastest 12.–13. sajandil ning ristsõdadest Baltimaades. Seejärel kirjeldatakse ristsõdijate ja venelaste vägesid, nende koosseisu, organisatsiooni, taktikat ja relvastust, aga samuti mõlema poole väejuhte. Lugeja saab ülevaate poliitilisest olukorrast 1238. a Stensby lepingule järgnenud perioodil ja sõjategevusest 1240. a Neeva lahingu ja Jäälahingu vahelisel ajal. Lahingu enese kirjeldamisel lähtub autor 1960. aastatel vene ajalookirjanduses kujunenud seisukohtadest, kuid ta ei võta neid üle kriitikata. Vägede suuruse osas pakub ta välja maksimaalarvu kokku 6000–7000 meest.² Huvitava detailina rõhutab David Nicolle mongoli-türgi vibukütide panust venelaste võitu. Muidugi jäävad igasugused oletused lahingu käigu üksikasjade kohta napi allikmaterjali tõttu alati vaid nõrgalt põhjendatud hüpoteesideks. Suuresti tugineb Jäälahingu käigu kirjeldus üldse hinnangule vägede suuruse kohta, mis aga enne tõestust vajaks.

13. saj keskpaiga poliitilist olukorda Baltikumis käsitleb autor asjalikult, laskmata end kaasa kiskuda propagandistlikest väidetest, mis pahatihiti kalduvad Jäälahingus nägema maailmaajaloolise tähtsusega sündmust. Veenvalt on rõhutatud, et tegelikult jäi see sündmus ikkagi lokaalseks, olgu siis Euroopa või Venemaa ajaloo seisukohast. Mõõdamattes juhatakse lugeja tähelepanu ka sellele mehhanismile, mis on ühe sõjalise kokkupõrke paljude teiste samasuguste reas pärjanud tegelikult ootamatugi kuulsusega.

Vihiku lõpetavad juhatused asjahuvilistele lahingupaikade külastamiseks (üheks võimaluseks on võtta Tartust takso); lugemissoovitused (soovitatakse Friedrich Benninghoveni, James Brundage'i, John Fennelli, Anatoli Kirpitšnikovi, Valentin Sedovi, Willian Urbani, Evald Uustalu, George Vernadsky, Paul von der Osten-Sackeni jt autorite töid); ning viimaks õpetused, kuidas tinasõduritega lahingut mängida. Tegu ongi eelkõige vastava meelelahutuse harrastajaile mõeldud seeriaga. Sellisena täidab raamat kindlasti oma eesmärgi. Peale selle on ta aga lühike, kuid mittespetsialistist lugeja jaoks piisavalt kompetentne sissejuhatus ühte Liivimaa ajaloo küsimusteringi, mis vahendab uurimistöö hetkeseisu. Sellisena ei tohiks see töö ka mineviku populariseerimisega tegelevatele professionaalsele ajaloolastele päris tundmatuks jääda. Ja kui keegi juhtub unustatud ja kadunud asjade hulgast leidma mõne plastmassfiguuri omaaegsest komplektist *Ледовое побоище*, võib ta ju proovida lahingut mahagi mängida.

² Võrdluseks näit illustreeritud artikkel: Анатолий Кирпичников. Ледовое побоище: Тактические особенности, построение и численность войск. // Цейхгауз. 1997. 6. С. 2–6. Artikli autor hindab mõlema poole vägede suuruseks kokku maksimaalselt 1000 meest.

Uurimus Liivimaa linnade kaubanduspoliitikast 14. sajandil

Anti Selart

Eckhard Groth. Das Verhältnis der livländischen Städte zum Novgoroder Hansekontor im 14. Jahrhundert. Hamburg, 1999. // Die Baltische Reihe. Im Namen der Baltischen Gesellschaft in Deutschland e.V. herausgegeben von Norbert Angermann. Heft 4, 78 lk.

Liivimaa linnade tähtsus Hansa liidus olenes suuresti sellest rollist, mida need linnad – eelkõige siis *kolm sisemaa linna* Riia, Tallinn ja Tartu – mängisid Hansa Venemaa-kaubanduses. See roll omakorda tulenes olulisel määral nimetatud linnade ja Novgorodi hansakontori suhetest. Tõenäoliselt 12. sajandi lõpul rajatud Saksa hoov ehk Peetrikoda allus algul Ojamaa saksa kaupmeeskonna kontrollile, 13. sajandi teisel poolel aga tugevnes seal märgatavalt Hansa kujuneva pealinna Lübecki mõju. Seega sai Novgorodi kontor alguse enne Liivimaa linnade rajamist *resp* tekkimist. Hiljem, 15. sajandil, oli aga Peetrikoda tegelik valitsemine peaaegu just Liivimaa linnade kätes. Vaadeldav uurimus ongi pühendatud küsimusele, kuidas toimus Saksa hoovi üleminek Tartu ja Tallinna kontrolli alla.

Autor jõuab järeldusele, et esimesena hakkas Liivimaa linnadest Hansa-Novgorodi suhetes olulist rolli mängima Riia ja seda juba 13. sajandi lõpus. Kui Lübeck 1290. aastatel üritas mõne Põhja-Saksamaa linna toetusel Peetrikoda valitsemist üle võtta (põhiline punkt vaidlustes oli, kas Novgorodi kontorist tuleb tüliasjades apelleerida Visbyse või Lübeckisse), seisid sellele vastu just Visby, Riia ja mõned tähtsamad Vestfaali linnad. 1297. a Liivimaal valla puhkenud kodusõda sundis Riia siiski Lübeckilt toetust otsima ja oma positsiooni muutma. 14. sajandi algul, kui Vendi hansalinnade poliitiline olukord Taani kuninga kontrolli alla sattudes (1307) omakorda ajutiselt halvenes, saavutati Riia osalusel Lübecki ja Visby vaheline kompromiss. Kuna Riia oli jätkuvalt haaratud Saksa ordu ja Riia peapiiskopi võitlustesse, ei suutnud ta oma seisundit Novgorodi kontori asjades kaasarääkijana kindlustada. See õnnestus alles 1363. a hansapäeval Lübeckis: 1361. a oli Taani kuningas Valdemar IV vallutanud Visby ja lõonud aasta hiljem Vendi linnade laevastikku, seega oli Liivimaa linnade toetus Hansa jätkuvas sõjas Taani vastu hädavajalik. Uue korralduse järgi astus Riia kolmanda enam-vähem võrdse partnerina Peetrikoda haldamisel Lübecki ja Visby kõrvale. Kuid taas ei suutnud Riia Liivimaa siseolukorrast tingituna oma võimalusi realiseerida. Hansapäeval Lübeckis, mis toimus 1366. ja mitte 1361. a, nagu mõnikord arvatud, allutati kunagi autonoomne Saksa hoov täielikult linnade kontrollile. Edaspidi pidid kõik Peetriõues vastu võetud tähtsamad

otsused kinnitatama Lübecki, Visby, Riia, Tartu ja Tallinna poolt. Nii-
moodi kaasati esmakordselt kontori kontrollimisse ka Eesti ala linnad.

Veelgi tugevamalt haarati Tartu ja Tallinn Novgordiga toimuva kaubanduse juhtimisse kaasa 1373. a. Pärast võitu Taani üle (Stralsundi rahu 1370. a) suutis Lübeck lõpuks saavutada enese tunnustamise Peetrikoja ainsa apellatsiooniinstantsina. Visby säilitas formaalselt Lübeckiga võrdse positsiooni, tegelikult kaotas aga üha enam oma tähtsust. Vastutasuks Lübecki ülemvõimupretensiooni toetamise ja tunnustamise eest läks kontori tegevusega seotud praktiliste küsimuste lahendamine Tartu ja Tallinna kätte. Riia kui juhtiv linn Liivimaa linnadepäevadel osales seekaudu küll Novgorodi asjade otsustamisel, tegelikult aga tõmbus aktiivsest kauplemisest sellel suunal tagasi ja kontsentreerus rohkem Väina-kaubandusele.

Seega rõhutab Eckhard Groth Tartu ja Tallinna tähtsuse tõusul Peetrikoja kontrollimisel nende rolli Lübecki liitlaste ja esindajatena viimase konkurentsivõime Visby ning ühtlasi Riiga, mis samuti taotles kolmanda linnana võrdset positsiooni kontori valitsemisel. Toetades Rootsi ajaloolase Erik Tibergeri seisukohti¹ veenab ta ka, et levinud väide, nagu omandanuks Liivimaa linnad 14. sajandi keskel laokohaõiguse (*Stapelrecht*, kohustus kaubareisil olles teatud kohas peatuda ja oma kaup müügi pakkuda), ei pea paika. Nimelt tuleb 1346. a pärinevat Novgorodi saksa kaupmeeskonna otsuste artiklit, mille põhjal on tehtud vastav valejäreldus (seda on väljapaistvate autoritena toetanud Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen²), tõlgendada hoopis teisiti: siin pole juttu mitte sellest, et Novgorodi tuleks reisida ainult Riia, Tallinna ja Pärnu sadamate kaudu, vaid maitsi Novgorodi saabunud kaupmeeste kohustusest kasutada koduteel Liivimaa sadamaid.³

Eckhard Groth tugineb oma uurimuses ammutuntud ja -publitseeritud allikatele ning laialdasele teemakohasele kirjandusele. Ka Liivimaa linnade rollile Peetrikojas on varemgi pühendatud eriuurimus.⁴ Ainuüksi refereeritud tulemused tõendavad veelkord, kui vajalik on ammutuntud allikate uus läbi vaatamine ja enam-vähem üldtunnustatud seisukohtade kriitiline hindamine.

¹ **Erik Tiberger.** Moscow, Livonia and the Haseatic League 1487–1550. Stockholm, 1995 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 15). P. 20–26. Seni oli nende arengute põhjalikum käsitlus: **Leopold Karl Goetz.** Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Lübeck: Otto Waelde Komm.-Ges., 1922 (Hansische Geschichtsquellen Neue Folge 5).

² **Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen.** Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln-Wien: Böhlau, 1973 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15). S. 45. Eckhard Groth kommenteerib (lk 26): *Arvamus, et nende otsuste põhjal pidi teel Novgorodi toimuma Liivimaa sadamates kogedest kaupade väiksemate laevadesse ümberlaadimine, on geograafilisi olusid arvestades ilmselt absuradne.*

³ Vt ka: **Jüri Kivimäe, Aivar Kriiska, Inna Põltsam, Aldur Vunk.** Merelinn Pärnu. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 1998. Lk 58–59.

⁴ **Paul von der Osten-Sacken.** Der Kampf der livländischen Städte um die Vorherrschaft im Hansekontor zu Nowgorod bis 1442. // Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. 1912. 7. S. 269–373.

Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajalooost ja varadest

Inna Põltsam

Die Revaler Schwarzenhäupter. Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Koostajad Urmas Oolup, Juhan Kreem. Tln: Tallinna Linnaarhiiv, 1999. 181 lk.

1999. aastal tähistas Tallinna Mustpeade vennaskond oma 600. aastapäeva. Seda tähtpäeva silmas pidades korraldati Tallinna raekojas temaatiline näitus ning avaldati organisatsiooni ajalugu käsitlev kogumik. Mustpeade vennaskond on ainuke keskaja Tallinnas tekkinud organisatsioon, mis tegutseb veel tänapäevalgi – olgugi et nüüd juba väljaspool Eestit kui *Tallinnast pärit Mustpeade vennaskond* Saksamaal. Juba kestvusrekord iseenesest on tähelepanuväärne saavutus, kutsudes küsima, milles küll võiks peituda säärase pikaeealisuse ja elujõu saladus. Huvi vennaskonna ja tema ajaloo vastu peaks süvendama asjaolu, et sellised vallaliste kaupmeeste ja kaubaselide organisatsioonid tekkisid Läänemere idakalda linnadele ainuomase nähtusena ja levisid sealt ka Saksamaale.

Kogumiku *Tallinna Mustpead* kokkupanijad olid Tallinna Linnaarhiivi juhataja Urmas Oolup ja teadur Juhan Kreem. Lisaks viiest artiklist koosnevale ülevaatele organisatsiooni ajalooost, sisaldab üllitis ka teavet mustpeade ajaloolistest varadest, mis on hoiul Tallinna Linnamuseumis ja Eesti Kunstimuseumis. Õige põgusalt on puudutatud ka mustpeade ajaloolise arhiivi saatust.

Koostajatel oli võimalus anda kogumik välja kakskeelsena, st tõlgituna saksa keelde, tegemaks nii oma töö tulemusi kättesaadavaks ka laiale rahvusvahelisele auditooriumile. Teiselt poolt esitab võõrkeeles avaldamine autoritele kõrgendatud nõudmisi, sest nii mõndagi sellest, mis eesti lugejale-asjahuvilisele uudne, on saksa keeles esitatuna ajaloo uurimise eilne kui mitte üleeilne päev.

Kogumiku saatesõnas on tegijad enesekriitiliselt märkinud, et artiklitest koosnev osa ei anna kokku *tasakaalustatud ja terviklikku ülevaadet vennaskonna pikast ajalooost*, lisades sinna juurde, et *sellise esituse puhul on see ilmselt paratamatu* (mida iganes see ka tähendama peaks). Et koostajate eesmärgiks oli ikkagi ülevaade, olgu siis rohkem või vähem täiuslikul kujul, on esimene artikkel mõistetavalt pühendatud Mustpeade vennaskonnale keskajal. Kirjutis valmis kolme ajaloodoktorandi – Juhan Kreemi, Tiina Kala ja Anu Männi – ühistööna. Säärane autorite koosseis lubaks loota originaalset lähenemist ja uudset teemakäsitlust, eriti arvestades, et tegijatele on olnud kättesaadavad ka Hamburgi arhiivi materjalid. Selles, et autorid otsustasid siiski vanas ja traditsioonilises vaimus ülevaate kasuks, polekski lõpuks midagi taunimisväärset, kui ainult tekst

ei sisaldaks silmatorkavalt palju ebatäpsusi. Raske on nõustuda juba artikli algul esitatud väitega, et *vastavalt seisusele ja tegevusalale kujunenud vennaskondadeks keskajal olid eelkõige ametialased ühendused – gildid ja tsunftid* (lk 11). Gildid nimelt ei tekkinud kui seisuslikud või kutseorganisatsioonid, vaid arenesid välja muistsete germaanlaste ohvri- ja joogipidustuste traditsioonidest, ühendades endasse inimesi staatusest ja ametialast sõltumata. Seepärast olid gildid ka Liivimaa linnade elanikkonna esimene organiseerumisvorm, sest just need suutsid kõige paremini siduda sotsiaalselt, rahvuslikult ja kultuuriliselt kirjut linnarahvastikku ühtseks kogukonnaks. Alles 14. sajandi teisel poolel, kui algas gildide diferentseerumine ja tsunftikorra väljakujunemine Liivimaa linnades, on põhjust rääkida erialaseid ja rahvuslikke huve kaitsvate korporatsioonide moodustumisest. Sellesse aega jääb ju ka Mustpeade vennaskonna kui rangelt saksa organisatsiooni teke. Tahaksin juhtida tähelepanu ka asjaolule, et kuna varasemas kirjanduses eristatakse Tallinnas kolme liiki linnaelanike organisatsioone: gildid, tsunftid ja vennaskonnad (viimased on omamoodi üleminekuvorm tsunftidele), siis on gildi ja tsunfti puhul üldnimetuse *vennaskond* (lk 11) kasutamine eksitav. Õigem oleks gilde ja tsunfte nimetada *korporatiivseteks organisatsioonideks* ehk *korporatsioonideks*.

Edasi on samal leheküljel kirjas üllatav teade nagu tegutsenuks suurimad Mustpeade vennaskonnad Liivimaal Tallinnas, Riias, Tartus ja Pärnus. Autorid on jätnud tähelepanuta või pole olnud teadlikud asjaolust, et isegi sellise vennaskonna olemasolu Pärnus pole võimaik vastuvaidlematult tõestada. Seetõttu on väga keeruline näha selles ühte suurimat vennaskonda Liivimaal. Heinrich Laakmann on Pärnu Mustpeade küsimust piisava põhjalikkusega käsitlenud juba oma 1926. a ilmunud artiklis¹ ning järgnenud uurimused pole andnud vähimatki võimalust tema seisukohta ümber lükata.

Üllatav on lugeda ka arutlust, et Suur- ehk kaupmeeste gild Tallinnas tekkis vallaliste kaupmeeste ühendusena. Põhjenduseks tuuakse tõsiasi, et kaupmeeste gildi nimetati *Kindergildeks* ja sõna *Kinder* võivat tähendada nii lapsi kui ka vallalisi isikuid (lk 12). Huvitav, millega küll seletada selle 19. sajandi keskpaigast või veel varasemast ajast pärit ja rohkem kui saja aasta eest paikapidamatuse tõttu kõrvale heidetud seisukoha taasesitamist peaaegu 21. sajandi eesti ajalookirjutuses? Suurgildid Liivimaa linnades tekkisid seoses gildide diferentseerumisega ehk siis, kui kaupmehed lõid lahku käsitöolistest. Põhjus sellele eraldumisele peitus linnamajanduse ja sotsiaalsete suhete arengus, kaupmeeste perekondlik seisund puutus siin vähe asjasse. Pigem oli ikka nii, et vallalised kaupmehed ja kaubasellid eraldusid Suurgildist, moodustamaks omaette orga-

¹ Heinrich Laakmann. Zur älteren Geschichte der Grossen Gilde in Pernau. // Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. VIII. 1926. S. 45–58.

nisatsiooni. Juhul, kui artikli autoritel on siiski ümberlükkamatuid tõendeid oma seisukoha kaitseks, tulnuks need ka esitada, kuid see, et *pueri* tähendab ladina keeles nii lapsi kui vallalisi isikuid, ei tõesta veel mingil moel, et Tallinna Suurgild tekkis vallaliste kaupmeeste ühendusena. Sõna *Kinder* tähendusvarjundeid keskaja keelepruugis on lahanud Ernst von Nottbeck,² kelle väitel on selle sõnaga tähistatud mingi suurema kogukonna liikmeid, umbes nii nagu kasutatakse tänapäeval väljendit *selle maa lapsed*.

Kõnealuse artikli viimases osas, kus kirjeldatakse Mustpeade vennaskonna siseelu, eriti aga selle peokultuuri, on juttu vennaskonna majas peetavaist igapäevastest pennijootudest. Millegipärast on varasemas kirjanduses väidetud, et mustpead ei korraldanud oma majas pennijootusid, vaid käisid õhtuti purjutamas hoopis suurgildi majas. Kuidas asi tegelikult oli, kas toodud väide on lihtsalt ekslik või muutsid mustpead oma tavasid ja kui, siis millal ja miks, sellel pole paraku peetud vajalikuks pikemalt peatuda.

Ka teine mitme autori, Juhan Kreemi ja Kalmer Mäeoru ühistööna valminud artikkel *Mustpeade vennaskond uusajal* jätab kahvatu mulje. Loos on küll mitmeid huvipakkuvaid fakte, aga tervikuna jääb 5-leheküljeline ülevaade kõige pikemast perioodist (umbes kolm sajandit) vennaskonna ajaloos kesiseks. Kuidagi liiga ilmne on n.ö kirjutamine tühiku täiteks. Muidugi võib paiknemine kahe tõsiselt hea artikli vahel asja kehvemas valguses näidata, kui see vahest tegelikult on. Nende kahe eelpool vaadeldud artikli puhul oluks tegijatel eriti põhjust järele mõelda, mis mulje nad ka saksakeelsena jätavad.

Kogumikust ei puudu siiski tõelised õnnestumised. Neist parima osa moodustab Jüri Kivimäe artikkel *Lahing Jeruusalemma mäe taga anno 1560*. Erinevalt teistest ei ole tegu mitte ülevaatega mõnest pikemast perioodist vennaskonna ajaloos, vaid süvauurimusega eredast üksiksündmusest. Kirjutis on pühendatud tallinlaste ja vene vägede vahel peetud lahingu(te)le Liivi sõja päevil. Nendes sündmustes oli Tallinna mustpeadel eriti silmapaistev koht. Artikli autor rekonstrueerib mitmete allikate teadetele tuginedes lahingutegevuse käigu ja toob välja mustpeade osa selles. Artikli teine ja vahest põnevamgi osa vaatleb lahingu tulemusi ja vastukajasid. Just need teevad kogu sündmuse tõeliselt tähelepanuväärseks. Nimelt püstitati lahingus langenute mälestuseks esimesed üksikisikule pühendatud mälestusmärgid Eesti alal. Nagu artikli autor õigustatult osutab, avalduvad selles renessanssi ja varauusaja mentaliteedi mõjud – muutused inimeste maailmapildis, mis väljendusid näiteks ka 16. sajandil kogu Liivimaal hoogsalt levinud päeva- raamatute ja kroonikate kirjutamises. Peab ütlema, et ainuüksi osutamine edaspidist põhjalikku käsitlust väärivale ja ootavale teemale Liivimaa ajaloost on kõnealuse artikli juures väärtus omaette.

² Vt: **Ernst von Nottbeck**. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885. Lk 11–12.

Mustpeade vennaskonna ajaloost pärast 1886. aastat, s.o ajast, kuhu Georg von Wrangelli uurimus enam ei ulatu, on laiemale üldsusele väga vähe teada. Seda hinnatavam on K. Mäeoru tõsisele tööle arhiiviallikatega rajanev kirjutis *Mustpeade vennaskond aastail 1887–1940*, mis loob hea ettekujutuse selle elitaarse saksa organisatsiooni tegevusest Vene tsaaririigi ja Eesti Vabariigi ajal.

Kindlasti köidab lugejat vennaskonna vanema ja arhivaari Christian Johanseni kirjutis organisatsiooni käekäigust aastail 1938–61 ehk siis sellest, milliseks kujunes vennaskonna saatus väljaspool Eestit kuni selle ametliku taasregistreerimiseni Saksamaal 1961. a.

Kogumikus eksponeeritud rikkalik pildimaterjal väärib eraldi äramärkimist ja esiletõstmist. Üks tõeline pärl on näiteks haruldane joonistus Lutke von Oyteni mälestusmärgist. Ülevaate juures mustpeade varadest tahaks tähelepanu juhtida nende 17. sajandi esimesel poolel aluse saanud portreekogule, millesse kuulub mitmete valitsejate ja kõrgete aukandjate, sh Rootsi kuningate ja Vene keisrite täisfiguurportreesid. See, kas mustpeade haruldasest kunsti- ja esemekogust väärivad värvitahvlitel eksponeerimist kõige enam just tooli (vt värvipilt 23–26), on muidugi maitse asi.

Kokkuvõttes jätab kogumik ju sümpaatse mulje, kuigi tase võinuks olla ühtlasem ja *iluvigu* vähem.

Teatmeteos Eesti kirikuajaloost

Andres Andresen

Eesti kirikuajaloo bibliograafia (1918–1997). Koostanud Riho Saard (Reports from the Department of Orthodoxy and East European Church Studies III. University of Helsinki). Saarijärvi: Gummerus Kirjapaino Oy 1998. 126 lk.

Eesti ajalooteaduse üheks suureks vajakajäämiseks võrreldes muu haritud maailmaga on kõikvõimalike käsiraamatute, leksikonide, atlaste ja teiste, ajaloo uurimise seisukohalt hädavajalike abivahendite nappus või hoopiski puudumine.

Eesti ajaloo üldbibliograafia osas on juba üle kuuekümnega aasta olnud ületamatuks rajajooneks aastanumber 1917. Selle daatumiga lõpeb Evald Blumfeldti ja Nicolas Loone juba klassikaks muutunud *Eesti ajaloo bibliograafia*. Eesti kirikuajaloo osas on mainitud piir nüüdseks ületatud ja ka uus väärikas teetähis maha pandud. Teoloogiamagister Riho Saardi koostatud *Eesti kirikuajaloo bibliograafia* võtab kokku ajavahe- mikus 1918–97 ilmunud erialakirjanduse kodu- ja välismaalt.

Igati tervitav on autori püüe adresseerida uus teatmeteos võimalikult laiemale kasutajate ringile. Soome- ja saksakeelne sisukord lisaks eestikeelsele lihtsustab tähelepandavalt eesti keelt mittevaldavate uurijate tööd. On ju märkimisväärne osa uurimustest meie kirikuajaloo kohta ilmunud võõrkeeltes, eelkõige saksa ja rootsi keeles.

Töö jaguneb süstemaatilise printsiibi järgi neljaks suuremaks osaks. Esimene ja kõige mahukam osa hõlmab monograafiaid, artikleid, diplomi-, magistri- ja doktoritöid. Omaette alaosadeks on erinevad konfessioonid ja usuliikumised, kirikuõigus ja -haldus, kirik ja haridus, vaimulik kirjandus, kirikumuusika ja hümnoloogia, kirikukunst ja -arhitektuur, isiku- ja perekonnaajalugu, piibliseltsid, diakoonia, misjonitöö, liturgika ja homileetika, kirik ja rahvapärand, kirik ja riik, kirik ateistlikul surveal, uurimused kirikuajaloo allikate kohta. Teine osa koondab Eesti kirikuajaloo üldkäsitlusi, kolmas osa mitmesuguseid leksikone, neljas osa neid uurimusi, mis vaid osaliselt puudutavad Eesti kirikuajalugu. Bibliograafia lõpetavad autoriregister ning toimetatud ja autorita tööde register.

Töö ülesehitus on loogiline ja hästi õnnestunud. Sisukorra vormilises osas tekitab vaid pisut nõutust esimese osa rubrikatsioon, mis on vast tarbetult üle koormatud alaosade numeratsiooniga skeemi *I.1.1.* järgi. On ju pealkirjade numeratsioon vajalik peamiselt mõnele tekstiosale viitamise hõlbustamiseks ning antud juhul võiks piirduda lihtsama skeemiga. Sisukorra lähemal vaatlemisel torkavad silma veel mõned väiksemad, peaaesjalikult vormilist laadi küsitavused.

Bibliograafia on koostatud suure hoole ja asjatundlikkusega, sisulises osas on see üsna täielik. Mõnedest olulisematest väljajäänud töödest tuleks nimetada prof Sulev Vahre artiklit kirikukroonikatest¹ ning praeguse Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Aleksius II (töö kirjutamise ajal metropoliit) doktoritööd vene õigeusu kirikust Eestis.²

Uus teatmeteos on väga oluliseks abivahendiks kõikidele eesti ja osaliselt ka läti kirikuajaloo uurijatele. Nagu märgib autor töö sissejuhatuses, võiks see muuhulgas olla esmaseks andmebaasiks uuele eesti kirikuajaloo üldkäsitlusele.

¹ Sulev Vahre. Kirchenchroniken als Quelle der Bauern- und Agrargeschichte Estlands. / Entwicklungsprobleme des Feudalismus und Kapitalismus im Ostseegebiet. Trt, 1972. S. 74–85.

² Метрополит Алексей (Ридигер). Очерки по истории православия в Эстонии. Москва, 1984.

VITA ACADEMICA, VITA FEMINEA. Mõtteid ja arvustus

Toomas Hiio

VITA ACADEMICA, VITA FEMINEA. Artiklite kogumik. Koostanud Sirje Tamul, retsenseerinud prof Tiit Rosenberg. Keeletoimetaja Leelo Jago. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.

Sirje Tamuli koostatud artiklite kogumik sisaldab põhiliselt Sirje Tamuli ja Sirje Kivimäe artikleid (kõrg)haritud naistest ja naiste kõrgemast haridusest nii Eesti alal kui mujal maailmas enne 1918. aastat. Lisaks on kaks artiklit teistelt autoritelt: Inna Põltsam kirjutab õppinud ja *õpetatud* naistest keskaja Liivimaal, Anu Raudsepp esimestest juuditari-dest Tartu Ülikoolis ja juutide haridusoludest Vene impeeriumis üldse.

Köitest

Raamat on ilmunud oma hinnaklassi kohta korralikult kujundatuna, pisut võiks ette heita vaid piltide tuhmust, samas on illustratsioonidena lisatud dokumendiväljavõtted hästi loetavad. Aga selliste raamatute funktsiooniks ei olegi mahagonipuust raamatukapi ilustamine, vaid mingil viisil piiritletud teabekogumi edastamine. Kasutaja jaoks teevad kogumiku väärtuslikuks korralikud isikunimede ja kõrgkoolide registrid. Registrate koostamine on üsna tüütu töö ja on hea, et raamatu koostajal leidis tahtmist see vaev ette võtta. Samas näitab see ka kirjastamistsükli piisavat pikkust ajalisel mõttes, mis meie tulemusest teatamisele – mitte ilmingimata tulemusele – orienteeritud ajastul on haruldane ja tänuväärne rahastaja-poolne vastutulek.¹ Etteheiteid on aga köitele – teaduslikku käibesse mõeldud raamat võiks lahti seista ilma kõrvalise abita. Loomulikult on see Eestis trükitud liimköites raamatu puhul üsna raskesti täidetav nõudmine – edasimineku raamatuist, mis pärast esimest avamist tulnuks uuesti köita, on märgatav ju niigi. Köite isesulgumist arvestades oleks aga pidanud kasutama artikli lõpus olevate viidete ja kommentaaride asemel joonealust viitamist. Eriti kehtib see just kommentaaride puhul, sest kui artikli autor peab vajalikuks paigutada osa väiteid ja selgitusi viidetes, siis tuleb need muuta võimalikult kergesti leitavaks.

Teemavalikust

Ükskõik milline artiklikogumik – kui tegemist pole mõne sarja köite või vihuga – peaks olema terviklik ja temaatiliselt piiritletud, oma alguse, teemaarenduse, kulminatsiooni ja lõpuga. Selle raamatu puhul on

¹ Väljaanne ilmus Sihtasutuse Eesti Teadusfond ETF 2961 finantseerimisel.

teemavalik ja terviklikkusetaotlus hästi õnnestunud. Esiteks: ei ole midagi elementaarsemat, kui sooline eristamine, kus üks (pean lisama reservatsiooni: tänini ja üldjuhul) pole kunagi teine. Ja teiseks: soolisel eristatusel oli naistele kõrgema hariduse andmisel kuni seisusliku ühiskonnakorralduse lõpuni Eesti alal ka juriidiline alus.

Inna Põltsami artikkel alustab vaatlusega naiste haridusoludest keskaegsel Liivimaal ja raamat lõpeb Sirje Kivimäe ja Sirje Tamuli koostatud 773 nime sisaldava loeteluga enne 1918. a ülikoolides õppinud Eesti naistest. Nii on meil üldülevaade valdkonnast olemas ja teaduspõlu seda nurka peab edaspidi vaid väetama ja vahelt harima.

Arvustuse üldosa lõpetuseks tahan tegijatele vaid tunnustust avaldada. Praegu, Eesti õhtumaisesse maailma permanentse tagasipöördumise ajastul, üllatab meid nii mõndagi. Näiteks ca 30 aastat tagasi kohati jauruseni radikaliseerunud naisõiguslus. Ükskõik milline massikultuur koos kõigi oma komponentidega, antud juhul on selleks soo-uuringud kui moekas teadusharu, on ekspansioonihimuline. Ekspansiooni erinevaid viise ollakse üsna kergesti nõus toetama. Tuleb nentida, et artiklite autorid on seda toetust kasutanud mõistlikult ja Eesti ajalooteaduse huvides, otsimata Eestist asju, mis siia enne leiutada tuleks. Oleks ju võinud uurida hoopis naiste esindatuse vähenemist Eesti valitavais esinduskogudes võrreldes nõukogude ajaga, millise vist UNICEF-i egiidi all ja raha eest tehtud uurimistöö tulemused Ida-Euroopa riikide kohta ületasid 1999. a sügisel uudisekännise isegi Eestis. Kuid see vist on rohkem nn sotsiaalteaduste ülesanne.

Akadeemiline naine

Kõigepealt raamatus tihti kasutatud terminist *akadeemiline naine*. Me arvame end ette kujutavat, mida see sõnaühend võiks tähendada. Aga ainult arvame. Sõnaga *akadeemiline* on ilustatud kõiksugu asju, seltsidest üliõpilasorganisatsioonideni ja meeskooridest konverentsideni. Ja sellega on see sõna tegelikult devalveeritud. Anu Raudsepa artiklis (lk 209) kasutatud termin *Eesti akadeemilised juuditarid* tundub suisa veider. Arvustatavat raamatut sulgedes saab lugeja küll aru, et selle raamatu kontekstis on *akadeemiline naine* enne 1918. a lõppu vähemalt ühe semestri ülikoolis õppinud naissoost isik. Kuid ilmselt on tegemist ajaloolise terminiga – täna niimoodi mõne *peda* esimese kursuse tudengitari kõnetamine võib saada paremal juhul kvalifitseeritud kui arusaamatus, halvemal juhul aga kui daami solvamine.

Naisüliõpilaskorporatsioonidest ja eesti keelest

Saatesõna väide (lk 14): *ja ainult Eesti üliõpilaskonnale ainuomased naisüliõpilaskorporatsioonid* – on liiga kategooriline. Esiteks, koostaja ei defineeri eeldusena terminit *üliõpilaskorporatsioon*, pidades seda millekski iseenesest ja üheselt mõistetavaks. Nii pole see aga isegi Eesti oludes mitte, Kesk-Euroopast rääkimata. Koostaja väide tuleb samuti ümber lükata – värvekandvaid naisüliõpilaskorporatsioone oli nii enne II maailmasõda kui on ka praegu Saksamaal, Läti ülikoolist rääkimata. Läti naiskorporatsioone on ka tüübi järgi raske Eesti omadest eristada, mis viimased ju muidu ainulaadseiks muudaks. Kirjandus selle valdkonna kohta on Eesti raamatukogudes küll üsna haruldane, kuid asjassepuutuvad interneti koduleheküljed avanevad (küll pika proovimise peale) siiski. Ja kolmandaks, koostaja lauses on ilmselt keeleteimetajale märkamata jäänud topelt *ainult*. Kuid keeleteimetajat üleliia süüdistada ka ei tohi. Viimasel ajal rakendatav kokkuhoid toimetajate arvelt ja seetõttu kohati vohav teadvustamata sõnamulin demonstreerib kujukalt nõukogudeaegse ja postsovjedliku loogikaõpetuse taset, teiseks viitab tungivale vajadusele lisada kõrgkoolide programmi kohustusliku punktina eesti keeles kirjutamise õpetus ja, kolmandaks, muudab väljaandmise kallimaks, tekitades lisaks koostajale ja keeleteimetajale ka sisulise toimetaja vajaduse.

Et arvustaja end keskajaküsimusis just üleliia kindlalt ei tunne, jääb I. Põltsami kirjatöö siinkohal laitmata. Kokkuvõtteks on see huvitav. Statistilise materjali analüüsimise ja sünteesimise tulemuste puudumine, mis tõstaks autori väited kaasajal ainuaktsepteeritavas arvuliselt võrreldavas väärtusesse, on ju põhjendatav statistilise materjali kui niisuguse puudumisega. Ja vajadus deskriptiivse ajalookirjutuse järele ei ole vaatamata andmetöötluse võimaluste avarumisele tegelikult kuhugi kadunud.

Kohanimedest, alamatest ja rahvast, kalendrist ja rahvusküsimusest

S. Kivimäe ja S. Tamuli ülevaade *Euroopa ülikoolid ja naised* annab ülevaate naiste lubamisest Euroopa eri kõrgkoolidesse eelmisel sajandivahetusel ja enne seda. Arvustaja arvates peitub küll artikli pealkirja ja esimese alapealkirja *Ameerika Ühendriigid* (lk 46) vahel pisuke vastuolu, aga eks olid ju ka Ameerika Ühendriikide ülikoolid tegelikult euroopalikud ülikoolid.

Arvustaja meelest võiksid eesti keeleteadlased luua üheselt kasutatava eeskirja suure ja väikese algustähe kasutamiseks nende ülikoolide nimedes, milles ei sisaldu asukohalinna nime. Nii oleks see kõige lihtsam, sest asjatundmatumale lugejale võikski muidu jääda mulje, et Harvardi ülikool (vrdl Tartu ülikool) asub Harvadis, aga mitte Cambridge'is ja Columbia ülikool Columbias, mitte Manhattanil. Rääkimatagi

Yale'ist New Havenis. Olen nimelt seisukohal, et välja kirjutatud asutuse või institutsiooni nimes või selle osas sisalduva teabe hulk võiks olla maksimaalne. Ilmselt on see seisukoht küll üsna tagurlik, arvestades üha laienevat kõikelubatavust eesti keekekasutuses. Võib-olla on see märk Eesti kui Öhtumaa allakäigust? Kaasnes ju ka nii Rooma kui ka Briti impeeriumide languse ajaga riigikeelte labastumine kõõgiladinaks või üheks või teiseks *pidžiniks*. Keele liigsele lihtsustamisele suunatud keeleuendused on märgiks sellest, et otsustajad ei tule enam toime keele ehk kogumi liikmete vahelise kommunikatsiooni vahendiga. Se võib olla selle kogumi allakäigu märgiks. Aga hea põhi- ja gümnaasiumihariduse tähtsusest võib lõpmatuseni kirjutada.

Sama artikli 50. leheküljel teevad autorid ka ühe loogikavea, samastades *vene alamad* ja *venelannad* (1872. aastal, [...], oli ülikoolis immatrikuleeritud 63 naisüliõpilast, neist neli Saksamaalt ja 54 Vene alamat [...]). Kui lisada, et üliõpilasi loeti üldse 354, oli *venelannade* osa silmapaistvalt suur). Termin *venelannad* kasutamine eeltoodud kontekstis võiks olla küll kooskõlas ükskõik millise Vene impeeriumi arengufaasi ametliku doktriiniga selles küsimuses, kuid eelmisel leheküljel mainitud naistudengite nimed – Jelizaveta Fronštein ja Lidia Zezeman – ei viita küll kuidagi vene päritolule rahvuse mõttes, mida väljendab termin *venelanna* ka autorite meelest.

Arvustuse siiani lugenule võib tunduda, et arvustaja tegeleb tähenärimisega, mida ülaltoodu ju tegelikult ongi. Aga kui tähenärimist halvaks pannakse, siis palub arvustaja üldiselt määratlenda see piir, milleni näpuvead on lubatud ehk defineerida *näpuviga* – niikuinii jääb arvustajal vaid loota, et tema tähelepanu mittepälvinu on sulatõsi. Aga ainult loota. Näpuvigadele tähelepanu juhtimine juba ilmunud teostes välistab kindlasti osa näpuvigu järgnevais ning see on lihtsam, kui hakata tegelema näpuvea defineerimisega. Ja lõpuks, kui kirjutatakse ühtmoodi, tegelikult mõeldakse aga teisiti, siis miks ikkagi ei kirjutatud nii nagu mõeldi?

Sama artikli juurde ka täpsustust autoreile: *numerus clausus* kehtestati juutidele Venemaa kesk- ja kõrgkoolidesse immatrikuleerimiseks 1882. a 15. mail² uue kalendri järgi, mitte 1880. aastate keskpaiku (lk 51).

Ja ääremärkusena: autorite kalendrieelistus tuleb arvustatavas kogumikus õige harva ilmsiks. Lehekülgedel 127 ja 138 kirjutab S. Tamul Rostovtsevi Eraülikooli ja Tartu Kõrgemate Naiskursuste asutamiskuu-päevade kohta, et need on vana kalendri järgi, leheküljel 127 kuupäevaliselt märgitud haridusministri korralduse juures sellist täpsustust ei ole, samuti paljude muude kuupäevade juures selles ja teistes artiklites. Kui kahe ja ilmselt veel mõne kuupäeva juurde on märgitud, et need on vana kalendri järgi, siis võiksin loogiliselt arutledes jõuda järeldusele, et

² Энциклопедический словарь. 7^е совершенно переработанное издание под редакцией проф. В. Я. Железнова, М. М. Ковалевского, С. А. Муромцева и К. А. Тимирязева. Типография Бр. А. и И. Гранатъ и К^о. т. XIX. с. 464–466.

ülejäanud kuupäevad on uue kalendri järgi. Väga kindel ma selles tulemuses siiski pole. Ilmselt võivad tulevikus nii mõnedki naisajaloo tähtpäevad valedel päevadel tähistatuks saada. Tänapäeva korrektne ajalookirjutus eeldab siiski korrektsust ka kuupäevade märkimisel, kui neid üldse märgitakse, ehk tegelikult: saatesõnast puudub lause: *Kuupäevad, mille juurde ei ole märgitud, et need on vana kalendri järgi, on uue kalendri järgi*. Iseasi muidugi, kas autorid-koostaja sellele lausele just näljal käel alla kirjutaksid.

Leheküljel 53 nimetavad autorid ühes ja samas lõigus Aimée Zoege von Manteuffel'it Tallinna sakslannaks, Leonie krahvitar Keyserlingi Eestimaa aadlipreilik ja Lisbeth Vogelit Tartu baltisakslannaks. Jällegi – milline siis on nimetatud preilide päritolu, kuidas oli Vogel rohkem baltisakslanna kui eelpoolnimetatud aadlidaamid? Ja eriti – mis on baltisakslanna ja sakslanna vahe selles lõigus?

Rahvusküsimus on pea kõigis artiklites tõsiseks arutlusobjektiks. Osaliselt ka põhjendatult. Oli ju eestluse püsimise jaoks läbi 700-aastase orjapõlve ja rasketel okupatsiooniaastatel suur, peaaegu kultuslik tähtsus neil eestlastel, kes olid võõrvõime trotsides kõigest hoolimata midagi saavutanud. Kuid teadusega oli sellel üsna vähe pistmist. Eesti Vabariigi kodaniku passi rahvust ei märgita. Ilmselt selgub, kes on eestlane ja kes muu, rahvaloenduse andmetest, kus igaühel oli võimalus seda ise öelda. Umbes samuti oli see ka 100 ja 150 aastat tagasi. Ehk, isegi kui kellegi mõlemad vanemad olid eestlased, ei pruugi ta ise sellepärast veel eestlane olla. Rahvus on rohkem identiteedi ja vähem vereküsimus (jättes kõrvale Hitleri ja Stalini režiimide sellesuunalised katsed), Eesti-, Liivi- ja Kuramaal oli see veel 19. sajandi teise poole alguses, enne laulupidu, seisuseküsimus – talupojaseisus kõneles eesti või läti, aadel, vaimulik-kond ja linnakodanikud saksa keeles. Seetõttu on kellegi eesti soost esivanemate leidmine vaid kirjanduslik või ajaloo abiteaduste võimaluste piires uuriv harrastus, uuritav sellest tagantjärele veel eestlaseks ei muutunud. Kuid mormooni kirikust paralleeli leides – mine sa tea?

Eesti meesharitlased ja akadeemilised eesti naised

Autorid lõpetavad artikli: *Aga kui baltisakslaste, eriti veel aadli juures käsitleti ülikooliaastaid koos korporatsioonikasvatusega kui üht vajalikku, aga mööduvat eluetappi nooruki kujunemisteel, võttis noor eesti haritlaskond ülikoolis kehtiva mehekeskse mõtlemis- ja käitumismustri edasisse ellu kaasa. Sest kuidas muidu seletada just Eesti Üliõpilaste Seltsist lähtunud naisi tõrjuvat hoiakut. Postimehes arvati veel 1905. aastal, kui naisküsimusest enam vaikides mööda minna ei saanud, et naise aju on ikka teistsugune ja ühiskondlik tegevus võib tulevasi emasid kahjustada. Igal juhul ei leidnud järgmistel aastatel need vähesedki eestlannadest vabakoolilajad Tartu ülikoolis oma rahvuskaaslastest meesüliõpilaste toetust (lk 68).*

See, mida selle lõigu kirjutaja õieti väita tahab, jääb nii mõneski aspektis pisut segaseks. Aga sellest võib ka nii aru saada, et kui baltisaksa meesharitlased olid naistevaenulikud vaid üliõpilasajal, siis eesti meesharitlased elu lõpuni. Samas lõigus teeb kirjutaja üsna tüüpilise vea, tõestades oma väidet ühe kontekstist välja rebitud näitega. Seejuures on tuge leitud 72 aastat tagasi ilmunud mälestuskatkest. Ma ei väida, et eesti meesharitlased haridusele pürgivaid naisi ülemäära austanuks ja toetanuks. Hoopiski mitte, selles mõttes olen autoriga täitsa nõus. Pigem tekitab väikese tõrke lõik *Eesti Üliõpilaste Seltsist lähtunud naisi tõrjuvast hoiakust*. Autoril tuleks siiski silmas pidada, et asutamiseaegne tulevaste kirikuõpetajate EÜS oli hoopis teistsugune kui 1905. a EÜS, mille vaadete paljusust viis Fraternitas Estica, Sakala ja EÜS Veljesto lahkumisele lähema 15 aasta jooksul. Arvan, et seetõttu oleks autoril üsna raske tõestada seltsisest üksmeelt ka naisküsimumes. Naisi tõrjuvast hoiakust ei anna just tunnistust ka asjaolu, et 1905. a teisel semestril võeti EÜS-i liikmeks Linda Kaart-Simm ja 1906. a esimesel semestril Julie Sild-Valk.³ Sellised otsused tehti üldkoosoleku hääleteenamusega ja igal juhul Vilistlaskogu teadmisel, olgu siis nii mõnigi kord Vilistlaskogu trotsides. Seltsi liikmeteks ei saanud auväärt preilid jääda lihtsalt sellepärast, et naisi revolutsiooni vaibumise järel ikkagi immatrikuleerida ei lubatud ja ülikooli juures registreeritud üliõpilasorganisatsiooni liikmete nimekirjas tohtisid olla ainult immatrikuleeritud üliõpilased.

Sellel, et Tartus on traditsioonilistest üliõpilasorganisatsioonidest tänini valdavad mees- ja nais-, mitte segaorganisatsioonid, on loomulikult oma osa artikli autorite viidatud saksa hariduskodanluse möödunud sajandi lõpu vaadetel. Teiselt poolt on asi tänaseks oma kohale loksunud ja mees-, nais- ning segaorganisatsioonid eksisteerivad rahulikult kõrvuti, olles häirinud vaid Põhjamaade segaüliõpilasorganisatsioonide mõningaid Tartut külastanud naisliikmeid, kelle meelest vist naisüliõpilaste võimalus astuda nais- või segaorganisatsiooni liikmeks ei ole küllaldataks õigustuseks meesorganisatsioonide olemasolule. Kahtlemata on probleem võrreldes 20. sajandi esimese poolega ka hääbunud – demokraatliku ühiskonna arenemine on kahandanud üliõpilasorganisatsioonide kui oma juurtelt seisuslike organisatsioonide⁴ rolli üliõpilaskonna arvamuse kujundamisel ja üliõpilaselu puudutavate otsuste langetamisel pea olematuks.

³ Vt nt: **Henno Lender**. Eesti Üliõpilaste Selts 1919–1940. Biograafilisi andmeid. Stockholm, 1990. Lk 170.

⁴ Osa haritlaseisusest; Eesti-, Liivi- ja Kuramaal kujunesid koosmõjus Vene riigiteenistuse teenistusastmetega välja vaid üksikud selle tundemärgid.

Professorite instituut, kodulugu ja teadus

S. Kivimäe ja S. Tamuli kirjutatud artikkel *Kõrgemast naisharidusest Venemaal* on varustatud pika, kuid arvustaja meelest igati kohase sisesejuhatusega Venemaa kõrgharidusoludest 19. sajandi II poolel. Nagu on saanud heaks tooniks Venemaa ülikoolide ajaloo seda perioodi käsitlevais Eesti autorite artikleis, ei minda mööda ka 1828.–39. a Tartu ülikooli juures tegutsenud professorite instituudist. Kohati hakkab juba tunduma, et selle 22 õpilast kujundasidki kogu Vene impeeriumi edasise kõrghariduspoliitika, mis ehk päris nii siiski ei ole. Aga see selleks.

Lk 73 nimetavad autorid Odessas asunud Novorossiiski ülikooli. Soovitaksin siiski nimekuju Novorossija, sest *Novorossiiski* on juba genitiiv venekeelsest genitiivist.

Selle kogumiku nii mõnessegi artiklisse on pikitud asjasse üsna vähe puutuvaid löike nagu näiteks ka selle artikli lõpus (lk 83): *1914–16 töötas Peterburi naiste meditsiiniinstituudis hügieeni kateedris siis juba tunnustatud mikrobioloog ja epizootoloog Aleksander Vladimirov. Tartus oli ta olnud professor Bernhard Körberi assistendiks. Pärast Esimest maailmasõda viibis Vladimirov teadustööl oma õpetaja õpetaja, kuulsa Robert Kochi laboratooriumis. Küllap nii oligi. Sain teada, kus töötas kaks aastat Aleksander Vladimirov, kes oli olnud kuulsa Bernhard Körberi assistendiks ja õppinud suure Robert Kochi enda juures. Tundsin piinlikkust, et sellest Vladimirovist varem midagi ei teadnud. Aga vene naiskõrghariduse üldülevaatesse puutub vene alama A. Vladimirovi saatust ainult kahe aasta vältel, see on üsna vähe ja minu meelest seetõttu täiesti tarbetu lisand artiklile. Või on hoopis tegemist harjumusega möödunud, nappide avaldamisvõimalustega perioodist, kui artiklitesse lisati klassikute tsitaatide tasakaalustamiseks koduloolisi fakte – oli sihuke *Soviet human touch*? Tänaestes artiklites tuleks sellised vahepalad, kui neid kõigest hoolimata vajalikuks peetakse, vähemalt viidetesse paigutada. Või kirjutada, konkreetset näitel, A. Vladimirovist eraldi artikkel. Sest seda, kuidas käis Vladimir Aleksandrovi käsi pärast Robert Kochi juurest Venemaale tagasipöördumist – kui ta üldse pöördus – ma ikkagi teada ei saanud.*

Naised Tartu ülikoolis enne 1918. aastat

Kogumiku järgmise artikli *Naisüliõpilased Tartu ülikoolis 1905–18* on kirjutanud S. Tamul. Artikkel sisaldab peale otseselt naisüliõpilastesse puutuva ka ülevaate ülikoolist ja üliõpilaskonnast üldse. Selline sissejuhatuse on kahtlemata vajalik. Artikkel annab sel ajal ülikoolis õppinud naisüliõpilastest ammendava ülevaate. On vaieldud, kas naised lubati Tartu ülikooli 1915. või 1917. a. Sirje Tamul vastab sellele küsimusele: 1915. a said naised vabakuulajatena täieõiguslikeks üliõpilasteks,

1917. a kanti esimesed naised aga ülikooli matriklisse. Mõned näpuvead ei vähenda artikli väärtust. Siiski olgu nad siinkohal viidatud, lisaks mõned täpsustused-täiendused:

- 109. leheküljel nimetab S. Tamul Dvina naisgümnaasiumi. Sellist linna Venemaal ei ole, ilmselt on tegemist Dvinskiga, mis tänapäeval on Daugavpils (saksa nimi Dünaaburg). Linn oli sel ajal Vitebski kubermangu koosseisus (nn Poola Liivimaa). Daugavpils nime venestati samal aastal, kui Dorpatist sai Jurjev – 1893. a.
- Lehekülgedel 110–111 kirjutab autor naisvabakuulajate erialavalikust. Lisatud tabelist näeme (kahjuks ei selgu, millise aasta andmeid see tabel sisaldab, pealegi võinuks tabelil olla pealkiri), et kui Tartu ülikooli 178-st naisvabakuulajast õppisid arstiteadust 115, siis Moskva ülikoolis on sama suhe vaid 139 : 51. Moskva vabakuulajad eelistanud meditsiiniga võrdselt juurat, Tartus oli aga naisvabakuulajaid õigusteaduskonnas vaid 17. Autor põhjendab arstiteaduse sellist ülekaalu Tartu naisvabakuulajate valikus Tartu arstiteaduskonna kõrge tasemega, kuid see ei ole ilmselt olulisim põhjus. Tegelikult oli asi selles, et nagu autor ka leheküljel 108 märgib, olid 47% Tartu naisvabakuulajaist juuditariid. Eelpool nimetatud 1882. a määruse ja selle muudatuste tõttu aga ei olnud juutidel väljaspool juudi kogukonda ühelgi teisel alal peale arsti- ja rohuteaduse erilist karjäärivõimalust. Nii tuleneb naisvabakuulajate erialavalik rohkem Tartu naisvabakuulajate rahvuslikust koosseisust kui Tartu arstiteaduskonna headusest. Moskva ülikoolis peeti ilmselt juudi üliõpilaste *numerus clausus*'est kinni.
- Leheküljel 116 kirjeldab S. Tamul üsna mitme eesti naisüliõpilase aastakümnete pikkuseks veninud stuudiumi, kes vaatamata kõigele siiski ülikooli lõpetasid. Tartu ülikooli ajaloo võib-olla kõige pikem akadeemiline karjäär, mida küll kunagi ei pärjanud akadeemilised loorberid, oli aga Salme Helene Meos'el (1899–1979). Lõpetanud 1918. a Tartu A. G. Žilova tütarlastegümnaasiumi, astus ta 1918. a kevadsemestril Keiserliku Jurjevi Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonda loodusteaduse erialale. 1937. a jätkas ta õpinguid nüüd juba Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna majanduse osakonna vabakuulajana, õppis 1939–40 majandusteaduskonnas, 1942–44 Eesti Omavalitsuse Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas ning oli 1940–41 ja 1944–54 immatrikuleeritud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonda (Tartu ülikooli majandusteaduskond viidi 1940 TPI juurde ja toodi Saksa okupatsiooni ajaks Tartusse tagasi). Esimesest immatrikuleerimisest viimase eksmatrikuleerimiseni oli 36 aastat, Salme Meos jõudis õppida koguni nelja erineva riigikorra või okupatsiooni ajal.⁵

⁵ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Tln, 1994. Matriklinumber 17322. Tema matriklinumber enne 1918. a oli 28805.

Kas korporandid olid enne 1880. aastate lõppu üliõpilaskonnas enamuses?

Tuleks ka pidurdada ühe baltisaksa legendi levikut. 93. leheküljel kasutab autor Villu Tamuli sulest⁶ pärit väidet: *Tartu ülikooli üliõpilaskonna enamuse moodustasid kuni 19. sajandi 80. aastateni organiseerunud baltisaksa üliõpilased*. Selle lausega peetakse vist silmas korporatsioonide liikmeid, muidu lausel eriti mõtet pole. Andmeid kõigi korrage eksisteerivate korporatsioonide liikmete arvu kohta enam-vähem ühel ja samal ajahetkel on aastatest 1856–59, 1887, 1888 ja 1891. Nendest aastatest, vahetult pärast korporatsioonide legaliseerimist ja vahetult enne venestuse algust, nõudis rektor kord aastas korporatsioonidelt liikmete arvu esitamist (alates 1892. a esimesest kuni 1904. a teise semestrini on need andmed olemas iga semestri kohta). Immatrikuleeritud üliõpilaste arv semestri mingil ajahetkel on teada artikli autori poolt korduvalt viidatud ülikooli isikkoosseisudest. Ehkki korporatsiooni liikmete ja immatrikuleeritute arvu registreerimise ajahetk ei lange kokku, ei muutunud need arvud semestri vältel väga palju. Nii oli 1856. a korporatsioonide liikmete ja *metsikute* suhe 278 : 351, 1857. a 338 : 272, 1858. a 292 : 333 ja 1859. a 317 : 281.⁷ See tähendab, et korporatsioonide kõrgajal oli korporante ja liht-üliõpilasi üsna ühepalju. Lisaks tuleb silmas pidada, et aastatel 1857–61 tegutses läti päritolu tudengite asutatud *Dorpatensis Fraternitas Academica*, mis 1861. a ebakorrektse asjaajamis pärast *Chargiertenconventi* poolt laiali saadeti. Selle liikmeid oli 1857–59 vastavalt 64, 41 ja 42, mis tuleb *normaalse* korporantide arvu saamiseks eelpool toodud arvust maha arvata. 1887., 1888. ja 1891. a oli korporatsioonide liikmeid vastavalt 553, 507 ja 447,⁸ üliõpilasi aga 1685, 1743 ja 1723. Nendest arvudest järelduvalt saab lõigu alguses tsiteeritud väite kahtluse alla seada ja nentida, et üldiselt oli korporatsioonide liikmeid alla poole üliõpilaskonnast. See muidugi ei tähenda, et nende mõju oli sama väike. Tartu *üliõpilasvabariik* oli aristokraatlik. *Metsikud* loobusid õigusest hääletada üldkommaani puutuvais küsimusis ja valida *Chargiertenconventi*, burši- ja aukohtu liikmeid, õiguse vastu olla tunnustatud kui nn auväärne burš. Samas vabanesid nad suurtest (esindus)kulutustest, mida nõudnuks seisusekohane üliõpilaselu mõne korporatsiooni liikmena. Tõsi küll, nad nurisesid ajuti üsna valjult ja asutasid keskmiselt kord kümne aasta jooksul kiiresti laiali läinud opositsioonilisi üliõpilasorganisatsioone.

⁶ Villu Tamul. Verbindungen zwischen Estland und den Deutschen auf dem Gebiet der Wissenschaft. // Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Im Auftrage der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bonn. Hrg. von W. Schau. München, 1995. S. 283–284.

⁷ EAA. 402–105.

⁸ Samas.

Eraülikoolid

Sirje Tamuli kirjutatud artikkel *Eraülikool ja kõrgemad naiskursused Tartus* on tähelepanuväärne selle poolest, et on esimene tõsisem käsitlus kahest eraõppeasutusest Tartus (kui Viktor Kalnini 1972. a artikkel,⁹ Juhan Sikku 1973. a kaitstud diplomitöö¹⁰ ja lõiguke 1982. a ilmunud Tartu Ülikooli ajaloo¹¹ teises köites välja arvata). Eraülikoolide asutamise põhjused on selles artiklis selgelt välja toodud – naisi ei lubatud ülikooli, piiratud olid ka juutide õppimisvõimalused. Samal ajal on ka paralleel kaasaja eraülikoolidega täiesti olemas – õppejõududeks olid riigiülikooli õppejõud, kes pärast põhitööd teenisid lisasissetulekut, probleemiks oli diplomi tunnustamine või mittetunnustamine võimalike tööandjate, sel ajal peamiselt riigi poolt.

Pärast soo- ja rahvuspiirangute kaotamist 1915. ja 1918. a kadus vajadus nende kõrgkoolide järele ja erakõrgkoolide ajalugu Eestis katkes peaaegu 75 aastaks, kui saksakeelse Tartu Lutheri-kõrgkooli ebaõnnestunud katse maailmasõdade vahel ja mõned tähtsusetumad üritused välja arvata. Siiski tasub meelde jätta: 1913., n.ö etalonaastal, oli Tartus neli kõrgkooli, lisaks nimetatutele veel Veterinaariainstituut. Huvitavad on ka küsimused, kui suur osa Tartu elanikkonnast oli 1913. a üli- ja kõrgkoolidega seotud või nendest sõltuv, kui suur on see protsent praegu ning mida me õigupoolest täna mõtleme, kui räägime Tartust kui üliõpilaslinnast.

Ja mõnikord Näituse tänaval uhkest *Juridicumist* möödudes on mind vaevanud küsimus: kui paljud praegused juuratudengid üldse teavad, milleks see maja ehitati?

Prosopograafia

Kolm järgmist artiklit: S. Kivimäe *Veel kord esimestest naisarstidest Eestis ja eriti Selma Feldbachist; Professor Margarethe paruness von Wrangell* ning S. Tamuli *Eestlannade õpingutest Venemaa kõrgkoolides enne rahvusülikooli avamist* on jutustused Eesti pinnalt võrsunud kõrgharitud naiste õpingutest ja eluteest. Artikleid lähendab mingis mõttes nende eklektilisus ja hüplevus. Samas, kas eluloolist teavet ongi võimalik teistsugusel kujul ümber jutustada? Ülevaatlikum oleks olnud võib-olla osa andmestiku esitamine tabeli kujul. S. Kivimäe on artiklite kirjutamisel kasutanud kogenud ajaloolasele kohasel hulgal arhiivimaterjali ja vähetuntud kirjandust, mis tegi need kaks artiklit minu jaoks huvitavaks väärtuslike viidete pärast, mis on kasutatavad ka teistest asjadest

⁹ **Viktor Kalnin.** Tartu eraülikool 1908–1918. / Mõnda mineviku Tartust. Trt, 1972.

¹⁰ **Juhan Sikk.** Tartu eraülikool 1908–1920. Diplomitöö. Juhendaja dots Linda Eringson. Trt, 1973. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

¹¹ Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. I–III. Koost. Helmut Piirimäe. Tln: Valgus, Eesti Raamat, 1982.

teada saamiseks. Probleemiga mitte kursis olevale lugejale võivad need kolm artiklit olla küll vaid igavad kogumid ammu ajaloo hämarusse kadunud isikute, asutuste, institutsioonide ja organisatsioonide nimedest. Aga teadus ei peagi huvitav olema. S. Kivimäe artiklisse on jäänud kaks näpuviga – sõnad *operatatsioonitehnika* (lk 149) ja *Vladivastokki* (lk 145).

Sõnaga *rahvusülikool* S. Tamuli artikli pealkirjas on samuti kui terminiga *akadeemiline naine* – me ei tea täpselt, mis see tähendab. Tõenäoliselt oleks see kohmakas vaste inglisekeelsele mõistele *National University*. Aga kui mitte kümme aastat tagasi, siis tänapäeval teab lapski, et see tõlgitakse *riiklik ülikool*. Pealegi – kui me ka rahvuse üle järele mõtleme ja üliõpilaskonna üle 1919–40. aastatel – kuidas oli Tartu ülikool rahvusülikool siin õppinud sakslastele, venelastele, juutidele, lätlastele jne, kes ju samuti olid Eesti Vabariigi kodanikud? Seetõttu on arvustaja meelest kiiduväärne, et austet *alma mater* tähistas detsembris 1999 eestikeelse ülikooli, mitte rahvusülikooli 80. aastapäeva.

Juutidest Tartu ülikoolis

Viimane artikkel kogumikus on A. Raudsepalt: *Juutide haridusoludest Venemaal. Eestist pärit esimesi juuditare Tartu ülikoolis*. Artikli antud ülevaade juutide haridusoludest Venemaal ja juudi soost naisüliõpilastest Tartu ülikoolis on oma konkreetsuses ja lühiduses hästi kontsentreeritud teadmine selle asja kohta, mis kellelgi külgi mööda maha ei jookse: pärast aastaid 1933–45 on olnud lihtne ja kohati poliitiliselt konjunktuurnegi unustada Keisri-Vene riiklik antisemitism. Päris nõus ei ole arvustaja aga väitega, et hariduskvoodid juutidele kehtestati 1887. a (lk 202) – äkki laienesid need sel aastal lihtsalt Eesti-, Liivi- ja Kuramaale? Kahjuks on ka viitemärk sellest aastaarvust selleks liiga kaugel, et arvata viidatut selle aastaarvu allikaks.

Leheküljel 204 nimetab artikli autor Alekander Wulffiust, kes immatrikuleeriti 1844. a, esimeseks Kuramaa juudiks Tartu ülikoolis. Nimede järgi otsustades olid juudid juba 1807. ja 1808. a immatrikuleeritud Simon Meierowitsch ja Michael Salomon Zeidler. Nema, tõsi küll, olid pärit Vilniusest.¹²

Raamatu lõpetab S. Kivimäe ja S. Tamuli loetelu Eestist pärit naistest, kes on kõrgkoolides õppinud, koos kõrgkoolide äranäitamisega.

Mida arvata kokkuvõtteks? Arvustajale pakkus selle raamatu lugemine palju mõtlemisainet – ilmselt on tegemist ühe hea raamatuga. Naiste õpingud Tartu ülikoolis ja Eestist pärit naiste õpingud ülikoolides enne 1918. a üldse on nüüd märksa paremini käsitletud. Nii on vaadeldava kogumiku näol kohati tegemist metodoloogilise teerajamisega, mida iganes see ka ei tähendaks. Kahjuks on ülikooli ajaloo uurimine pärast kolme-

¹² Album Academicum der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1802–1889. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat, 1889.

kõitelse Tartu ülikooli ajaloo avaldamist 1982. a Eestis mõneti takerdunud. Süvitsi tegeleti üksikküsimustega, üldistused jäeti – loodetavasti ajutiselt – kõrvale. Naiste pool on nüüd kuni 1918. aastani ka üldistatud. Tahaksin loota, et saame varsti ka oma ülikooli ajaloo, mis oleks veidi kaasaegsem, kui Leonid Brežnevi surma-aasta sloganeid sisaldav praegu kasutada olev üldkäsitlus.

Justiitsministeeriumil esimene oma ajalugu

Tiit Rosenberg

Peeter Järvelaid, Maie Pihlamägi. 80 aastat Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi 1918–1998. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999. 143 lk.

Justiitsministeeriumi väljaandel ilmus selle nõuniku prof Peeter Järvelaiu ja arhivaar Maie Pihlamäe sulest juubelipuhune ajalooline ülevaade Eesti justiitshalduse keskaparaadi kujunemisest ja arengust. Vaatluse all on periood Jüri Vilmsi kui esimese kohtuministri ametissenimetamisest Eesti Ajutise Valitsuse koosseisus 24. veebruaril 1918 ja kohtuministeeriumi moodustamisest sama aasta novembris läbi kõigi järgnevate periipeetiate kuni tänapäevani välja.

Esimeses peatükis *Justiitsministeeriumide tekkelugu* (lk 9–13) antakse kokkusalutult taustinformatsioon ministri institutsiooni ja riigiministeeriumi ajaloolistest juurtest Euroopas. Selle autor P. Järvelaid toob välja, et Eesti Vabariigis, kus novembrist 1918 kuni augustini 1919 tegeldi aktiivselt kohtuministeeriumi keskaparaadi ja selle haldusala struktuuri väljakujundamisega, võeti eeskujuna omaaegse Vene justiitsministeeriumi süsteemist ja loomulikult ka selle tegevust reguleerinud õigusaktidest.

M. Pihlamäe kirjutatud teine peatükk *Eesti Vabariigi Kohtuministeeriumi tegevus aastail 1918–40* (lk 14–77) moodustab teose keskse osa ja annab peamiselt esmaallikatele tuginedes ülevaate kohtuministeeriumi (1929–34 Kohtu ja Siseministeerium) asutamisest ja struktuurist, selle põhiülesannetest, osakondade tegevussuundadest, ministeeriumi juures tegutsenud erikomisjonidest (tähtsamate seaduste ja seadustike eelnõude väljatöötamiseks), ministeeriumi haldusala (kohtute, prokuratuuri, notariite, advokatuuri, Petseri ja Narvataguste maade kinnistuskomisjoni jmt) asutuste ja ametite tegevuse korraldamisest ning ka Balti riikide juristide koostööst seaduste harmoniseerimisel. See osa tööst on ka fotodega hästi illustreeritud. Suurema ajalise distantssi ning süsteemi läheduse tõttu praegusele Eesti Vabariigile on selle kirjutamine olnud ilmselt kergem kui järgnevate peatükkide puhul.

Ülevaate andmine järgnevatest perioodidest (autor P. Järvelaid, 1940.–41. a käsitus koos M. Pihlamäega) on olnud ajastu komplitseerituse ning vähese ja ühekülgse uurituse tõttu palju keerukam. Sellele vaatamata (või just selle tõttu) oli kõnealust osa isegi huvitavam lugeda, sest siin on sõnastatud mitmeid uurimisprobleeme, pakutud intrigeerivaid mõttekäike, antud tabavaid võrdlusi ja hinnanguid.

Kolmandas peatükis *Kohtuministeerium murrangulistel 1940. aastatel* (lk 78–100) vaadeldakse EV Kohtuministeeriumi ümberkujundamist ENSV Kohtu Rahvakomissariaadiks ja viimase tegevust NSV Liidu tagalas 1941–44. Sellega paralleelselt käsitletakse Kohtudirektooriumi tegevust Saksa okupatsiooni ajal Eestis ja Eesti Vabariigi taastamist septembris 1944, milles Otto Tiefi valitsuse kohtuministriks oli endine EV Kohtuministeeriumi nõunik Johannes Klesment. Temast sai presidendi ülesannetes olnud Jüri Uluotsaga 20. septembril 1944 Eestist lahkudes Eesti valitsuse esimene minister väljaspool Eesti piire. P. Järvelaid märgib, et Saksa okupatsioon Eestis lõi riigiõiguslikult ja õigusteoreetiliselt omapärase olukorra meie riikluse ajaloos, kus 1944. aasta sügisel eksisteeris Eestis Saksa tsiviilomavalitsuse kohtudirektoorium, oli olemas EV kohtuminister J. Klesment ning Nõukogude tagalas asus Eesti NSV eksiilvalitsus.

Neljandas peatükis *Teine nõukogude okupatsioon (1944–91)* rõhutab P. Järvelaid, et tänu eesti rahvuslike jõudude võitlusele EV riikliku järjepidevuse säilitamise eest eksiilis tuleb 20. sajandi teise poole Eesti riikluse ajaloo puhul rääkida kindlasti Eestist kahes tähenduses. Eestlastest oli II maailmasõja järel saanud maailmarahvas, sest oli vähe maid vabas maailmas, kus ei elanud pagulastest EV kodanikke. Eesti riiklikku järjepidevust kandis edasi ka eksiilvalitsus, kus justiitshalduse juhtimine oli taandatud küll vaid kohtuministri institutsioonini. Eesti territooriumil hakati aga samal ajal jälle rajama nõukogulikku justiitshalduse juhtimise süsteemi. II maailmasõja järgsel perioodil ei eksisteerinud eestlaste jaoks küll maailmas kahte kohtuministeeriumi, kuid kuni 1992. a oli olemas siiski kaks justiitshalduse juhti (kohtuministrit). Selle teise, nõukoguliku justiitssüsteemi taasülesehitamist okupeeritud Eestis vaatleb autor süsteemisestest muudatustest tulenevate etappidena (1944–45; 1946–60, 1960–70, 1970–91). Suures osas on autor siin tuginenud omaaegse ENSV kohtu- ja justiitsministri, õigusteaduste kandidaadi Valter Raudsala ülevaatele nõukogude justiitssüsteemi loomise kohta Eestis (1984–85), aga märkimisväärtne on ka esmaallikate osa.

Viiendas peatükis *Eesti Vabariigi taasisesisvumine* (lk 122–130) on visandatud ülevaade EV Justiitsministeeriumist 1991–98. aastatel, selle struktuurist ja ülesannetest, osakondade tegevusest ja juristide rahvusvahelise koostöö põhijoontest. Praktiliselt käsitlemata on jäänud justiitsministeeriumi haldusala üks põhiinstitutsioone nagu kohtud ja nendega seotud riigiehituslikud probleemid. Praegust Riigikohut kui sellist

ei mainitagi. Just siin oleks allakirjutanu soovinud näha ka skeemi kogu Eesti õigussüsteemi kohta. Ju pole see veel valmis.

Kokkuvõttes jääb kõlama nending, et 80 aasta jooksul, mis on olnud rikas poliitiliste suundade muutuste poolest, on Eesti justiitsministeeriumil tulnud kogeda erinevatele kontseptsioonidele tuginevaid justiitshalduse juhtimise mudeleid tunduvalt rohkem kui kontinendi vanemate riikide justiitsministeeriumidel oma enam kui kaks korda pikema ajaloo kestel. Kui 1918. a oli oma rahvusliku õigussüsteemi ülesehitamisel eeskujuks Vene ministeeriumi mudel, siis nüüd on vahepealse sotsialistliku skeemi asemel asutud arendama uut Eesti õigussüsteemi romaanigermaani õigussüsteemi raames ning õigusnormide rahvusvahelise unifitseerimisega.

Ülevaate lisas on ära toodud EV Justiitsministeeriumi nimetuse muutused läbi aegade ja biograafilised andmed kohtuministrite, rahvakomissaride ja justiitsministrite kohta 1918–98. Viimaste seas on saksa okupatsiooni aegsed kohtudirektorid, kuid kahjuks on välja jäetud Eesti Vabariigi valitsuse eksiilis kohtuministrid peale J. Klesmenti – Aleksander Warma, Peeter Pangsepp, August Kärnsa ja Aino Lepik von Wiren (keda on küll nimetatud tekstis lk 99).

Raamat on varustatud ka inglise ja saksa keelse resümeeaga.

Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumil on seega terviklik ülevaade oma ajaloost olemas, millega ei saa kiidelda näiteks lähemad naabrid nagu Soome, Läti ja Leedu, samuti aga teised EV ministeeriumid ja valitsusasutused, välja arvatud Välisministeerium, mille ajaloost on dots Eero Medijainen'i töö tulemusena tüse tükk olemas ja lisa tulemas.

Jääb soovida, et meie institutsionaalse ajaloo uurimine lapsekingadest välja jõuaks ja kasvõi näiteks taasiseseisvuse 10. aastapäeva puhul ilmuks kas koguteos või üksikud ülevaated kõigi valitsusasutuste tegevusest.

Eeskujuna võiks silmas pidada kui mitte just lätlasi, siis Eesti Vabariigi varasemat kogemust, kui 1935. a avaldati ülevaatlik koguteos *Valitsusasutuste tegevus 1918–34*, millele seejärel regulaarselt järgnesid samalaadsed aastaülevaated, et iga riigikodanik-maksumaksja võiks näha, kuidas tema riik toimib ja mida tema ametnikud on ära teinud.

Läti ajaloo leksikon

Andres Kasekamp

Andrejs Plakans. *Historical Dictionary of Latvia*. Lanham, Md., & London: Scarecrow Press, 1997. xxvi + 193 pp.

Iowa Osariigi Ülikooli ajaloo professor Andrejs Plakans – esimese ingliskeelse tõsiteadusliku läti ajaloo ülevaate *Latvia: A Short History* (1995) autor – on nüüd avaldanud uue teose, mis on oluliseks abivahendiks inglise keelt kõnelevatele läti ajaloo huvilistele. Iseloomustades professor Plakansit senise teadusliku tegevuse järgi, võiks teda mitmeti pida läti Toivo Raunaks. *Historical Dictionary of Latvia* on sisuliselt leksikon, mille märksõnade all on veerand kuni pooleteise leheküljelised kirjeldused Läti ajaloolistest isikutest, sündmustest, asutustest, organisatsioonidest ning geograafilistest nähtustest. Raamat rakendab väga kasulikku sisemise ristviitamise süsteemi.

Kõiki rahuldava ajaloo leksikoni koostamine on peaaegu võimatu ülesanne. Plakans nendib, et märksõnad on valitud silmas pidades mitmekesisust, kuid pretendeerimata täiuslikkusele (*with diversity in mind, but they cannot pretend to completeness*). Sellegipoolest tundub ühekülgne, et peaaegu kõik baltisakslased on mainitud seoses nende panusega läti kultuuri arendamisele või läti talupoegade elujärje parandamise eest, mitte laiemate, nt teaduslike või sõjaväeliste saavutuste tõttu. Oleks olnud kiiduväärt kui Plakans oleks maininud neid kuulsaid muulasi, kes olid seotud Lätiga, nt filosoof Sir Isaiah Berlini, kelle esimesed eluaastad möödusid Riias, või helilooja Richard Wagneri, kes kirjutas oma esimese ooperi ajal, kui ta töötas Riia linnateatri muusikalise juhina. Ülesindatud rühm raamatus on pagulaslätlased.

Küllaltki lühikeses raamatus leidub siiski ruumi märksõnade nagu *Gambia* ja *Tobago* jaoks, mis oli Kuramaa hertsogi asumaad 17. sajandil. Tundub kummaline, et lätlased üheltpoolt rõhutavad enda kannatusi võõrvallutajate ohvritena, on aga samas uhked, et nemad olid kunagi mõnede õnnetute mustanahaliste kolonisaatorid.

Plakansi stiil on üsna loetav, aga pahatihti faktivaene, nt mainitakse Herderi resideerimist Riias, kuid aastaarvusi ei ole antud; kindral Balodise puhul nenditakse lihtsalt, et ta *mängis aktiivset rolli* Läti Vabadussõjas, ehkki teame, et ta oli läti rahvusvägede ülem; tema eelkäija Oskars Kalpaksi auastme kohta teatakse ainult, et ta *saavutas ohvitseri auastme mitu aastat enne Esimest maailmasõda*. Üldiselt, raamatus on antud isikute sünni- ja surmaaastad, mitte aga koht.

Kuigi Plakans on kahtlemata läti ajaloo korüfee, võib temagi eksida. Üks näide on tema väide, et *Perkonkrusts* oli see läti organisatsioon, mis kõige otsesemalt matkis Saksa natse. Tegelikult kuulub see *au* hoopis

Läti Natsionaalsotsialistliku Parteile. Ka ei asutatud *Perkonkrusts*'i 1930. aastal, vaid kolm aastat hiljem. Nende juhi, Gustavs Celminsi käsitlev tekst lõpeb sellega, et ta *pages Läände 1944. aastal*. Tegelikult viibis ta sel ajal hoopis saksa koonduslaagris. Kus ta elas ja millega tegeles kuni surmani 1968. aastal, jääb lugejal teadmata. Raamatus leidub küllaltki palju trükivigu daatumite puhul – nt Kalpaks suri aastal 1919, mitte 1991.

Neile, kes on Läti ajalooga vähem tuttavad, sisaldab raamat lühikeste ülevaate Läti ajaloost, kultuurist ja poliitikast ning kronoloogia ja bibliograafia. Bibliograafia on kasulikult organiseeritud temade kaupa, kuid mõned raamatud on kirjas kaks korda erinevate osade all ning mõned tähtsad värskemad teosed on puudu, nagu nt Gert von Pistohlkorsi *Baltische Länder* ja David Kirby *The Baltic World 1772–1993*.

Vaatamata ülalmainitud kriitikale on Plakansi raamat suur samm edasi, võimaldades tutvuda Läti ajalooga ka inglisekeelsetel teadlastel ja avalikkusel. Kuigi kahetsusväärset õhuke, on ta teos, mida võivad tervitada kõik Baltimaade huvilised. Veel tasub märkida, et samas sarjas on ilmunud ka tunduvalt suurema mahuga Saulis Suziedelis, *Historical Dictionary of Lithuania* (1997), ning on oodata Kanada Wilfred Laurier nim. Ülikooli politoloogia professori ning Tartu Ülikooli auliikme Toivo Miljani sulest sarnast Eestit käsitlevat teost. Jõudu talle!

Reaalne sotsialism Poolas etnoloogi pilgu läbi

Terje Anepaio

Leszek Dziegiel. Paradise in a Concrete Cage. Daily Life in Communist Poland. An Ethnologist's View. Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 1998. 307 pp.

Nõukoguliku lähimineviku uurimine on Eestis muutumas järjest populaarsemaks uurimisvaldkonnaks. Sellele ka rahaliselt aina tulusamaks muutuva ja näiliselt lihtsa teemaderingiga tegelevad nii ajastuhuvilised asjaarmastajad kui professionaalsed uurijad, kellest mitmete uurimisteemad on vähemalt ajaliselt seni hoopis erinevad olnud.

Muidugi teame, et nimetatud tendents – huvi totalitaarses süsteemis möödunud aastakümnete vastu – pole Eestile ainuomane fenomen, samas suunas on liikumas kogu endine sotsialismileer. Erinev on vaid uurimise hetkeseis: kus kui kaugele on jõutud. Kvantitatiivselt liigub esirinnas kindlasti Saksamaa, kus on olemas nii märkimisväärne tegutsemisvalmis uurijate hulk kui nende tegevusele kohast katet pakkuv materiaalne potentsiaal.

Kursisolemine võrdlust ja paralleele pakkuvate käsitlustega teistest kultuuridest on loomulik. Alljärgnevalt tahaksin tutvustada Krakovi Jagellonia ülikooli etnoloogiaprofessori Leszek Dziegieli (s 1931) raamatut *Paradiis betoonpuuris. Igapäevane elu kommunistlikus Poolas etnoloogi pilguga*. Autor kuulub nende uurijate hulka, kes on võrdlemisi kaugelt – afgaanide ja kurdide uurimisest – oma koduste asjade juurde jõudnud.

300-leheküljeline raamat koosneb kümnest esseest, mis avavad reaalset sotsialismi (autori termin) Poolas. Esimene neist pealkirjaga *Kit-sikuse kultuur: inimeste elustandard poliitilise manipulatsiooni instrumendina* on iseloomult kõige ülevaatlikum. Järgmised kuus esseed: *Hii-liv pimedus: keskkooliõpilaste ideoloogiline töötlemine 1940. aastatel; Põgenemine kinno: Lääne filmide vastuvõtt stalinismiaja noore põlvkonna poolt; Elukutse ja propaganda: kõrgharidus ideoloogia ja vaesuse haardes; Pigem isolatsioon kui integratsioon: üliõpilased sõjajärgsete ülikoolilinnade kultuurimaastikul; Poliitiline protest ja snobism: Krakovi üliõpilased ja mood 1950. aastate algul; Matkamine, mägironimine ja speleoloogia: põgenemine ebameeldivast reaalsusest* käsitlevad teemasid, millega autoril on privaatsem suhe, kuna need moodustavad tema nooruse. Viimased kolm osa: *Mehhaaniline fetiš: sotsiaalsed pinged, poliitiline konformism ja isiklikud autod; Üksluine paradiis: linnad sõjajärgse Poola valitsemise filosoofias ja sotsiaalses praktikas; Poola lähinaabrid: ametlikud stereotüübid ja rahvapärased müüdid* kajastavad erinevaid kultuuriilminguid realses sotsialismis. Raamatu avab sisseju-

hatus ja lõpetab järelsõna: *Kaheksa aastat hiljem: tagasi Ahvide Planeedilt?* Viimases iseloomustab autor lühidalt tänast siirdeühiskonda Poolas, nentides seejuures: *ühiskonnana õpime me alles nüüd tegema ratsionaalseid valikuid.*

Sissejuhatuse kokkuvõtvalt avatud juba pealkirjaga: *Argielu ja lähiajalugu – etnoloogia uus valdkond.* Autor alustab tõdemusega, et etnoloogid ja antropoloogid on traditsiooniliselt uurinud kogukondi ja kultuure, mis on olnud neile *võõrad* ning mida neil on tulnud *tundma õppida*. Seda uuritavat *võõrast* on leitud nii eksootiliste maade etnilistes gruppides kui ka Euroopa *mahajäänud agraarkogukondades*. Rohkem võiks aga pöörata tähelepanu uurijat ennast kasvamisel, kujunemisel ning igapäevaelus ümbritsevale keskkonnale. Miks mitte leida sealt käsitletavaid probleeme ja teemasid? Poola kontekstis rõhutab kirjutaja, et eriti oluline on uurida II maailmasõja järgset perioodi (1945–89), sest selle ajastu mõju ja tagajärjed on tänaseni tugevalt tuntavad. Niisiis peab igapäevaelu Poola Rahvavabariigis saama kõigis oma avaldumisvormides ka etnoloogilise uurimise objektiks.

Raamatu autor loodab, et samalaadset tähelepanu leiab lähiminevik ka teiste postsotsialistlike maade etnoloogias. Oluline põhjus tema meelest, miks just nende maade uurijad ise peaksid viivitamatult vastavate uuringutega alustama, on vajadus mitte lasta seda monopoliseerida Läänest tulevatel uurijatel. Prof Dziegiel nendib, et sageli on Lääne teadlaste töödes tunda pealiskaudsust, neis napib lingvistilist ja kultuurilist taustatundmist. Samas aga, tänu tulemuste kiirele publitseerimisele rahvusvahelistes keeltes, saavad nad eksperdistaatuse. Dziegieli sõnusi: *nagu kogemus meile näitab, on igal akadeemilisel vaakumil kirjastamisturul kalduvus täidetud saada mitte niivõrd kõige kompetentsemate, kui võrd kõige aktiivsemate kirjutajatega.*

Autor iseloomustab oma raamatut kui *Rahva-Poola igapäevaelu etnoloogilise analüüsi esimest katset*, mis piirub peamiselt vaid üht tüüpi (teatud osa linnaintelligentsist) sotsiaalse keskkonnaga, ning annab sissejuhatuse probleemile. Kirjutaja tagasihoidlikkus on igati mõisteta, sest sügavama uurimuse puhul vajalikku teoreetilist-metoodilist raamistikku lugeja sissejuhatusest kahjuks ei leia. Autor on vaid loetlenud mitmeid kultuuri avaldumisvorme Poolas, mis tema meelest kindlasti uurimist vääriksid ning peatunud lühidalt uurimistöös kasutatavatel allikatel. Esile on tõstetud intervjuud kaasaegsetega, n.ö *elava mälu* kogumine, isiklikud päevikud ja memuaarid aastatest 1945–89 ning tol ajal ilmunud ilukirjandus. Kirjutaja rõhutab seejuures tõlgenduste hoolikuse vajadust. Oma raamatu kirjutamisel on L. Dziegiel lisaks isiklikele mälestustele ja kogemustele tuginenud sugulaste, sõprade, õpingu- ja töökaaslaste meenutustele.

Kasutatud kirjanduse loetelu, mis on valdavalt poolakeelne, pakub inglisekeelsete tõlgete abil huvilisele lugejale teavet sellest, mida

lähiminevikust on poolakad juba kirjasõnas kajastanud.

Edasine tutvumine veenab, et esseekogumik *Paradiis betoonpuuris* on tõesti sissejuhatav. Materjali esitus tervikuna on deskriptiivne, autor ei ole süvenenud analüüsi, pigem kaldub detailirohkusse, üritades võimalikult paljut ära nimetada. Positiivsema mulje jättis kuuest peatükist koosnev ülevaade noore haritlasgeneratsiooni subkultuurist stalinistlikus Poolas. Ühelt poolt näeb lugeja noori ümbritsevat olustikku: tohutud sõjapurustused, nälg, vaesus, millele liitus uue võimu poolne ideoloogiline ja poliitiline surve, teisalt aga noorte püüdu elada ja olla noored, püüdu mitte mahtuda pealesurutavatesse raamidesse. Teemavaliku osas pean õnnestunud leiuks 10. peatükki, mis kajastab suhteid naabritega kahel tasandil, st nii riigi kui rahva tasandil, algul suletud, hiljem praotatud piiridega riigis.

Raamatu lugemisel hakkasid kohe peas jooksuma pildid ja paralleelid Eesti elust *reaalses sotsialismis*. Äratundmisrõõmu (või -kurbust) jagub muidugi ka pisemates detailides, näiteks õnnelik kodanik koduteel demonstreerimas kõigile osta õnnestunud WC-paberi rulle (lk 46). Tuttavana tulevad ette uuslinnajagude karpmajade (*blokowisko*) elanike elu ja probleemid: rikkis liftid, lootusetuna näiv telefonisaamise järjekord. Minus näiteks tekitas pisikese nostalgilise vaimustustormi ettepanekute ja kaebuste raamatu kirjeldus (lk 35).

Tuttav on meile ka kujunev pealinnakesksus, orienteeritus Varssavile, eriti chitus- ja arenduspoliitikas ning regioonide initsiatiivi lämmatamine, millest on juttu 9. peatükis.

Kõrvuti tuttavate joontega *reaalsest sotsialismist* tuleb ilmsiks ka Poola ühiskonna eripära. Kõige silmatorkavam on muidugi katoliku kiriku ja usu oluline positsioon, seda vaatamata valitseva režiimi aktiivsele vastuvõitlusele ja kõikvõimalikule survele ning isolatsioonile. Lugeja märkab ühes või teises seoses, kuidas katoliiklus on poolakate ellu põimunud. Rääkides 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse noortest, toob autor näite, kuidas Katowice kesklinnas asuv kirik oli pühapäevase jumalateenistuse ajal ka noorsoo kogunemiskohaks. Siia tuldi ka siis, kui mujale õppima minnes nädalalõppudel kodukohas käidi (lk 82). Krakówi ümbruses nädalalõppudel toimuvatest matkalaagritest lahkus osa noori juba varakult pühapäeva ennelõunal, et jõuda linnas toimuvale ainsale õhtusele jumalateenistusele (lk 181). Sõjajärgsetel aastatel eelistasid paljud poolakad lugeda katoliiklikke väljaandeid, sest neil oli rahva seas suurem usaldus kui ilmalikel, võimude kontrollitavatel (lk 77). Krakówi lähistele rajatud uues n.ö töölislinnajaos Nova Hutas viis 1960. a võimude otsus keelata seal kiriku ehitamine vägivaldsete väljaastumisteni (lk 247). Kaasaega illustreerib näide, kus igal aastal koguneb nii auto- kui mootorrattaomanikke Krakówist Zakopanesse suunduva tee ääres Obidowa mäel asuva kiriku ette, toimub jumalateenistus ja preester õnnistab kohalolijate liiklusvahendeid (lk 219).

Paradiis betoonpuuris pakub lugejale seni võrdlemisi varjatud teavet Rahva-Poola argielu mõnest tahust. Nimetaksin siin N. Liidu sõjaväebaaside asukate ulatuslikku *šmugeldamist* Nõukogudemaal valmistatud kaupadega (lk 44) ja pärast sõja-aastate ulatuslikku röövimist mahajäetud endistel saksa territooriumidel (lk 78) Poola Rahvavabariigi põhja- ja lääneosas.

Autode lugu (8. ptk) sõjajärgses Poolas algab 1940. aastate lõpul Rahva-Poola poliitilise politsei jaoks ostetud portsu prantsuse päritolul *Citroënidega*, mis tõid poolakate teadvusse selle vihatud institutsiooni.

Autor on välja toonud *reaalses sotsialismis* elanud poola ühiskonna üldise lääne-ihaluse, mis eriti väljendus kõige britiliku (üle)hindamises (nt lk 99–100). Skaala teises, negatiivses otsas asub enesestmõistetavalt Nõukogude Liit. Võib jälgida, kuidas kõike negatiivset seostatakse suure naabriga idas (nt poolakate hulgas levinud arvamus, et poola mööbel on N. Liidus nõutud, sellepärast on seda raske kodumaal kaubandusvõrgust saada – lk 242).

Korduvalt ja rõhutatult teadvustub lugejale Teise maailmasõja järgset Poolat iseloomustav segipaisatud inimeste ühiskond. Teatavasti asustati poolakaid ümber senisest idaosast, mis nüüd läks Nõukogude Liidule. Samal ajal asus üks osa poolakaid elama sakslastelt äravõetud ja senistest asukatest tühjendatud uutele aladele põhja- ja lääneosas. Niisiis – ühed oma varad ja kodud jätma pidanud, kelle kohanemise heaks uued võimud midagi ei pakkunud ja teised, kes võõrastel maadel asudes elasid pidevas ümberasustamishirmus uue sõja puhul. Ka raamatu autor on nooruses oma vanematega ümberasunud Nõukogude Liidu poolt annekteeritud Poola idaosast.

Varasemad kokkupuuted L. Dzięgieli töödega on loonud ettekujutuse hea sulejooksuga kirjutajast, kelle literatuurne stiil on poolakalikult elav, täis sarkastilist huumorit. Ka raamatu *Paradiis betoonpuuris* kättevõtnu märkab, et autor illustreerib kirjutatud kohati värvikaid ja seetõttu ootamatult kõnekaid tõestusi kasutades. Lihtsamalt ja selgemini kui mistahes tabelid näitab tsiteering kahest laulust, mille vahe on peaaegu 40 aastat, Rahva-Poolas valitsenud pidevat kaubapuudust.

Samas tuleb tunnistada, et kogu lugemise aja valitses minus mõnetine kahevahelolek. Ühelt poolt leidsin, et esitus kippus teadlase jaoks liiga negativistlik olema ja vajanuks rohkem neutraalsust, eriti häiris mind n.ö proletariaadi hukkamõistmine *intelligentsi üleolekuga*. Ma pean uuri- jale sellist vaatenurka kohatuks. Teisalt on üldaktsepteeritav, et kirjutatus on kohal ka kirjutaja ja professor Dzięgiel kuulub oma sõnade järgi generatsiooni, kes 1989. a mõistis, et neilt on röövitud nende parimad nooruse ja loova küpsuse aastad (lk 15).

Esseekogumik *Paradiis betoonpuuris* on kahtlemata üleskutse, pakkudes huvilisele lugejale rohkesti ideid uurimisprobleemide osas.

Autor näebki oma eesmärgi kirjapanduga *esile kutsuda akadeemilist diskussiooni ja inspireerida ühiseid uurimisprojekte tulevikus*. Seda üleskutset jääb eesti asjasthuvitatud uurijatel üle ainult kuulda võtta.

Avaliku õiguse ajaloo uurimisest Saksamaal 20. sajandi lõpul

Peeter Järveld

Dietmar Willoweit. Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankenreich bis zur Wiedervereinigung Deutschlands. Ein Studienbuch. 3. Aufl. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1997. 477 S; Michael Stolleis. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. München: Verlag C. H. Beck, 1999, Bd. 3: Staats- und Verwaltungsrechtswissenschaft in Republik und Diktatur 1914–1945. 439 S.

Saksamaal viimastel aastatel ilmunud õigusajaloolise kirjanduse taustal võib märgata avaliku õiguse ajaloo uurimise tõusu.¹ Sel äärmiselt kirjul foonil tõusevad esile kaks professorit, kelle viimasel ajal ilmunud suuremad tööd mõjutavad Saksa avaliku õiguse ajaloo uurimist ja õpetamist ka uuel sajandil. Need on Würzburgi ülikooli õigusajaloo professor Dietmar Willoweit (s 1936)² ja Frankfurti ülikooli avaliku õiguse ja uuema õigusajaloo professor ning Max Plancki Euroopa Õigusajaloo Instituudi direktor Michael Stolleis (s 1941).³

¹ Vt: **Klaus Kröger**. Einführung in die jüngere deutsche Verfassungsgeschichte (1806–1933). Ein Grundriss ihrer Entwicklungslinien. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1988. 167 S; **Klaus Kröger**. Einführung in die Verfassungsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Vorgeschichte, Grundstrukturen und Entwicklungslinien des Grundgesetzes. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1993. 162 S; **Christian-Friedrich Menger**. Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Eine Einführung in die Grundlagen. 8. Aufl. Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1993. 227 S; **Werner Frotzcher, Bodo Pieroth**. Verfassungsgeschichte. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1997. 354 S; **Reinhold Zippelius**. Kleine deutsche Verfassungsgeschichte. Vom früher Mittelalter bis zum Gegenwart. 4. Aufl. München: Verlag C. H. Beck, 1998. 191 S.

² Dietmar Willoweit on pärit Ida-Preisimaalt, seetõttu mõistab Balti riikide saatust 20. sajandil ilma mingite lääne-eurooplastele sageli omaste illusioonideta. Ülikoolis õppis õigusteaduse kõrval ka ajalugu ja filosoofiat. Promoveerus ja habiliterus Heidelbergi ülikoolis (1971–74). Oli õigusajaloo õppejõuks Heidelbergi ülikoolis (1973) ja seejärel õigusajaloo korraliseks professoriks Berliini Vabas Ülikooli (alates 1974), seejärel Tübingeni Ülikoolis (alates 1979) ja alates 1984. a tänaseni Baieri liidumaal asuvas Würzburgi Ülikooli õigusajaloo professor.

³ Eesti lugejale on M. Stolleis tuttav oma publikatsiooniga **Michael Stolleis**. Euroopa õiguslikud juured ja tulevane konstitutsioon. // Akadeemia. 1998. 7. Lk 1493–1511. Artikli lõpus on olemas ka M. Stolleisi elulugu.

Vaatamata autorite viieaastasele vanusevahele ühendab neid lapsena saadud sõjalamus, teiseks noorematele juuraprofessoritele mittetüüpiline laiapõhjaline akadeemiline haridus ning muidugi nende eriline suhe oma erialasse.⁴ Mõlemad autorid on viimase kümnendi jooksul olnud tegevuses nende loomingus ehk olulisemate tööde ettevalmistamisega.

D. Willoweiti käsitus algab tunduvalt varem kui tema kolleegi oma. Töö algab kompaktse ja originaalse keskaja õigusajalooga, mida läbib autori uudne nägemus. Willoweit loeb keskaja alguseks aastat 482 ning tõmbab kesk- ja uusaja piiri aastasse 1500.⁵ M. Stolleis leiab avaliku õiguse kui teadusliku distsipliini esimesed märgid Saksamaa pinnal umbes aastal 1600 *ius publicumi* alaste loengutekstide ja raamatute-väitekirjade hulgast. Siin on ka kokkupuude, kust alates võiks soovitada lugeda neid kahte autorit paralleelselt. Avaliku õiguse ajaloo mõistmiseks aastatel 1600–1945 on autorid kui kaks reisimeest, kes saadavad meile sellelt põnevalt teaduslikult rännakult reisikirju. Kui järgneva põlve õigusajaloolased hakkavad kord kirjutama 20. sajandi teise poole õigusajaloo teaduse ajalugu Saksamaal, siis tuleks kindlasti arvestada nende autorite vastastikust loomingulist mõju. Kui Willoweit on enam traditsioonilise stiiliga õigusajaloolane, siis Stolleis on püüdnud käia oma teed ideeajaloo uurijana.⁶ Oma uurimismeetodi töötas ta välja avaliku õiguse ajaloo esimeseks köiteks materjali kogudes.

M. Stolleis otsis avaliku õiguse ajaloo esimeses köites eriala *sünnihetke* ja liikus edasi kuni 18. sajandini (*J. J. Moseri, J. St. Pütteri ajastu*). Ta loobus *tippude uurimise meetodist*, sest tänapäeva ajaloolase jaoks suhteliselt hõredal teaduspõllul oli võimalik uurimise alla võtta tõeliste teadustähtede kõrval ka suur ring kõrvalosatäitjad. Neli aastat hiljem ilmunud avaliku õiguse teaduse ajaloo teises köites jätkas Stolleis alustatud teekonda, püüdes defineerida 1789. a murrangute tähtsust õigusliku mõtte arengule. Erilise tähelepanu alla on võetud algava konstitutsionalismi ajastu arengud ja ka võitlus positivismi võidulepääsu eest (Gerber, Laband, Gierke, Hänel). Nüüd, kümme aastat pärast esimest köidet, ilmus sarja kolmas köide, mis algab 20. sajandi suure murrangu (1914) lahtimõtestamisega. See köide on kahtlematult kõige enam ettevalmistust nõudnud. Võib öelda, et kahe maailmasõja vaheline periood on olnud aastate jooksul Stolleisil väga intensiivse teadusliku huvi objektiks.

⁴ Õigusajaloolane M. Stolleis õppis ülikoolis õigusteaduse kõrval ka germanistikat ja kunstiajalugu.

⁵ **Dietmar Willoweit**. Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankenreich bis zur Wiedervereinigung Deutschlands. Ein Studienbuch. 3. Aufl. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1997.

⁶ Seda traditsioonilist saksa avaliku õiguse teaduse (kui idee) ajalugu, mida M. Stolleis on tema enda väitel püüdnud oma uue lähenemisega ideeajaloo uurimisele ületada, esindab näiteks: **Ernst-Wolfgang Böckenförde**. Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im 19. Jahrhundert. Zeitgebundene Fragestellungen und Leitbilder. Zweite, um eine Vorbemerkungen und Nachträge ergänzte Auflage. Berlin: Duncker & Humblot, 1995. 242 S.

Oma paljude publikatsioonidega on ta selle perioodi osas kujunenud kahtlematult autoriteediks ka rahvusvahelises plaanis. Aastaid kestnud ettevalmistustööde käigus on Stolleis kogunud ka kaasaegsete mälestusi, mida ta on raamatus edukalt kasutanud.

Lõpetuseks kaks subjektiivset märkust. Esmalt tuleks korrata vana tõde, et teadus algab seal, kus uurija julgeb käänata kõrvale kolleegide poolt sissetallatud teelt ja asub ise tundmatutele radadele. Nooremate kolleegide jaoks, kellele tundub turjal asuva teadusliku töö valmimise tähtaeg ebaõiglaselt vaid just teda väljakannatamatu valuga rõhuvat, võiks olla õpetlik teada, et see tunne on igapäevaseks saatjaks ka rahvusvaheliselt väga tunnustatud meistritele. Nii tunnistas Stolleis⁷ 1999. a alguses, pärast oma Saksamaa avaliku õiguse ajaloo kolmanda köite ilmumist paljude kolleegide jaoks ootamatult, et peab nüüd üles tunnistama oma kunagise *kergemeelsuse*, millega oli võtnud 1986. a enda jaoks täiesti ebareaalse kohustuse *Volkswageni-Fondi* ees. Nimelt oli ta lubanud fondile ühe aasta jooksul kirjutada kogu Saksamaa avaliku õiguse ajalugu ja suruda see materjal üheköitelisse väljaandesse.⁸ Nagu autor tunnistas, on antud lubaduse täitmiseks kulunud juba 12 aastat (selle aja jooksul on ilmunud kolm köidet avaliku õiguse ajalugu⁹), kuid kunagine lubadus on ikkagi veel täielikult lunastamata.

D. Willoweit on suutnud pärast 1992. a ilmunud raamatu teise väljaande ilmumist oma tööga ajaliselt edasi minna ja on viinud oma ülevaate lähiajaloo ja tänapäeva piirile juba väga lähedale. Nii võib koguni öelda, et tema töö ajaloolasena on juba tehtud. Willoweiti uus raamat (1997) lõpetab ajaloolise ülevaate Saksamaa taasühinemise aastaga (1990). Seetõttu võib uskuda tema sõnu, et edaspidi kavatseb ta asuda sama teema käsitlemisele juba Euroopa dimensioonis.

Paraku tuleb tunnistada, et hoopis raskemas olukorras on viimasel ajal üha enam rahvusvahelist tunnustust saavutav Stolleis. Michael Globig on oma arvustuses Stolleisi suureks teeneks lugenud, et tal on üldse olnud julgust asuda ajavahemikku 1914–45 tõsiselt uurima. Seni on nimetatud ajajärk uurijate poolt kõrvale jäetud kui Saksamaa jaoks

⁷ 1999. a mais pärjati prof M. Stolleis Rootsis Lundi ülikooli poolt audoktoriks.

⁸ Vt: **Michael Stolleis**. Wissenschaftsgeschichte des Öffentlichen Rechts in Deutschland. // Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte. Forschungsbulletin. 1991. 1. S. 16–17.

⁹ Enne arvustatavat kolmandat köidet ilmusid: **Michael Stolleis**. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. München: Verlag C. H. Beck. 1988. Bd. 1: Reichspublizistik und Policeywissenschaft 1600–1800. 431 S; **Michael Stolleis**. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. München: Verlag C. H. Beck. 1992. Bd. 2: Staatsrechtslehre und Verwaltungswissenschaft 1800–1914. 486 S. Tänaaseks on alanud M. Stolleisi monograafia rahvusvaheline levik. 1998. a ilmus Prantsusmaal kirjastus Presses Universitaires de France tema monograafia esimese köite tõlge; Itaalias on 1999. a esimese köite tõlge veel ettevalmistamise staadiumis Napolis kirjastuses Liguori, inglise keelsena on avaliku õiguse ajaloo teine köide ilmunas USA-s Rhodes Islandil kirjastuses Berghahn Books.

veel liialt politiseeritud ja ebapiisavat ajaloolist distantssi omav ning seetõttu teaduslikku uurimist mittevõimaldav periood.¹⁰ Stolleis on oma senises teadlaselus seda raskust trotsinud. Ometi tundub et uurimismaterjali vastupanu on ka nii kogenud uurijale seni liialt tugev. 1995. a ilmunud juristide leksikoni¹¹ koostamisel õnnestus Stolleisil veel järgida printsipi, et raamatus leiavad kajastamist vaid need olulised juristid, kelle elu-päevad raamatu ilmumise ajaks olid juba lõppenud. Uurides Saksamaa avaliku õiguse teaduse ajalugu aastatel 1945–90, on sellise *diplomaatilise päästerõnga* kasutamine paraku võimatu.

Teiseks raskeks probleemiks, mille Stolleis oma avaliku õiguse ajaloo kolmandas köites ise välja kutsus, on Saksamaa kontinuiteedi küsimus 20. sajandil. Kolmandas köites on suur osa pühendatud nii riigi-õigusteadlaste suhtumisele Versailles lepingutesse ja domineerib kontseptuaalne seisukoht, et ka aastaid 1933–45 ei saa Saksamaa õigusliku mõtte ajaloos käsitleda kui õigustühja ruumi (*rechtsleere Raum*¹²). Esialgu planeeritud avaliku õiguse ajaloo neljandas köites (aastad 1945–90) tuleks M. Stolleisil kokku puutuda aga tõesti suure dilemmaga, kus teadus ja poliitika puutuvad juba väga tihedalt kokku. Seni on kõik M. Stolleisi kolleegid-professorid selle teemaga tegelemise erinevate põhjendustega kõrvale lükanud. M. Stolleisi tööde lugejad aga juba ootavad kokkuvõtet diskussioonist Saksamaa edasikestmise (kontinuiteedi) kohta pärast 1945. aastat. Olukorra teeb keerukaks Hans Kelseni (1881–1973)¹³ poolt USA valitsuse tellimusel Teise maailmasõja järel tehtud arvamus, mida riigiõigusteadlaste *valitsev arvamus* Saksamaal pole poliitilis-patriootlikel kaalutlustel tegelikult tänaseni omaks võtnud.

Jääb vaid loota, et M. Stolleisi kiirelt kasvav rahvusvaheline renomee annab tema ettevõtmistele sedavõrd uut haaret, et ta suudab selle dilemma mitte ainult enda, vaid ka Euroopa avaliku õiguse ajaloo edasise uurimise jaoks lahendada.

¹⁰ **Michael Globig.** Tragedien hinter lichtdurchlässiger Wand. // Max Planck Forschung. 1999. 2. S. 32.

¹¹ **Michael Stolleis.** Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von Antike bis zum 20. Jahrhundert. München: C. H. Beck, 1995. 703 S.

¹² **Andreas Anter.** Blüte und Verfall einer deutschen Wissenschaft. Michael Stolleis *Geschichte des öffentlichen Rechts*. // Neue Zürcher Zeitung. 1999. 22. September.

¹³ Huvitav on siin üks paralleel ka Eestiga, sest Hans Kelseni õpilaseks oli ka 1941. a traagiliselt hukkunud Tartu Ülikooli prof Artur-Tõeleid Kliimann (1899–1941). Vt: **Peeter Järvelaid.** Artur-Tõeleid Kliimann (1899–1941). // Akadeemia. 1999. 2. Lk 257–275.

Kas etnoloogid mõistavad kultuuri?

Anu Kannike

Kultuuri mõista püüdes. Trying to understand culture. Juubelikogumik Dr. habil. Ants Viirese 80. sünnipäevaks. Ajaloo Instituut. Scripta ethnologica 3. Toimetanud Terje Anepaio, Aivar Jürgenson. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1998.

1998. a jõulude ajal nägi trükivalgust seni Eestis ilmunud rahvusvahelistest etnoloogiakogumikest esinduslikem: Ants Viirese 80. sünnipäevale pühendatud *Kultuuri mõista püüdes*. Raamat sisaldab 23 Viirese kodu- ja välismaise kolleegi artikleid. Enamik kirjutajaist on staažikad ja prominentsed teadlased, sealhulgas väärivad eraldi nimetamist Euroopa etnoloogia suurkujud Nils-Arvid Bringéus, Klaus Roth ja Bjarne Rogan.

Kogumiku temaatiline mitmekesisus peegeldab toimetajate sõnul *Ants Viirese enda teadlasenatuuri paljutahulisust* ning on sellisena igati õigustatud. Autorid käsitlevad nii ajas kui ruumis väga erinevaid kultuuriilminguid, mistõttu artiklite rühmitamine kolme alajaotusse: *Kultuuri mõista püüdes*, *Töö ja kombed* ning *Jälje jätmine* pole olnud kerge ülesanne.

Juubeliraamatusse oma panuse andnud teadlaste probleemiasetused ja analüüsimeetodid varieeruvad seinast sein: kõige üldisematest materiaalse kultuuri interpreteerimise küsimustest (K. Roth ja B. Rogan) ja etnoloogia ning rahvusidentiteedi vahekorra (Matti Räsänen ja Vilmos Voigt) üksikeseme või selle detailini (Teppo Korhonen, Nils-Arvid Bringéus, Christine Burckhard-Seebass). Kultuuridevahelise kommunikatsiooni, narratiivide ja sümbolianthropoloogilise analüüsi (K. Roth, Sven B. Ek) kõrval leidub ka üheplaani ajaloolis-etnograafilisi kirjeldusi (Alexander Fenton, Linda Dumpe). Geograafiliselt ulatub juubelikogumiku artiklite temaatika Ameerikast ja Kanadast läbi Šotimaa, Ungari ja Põhjamaade Eesti ja soomeugrilasteni. Üllatav on Leea Virtanen puht-esseistlik kirjutis rahvaluulemotiividest eesti graafikas, mis teaduslikus kogumikus mõjub paraku võõrkehana. Ehkki teema on äärmiselt huvitav, väärib probleem (nagu ka graafik Evi Tihemetsa looming) märksa süvenenumat käsitlust. Praegusel kujul sobinuks artikkel pigem mõne kultuuriajakirja veergudele.

Kui raamatu kaks viimast osa käsitlevad suhteliselt spetsiifilisi, pigem kitsale asjatundjate ringile huvipakkuvaid artikleid, siis kolmest osast esimene on kõige kompaktsem nii sisuliselt tasemelt kui käsitletud probleemide vastastikuselt haakumiselt. Kogumiku algusosa annab

esindusliku pildi tänapäevase etnoloogilise mõtte arengust ja on seega esimeseks ulatuslikuks moodsa etnoloogia tutvustuseks laiemale Eesti humanitaarteadlaste ringile.

Elle Vunderi ja Matti Räsäneni artiklid on historiograafilist laadi. Neist esimene on ka ainus tervenisti A. Viirese elutööle pühendatud kirjutus kogumikus. Prof Vunder annab põhjaliku ja eriti välismaise lugeja seisukohalt tänuväärselt laiahaardelise ülevaate Ants Viirese rollist eesti rahvusteaduste ja kogu rahvuskultuuri sõjajärgse arengu taustal. E. Vunder näeb Ants Viireses eesti etnoloogia paradigma muutjat 1960.–80. aastail. On tõsi, et eesti rahvateaduse moderniseerumine algas just rahvakunsti alastest uurimustest. Nimelt rahvakunst on valdkond, kus nii Viirese kui tema õpilastel on õnnestunud ühendada traditsiooniline esemeuurimine ja mikroanalüüs laiema kultuuriloolise perspektiiviga. Kui etnoloogide noorem põlvkond on enam keskendunud materiaalse kultuuri kommunikatiivsetele aspektidele, siis Viires oma aukartustäratava eruditsiooniga on jäänud ületamatuks vanema kultuurikihi eksperdiksi nii keeleajaloo, *asjalise vanavara* kui usundi küsimustes.

M. Räsänen käsitleb soome etnoloogia tähendust rahvusliku identiteedi seisukohalt ühineva Euroopa kontekstis. Rahvusteaduste areng on rahvuse loomise protsessi lahutamatu komponent. Tänapäeva etnoloogid ei saa mööda minna küsimusest, millist rolli mängib rahvus ühinevas Euroopas. Ka meie jaoks on aktuaalne prof Räsäneni püstitatud küsimus, kas soomlased, eestlased, ungarlased, portugallased ja teised rahvad saavad ühesugusteks eurooplasteks: *Kas Euroopa ideaal on nagu erinevate kirjude munadega täidetud lihavõttekorv või on suunaks uue "homo europeuse" loomine?* Etnoloogide ülesandeks on Euroopa integratsiooniprotsessis toimivate kultuuri arengusuundade teadvustamine, ning see pole majanduslike, poliitiliste ja juriidiliste probleemide *sõelumisest* vähem oluline. Peame vaid oma rolli sõltumatute ekspertidena tõestama ja tähtsustama. Ühiskondlik tellimus etnoloogide asjatundlike analüüside järele on kindlasti olemas.

Rahvakultuur on pakkunud rikkalikku ainet rahvuslikuks sümboliloomeks. Vilmos Voigt vaatleb ungari kultuuri näitel, millistel eesmärkidel on Ungaris erinevad huvigrupid neid sümboleid erinevatel aegadel kasutanud ja modifitseerinud.

Ulla Johanseni artikli teemaks on tähelepanekud eestlase stereotüübist Tallinna venelaste silmade läbi. Autor on piirdunud *rahvusliku* välimusega, küsides oma informantidelt, mille järgi tunneb venelane tänaval eestlase ära. Paraku on küsitav valiku representatiivsus: informantide ring on liiga kitsas, piirdudes vaid Kadaka turu müüjate ja Lasnamäe kaubakeskuse külastajatega. Sellised tähelepanekud oleksid märksa väärtuslikumad kui neid täiendaksid pikemaajalistel välitöödel kogutud etnograafilised kirjeldused ja visuaalne dokumenteerimine, et kujuneks üldpilt sellest, millised on tüüpilised etnilised erinevused inimeste riietuses, sa-

muti soengus, meigis jms. Siin on asendamatult töövahend videokaamera, sest see, mida kantakse, on lahutamatult seotud sellega, millal ja kuidas midagi kantakse. Samuti aitaksid süvaintervjuud valgustada maitse ja tarbimiseelistuste rolli kultuurilise eristumise vahendina multikultuurses ühiskonnas.

Rootsi etnoloogiakorüfeed S. B. Ek ja Anders Gustavsson käsitlevad – kumbki erinevast aspektist – narratiive. Esimene võtab kriitilise pilgu alla tegelikkuse ja narratiivide suhte kultuuri mõiste defineerimisel. Tänapäeva sotsiaalteaduste diskursuses piirdub kultuur üha sagedamini kultuurinarratiiviga. Kas see ei tähenda aga empiiria allasurumist, uurija subjektiivsusele liigse voli andmist? Eki argumentiks on, et tegelikkusepildi kõrval eksisteerib ka reaalsus ise, ei saa unustada, et kultuur pole mitte ainult ideed kultuurist, vaid ka see kontekst, kust meie reflektatsioonid võrsuvad. Pikaajalise positivismi kriitika taustal on see meeldetuletus igati asjakohane, ehkki eesti oludes pole probleem eriti terav – äärmuslikku relativismi pole siin kunagi viljeldud, pigem võiks uurijaile soovida julgust oma subjektiivset pilku ja kogemust rohkemgi usaldada.

A. Gustavssoni artikkel *Rääkida või mitte* on kogumiku sümpaatsemaid näiteid rikkalikul, peamiselt Norra-Rootsi piiriregioonist pärineval välitöömaterjalil põhinevast süvaanalüüsist. Gustavsson käsitleb nii seda, mida inimesed räägivad kui seda, mida nad ei räägi, mida nad maha vaikivad, seoses võimuvahetustega ja ühiskonnas valitsevate normidega.

Kultuurinormid ja kultuuride eripära väljendub tavalisest ilmeka-malt selles, kuidas inimesed käituvad kultuuripiiridel ja neid piire ületades. Ilmari Vesterinen väidab, olles analüüsinud paralleelselt soomlaste ja ameeriklaste vestlusi ning kehakeelt, et kui esimesed armastavad kommunikatsioonisituatsioonis ebamäärasust, suhtlejate vahelise piiri hägusust ja *lahtisi otsi*, siis ameeriklased eelistavad selgeid vahetundeid, konkreetseid suhteid ja üheselt mõistetava lõpptulemusega vestlusi. Ilmari Vesterise analüüs on kaunis teravmeelne, iseasi on üldistuste mastaapsus: kas esitatud võrdlustest ikka saab otseselt tuletada väidet Soome ühiskonna suuremast paindlikkusest ja enamast valmisolekust sotsiaalseteks muutusteks Ameerikaga võrreldes? Põhjalikuma uurimuse tööhüpoteesina on see idee aga kindlasti intrigeeriv.

Löviosa A. Viirese teaduspärandist seondub materiaalse kultuuri problemaatikaga. Aukartustäratava eesti etnoloogia piibli – *Eesti talurahva veovahendid* – ja arvukate väiksemate uurimuste kõrval on ta oma kaaluka sõna öelnud ka üle-euroopalises materiaalse kultuuri alases diskussioonis (artikkel *On the Methods of Studying the Material Culture of European Peoples* ajakirjas *Ethnologia Europaea*). Juubelikogumikus jätkavad seda teematikat materiaalse kultuuri uurimise tänapäeva juhtfiguurid K. Roth ja B. Rogan.

K. Roth räägib asjade rollist kultuuridevahelises kommunikatsioonis. Ta leiab, et globaliseeruv maailmas on etnoloogide ülesanne

äratada tundlikkust oma, eriti aga võõraste esememaailmade suhtes. Asjad on nii kultuurikommunikatsiooni teema, kontekst, meedium kui sümbol. Roth rõhutab, et asjade ambivalentsus ja kontekstisõltuvus on kommunikatsioonisituatsioonis keelemärkidest tunduvalt suurem.

B. Roganit inspireeris artiklit kirjutama asjaolu, et tänapäeva lääne maailmas pühendab umbes kolmandik täiskasvanud elanikest märkimisväärsel hulgal oma ajast ja rahast asjade kogumisele ja isiklikele kollektsioonidele. Vastupidiselt stereotüüpsele nägemusele kollektsionäärst kui erandlikust veidrikust, on kogumine tegelikult üldrahvalik tegevus, see on osa moodsast argielust. Kogumine pole lihtsalt kummaliste asjade kokkukorjamine, vaid omamoodi kultuurianalüütiline tegevus, mis polegi *tõsisest* teadusest nii kaugel kui esmapilgul tundub.

Juubeliraamatu väärtust tõstab selle lõpuosas ära toodud A. Viirese tööde bibliograafia. Siin pole õnneks piirdunud tõsiteaduslike kirjutistega – Viirese kirjaniku- ning populariseerijatalent ongi seni teenimatult varju jäänud. *Kultuuri mõista püüdes* on ilus kingitus – seda ka tänu ühtaegu pilkupüüdvale ja soliidsele kujundusele – mitte ainult Ants Viiresele, vaid igale kultuuri mõistmise poole pürgivale lugejale.

Kroonika

Eesti moodsa ajaloo VI konverents

Lea Leppik

14.–15. juunil 1999 toimus Tallinnas Ajaloo Instituudis järjekordne rahvusvaheline Eesti moodsa ajaloo konverents, mis seekord kandis pealkirja *Eesti murranguaegadel*.

Konverentsile oli kogunenud peaaegu sama seltskond, mis kahe aasta eest: lisaks Eesti uurimisasutustele olid esindatud Soome, Rootsi, Kanada, USA jt maade Eesti ajaloo uurijad. Osalejaid ja kuulajaid tervitas hr peaminister Mart Laar.

Esimene ettekanne oli **Ea Jannsenilt**. Ettekande pealkirjas sisalduv küsimus (*Tsarismi venestuspoliitika Balti provintssides industriaalühiskonna tekkeaegadel – kas moderniseerimistegur?*) sai üldjoontes jaatava vastuse. Venestusreforme vaadeldi riigi unifitseerimise ja õigusreformi kontekstis. Kuni 1880. aastateni sõdisid baltlased igasuguste reformide vastu, kuigi mõistsid, et keskajast pärit seisuslik omavalitsus on anomaalia. Vene valitsus omalt poolt ei rõhunud kuigi jõuliselt Baltimaade õiguskorra muutmisele, kuni siit riigimaksud korralikult laekusid. Ettekandja viitas Toomas Anepaio artiklile, kus tõsteti küsimus 1880. aastate Vene impeeriumi õigusreformist kui õiguskultuuri muutjast. Igapäevaelus oli oluline muudatus, et nüüdsest tulid Baltimaile vene keskastme ametnikud. Venestusreformide moderniseeriv tulemus oli eestlaste kultuuriline ja poliitiline küpsemine. Eestlased said rohkem tegevusruumi sakslaste ja venelaste omavaheliste tülide tõttu. Kuigi 19. sajandi lõppu on peetud rahvusliku liikumise langusajaks, leidis ettekandja, et muutus ainult väline vorm – eestlaste avalik aktiivsus väljendus laialdases karskusliikumises ja võitluses mõisnike patronaadiõiguse vastu.

Järgnev ettekanne jätkas sealt, kus eelmine lõpetas. **Mart Rootslane** rääkis *eestlaste ühistegevuse eeskujudest 19. sajandi lõpust Esimese maailmasõjani*. Sajandivahetusel oli sel alal alles *adraseadmise aeg*, enne I maailmasõda olid küllalt olulised saksakeelse kultuuriruumi mõjud, sõdadevahelisel ajal tõusid esikohale Põhjamaade mõjutused ja on räägitud isegi eesti majanduse taanistamisest. Diskussioon pärast ettekannet käis tootmis- ja tarbijate ühistute ümber. Viimaste teket soodustas I maailmasõja ajal valitsenud kaubapuudus.

Külalised Soomest **Timo Myllyntaus** ja **Timo Mattila** võrdlesid Balti mere ümber asuvate linnade (Tallinn, Riia, Peterburi, Helsingi) energiatoodangu mahtusid I maailmasõja ajal. Kuigi tabeli järgi oli

1913–1919 Tallinna elektritoodang kasvanud üle kolme korra, ei saa ainult elektritoodangu järgi järeldada kuigi palju selle kohta, kui pime ja külm siis tegelikult linnades oli või ei olnud, sest kasutati ka mitmesuguseid alternatiivseid energiaallikaid.

Toivo Ülo Raun (USA) võttis ette *kultuurisõjad Eestis 20. sajandi algul*. Mitmesugustest moderniseerumisprotsessidest tõi ta omalt poolt esile eestlaste (või vähemalt mõnede eesti kirjanike, nagu noor-eestlaste Aino Kallase, Gustav Suitsu, Johannes Aaviku) mõtte ja tundeelu moderniseerumise. Rein Marandi juhtis tähelepanu, et teemaga haakub hästi Ilmar Talve romaan *Maapagu*. Tekkis ka arutelu sotsialistliku ideoloogia erinevate voolude jagamisest. Aleksander Loidi ettepanekuga jaotada neid eelkõige revolutsioonilisteks ja reformistlikeks selle järgi, mis teel nad kavatsesid oma eesmärgi saavutada, olid kõik päri.

Olavi Arens (USA) rääkis *Eesti vabariigi tekkimise välispoliitilistest aspektidest*, eelkõige USA ja Suurbritannia riigijuhtide Woodrow Wilsoni ja Lloyd George'i hoiakutest. Wilson lasi rahvusvahelistes suhetes liikvele mõiste *rahvuslik enesemääramine*, saamata selle sisust isegi ilmselt enne aru, kui tuli suhelda selle alusel tekkinud väikeste riigikestega. Välispoliitiline situatsioon oli lühidalt järgmine: Ameerika president Wilson lubas rahvuslikku enesemääramist; Inglismaa oli 1919. a lõpetanud vene valgekaartlaste toetamise ja tahtis Venemaaga läbirääkimisi pidada, kuid hoidis oma laevad veel Balti merel; Lenin loobus Baltimaadest – kuid võitlema pidid Balti riigid ise.

Martin Halliku ettekanne *Eesti vabariigi loomise mõju eestlaste rahvuslikule liikumisele Kaug-Idas* viis kuulajad suhteliselt vähetuntud maailma. Rohkem on räägitud eestlastest Ameerikas või ka Kaukaasias, hoopis vähem Kaug-Idas. Eestlaste stabiilne asustus Kaug-Idas kujunes kolme lainena: 1880.–1890. aastatel rännati parema elu otsinguil Habarovski ja Vladivostoki kanti; Vene-Jaapani sõtta mobiliseeriti üle 8000 eestlaste, kellest paljud jäid sinna elama; bolševike võimule tulles saabus Kaug-Ida ligi 900 põgenikku mitmelt poolt. Kodumaalt kaasa võetud traditsioonidega kultuurilise iseloomuga seltsiliikumine kestis võõrsil edasi, tegusamad olid Mandžuuria, Vladivostoki ja Šanghai eesti seltsid. Poliitilisema ilmega olid Rahvuskomiteed, näiteks taotleti eesti ametliku esindaja määramist Šanghaisse, kuigi edutult. Eesti Vabariiki suhtuti mitmeti – massilist kojupöördumist ei olnud, 1918. a Ufaas elanud eestlased eelistasid iseseisvale Eestile föderatsiooni Venemaaga, kuid jätkasid siidemete pidamist kodumaaga. See ettekanne jäi kahjuks ainsaks, mis puudutas üht eelmisel konverentsil väljahõigatud teemat – eestlaste elu N. Liidus.

Vahur Made ettekanne *Eesti välispoliitika ja rahvusvahelised organisatsioonid*

pööras tähelepanu neljale aspektile: Eesti ootused; Eesti enda aktiivsus; rahvusvaheliste organisatsioonide nägemus Eestist ja nende

koostöövalmidus või surveavaldused Eestile. Lootused ja reaalsus on läbi aegade suuresti lahku läinud. Eesti tegevuses organisatsioonides võib eristada kolme perioodi: 1) Eesti Vabariigi aeg; 2) 1940–91 (seda hindas ettekandja kõige tulemusrikkamaks, kui pidada silmas, et pagulaspoliitikud hoidsid üleval okupatsiooniteemat, jõuti Europarlamenti jne); 3) alates taasiseseisvumisest 1991. a ja ÜRO liikmeks vastuvõtmisest 17. detsembril 1991. Tänapäevaks on Eesti umbes 150 rahvusvahelise organisatsiooni liige (st maksab neile liikmemaksu). Sõdadevahelise aja ja meie hetkeolukorrast tulenevalt on tegevusel olnud sarnaseid ja erinevaid eesmärgi. Pärast I maailmasõda oli vaja saada rahvusvaheline tunnustus ja näidata, et tegu pole pelgalt Venemaa mässulise provintsiga, 1990. aastatel taotletakse tunnustust, et meid ei vaadeldaks kui N. Liidu endist liiduvabariiki. Sõjalised julgeolekugarantiid olid olulised nii siis kui nüüd, tänapäeval on lisandunud püüd kujundada ettekujutust Eestist kui stabiilsest piirkonnast, mis meelitaks siia rohkem välisinvestoreid. Kui sõdadevahelisel ajal jäi Eesti oma tegelikus tegevuses passiivseks ja kitsiks ning piirdus näiteks Rahvasteliidus peamiselt ainult vaatleja rolliga, siis tänapäeval on sellesse ressursse pandud rohkem, Eesti on olnud aktiivsem ja on tekkinud uusi jooni: Euroopa Liit näiteks hakkaks kindlasti mõjutama Eesti sisepoliitikat. Aleksander Loit juhtis tähelepanu, et kui jutt käis Eesti riigist, siis peale selle oli sõdadevaheline eesti ühiskond seotud nii mõnegi valitsusvälise rahvusvahelise organisatsiooniga, näiteks võeti osa rahvusvaheliste töölisorganisatsioonide tegevusest ja just nende mõjul saavutati 8-tunnine tööpäev.

Magnus Ilmjärve ettekanne *Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond*, mille aluseks vene diplomaatide omavaheline kirjavahetus, näitas Pätsi vene valitsuse poolt hästi kinnimakstud poliitikuna Eesti-Vene Kaubandus-Tööstuskojas ja naftasündikaadis. Samas jäi ettekandest mulje, et Vene valitsus ei saanud sellest siiski kuigi palju tulu. Kuid Eesti presidendina tahtis N. Liit näha just Pätsi, sel eesmärgil kiitis vene diplomaatia Pätsi ning püüdis kompromiteerida Laidoneri ja Larkat. Uurimus on vallandanud tänapäevaseks laialdase poleemika ajakirjanduses.

Järgmisena rääkis **Rein Marandi** (Tallinn) *Kindral Laidonerist Eesti Vabariigi poliitikas 1921–40*. Sõjaväelasele mitte just tavalisel kombel oli kindral Riigikogus aktiivne, nõudis kõigilt isiklikku vastutust, kuid 1929. a põhiseaduse arutelu ja rahvahääletust pidas tragikoomiliseks pseudoprobleemiks. Laidonerile meeldis olla tähtis, seepärast tahtnuks ta kaitseseisukorra jätkumist.

Esimese päeva õhtupoolse istungi sisustasid ettekanded majanduslikel teemadel. **Kalervo Hovi** Soomest vaatles *Eesti iseseisvuse peegeldumist Tallinna restoranikultuuris*. Teema marginaalsus tegi selle huvitavaks: tavaliselt ei leia ühestki biograafilisest leksikonist restoranipidajate nimesid, rääkimata külastajate omadest. Eestis on teemat uurinud Valdeko Vende, Soomes mitte keegi. Väite, et restoranikultuuril pole

olulist tähtsust poliitilises ajaloos, võiks lõppu panna küsimärgi (meenu-tagem kasvõi prantslaste menukat filmi *Dancing*). Kui enne I maailmasõda oli enamuse hotelli- ja restoranipidajaist sakslased, siis 1920. a alates võtsid Tallinnas mitmed eestlastest kelnerid ja kokad ise restoranipidamise üle. Ja mõni sakslasest restoranipidaja avastas Eesti vabariigis üleeõ oma eesti päritolu. Muutus ka publik – balti-sakslasi asendasid eestlased, kaunis palju oli külalistajate hulgas venelasi ja soomlasi, ka rootslasi. Baltisakslased tavaliselt restoranis ei käinud. Kas nad ei tahtnud või neid ei sallitud, jäi sel korral välja selgitamata. Restoran oli kindlasti üks neid kohti, kus kõige ilmekamalt kohtusid kolm kohalikku kultuuri (Tallinnas lisandus neile veel soome ja rootsi). Üpris omapärane fakt selgus restoranikultuuri kulinaarse aspekti vaagimisel – toitudel olid sageli vene nimed ja vene kokk oli restoranile hea reklaam.

Jaak Valge tegi kõigile kuulajatele selgeks, et Eestis on alates 1913. a valitsenud pidev majanduskriis. Tänapäevaks oleme muutunud majanduslikult Ida-Euroopa kolmanda taseme riigiks, mentaliteet aga vaatab Lääne-Euroopa poole. Kui Soome suutis kahe maailmasõja vahel *põhjamaastuda*, siis Eesti on *idaeuroopastunud*. Kui varem oli sageli kuulda, et meil läks iseseisvusajal majanduslikult paremini kui põhjanaabritel, siis Jaak Valge väitis, et 1920.–30. aastatel arenes Soome kiiremini (oletuslikult võrdsustati Eesti ja Soome 1913. a tase). Eesti majanduspoliitilised vead seisnesid ettekandja arvates järgnevas: sõjajärgne stabilisatsiooniperiood oli liiga pikk ja agraarsektorile pöörati liiga suurt tähelepanu – toimus selle majandusharu ülefinantseerimine. Õhku jäi aga küsimus – kas tegelikult oli ka muid võimalikke valikuid? 1934. a riigipööre tegi Eesti ebademokraatlikuks ja lähendas teda seeläbi Ida-Euroopale. Kiire inflatsioon oli hävitanud keskklassi ja seetõttu oli demokraatial väiksem kandepind.

Õhtupoolse istungi kaks viimast ettekannet olid jälle külalistelt: **Hans Jörgensen** (Rootsi) kõneles teemal *Konkurent ja turg! Vaade rootsist Eesti agrokultuurilistele arengutele ja võiekspordile 1918–39*.

Päeva lõpetas paljude slaididega illustreeritud ettekanne: **Marie-Alice L'Heureux** (USA) *Teenijad, talusulased ja perekond: Ruumikonkurents majas esimese Eesti vabariigi jooksul*.

Konverentsi teise päeva avas **Aili Aarelaid** väljakuulutatud teemast veidi erineva ettekandega: *1940. a elulugudes* asemel tuli vaatluse alla *topeltmõtlemise kujunemine* läbi kolme põlvkonna. Võrdlusjooni tõmmati ka Lätiga. Eestimeelsust ja nõukogulikkust iseloomustavad märksõnad lahterdati semiootilistesse paardesse oma-võõras. Topeltmõtlemine tekib siis, kui omast saab võõras ja võõrast saab oma. Nagu ümberrahvastumine hakkab tavaliselt toimuma kolmandas põlvkonnas, oleks ka nõukogulik mõttelaad võinud 1960. aastatel valitsevaks saada, kui 1968. a Tšehhi sündmused poleks tekitanud tugevat vastureaktsiooni. Ettekande trükivalmis teksti olemasolu lubab loota selle peatset publitseerimist.

Ants Ruusmann rääkis *Kolhoosikorra hiilgusest ja hävingust Eestis*. Ettekandja nimetas suurimaks majandusmeheks Eestis Stalini ajal põllumajandusjuhiks saanud Edgar Tõnuristi. Oli hirmuäratavalt õpetlik kuulata, kuidas Tõnuristi juhtimisel Eesti kolhoosid esialgu tõesti kiiresti arenesid ja mingil hetkel saavutati olukord, kus kõigist rahvamajandusharudest olid kolhoosnikud Eestis kõige kõrgema palgaga (ainus selline liiduvabariik). Edu lõi aga pähe – Tõnurist läks majandite ühendamise (nii tekitati mahajäänud ääremaad), tootmise spetsialiseerimise, kontsentreerimise ja industrialiseerimise tee. Paar ülemäära suurt linnu- ja seavabrikut oli õnneks kõik, mis teha jõuti. Taasiseseisvumine tõi kaasa teise äärmuse – talueufooria. 1939. a maakorraldus, mis kuulus omandireformiga taastamisele, oli tegelikult halb ja vabariigi lõpuaastail oli kavetatud maade lahustükilisust kaotama hakata. Kergekäeline loobumine vene turust tõi kaasa väga raskeid tagajärgi. Praeguseks on jõutud olukorda, kus Eesti põllumajandus on lisaks välisturule ilma jäänud ka siseturust, siin päästaksid ainult kaitsetollid. Ettekandja arvates oleks Eestis tulnud teha nii nagu SDV-s, kus 80% põllumajandusest on endiselt suurtootmise käes. Võiks küsida nagu Jaak Valge: kas tegelikult oli valikut?

Aksel Kirch rääkis *1950.–60. aastate rahvastikupoliitikast Eestis*. Nõukogudeaegse venestuspoliitika ideoloogia nägi Eestis Peterburi (Leningradi) tagamaad, seepärast pidi sinne elanikkond olema kindlasti lojaalne. Majanduslikus mõttes oli pärast sõda kergem taastada tootmist Eestis ja Lätis kui palju rängemini laastatud Pihkva ja Novgorodimaal. Seal rakenduseta noorsugu suunati massiliselt Baltimaile, tabades nii kaks kärbest ühe hoobiga: migrandid olid lojaalsed ja kantud tööpatriotismist. Küsimusele kultuurilisest vastupanust kosteti, et Läti Teaduste Akadeemia venestati ära, Eesti oma ei jõutud.

Kaalu Kirme esines ettekandega *Ideoloogiline rünnak Eesti rahvuslikule kunstile 1940. aastate II poolel*. Ettekandja juhtis tähelepanu vahetult pärast teist maailmasõda valitsenud ideoloogilisele hoolimatusele. Kuna kardetud punast lausterrorit ei tulnud, saabus Eesti kunstielus suhtelise loomevabaduse periood, mis mõnegi kunstniku elus oli kõrgpunktiks. See aeg jäi aga lühikeseks, sest samal ajal tugevnes suurel Venemaal kunsti ideoloogiline suunamine, sagesid kunstnike aadressil esitatud süüdistused formalismis (ilma et keegi oleks teadnud, mida see õieti tähendab), kuni Eesti Kunstnike Liidust heideti välja rida tuntud kunstnikke. 1940. aastate teise poole kunstipoliitika oli üks ideoloogilise võitluse vahend nagu 1949. a märtsiküüditaminegi.

Rein Taagepera võttis ette laiema võrdluse *Eesti ajaloo murdepunktid Balti perspektiivis*. Avara vaatega nii ajas kui ruumis esitas ta võrdlusandmeid Eesti-Läti-Leedu, aga ka Soome ja saamide kohta esimese omakeelse raamatu trükkimisest taasiseseisvumiseni. Ettekandja juhtis tähelepanu Balti perspektiivi vähestele käsitlemisele. Maailm vaatab Baltimaid ühtsena. Kuna me ise naabritest väga vähe teame, siis me

muidugi rõhutame erinevusi. Kuigi kolme Balti riigi varasem ajalugu on kaunis erinev, on 20. sajandil kaks maailmasõda ja kaks Vene impeeriumi lagunemist teinud meid sarnaseks. On siin tegu ainult ajaloo virvendusega? Kaugemale ajalukku ulatuva ühendava faktorina rõhutas ettekandja asjaolu, et juba 1000 aastat on Baltimaad Euroopas olnud mittedaami ja mittegermaani piirkond. 20. sajandi Eesti, Läti, Leedu ajaloost on ilmunud raamat Rein Taagepera ja Romuald Misiunase sulest, raamatut kirjutab Toivo Raun, 19. sajandi kohta pole seni midagi kirjutatud. Sakslased vaidleksid siinkohal ilmselt vastu, kuid tõepoolest, 19. sajandil kirjutanud baltisakslased, kellele vähemalt Eesti ja Läti ala oli loomulikult ühtne piirkond, võtsid oma uurimisobjektiks peamiselt orduriigi. R. Taagepera oli valmis ise premeerima inimest, kes suudab kirjutada regionaalseid küsimusi käsitleva artikli avaldamiseks ajakirjas *Journal for Baltic Studies*.

Rein Ruutsoo leidis ettekandes *Venestamine ja nõukogude okupatsioon: saavutusi ja ebaõnnestumisi*, et vaatamata võimsale ajupesule, kolonisasatsioonile ja ebasümmeetrilise suhetes ei õnnestunud venestamine Eestis eelkõige sellepärast, et tegu oli mitte lihtsalt kultuuride, vaid tsivilisatsioonide kokkupõrkega (väike Eesti kultuur poleks end üksi kaitsta jõudnud) ja mitmes valdkonnas (näiteks rahvusteadused) õnnestus säilitada euroopalik traditsioon.

Robert Smurr võis kaugelt vaadates käsitleda jälle mõneti vähem tähele pandud teemat: *Eesti rändrahnud ning nende osa Eesti kultuuris*. Oli mõneti ootamatu tõdeda, et need kivid, mida vist suurem osa eestlastest võtab täiesti loomulikult, on tõepoolest osa meie rahvuslikust identiteedist, et on mõtet tähtsustada neist räägitud lugusid ja lauldud laule ning me olemel 6 000 müraakat korralikult üle mõõtnud ja kaalunud.

Anu Kannike rääkis *kodanlikust maailmavaatest ja moodsast kodust 20. sajandi Eestis*. Ta refereeris hiljuti läbiviidud küsitluse tulemusi, kus eestlased olid avaldanud arvamust oma koduideaali kohta. 1990. aastate Eestis on linnastunud eestlase suhe loodusesse nostalgiline. Ajakirjade kaunid kodud ei asu reeglina maal ning nende omanik pole põllumees. Need on äärelinna majad, kust loodust vaadatakse. Samas olevat eestlasele võõras Euroopas laialt levinud roheline fraseoloogia, ökoloogiline mõtteviis aga sügavalt omane. Viimasele väitele kostis saalist küll vastuhääli – ümberringi olevat näha räpasust ja ehitisi, mis kuidagi ei reeda ökoloogilist mõtteviisi.

Karl Siilivask tutvustas käimasolevat Eesti teaduse biograafilise leksikoni koostamist ja püüdis Eesti teadust (tekis küsimus, mis see on – jäädi määratluse juurde, et Eesti territooriumil tehtud teadus, välis-eesti teadust seob meiega temaatika) periodiseerida. Tema poolt välja pakutud suuremad jaotused olid järgmised: 1) Liivi sõjast Põhjasõjani – suurte sõdade aeg, kus sõjad olid suurimaks tõkkeks teaduse arengule (sellega võiks kindlasti vaielda, sõjad on teadust sageli stimuleerinud). 2) Põhja-

sõjast Eesti Vabariigi rajamiseni. Tartu ülikooli taasavamiseni oli tegu pooljuhusliku teadustööga (sinna alla kuuluvad kahtlemata piiblitõlked). 1802. a tekkis tõeline teadus. Kuni 19. sajandi viimase kümnendini olid Tartu ülikool ja Veterinaariainstituut Tartus rahvusvahelise kõrgteaduse tasemel. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul toimus mitmeid huvitavaid muudatusi. Esineja tõi välja veel ühe venestuse kultuurimõju – kuna paljud eestlased omandasid keskhariduse vene keeles, oli neil suhteliselt lihtne edasi õppida mõnes vene kõrgkoolis. Masinaehitus nõudis inseneere. Peterburis õppis sama palju eestlasi kui Tartus. Pärast 1905. a revolutsiooni tehtud järeleandmised jäigas venestuspoliitikas lubasid rajada eestikeelseid eragümnaasiume, mis sundis välja töötama õpikute tarvis eestikeelse teadusterminoloogia. Sama sihti teenis ka populaarteadusliku kirjanduse väljaandmine. Nii tekkis baas rahvusülikooli tekkeks. Kolmas etapp algas rahvusülikooli rajamisega ja kestab tänaseni.

Konverentsi lõpetas **Toomas Anepaio** ettekanne *õigusliku järjepidevuse eri tasandid*. Ettekandja tões, et õiguslik järjepidevus on muutunud moesõnaks, kuid sama probleem oli olemas ka Eesti Vabariigi tekkimise ajal. 20 aasta jooksul toimusid suurimad muutused avalikus õiguses (noore Eesti riigi riigiõigus tuli alles luua). Tsiiviilõigusena kehtis 1865.–1940. aastatel Balti Eraseadus, mida võiks siis pidada suurimaks õiguslikuks järjepidevuseks. Ka kriminaalseadusandluse aluseks oli 1935. aastani 1845. a kehtima hakanud *nuhtlusseadustik*. Pärast taasiseseisvumist jäeti kehtima kõik N. Liidu aegsed seadused seniks kuni neid ära pole muudetud. Nüüd on toimunud suuremad muudatused just eraõiguses, sest üleminekuks turumajandusele tuli muuta omandisuhteid. Küsimusele riigiõigusliku järjepidevuse ja I, II ning III Eesti Vabariigi kohta vastas Toomas Anepaio, et juristid kipuvad üldse olema kehvad rahvuslased, juristid tegelikult õiguslikku järjepidevust ei näe. A. Loit oli temaga ühte meelt: eestlased võiksid tõesti rahulikult oma iseseisvuse etappe nummerdada nagu näiteks prantslasedki. Nii kaoks ära küsimus, kuidas eristada erinevaid Eesti Vabariigi järke.

Konverents äratas rea mõtteid. Kuigi selle pealkiri oli *Eesti murranguaegadel* ja eelmise konverentsi lõpul väljaõeldu põhjal võinuks arvata, et oodata on uusi vaatepunkte peamiselt 1905., 1917., 1939.–40. aastate sündmuste kohta, siis just neis küsimustes tegelikult põhjapanevalt uute üldistusteni ei jõutud. Piirduti üksikute huvitavate seikade väljatoomisega. Üldistust taotles vaid Rein Taagepera ettekanne. Mõtteavaldusest kasvas välja järgmise konverentsi võimalik teema. Kui me nii sageli küsime: kuidas oli see või teine asi, mis meiega toimus, lätlastel või leedulastel, siis kas poleks meie ajalugu vaja vaadelda vähemalt balti perspektiivis? Kuu aega varem Saksamaal Göttingenis toimunud iga-aastaselt Balti ajaloolaste kohtumisel sellist küsimust ei esitanud – saksa traditsioon on endise Eesti-, Liivi- ja Kuramaa, st praeguse Eesti ja Läti aladid ikka vaadelnud ühtse kultuuripiirkonnana. Tõsi, Leedu on enamasti

välja jäänud. Tallinnas toimuvad konverentsid on haaranud kaasa peamiselt kolleege-ajaloolasi Soomest, Rootsist ja ookeani tagant. Seekordsel konverentsil polnud ühtegi sakslast. Kui ettekandjate seas oligi tartlasi, siis kuulajate seas vaid mõni üksik. Eesti ajalooteaduse üldpilt sellest ainult võidaks, kui leiduks enam vaatlejaid nii siit- kui sealtpoolt. Kui meil on oskust ja tahet teistelt kuulnud sünteesida ning oma ajalugu ka ise sammuke kaugemalt vaadelda, siis sünnivad peagi ka uued akadeemilised üldistused. Maal, millest suur poliitika on korduvalt teerullina üle sõitnud, oleks ootuspärane oma ajalugu laiemal taustal hinnata ja naabrite juures toiminuga kursis olla.

III Soome-Eesti ajaloolaste päevad Helsingis

Tiit Rosenberg

Pärast 63 aastat pausi taastati Soome ajaloolaste initsiatiivil üks ammune ühisüritus. Suomen Historiallinen Seura (SHS) Balti ajaloo sektsioon eesotsas Jyväskylä ülikooli üldajaloo prof **Seppo Zetterbergiga** võttis korraldada III Soome-Eesti ajaloolaste päevad, mis peeti 20.–21. mail 1999 Helsingis Teaduste Majas.

Soomlastest ja eestlastest ajaloouurijate ühiste päevade ajalugu sai alguse eraviisilistest kontaktidest (Arvi Korhonen, Otto Liiv) 1930. aastate algul. 1933. a kevadel pöördus SHS koos mitme teise ajaloo tegeleva Soome akadeemilise seltsiga meie Akadeemilise Ajaloo Seltsi (AAS) poole ettepanekuga korraldada I Eesti-Soome ajaloolaste päevad, mis toimusidki 4.–5. juunil 1933 Tartus. Neist võttis osa 25 ajaloolast Soomest ning umbes 70 ajaloouurijat, õpetajat ja asjahuvilist Eestist. Päevade lõpetamisel esitasid soomlased Eesti kolleegidele kutse Helsingisse II Soome-Eesti ajaloolaste päevadele, mis peeti 30. maist 1. juunini 1936. Eestist oli osalejaid 26, Soomest umbes 60. Järgmised päevad pidid toimuma 1939. a kevadel Tartus ja Narvas. AAS jõudis Eestis juba organiseerimistöoga alustada, kui SHS esitas palve päevad järgmisesse kevadesse lükata, kuna 1939. a augustiks oli kavandatud Põhjamaade ajaloolaste kongress, millest osavõtt nõudis nii raha kui energiat. Mais 1940, kui Soomel oli seljataga Talvesõda ja Eestil kaelas baasidelepingu koorem, pöördus AAS veelkord oma Soome kolleegide poole, uurimaks võimalust kinni pidada plaanist korraldada sel aastal III Soome-Eesti ajaloolaste päevad. Eestlaste kirjale vastas 1. juunil 1940 SHS juhataja prof Martti Ruuth, kes nentis soomlaste jätkuvat huvi asja vastu, kuid oludele viidates lootis järgmist aastat selleks paremini sobivat. AAS aktsepteeris ettepanekut lootusega, et *painajalikult rasked ajad*, milles 1940. a suvel Eestiski elati, on aasta pärast möödas. Tegelikult kulus selleni ligi kuus

aastakümnet. Uuesti tõusis nimetatud ettevõtmine kõneks 1990. a, mil ka Tartus tähistati Helsingi ülikooli 350. aastapäeva ja sel puhul korraldatud sümpoosiumil pidas Eesti ja Soome ajaloolaste sidemetest ettekande ka siinkirjutaja.¹ Soome ajaloolastest osalesid sümpoosiumil tollane Helsingi ülikooli rektor prof Päivio Tommila ja dots Seppo Zetterberg.

Vahepeal tihenesid sidemed loomulikku rada, kusjuures olulise tähisena tuleks ära märkida Soome poolel tugeva ja aktiivse noorte Balti (pro Eesti) ajaloo tegeleva üldajaloolaste rühma kujunemist. Turu ülikooli üldajaloo prof Kalervo Hovi eestvedamisel. Tema kutsel osalesid allakirjutanu ja dots Eero Medijainen 1996. a märtsis mitmepäevasel doktorantide seminaril Turu ülikoolis. Meeldiv oli teada saada, et Soome ülikoolides oli sel ajal magistri-, litsensiaadi- ja doktoritöö tasemel käsil ligi 30 uurimust Eesti ajaloost. Sellele huvigrupile võibki nüüd tugineda taas ellukutsutud Soome-Eesti ajaloolaste päevad ja koostöö.

Võrreldes esimeste päevadega oli osavõtjate arv seekord suhteliselt tagasihoidlik. Eesti poolelt olid varasemate kontaktide põhjal kutsutud viie ettekandja kõrval ca 40–50 osavõtja seas teist samapalju Helsingis elavaid eestlasi ja Eesti saatkonna töötajaid eesotsas suursaadik Mati Vaarmanniga, kes korraldas esimese päeva õhtul Soome ja Eesti ajaloolastele saatkonnas ka väga meeldiva vastuvõtu. Üritus pälvis uudisena esilehekülgedele jõudes ka suuremate Soome ajalehtede tähelepanu, jäi aga märkamatuks Eesti ajakirjanduse jaoks.

Omamoodi järjepidevuse kandjaks sõjajärgsete ja nüüdsete päevade vahel oli 92-aastase Soome agraarajaloo korüfee akadeemik Eino Jutikkala ergas osavõtt, kes osales ka 1933. ja 1936. aastal.

Pärast päevade avamist vastava tagasivaatega **Seppo Zetterbergi** poolt, kuulati ära kaks pikemat ettekannet sellest, mis on muutunud Soome ja Eesti suhete ajaloo uurimises aastatel 1945–99.

Kalervo Hovi, kes on ise üks peamisi Balti ajaloo uurijaid Soomes,² tõstis esile, et Baltimaade (ja neist peamiselt Eesti) ajaloo uurimine on olnud sel ajajärgul Soome üldajaloolaste jaoks üks populaarsemaid

¹ **Tiit Rosenberg**. Eesti ja Soome ajaloolaste sidemetest (kuni 1940. aastani). / Helsingi ülikool 350. Sümpoosioni ettekanded. Trt, 1990. Lk 39–52.

² **Kalervo Hovi**. Cordon canitaire or barrière de l'est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. // *Annales Universitatis Turkuensis* B 135. Turku, 1975 (väitekirj); Alliance de revers. Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921. // *Annales Universitatis Turkuensis* B 163. Turku, 1984; Estland in den Anfängen seiner Selbstständigkeit. Die Tagebuchaufzeichnungen des dänischen Generalkonsuls in Reval Jens Christian Johansen 13. 12. 1918–29. 5. 1919. // Institute of History. General History. University of Turku. Publication 8. Turku, 1976; Interessensphären im Baltikum. Finnland in der Ostpolitik Polens 1918–1922. // *Studia Historica* 13. Helsinki, 1984; **Vilho Niitemaa**, **Kalervo Hovi**. Baltian historia. Helsinki, 1991; Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century. Ed. Kalervo Hovi. // Publications of the Institute of History 15. General History. University of Turku. 1998.

valdkondi. Sellega tegelemine on Saksa ajaloo järel teisel kohal ja võrdne Prantsusmaa ajaloo uurimisega. Seni on seda uuritud koguni rohkem kui Venemaa ajalugu, Soome autonoomiaga seotud küsimusi muidugi välja arvates. Soome ajaloolased on Baltimaade ajalooga tegelenud juba viie põlvkonna jooksul. Kui seda väljendada aga uurimistöö alal edasimineku ja akadeemiliste suhete seisukohalt olulisemate umbes 15-aastaste *pool-põlvkondadega*, saame selliseid kaheksa. Paljud uurimused on pärvinud rahvusvahelist kriitikute heakskiitu ning jäänud mõjutama Baltimaade ajaloo tervikpilti. Soomes on pärast II maailmasõda Eesti ja ka laiemalt Baltimaade ajaloo kohta avaldatud ühtekokku 33 väitekirja, uurimust ja artiklite kogumikku. Enamik neist käsitles konkreetset Eesti ja Baltimaade ajalugu või neid maid suurriikide poliitikas. Otseselt Soome ja Eesti vaheliste suhete ajalugu käsitles 12 uurimustööd. Neist mainis K. Hovi vanimat uurijate kihti esindava Kalevi Holsti väitekirja (1961) tema isa, välisminister Rudolf Holsti osast Soome välispoliitika kujundamisel aastatel 1918–22. Erialale iseloomulik põhiteos on S. Zetterbergi väitekirja (1977) Soome ja Eesti poliitilistest suhetest aastatel 1917–19, millega seostub 1997. aastal ilmunud uurimus Eesti asepeaministri Jüri Vilmsi hukkamisest Helsingis 1918. a.

Päris viimastel aegadel on esile kerkinud hulk noori eesti keelt valdavaid ja usinalt Eesti arhiivides töötavaid uurijaid. Nende hulgast tõstis Hovi esile Jari Leskise, kelle 1997. a kaitsitud doktoritöö *Mahavaikitud Soome sild. Soome ja Eesti salajane sõjaväeline ühistegevus kaitseks Nõukogude Liidu eest aastatel 1930–40* näitab, et Soome ja Eesti suhete ajalugu tervikuna tuleb ümber hinnata.³

Soome-Eesti suhete uurimisest Eestis aastatel 1945–99 kokkuvõtte teinud **Tiit Rosenberg** (Tartu) nentis, et 1920. ja eriti 1930. aastail oli oluliselt kasvanud mõlemapoolne huvi teise maa ajaloo, eriti vastastikuste kokkupuutepunktide vastu ning suurenenud informeeritus teise poole vastavast uurimistööst. Eesti poolelt oli oluliseks saavutuseks olulisemate uurimistöö vajavate üksikküsimuste sõnastamine (O. Liiv) ja sellealase uurimistöö alustamine, mis Soomes tehtuga võrreldes jäi ometi tagasihoidlikuks. Eestipoolne mahajäämus selle nn *Soome silla* ehitamisel kasvas eriti drastiliselt aga II maailmasõja järgsel poolsajandil, kuid uurimistöö ei lakanud siiski täielikult. Seetõttu võib Soome ajaloolaste sulest ilmunud 33 raamatule kõrvale seada vaid umbes samas suurusjärgus arvu artiklimöötu uurimusi.

Sõjajärgse aastakümne Eesti ajalookirjutuse vaikelu järel ilmnesis esimesed elavnemise märgid Soome suunal 1950. aastate lõpul. Esime-

³ **Jari Leskinen.** Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen: yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta 1930–1940. Helsinki, 1997. Vt lähemalt ülevaadet J. Leskise tööst ka: **Tarmo Virki.** Eesti ja Soome vahel valitses täielik mõistmine – relvad olid ühes kapis. Soome ja Eesti koostöö maailmasõda-de vahel on Euroopas ainukordne. // Postimees. 1999. 17. september.

seks taastõstatatud teemaks oli **eesti ja soome rahvusliku liikumise tegelaste suhtlemine** ning **Soome mõjude küsimus** (Hans Kruus, Leida Loone), mida võib käsitleda ka kui sõjaeelse koostööprogrammi jätku. Hiljem laienes kultuurilise ja poliitilise suhtluse teema ka 20. sajandi osas (Hilda Moosberg, Urve Teistre). 1960. aastate lõpust algas Eesti ja Soome vaheliste 19. sajandi lõpu – 20. sajandi algupoole **kaubandussuhete** uurimine (Arved Luts, Toomas Püvi, Raimo Pullat jt), millele olid varasema perioodi osas aluse pannud O. Liiv ja Arnold Soom. 1960. aastate lõpul tõsteti uuesti üles Juhan Vasara poolt algatatud Eesti ja Soome vahelise **rahvastikurände** teema, eriti küsimus soomlastest Eestis (Elina Öpik, T. Püvi, Jüri Linnus, R. Pullat).

Oluliseks momendiks, mis mõjutas soodsalt ka eesti Soome-uuringuid, oli **skandinavistika** kui uurimissuuna teke Tartu ülikooli üldajaloo kateedris, mis hakkas välja andma kiiresti laiema tuntuse võitnud *Skandinaavia kogumikku* (32 kd. 1956–88) ja korraldama rahvusvahelisi skandinavistika konverentse (I–XI, 1963–92), mille najal tihenes läbikäimine ka Soome ajaloolastega.

1960. aastate lõpust sai jalad alla ka üldajaloolaste Soome-uurimine. Peamiselt Helmut Piirimäe ja Kaido Jaansoniga juhendamisel valmis paarkümmend üliõpilaste lõputööd. Mitmest neist kasvasid 1970. aastatel välja ka kandidaadiväitekirjad (Aasa Helbe, Hille Koik, Urve Teistre, Herbert Vainu). Paraku tõstatub neist paljude puhul küsimus, mida väärtuslikku on neist töödest olnud võtta Soome vastavate küsimuste käsitlejail, sest Eesti autorid olid paratamatult piiratud ühelt poolt sundideoloogiast ja teiselt poolt allikalise baasi nappusest. Selle probleemi juures ootab vastamist küsimus, kuidas ja kuivõrd on Eesti ajaloolased suutnud ja suudavad oma ajalookäsitluste koostamisel ära kasutada ja väärtustada Soome ajaloolaste tehtud tööd, mis haakub Eesti ajaloo probleemidega.

Alates 1980. aastate lõpust kuni tänaseni on Eesti-Soome küsimuste uurimisel, nagu Soome poolgi, tugevasti domineerimas 20. sajandi välispoliitika ja eriti maailmasõdade-vahelise perioodi rahvusvaheliste suhete uurimine (Heino Arumäe, Magnus Ilmjärv, Eero Medijainen, R. Pullat). Selle kõrval on jalgu alla saamas ka Eesti-Soome vahelise nn mitteformaalse suhtlemise uurimine, eriti ENSV perioodil (Mati Graf).

Ettekandja tõdes, et siiski on ka praegu Eesti-Soome valdkond eesti ajaloolaste uurimistöös perifeerne, sest olemasolevad jõud on keskendunud Eesti-kesksetele küsimustele, millest ta Eestis täidetavatele uurimisprojektidele ja kaitstud doktori- ning magistritöödele tuginedes ettekande lõpus lühiülevaate andis. Selleks, et soome kolleegid oma uurimistööd ja väitekirju kavandades paremini orienteeruda võiks.

Järgnenud kümme ettekannet olid pühendatud konkreetsematele küsimustele.

Oulu ülikooli dotsent, 1996. a doktorikraadi⁴ kaitsnud **Kari Alenius** andis eesti ajakirjandusele tuginedes ülevaate eestlaste *Soome-pildist* 19. sajandist II maailmasõjani. Eestlaste Soomet puudutavate ettekujutuste arengus oli pilt neutraalne kuni 19. sajandi keskpaigani. 1850.–60. aastatel kujunes positiivne ja 1870.–90. aastatel idealiseeriv Soome-pilt, mis sealpeale kuni riikide iseseisvumiseni läbikäimise avaratumisel ja mitmekesisustumisel komplitseerus ning maailmasõdade vahelisel ajal veelgi vastuolulisemaks kinnistus. Ettekandja märkis, et Eestis oli pildi probleemseimaks küljeks endiselt soomlaste üleolev *suurema venna hoiak* ja oletas, et selline olukord on jäänud samaks tänapäevani.

Ajaloodoktor **Ea Jansen** (Tallinn) rääkis baltisaksluse käsitlestest ja selle muutumisest Eesti ajalooteaduses. Ta nentis, et pilt baltisakslastest eesti ajaloo-alases kirjasõnas on olnud kaua valdavalt tumedatooniline, kuna neis on nähtud enamasti vaenlast pro klassivaenlast ja *lihtsa eestlase* antipoodi. Samas aga hakati juba 1960. aastatel, eriti aga 1970.–80. aastatest eesti humanitaaria-alases kirjanduses ja publitsistikas järjest enam mõnma baltisaksa kultuuri mõju eestlaste kultuurilisele arengule. Sellistest mõttekäikudest kasvas välja arusaam, et mõtestada tuleks senisest avaramalt ja mitmekülsemalt baltisaksluse ajaloolist ühiskondlikku rolli eestlaste ja lätlaste maal. Seda soodustas ka elavnev suhtlemine baltisakslastest ajaloolastega ning lähem tutvumine Reinhard Wittrami, Georg von Rauchi jt sõjajärgsete avaraperspektiivsete kirjutistega.

Nii eesti ajaloolaste kui ka laiema üldsuse huvi baltisaksluse vastu ja soov nende olemust sügavamalt mõista ilmnis täie selgusega 1980.–90. aastate vahetuse paiku. E. Jansen rõhutas, et **uuenenud suhtumine baltisakslusesse** seisneb eelkõige selles, et temas ei nähta enam lihtsalt eestluse antipoodi, vaid kui üht etnilist rühmitust Baltikumis, kes elas siin sajandeid kõrvuti eestlaste ja lätlastega ning teiste vähemusgruppidega ja keda tuleb uurida objektiivselt ning mitmekülgselt, hüljates eelnenud sajandite ja aastakümnete poliitilistest kaalutlustest või ka rahvustundest tingitud hinnangulised stambid. Baltisakslase kui vaenlase asemele on meie teadvusse ilmunud **üks möödunud aegade inimene**.

Teise konverentsipäeva avaettekandes käsitles ajaloodoktor prof **Toomas Karjahärm** (Tallinn) oma hiljuti ilmunud monograafialeg tuginedes Venemaa Baltimaade poliitikat 19. sajandist 1917. aastani.⁵

Tartus elav ja töötav Turu ülikooli doktorant filosoofialitsensiaat **Helena Sepp**⁶ tõi oma ettekandes *Vaimsest liidust vaimuvõitluseni. Ideelis-poliitilised tegurid soome-eesti üliõpilassuhete stiimuli ja komis-*

⁴ **Kari Alenius**. Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Virolaisten-Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen (n 1850–1917). Studia Historica Septentrionalia 27. Oulu-Rovaniemi 1996.

⁵ Vt lähemalt: **Toomas Karjahärm**. Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tln: Eesti Entsoklõpeediakirjastus, 1998.

⁶ Ettekandja tödest vt ka: **Helena Sepp**. Eesti NSV ajaloo käsitlemisest Soomes 1940–1998. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 63–74.

tuskivina 1920. ja 1930. aastatel välja erineva lähenemise soome-ugri hõimuvaimu alusel sõlmitud suhetesse. Selle tingis Soome ühiskonna põhjamaa kultuuripiirkonnale omane homogeensus ja kõrgem riiklik teadlikkus, eriti haritlaskonna hulgas. Eriliseks veelahkmeks sai suhtumine paremradikaalsetesse liikumistesse. Kui eesti üliõpilased rõhutasid üliõpilassuhete kultuurilist põhja, siis soome üliõpilasringkondades tõusis omakorda esile riiklik aspekt. *Lõunapoolsele teele* Eestisse suunduti peamiselt riigikaitsealsetel põhjustel iseseisvuse tagamiseks Nõukogude Liidu võimuambitsioonide vastu. Soomes oli 1920. aastate lõpust Akadeemilise Karjala Seltsi mõjul omaks võetud veendumus üliõpilaste rahvuspoliitilisest rollist ja nn suursoome ideoloogia, millele Eesti heterogeenses üliõpilasmaailmas polnud vastet. Kuna Soome noorsoo tõlgenduse kohaselt õhnestas vapside liikumise keelustamine nii Eesti kui ka Soome riigikaitse alustalasid, oli küsimus enam mitte pelgalt Eesti sisepoliitika, vaid *kogu Suur-Soome siseasi*. Kui Eestis anti küsimusele teistsugune tõlgendus ja soomlaste sekkumist Eesti sisepoliitikasse peeti peamiselt suurvenna üleoleku väljenduseks, oli *ugrilik* üliõpilaskoostöö sunnitud hetkeks suursoome vaimuvõitluse teelt taanduma.

Joensuu filosoofialitsensiaat **Timo Rui** käsitles Tartu ülikooli suhteid Soomega 1919–40. Vaadelnud 1920. aastail Tartus töötanud üheksa soome professori või dotsendi (Lauri Kettunen, Arno Rafael Cederberg, Johannes Gabriel Granö, Kalle Väisälä, Arnē Michael Tallgren, Kaarlo Teräsvuori, Ilmari Manninen, Yrjö Kauko, Eino Akseli Kuusi) tegevust oma õppetoolide töö käivitamisel (1920. a moodustasid soome teadlased 7% siinsest professuurist) ja eelduste loomisel eesti kultuuri uurimisele ning esimeste eesti teadlaste põlvkonna väljaõpetamisel, tõi ta välja ka selle, et Soome professorite mõju täiendasid eestlastest stipendiaatide õppereisid Helsingi ülikooli. Kümme tulevast rahvusteaduste professorit või dotsenti läbis osa oma õpingutest Helsingis (Harri Moora, Gustav Ränk, Paul Ariste, Julius Mägist, Julius Mark, August Tammekann jt.). Kuigi soomlaste ja eestlaste vaheline läbikäimine oli eriti 1920. aastate alguses suhteliselt ühepoolne, muutus selle mõju juba 1930. aastatel selgelt kahepoolseks. Erinevad suhtlusvormid kinnistusid ja koostöö haaras mitmeid teadusalasid. Sõda ja nõukogude okupatsioon Eestis katkestasid paraku lähedase koostöö.

Filosoofiadoktor **Eero Medijainen** (Tartu) metodoloogilist laadi ettekanne Eesti välissuhete ajaloo uurimisest tõi esile valiku lahtisi otsi ja küsitavusi sellest valdkonnast nagu : 1) allikad; 2) miks seda teemat uurida; 3) metoodilised mured ja 4) rahamured.⁷

Värskeima Soome doktori (Turu ülikool) Balti ajaloo vallast **Marko Lehti** ettekande *Ääriiigipoliitikast Läänemeremaade koostööni - julgeoleku mitmed tõlgendused Baltimaades 1920. aastatel* eesmärgiks oli

⁷ Samal teemal vt ka: **Eero Medijainen**. Eesti välissuhete ajaloo uurimisest. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 57–62.

välja tuua oma väitekirja⁸ kesksamad uued seisukohad ääriigipoliitika-na tuntud nähtuse analüüsimiseks. Ta märkis, et meie nägemusi rahvusvahelise poliitika kohta on valitsenud jaotus *realism-idealism*, mille järgi teatud tüüpi poliitikat ja motiive on nähtud ehtsate ja õigetena ja sellele vastanduvaid tendentse mingil moel väärade, väärustunute või pelga eesriidena tõelistele eesmärkidele. Viimastel aastakümnetel on realism olnud selles dihhotoomses mõtteviisis domineeriv lähenemisviis. Ka ääriigipoliitikat on uuritud seni peamiselt reaalspoliitika vaatevinklist, idealismi vaatenurka vähendades või sootuks unustades. M. Lehti rõhutas, et edasiviiv oleks arvestada mõlema vaatenurgaga. Tema arvates saavad ääriigipoliitika mitmed siiani kõrvalejäänud jooned, mis õigupoolest just teevadki 1920. aastate Läänemeremaade koostööst Euroopa mõddus tähelepanuväärse ja ainulaadse nähtuse, oma tähenduse idealistliku tõlgenduse kaudu. Sellisteks olid muuhulgas koostöö ulatus ja intensiivsus – ligi 40 konverentsi kuue aastaga – ning käsitluste lai ring raudteeühendusest ühise valuutani. Nii pole siiski seepärast, et idealism vaatenurgana oleks kuidagi parem või õigem, vaid et I maailmasõja järgses poliitilises mõtlemises domineeris paralleelselt kaks erinevat viisi liigendada rahvusvahelist süsteemi. Uue Euroopa ülesehitamine käis läbi kahe erineva lähtepunkti ning idealistlik vaateviis, või selleks nimetatu, valitses nii mõnegi liberaali või vasakpoolse poliitiku maailmapilti. Ääriigipoliitika sündiski just neist idealistlikest lähtepunktidest, kuigi ka reaalspoliitika elemendi kohalolekut võis erinevate Balti riikide läbirääkimistes kogu aeg tajuda. M. Lehti tõi välja kolm erinevat momenti, mis ei võimalda mitte mingit mõistlikku seletust reaalspoliitika vaatenurgast, aga millesse idealistlik vaatenurk avab täielikult uudse tõlgenduse. Esimeseks näitlikuks juhtumiks oli Balti Liidu mudeli teke 1918. a läbirääkimistel ja see, kuidas ta oli tihedalt seotud üldeuroopaliku mõttevahetusega rahvaste liidust ja suveräänsuse piiramisest ainsa teena sõjakaosest püsiva rahuni. Teise näitena tõi M. Lehti augustis 1920 Bulduris lätlaste korraldatud ääriigikonverentsi, mille temaatika oli erakordselt lai, sisaldades arvukalt mitte ainult igapäevasuhetega seotud küsimusi, vaid ka selgeid integratsioonipüüdlusi. Programmi sisu on varasemates käsitlustes veidi halvustavalt hinnatud, kuid see saab oma loomuliku seletuse Läti välisministri Zigfrids Meierovicsi mõtete kaudu. Nimelt nähti 1920. aastal julgeolekut palju laiemalt kui ainult sõjaväelise küsimusena. Kolmandaks tõstis M. Lehti esile regionaalse identiteedi probleemi ääriigipoliitikas, milles oluline oli oma koha määratlemine uues Euroopas ja uue Balti riikide ühtsuse kujundamine.

⁸ Vt lähemalt: **Marko Lahti**. A Baltic League as a Construct of the New Europe. Envisioning a Baltic Region and Small State Sovereignty in the Aftermath of the First World War. // European University Studies III. History and Allied Studies 817. Frankfurt am Main, 1999.

Dots **Heikki Roiko-Jokela** (Jyväskylä), kes 1995. a kaitses dokto-ritööd Soome peaministri Rudolf Holsti rollist Balti riikide tunnustamisel *de jure* ja Soome koostööst nendega 1918–22,⁹ on nüüd vaatluse alla võtnud eestlaste saatuse Soomes 1942–53. II maailmasõja keerises põgenes Soome sakslaste rõhumispoliitika ja sundmobilisatsiooni eest tuhandeid eestlasi, mis pingestas Soome suhteid Saksamaaga, kes nõudis järjekindlalt, kuid tulemusteta pagulaste väljasaatmist. Sõja lõppedes nõuti eestlasi taas välja, seekord Nõukogude Liidu poolt. 1944–45 oli eesti põgenikke Soomes sakslaste hinnanguil 8000 ringis, kellest valdav enamus noored mehed, pooled alla 24-aastased. Nõukogude Liidu nõudmised nn *oma (pro annekteeritud Eesti) kodanike* arresterimise ja väljaandmise suhtes olid kooskõlas Soomele pealesurutud rahulepingu tingimustele ja juriidiliselt põhjendatud, kuid moraalselt vaevalt aktsepteeritavad. Soome võimud tegutsesid väljaandmisküsimuses, mis puudutas ka nõukogude käsitluses *sõjakurjategijaid* ehk Saksa või tema liitlaste, sh Soome armees võidelnuid, vastavalt rahvusvaheliste seadustele. Ehkki N. Liidu nõudmisi peeti väga küsitavateks, oldi sunnitud neile järele andma. H. Roiko-Jokela leidis, et Soome ametivõime ei saa sellepärast siiski *käpuli olemises* ja N. Liidu ees pugemises süüdistada, kuna nad tegutsesid nende tingimuste piires, mis neile oli määratud rahvusvaheliste kokkulepetega. Moraalses mõttes on aga sellest Soome ühiskonna jaoks väljakasvanud probleem endiselt olemas.

Prof **Mati Graf** (Tallinn) rääkis teemal *Nõukogude Eesti ja Soome*. Ta märkis, et nende osapoolte suhteid tuleb üheltpoolt käsitleda kui totalitaarriigi ja selle autonoomse provintsi ning nende demokraatliku naabri vahelist suhtlemist, teisalt aga kui naabruses elavate hõimurahvaste mitteformaalset lävimist vaatamata kõikvõimalikele tõketele ja raskustele. Tugeva tõuke sellisele arengule andis Soome Baltikumi-poliitika demonstratiivne korrigeerimine president Kekkose poolt 1960. aastatel, mis eestlaste poolt ENSV-s oli kõigiti tervitatav. 1965. a avatud Tallinn-Helsingi laevaliin tõi Eestisse tuhandeid soomlasi, tänu kellele arenes 1965–91 ulatuslik nn rahvadiplomaatia. Tänu ennekõike sellele hõimurahvad lähenesid taas, kuigi ametlikul tasandil oldi reserveeritud. Soome kui *aken Euroopasse* tähendus oli neil aastakümnetel eestlastele suurem kui me ehk tahaksime nüüd tagantjärele tunnistada. Helsingi TV vaatamine ja raadio kuulamine totalitaar-režiimi oludes tähendas ühele kolmandikule ENSV rahvast n.ö rahvaülikoolis käimist, mis võimaldas maailma ühiskondlik-poliitilise arenguga oma mõtteis sammu pidada. M. Grafi hinnangul mõjus Eesti-Soome läbikäimise soosivalt ENSV juhtkonnas 1956–75 valitsenud rahvuskommunistlikud meeleolud, mis

⁹ **Heikki Roiko-Jokela**. Ihanteita ja reaaliolitiikkaa. Rudolf Holstin toiminta Baltian maiden kansainvälisen de jure-tunnustamisen ja reunavaltio yhteistyön puolesta 1918–1922. // *Studia Historica Jyväskyläensia* 52. Jyväskylä, 1995.

aga lämmatati 1970. aastate teisel poolel, kui ka ENSV-s algas ideoloogilise surve tugevnemine, nõukogude julgeolekuorganite üha suurem võimutsemine, suurvene šovinismi pealetung ning koos sellega ka Soomega läbikäimise koomaletõmbamine ja jäigastamine. Püüti vähendada Soome turistide arvu Tallinnas, Soome lubati turistidena või küllakutse alusel järjest vähem eestlasi, hakati võitlema Soome TV ja raadioga kui *kodanliku ideoloogia kandjatega*. Teisalt aga nõudsid NSVL majanduslikud üldhuvid jälle Soomega läbikäimise tihendamist. Neid vastuolulisi taotlusi oli keerukas ühildada, kuid NSVL jaoks raskel hetkel pidi ideoloogia taanduma majanduslike kasude teelt. Ametlikult andis Moskva korralduse intensiivistada Soomega läbikäimist 1987. aastal, mida tuli arvestada ka ENSV juhtkonnal. 1988. a *laulva revolutsiooni* oludes suhtlemine Soomega intensiivistus, kuid oli kuni 1990–91 ikkagi veel julgeoleku küllalt tähelepaneliku kontrolli all.

Nimetatud nn mitteformaalse suhtlemise teemat uurisid Tallinna Pedagoogilise Ülikooli ajaloolased ühisprojekti raames Jyväskylä ülikooli teadlastega, mille esimesed tulemused on ka hiljuti avaldatud.¹⁰

Filosoofialitsensiaat **Pertti Grönholm** (Turu) analüüsis Eesti Vabariigi käsitlust nõukogulikust eesti ajalookirjutuses, mille tekst on samuti eesti keeles äsja avaldatud.¹¹

III Soome-Eesti ajaloolaste päevi lõpetades lepidi kokku, et järgmine kohtumine peetakse algatajate poolt loodud traditsiooni kohaselt kolme aasta pärast – 2002. a mais-juunis Tartus.

¹⁰ Virallista poliitiikkaa-epävirallista kanssakäyntia. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1866–1991. Toim Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1997.

¹¹ Vt: **Pertti Grönholm**. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 1 (104). Lk 43–62.

Lisa

Eesti enamviidatavate arhiivide ja muuseumite kogude soovitatavad lühendid

Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Rahvaluulearhiiv

Arhiivraamatukogu

Eesti Kultuurilooline Arhiiv

EKM

EKM ERA

EKM AR

EKM EKLA

Eesti Rahvusarhiiv

Rahvusarhiivi ajalooarhiiv

Rahvusarhiivi riigiarhiiv

Rahvusarhiivi riigiarhiiv (end Parteiarhiiv)

Rahvusarhiivi riigiarhiiv (Tehnikaarhiiv)

Rahvusarhiivi filmiarhiiv

ERA

EAA

ERA

ERAF

ERAT

EFA

 Maa-arhiivide puhul järgneb maakonna nimele
lühend MA (näit. Pärnu MA)

Tallinna Linnaarhiiv
TLA
**Siseministeeriumi Rahvastikutoimingute
osakonna arhiiv (end Perekonnaseisuarhiiv)**
SM RTO
Eesti Rahva Muuseum

arhiiv

etnograafiline arhiiv

etnograafiliste jooniste kogu

korrespondentide vastuste arhiiv

topograafilise arhiivi päevikud

fotokogu

ERM

ERM A

ERM EA

ERM EJ

ERM KV

ERM TAP

ERM Fk

Eesti Vabaõhumuuseum

esemekogu

fotokogu

negatiivide kogu

etnograafiline arhiiv

EVM

EVM E

EVM F

EVM N

EVM EA

Tartu Ülikooli Raamatukogu	TÜR
Käsit kirjade ja haruldaste raamatute osakond	TÜR KHO
Tartu Ülikooli Ajaloomuuseum	ÜAM
arhiivkogu	ÜAM Ar
ajalooline kogu	ÜAM Aj
kunstikogu	ÜAM AjK
fotokogu	ÜAM F
Eesti Arhitektuurimuuseum	EArhM
Eesti Ajaloomuuseum	EAM
Eesti Teatri- ja muusikamuuseum	TMM
Eesti Põllumajandusmuuseum	EPM
esemete kogu	EPM E
arhiiv	EPM A
fotokogu	EPM F
videokogu	EPM V
dokumentide kogu	EPM R
Eesti Akadeemiline Raamatukogu	EAR

Summaries

A rare hook gun from Tartu. Addendum to a general development history of one type of arms

Ain Mäesalu

In 1988 at archaeological excavations in the oldest part of Tartu a wrought-iron hook gun was found with 104 cm in length, about 10 kg of weight and 2.4 cm calibre. The touchhole of the gun is located to the right and there is a simple priming pan under it. The iron hook under the front part of the gun could be fixed to the outer edge of the wall or some other prop when shooting, just to soften repercussion.

The hook gun from Tartu is a unique specimen of its kind in Estonia and apparently also in the close neighbourhood. A few, similar to the former, guns can be seen in Germany, Czech and Poland with their dating rather varied. Therefore this paper thoroughly analyses the development of single parts of the guns of that period (general length, hook, priming pan, tube etc.) and attempts to specify the chronology of the respective details. Based on the data about hook guns, mentioned in the 15th–16th c. Estonian written records, the hook guns could have started spreading more widely in Estonia during the last quarter of the 15th c. In 1495 the Tallinn municipality had at least 40 hook guns and 42 specimens were bought in addition. The Pärnu municipality bought 62 hook guns etc. in the years 1530–31. The guns of this type were rather heavy and they were mainly used as defence weapons of towns and strongholds. By the middle of the 16th c. hook guns had become the most widely used small arms in respective buildings of defence. The hook gun from Tartu dates apparently from the middle of the 15th c. or the last third of the century. Since the gun in question has various peculiar features in comparison with the others preserved elsewhere, it is supposed to have been made in Estonia or even in Tartu.

Ain Mäesalu (1955), MA, is a lecturer of the Chair of Archaeology in Tartu University.

The Abja phenomenon. On the Beginning of Redemption of Farms in Estonia

Mati Laur

In Livonia the Peasant Law of 1804 enacted a legal facility for redeeming land for perpetuity but until the enforcement of the 1849 peasant law the buying farms remained single events. What led to buying farms for perpetuity and why it started namely in Abja is the question this paper is attempting to answer. The Abja manor was the largest in the parish of Halliste and as such, belonged to those larger than average. In the 1790s the property was taken over by the Stackelbergs who remained the owners of the Abja manor up to the land reform. Possibly it was the owner of the neighbouring Ruhja manor Hamilkar von Fölkersahm as the main ideologist of the 1849 Peasant Law, who introduced to Reinhold Stackelberg the idea of selling farms. At any rate, on the St. Jacob's day of 1853 the lord of the Abja manor announced his decision to the farmers of the villages of Pära and Pesaste that their farms were going to be sold for perpetuity and if the farmers were not willing to buy for themselves, the farms would go to others. All together, in 1853 in Abja 24 farms, in the following year four more farms were put on sale. Rejecting the common opinion that the first farms in Abja were sold at half-price, the author declares the average price in the 1850s 12 roubles per thaler (a unit of land evaluation in Livonia) and it was even higher than an average selling price of farms in the province at that time. In comparison with the following decade the price of land was really more than twice cheaper but, first, all the purchase sum had to be paid in a considerably shorter time and, second, without any help by a credit bank. Already at the beginning of the 1850s the payment of rent in money had been introduced in the Abja manor which was a major advantage for the farmers of the area. The main income source was cultivation of flax which gave high profit fast but impoverished the soil.

In the 1860s the buying farms for perpetuity was in full swing in all manors of the parish of Halliste and by the 1870s at Halliste 94.6% of all socage farms had been sold while in the Livonian province in general the respective figure was 26% and in the Estonian province only 5.5%.

It is quite obvious, however, that nowhere else in Estonia could Fölkersahm realise his agrarian ideology by selling land for perpetuity to create a conservative hereditary peasant proprietorship as completely as at Abja.

Mati Laur (1955) is PhD in history.

The salon of Koidula

Mart Laar

The study of the influence of friendship circles has widely spread into historical research in the second half of the 20th c. In the 19th c. Europe political salons were a recognised arena of influencing and making politics. Often ladies kept such salons. Researching the history of the national movement, the impact of personal relationships and sympathies-antipathies towards various processes is also worth considering. Growing to identify oneself as an Estonian at that period meant ever more distinct distancing from the dominant German environment, thus inevitably giving rise to the establishment of Estonian society.

In the 1860s Tartu became the centre of the national movement and it was the founder of Estonian journalism Johann Voldemar Jannsen (1819–90) at whose home the active social intercourse concentrated. It was particularly so in 1868 when J. V. Jannsen, having gained in prosperity, could afford to buy a house for his family in Tiigi Street. The friendly spirit of the house was not so much Father Jannsen as his daughter Lydia, with the writer's pen name Koidula (1843–86), whose asset was not only her age but also her good relationship with almost all members of the national movement. The Jannsens' home was frequented by the initiator of gathering Estonian popular tradition Pastor Jakob Hurt with his wife, the leaders of the idea of establishing the Aleksandrikool (Alexander's School) and the members of its main committee Jaan Adamson, Hans Wühner, Joosep Kapp, students Heinrich Rosenthal, Hugo and Gustav Treffner and many others. Koidula succeeded in making a temporary peace between her father and his constant opponent, the doctor and publisher of the Estonian national epic *Kalevipoeg* Fr. R. Kreutzwald.

At the gatherings in the Jannsens' house several major actions of the awakening period were initiated, like the foundation of the society *Vanemuine* (1865), the preparations for the first general song festival (1869), the establishment of the Koidula theatrical troupe which staged the first original play *Saaremaa onupoeg* (Cousin from Saaremaa) on 24 June 1870. A close connection can be observed between the social gatherings in the Salon of Koidula and the evenings dedicated to the *Kalevipoeg* as well as the foundation of the EÜS (Estonian Students' Society).

Based on the table in this paper analysing social intercourse of the main public figures of the time, Koidula clearly excels as a binding agent in the national movement at the turn of the decades 1860–70. All this suggests a more profound research into the activities of Koidula not only

as a poetess but also as a public figure, as well as paying more attention also to her political views.

Lydia Koidula's portrait is on the Estonian 100-kroon bank notes.

Mart Laar (1960), MA, is Prime Minister of the Republic of Estonia.

On Aleksander Kesküla as a Person and Revolutionary in Reminiscences of His Contemporaries

Heinrich Erits (1917) ja Endel Kuusik (1950)

One of the most brilliant public figures of the 20th c. first decade in Estonia, one of the founders of Estonian social-democratic movement Aleksander Kesküla (1882–1963) is in the focus of the article written by Endel Kuusik and Heinrich Erits. Kesküla's life and activity is under observation until his departure from Russia in 1910, the main attention is paid not so much to Kesküla's political career as to his character and world outlook.

The sources for the article consist of the literature on Kesküla, treated of as archival materials, but the main emphasis is laid on the materials in Kesküla's brother-in-law Heinrich Erits' family archives coupled with his personal reminiscences.

Problems of Religion in the Petseri Region and the *War of Monastery*

Kalle Lõuna

The Petseri region was undoubtedly unique compared to other regions in Estonia, as it was closely related to Russia politically, economically and culturally. The Petseri region was incorporated into Estonia as a result of the War of Independence. As compared to inner parts of Estonia the population in Petseri was mainly formed by Russians. The Estonian population was small.

The majority of the populations in Petseri were Orthodox, which meant a strong Russian influence (both by the Russian language and the way of thinking). The majority of priests were of Russian nationality and they also served in this language. It complicated the relationships with authorities. According to common notion, the monastery of Petseri was the frontier of Russian chauvinism. The evolving Estonian nationalism could not tolerate it and a conflict known as the *War of Monastery* broke out (1930–32). On the initiative of the first representative of Synod Pēter Pāts the monastery was subjected under the direct rule of the Synod.

Nikolai Leismann replaced the head of monastery Joann (Nikolai Bulin). Tensions arose also with the reform of congregations in 1934, whose aim was to form national congregations and thus secure Estonian services to the Setus and Estonians. Belonging to a certain congregation was nationality-based. Owing to requirements of the strengthening state the use of Gregorian Calendar started to prevail.

The Government succeeded in achieving a dominating position over the clerical life and thus gained a channel of influence over the population, although too radical measures were taken this delicate sphere.

Kalle Lõuna (1970), MA, is a teacher history of Haapsalu Wiedemann Grammar School.

The Tartu Concentration Camp

Riho Västriik

The first German concentration camps for the internment of people with political charges were founded in Estonia immediately after the German intervention in July 1941. The action followed the common German scheme although Germans themselves preferred to remain under cover. The places of detention were subjected to the newly formed political police force which, in turn, belonged to the security police. The concentration camp in Tartu was apparently established a few days after the retreat of the Red Army from the banks of the Emajõgi on 10 July 1941. Up to 25 August 1941 the camp was situated on the Tartu exposition grounds, from the end of August 1941 till its liquidation in the summer 1944 the camp was located in former Kuperjanov barracks in Kastani Street. The political prisoners detained in the concentration camp were shot at the antitank ditch, s.-c. *Jalaka line*, dug in the vicinity of Tartu. Massive executions at the *Jalaka line* took place until February 1942, but most intensive shootings took place until October 1941. The commission formed in 1944 by the Soviet power to establish the losses and crimes committed by the German fascist occupants announced at the primary stage of the work already that more than 12,000 killed persons had been buried in the antitank ditch, it was also concluded later, after excavations, on the basis of the amount of ashes and remains of skeletons whereas only 172 complete corpses were found. The figure 12 000 was also imprinted in the international scientific circulation. However, the data extrapolated on the executed people's files in the archives of the Tartu political police yield a figure several times lower (3500–4000). When using the data and the calculation method of the investigation commission of Nazi crimes, the figure appears lower still – around 2 000. The same conclusion is drawn when comparing the testimonies given at

their trial by the leading officials of the Tartu concentration camp Linna, Jüriste and Viks. The present research declines the allegation that in Tartu there was no concentration camp in the European sense but just a labour camp where a couple of hundreds of soldiers of the destroyer battalion and communists were shot. In the first months of 1941 several thousands of people were executed in the camp. At the same time it was not a camp, particularly founded for extinguishing Jews, as some of the writers on holocaust have claimed. To testify to this, there are lists of those executed and the testimonies of witnesses.

Riho Västriku (1965), BA in history.

On the Development of the Notion *Serfage*

Marten Seppel

The notion *serfage* was introduced into the literary Estonian language in the second half of the 18th c. and at the beginning of the 19th c. From the end of the 14th c. up to the middle of the 16th c. written records reveal Low-German expressions *egen* and *egendom* about the local peasantry, both of which have been interpreted in historiography as serfage and also a form of the property on land. The examples from the 16th c. tend to suppose their interpretation as *serfage*. After the Livonian War the notion *Leibeigen* is consistently applied to peasantry. Similarly, throughout the 17th c. the local peasantry was referred to by the notion *livegenskap* which, for strengthening of the meaning, was often supplemented by the expressions *sklaveri* or *trældom*. Likewise, beginning with this period, in German sources beside the notion of serfage the terms denoting slavery started to appear. In the 18th c. the terminology concerning the legal status of peasantry did not change.

Summing up, the standpoints on serfage can be divided into two: in accordance with a more extensive treatment the institutions of serfage and villeinage are directly connected (primarily in Soviet literature of history); in a narrower sense serfage is understood as an extreme form of dependence (Baltic-German and national literature of history). At least from the beginning of the 17th c. the attitude towards the local peasantry as serfs was general, although not all expressions referring to serfage should be taken literally. On the other hand, it would suffice to draw parallels with the development of the terminology reflecting the status of peasantry on other Germanic areas.

Marten (1983) Seppel is a history student.

To What Extent Do Estonians Know Napoleon? Napoleon I in Written Estonian

Rein Helme

Napoleon I was first mentioned in written Estonian over 190 years ago. For restraining the dissemination of revolutionary ideas, concurrent with the military drive of the Napoleonic army, *Tarto maa rahva Näddali-Leht* (Tartu Country Weekly) was issued beginning with March 1806 under the censorship of Tartu University. Napoleon was depicted only as a negative character.

The first more veritable biography of Napoleon was translated into Estonian from German in 1921. The professor of Tartu University J. Bergmann wrote *Napoleon ja eelviimane ilmasõda: ühe võimumehe ajalugu* (Napoleon and the World war Last But One: A History of a Potentate) is a rather factual critical compilation about the life and period of Napoleon. In 1936–1938 a translation of Emil Ludwig's *Napoleon* was published, in 1964 a translation of the book by the Soviet Russian historian J. Tarle. The most recent work about Napoleon in Estonian is a translation of the book about Napoleon's mother by Robert Widl from Austria (His Mother as a Witness by History – Seine Mutter als Zeugin der Geschichte). An original Napoleon's biography in Estonian is still lacking.

Rein Helme (1954), PhD and military historian.

Georgi Lõtkin and his Book on Komiland under the Permian Bishops and the Komi Language

Indrek Jääts

The Komi linguist, historian, translator and poet Georgi Stepanovits Lõtkin (1835-1907) was a graduate of the St.Petersbourg University and one of the very first Komi intellectuals with a higher education whose major achievement in advancing Komi culture was undoubtedly his versatile masterpiece on Komiland under Permian bishops and the Komi language, published in 1889. It was the greatest printed work of tsarist times about the Komi people and Komiland, a peculiar encyclopaedia about the Komi national way of life and spiritual culture of the time. The book was meant to be used in Komi public schools. Lõtkin's standpoint was that literacy in the Komi language had to precede that in Russian and he hoped to contribute to spiritual and moral development of the Komi youth. Lõtkin opposed to the traditions of the Komi written language of his time, his aim and purpose was that the written language of Komi that would be possibly close to the Komi

vernacular and so fully understandable to any Komi person. Lõtkin compiled the first Komi grammar, inventing thereby the necessary terminology. In the part on history of his book Lõtkin presented an original historical treatment of the history of Komiland under Permian Stefan and his successors, thus being a pioneer in the Komi history writing. The work, meant to be taken as a textbook, became a peculiar treasure for intellectuals and obtained a major impact on the people of Komiland only after Lõtkin's death and indirectly, through other intellectuals' works. On the occasion of Permian Stefan's 600th death anniversary Lõtkin's masterpiece was published again.

Indrek Jääts (1971), MA, is a researcher in Estonian National Museum and lecturer of Tartu University.

The Research into Contemporary History Related to Activities of Soviet Intelligence Organs Has Need of More Varied Source Materials

Based on the Case of Harri Moora

Ann Marksoo (1930)

Professor of geography Ann Marksoo draws attention to insufficient source-criticism in the use of sources of Estonian contemporary history, analysing more closely the evaluations given to Professor of archaeology Harri Moora by a researcher of younger generation Indrek Jürjo in his book *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Based on the materials of the KGB counterintelligence department, Jürjo alleged that Professor Moora tried to help Soviet intelligence organs to infiltrate into the organisations of Estonians abroad. Ann Marksoo, on the contrary, asserts that Moora's name was taken advantage of and Professor himself did what he could to expose the intrigue. Attention is drawn to significant and tendentious factual errors (the book refers to Professor Moora's collaboration with the KGB in 1978 but he had been dead for 10 years by the time; based on non-circumstantial sources, the 18th edition of Harri Moora's alleged informer's files turned out to be the 18th general file concerning Estonians abroad).

Ann Marksoo cautions younger generation historians, not aware of the situation of that time, against one-sided implementation of the KGB materials; the sources should be critically treated of and an attempt should be made to distinguish exaggerations in reports typical of Soviet particulars; in the contemporary historical research the witnesses who live yet should not be ignored; when publishing data which attack any

person's honour and dignity it is absolutely necessary to cross-check every item. A historian has to be an objective researcher and should not, hurrying on ahead, assume a role of a prosecutor, looking for evidence that would confirm his version and disregarding anything that contradicts it.

The Situation of Dating by Means of Dendrochronology in Estonia

Alar Läänelaid

Among various dating methods for determining the time of erecting historical buildings, the dating of the timber age by means of annual rings of growth has become one of the most essential accessories. By now as a result of more than five years' work the all-Estonian network of the lines of annual ring widths of pines and firs has been elaborated and, for comparison, over 800 bore samples from timber constructions of historical buildings have been drawn and analysed. A couple of tens of timber constructions have been exactly dated. The research objects are prevailingly parish churches the dates of origin of whose current roof scaffold were not available. Since the roofs of the nave and choir loft of churches (having two or three naves of equal height) and their scaffolds could have dated from different periods, then the samples were mainly gathered from the scaffolds of both the naves and galleries. The selection of samples from each object was determined by the existence of the wood layer under the bark on the scaffolds. Due to varied biology of wood specimens (growth site requirements, different reaction to weather conditions) the pattern of annual rings in the wood tissue of various wood specimens may be different. The lines of annual ring widths of the same specimen are regularly more similar to one another than to the lines of some other specimen. Therefore it is important to identify the wood specimen of each scaffold. The scaffold was mainly made of one and the same wood specimen, however, in the same scaffold both fir and pine beams could be used. Sometimes the other specimens indicate more recent replacements of beams. Besides those mentioned test samples were gathered also from growing firs and pines, to relate the samples from the historical buildings to those of today. The majority of wood samples have been measured and the lines of annual ring widths averaged by the objects or their construction stages. Dendro-datings can essentially help to determine the construction date of various parts of buildings, either confirming or contradicting the existent data.

Alar Läänelaid (1951), PhD, is a lecturer of Tartu University.

On Documentation Preservation in the Archives - A System-Analytical Insight

Kurmo Konsa, Ruth Tiidor

Preservation is one of the main objectives of archives, which creates a basis for other archival activities. Conservation and restoration have been focused on in Estonian archives for a rather long period of time and are characterised by a considerably high standing. Yet modern preservation presumes the knowledge and implementation of main principles of preservation management. The planning and managing of preservation as a rather complex management domain necessarily supposes a transition from the present trial-and-error method to a considerably more valid analytical methodology. An analysis of the evolved situation and consideration of various solutions are inevitable for a successful planning and management of preservation.

As the authors see it, one of the possible instruments in the analysis of the role of preservation and organisational position is the implementation of analytical methods of the system. System analysis is concerned with investigating and creating measures and methods of systems. First, a system is non-amorphous, consisting of elements related to one another in a particular way. Second, a system is a unit and thus clearly separable from other systems. Links between the elements of a system are stronger than between systems. The typology of systems we are interested in distinguishes between the s.-c. hard and soft systems. For researching complex management systems with the human component in the leading role and, as such, not precisely determinable, the soft systems methodology, SSM, elaborated in the 1960s, is successfully applied. The SSM is based on the conception, originating from hermeneutics (W. Dilthey), in accordance with which the perception mode of reality determines the way how the reality is described and, consequently, how everybody behaves.

Kurmo Konsa (1965), MA, MSc, lecturer of the Chair of Archival Studies of Tartu University.

Ruth Tiidor (1970, head of department in the Estonian National Archives.

First Years of the Society of Estonian Church History

Riho Altnurme

The Society of Estonian Church History was founded in Tartu on 23 May 1997, the articles were registered in the Register of non-profit societies on 14 June 1997. The Faculty of Theology of Tartu University, allowing the SECH to use its rooms, devices and postal address

supported the foundation of the Society. The main objective of the Society was to support, advance and carry on the research into Estonian church history and establish contacts among the researchers of Estonian church history. To this day the main activity of the society has consisted in organising conferences and days of presentations. Up to now no titles have (yet) been published, twice a year the members of the society and others concerned with the church history receive a newsletter of the society with the aim of circulating inside information of the society and laying up the information about the church history. The summer school of the society was convened twice.

In the future the SECH is planning a wider co-operation with recently established associations of historians and theologians in Estonia - with the Academic Historical Society and Academic Theological Society. The Society of Estonian Church History is willing to continue acting in the interests of the enthusiasts of church history.

Riho Altnurme (, MA, is the researcher in Faculty of Theology of Tartu University and the chairperson of the Society of Estonian Church History.

Dissertations

The monograph **On Estonian National Defence Policy** published by **Ago Pajur** (1962) is treating the development of the Estonian conception of national defence policy and the public participation in its formation, the course of the preparation and making more important decisions of national defence policy as well as the factors these decisions dependent on. The main attention is paid to the analysis of the respective legislation. The book is based on the *PhD* thesis of Pajur. The author of the review is **Heino Arumäe** (1928), *PhD* in history.

Katri Raik (1967), Master student of the Department of History, defended her thesis *Franz Nyenstede's History of Livonia*, supervised by Professor Sulev Vahtre. A review about the Master's thesis and the defence procedure is given by researcher of the Estonian Historical Museum, *Cand. Hist.* Ivar Leimus (1953).

Ott Kurs (1939), *PhD*, professor of Human Geography in Tartu University, introduces a copious research by a former student of TU **Tii-na Peil** (1967) about Estonian minor islands and their history. The research was written under the guidance of Professor Göran Hoppe from the University of Stockholm and it observes the development of the concept of landscape and the Estonian popular and scientific terminology related to landscapes.

Miscellanea / Editorial Notes

Prof. Peeter Järvelaid and the archivist of the Ministry of Justice Maie Pihlamäe issued a book *80 Years of the Ministry of Justice of the Republic of Estonia 1918-1998*, published by the Ministry of Justice. A picture is drawn about the formation and development of the central office of the Estonian legal administration beginning with the nomination of Jüri Vilms for the first Minister of Justice in the Estonian Provisional Government on 24 February 1918 and the formation of the Ministry of Justice to date. The book is reviewed by Prof **Tiit Rosenberg** (1946).

On the occasion of the 80th birth anniversary of Ants Viires, the most celebrated Estonian ethnologist, a most impressive international ethnological collection of papers *Attempting to Understand Culture* was published in Estonia. The book contains 23 papers presented by Viires's colleagues at home and abroad. The majority of the papers were written by prominent researchers of long standing, great figures of European ethnology Nils-Arvid Bringeus, Klaus Roth and Bjarne Rogan et al. The book is reviewed by **Anu Kannike** (1967), *MA*.

In 1999 the 600th anniversary was celebrated by the *Brotherhood of Blackheads* in Tallinn. The date was marked by a thematic exposition in the Tallinn Town Hall and a collection of papers the Tallinn *Brotherhood of Blackheads*, dedicated to the history of the organisation, was published by Director of the Tallinn Municipal Archives Urmas Oolup and researcher Juhan Kreem. In addition to a survey of five articles about the history of the organisation the publication also contains information about the historical effects of *blackheads*, preserved in the Tallinn City Museum and Estonian Art Museum. The fate of the historical archives of merchants is also briefly touched upon. The review of the collection was written by the **Inna Põltsam** (1969), researcher of the Tallinn Municipal Archives.

Anti Selart (1973), *MA*, introduces two books - Eckhard Groth's research about the commercial policy of Livonian town in the 14th c. and David Nicolle's richly illustrated 96-page survey about the Ice Battle, which took place in 1242 (see also picture on the front cover).

Terje Anepaio (1965), *MA*, researcher of the Academy of Sciences, introduces the book *Paradise in a Concrete Cage. Everyday Life in Communist Poland as Seen by an Ethnologist* by Professor of ethnology Leszek Dzięgiel (b. 1931) of the University of Jagellonia in Krakov. The work of 300 pages consists of 10 parts-essays, which reveal the *realistic socialism* in Poland (the author's term).

Andres Andresen (1971), *MA*, introduces the book *Eesti kirikuajaloo bibliograafia* (The Bibliography of Estonian Church History), compiled by Riho Saard, *MA*, giving an overview of the specialised

literature published both in Estonia and abroad within the period of 1918–97.

At the end of the 1999 a collection of papers was published on the history of female education in Estonia. This collection, compiled by Sirje Tamul, contains articles about (highly) educated women and female higher education both in Estonia and elsewhere in the world before 1918, mainly written by Sirje Tamul and Sirje Kivimäe. In addition to theirs, there are two more papers: by Inna Põltsam who writes about the women who studied and became *learned* in Medieval Livonia, and Anu Raudsepp writes about the first Jewesses in Tartu University as well as about the Jewish education in Russian Empire in general. **Toomas Hiio** (1965) gives a profound review about the articles published in this collection.

The work *Historical Dictionary of Latvia* by Prof. of history Andrejs Plakans from the Ohio State University is an essential aid for the English-speaking public, interested in Latvian history. A short introduction of the lexis whose key-words have been provided by a quarter to a page and a half long descriptions about Latvian historical personalia, events, institutions and geographical phenomena is given by **Andres Kasekamp** (1966), *PhD*.

Prof Tiit Rosenberg gives an overview about the III Days of Finnish-Estonian Days held in Helsinki on 20–21 May 1999, the chief organiser being Professor of general history of the University of Jyväskylä Seppo Zetterberg.

Lea Leppik (1962), *MA*, researcher in Estonian Historical Archives, writes about the sequent International Conference of Estonian Modern History which took place in the Institute of History, Tallinn, on 14–15 June 1999 this time under the heading *Estonia at cross-roads*. Besides Estonian research institutions, the researchers of Estonian history from Finland, Sweden, Canada, USA and other countries took part in the conference.

In **Appendix** is given the list of most frequently used **abbreviations** of Estonian archives and museums.

Eesti tärkava seltskonna läbikäimine ja suhted aastatel 1865–71. Diagonaali kohal (helehallid ruudud) on isiklikud kontaktid ja perekondlik läbikäimine, diagonaali all (tumehallid ruudud) ühine tegevus organisatsioonides ja kirjavahetus.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	
1. Köler																					Köler 1.
2. Kreutzwald																					Kreutzwald 2.
3. J. V. Jannsen																					J. V. Jannsen 3.
4. Adamson																					Adamson 4.
5. H. Wühner																					H. Wühner 5.
6. M. Wühner																					M. Wühner 6.
7. C. R. Jakobson																					C. R. Jakobson 7.
8. Hurt																					Hurt 8.
9. Koidula																					Koidula 9.
10. E. Jannsen																					E. Jannsen 10.
11. H. Jannsen																					H. Jannsen 11.
12. Blumberg																					Blumberg 12.
13. Eisenschmidt																					Eisenschmidt 13.
14. Rosenthal																					Rosenthal 14.
15. Kurrikoff																					Kurrikoff 15.
16. Kroon																					Kroon 16.
17. Kerg																					Kerg 17.
18. Johansson																					Johansson 18.
19. Treffner																					Treffner 19.
20. Pekk																					Pekk 20.

